

1988 OKT 0 1

Medvetánc

1987/ 3-4. SZÁM

ÁRA: 40 FORINT

TARTALOM

Kultúra és modernizáció

A konzervativizmus útján
Politikaelmélet és politizálás
Angliában a XVII. század
második felében
Bizonytalanság és harmónia
James Harrington Oceanája
és a liberális kihívás

Tallár Ferenc / 3

Kontler László / 19

Petőcz György / 57

Az alkotmányteremtés nehézségei
Válaszúton az Országgyűlés
Változások az Országgyűlés
összetételében az 1985-ös
választások nyomán
Az egyesületek és az állam

Faragó Béla / 79

Kerekes Zsuzsa / 115

Kukorelli István / 137

Halmai Gábor / 145

A Nagy Hisztéria, avagy
az önmagát beteljesítő jóslat
Vázlat Lengyelország politika-
történetéhez 1957–1987

Rév István / 157

Mizsei Kálmán / 187

Irányzatok az európai KGST-
országok ipari exportjának
nemzetközi versenyképességében
A magyar híradástechnika
dilemmái

Inotai András / 235

Pártos Gyula / 259

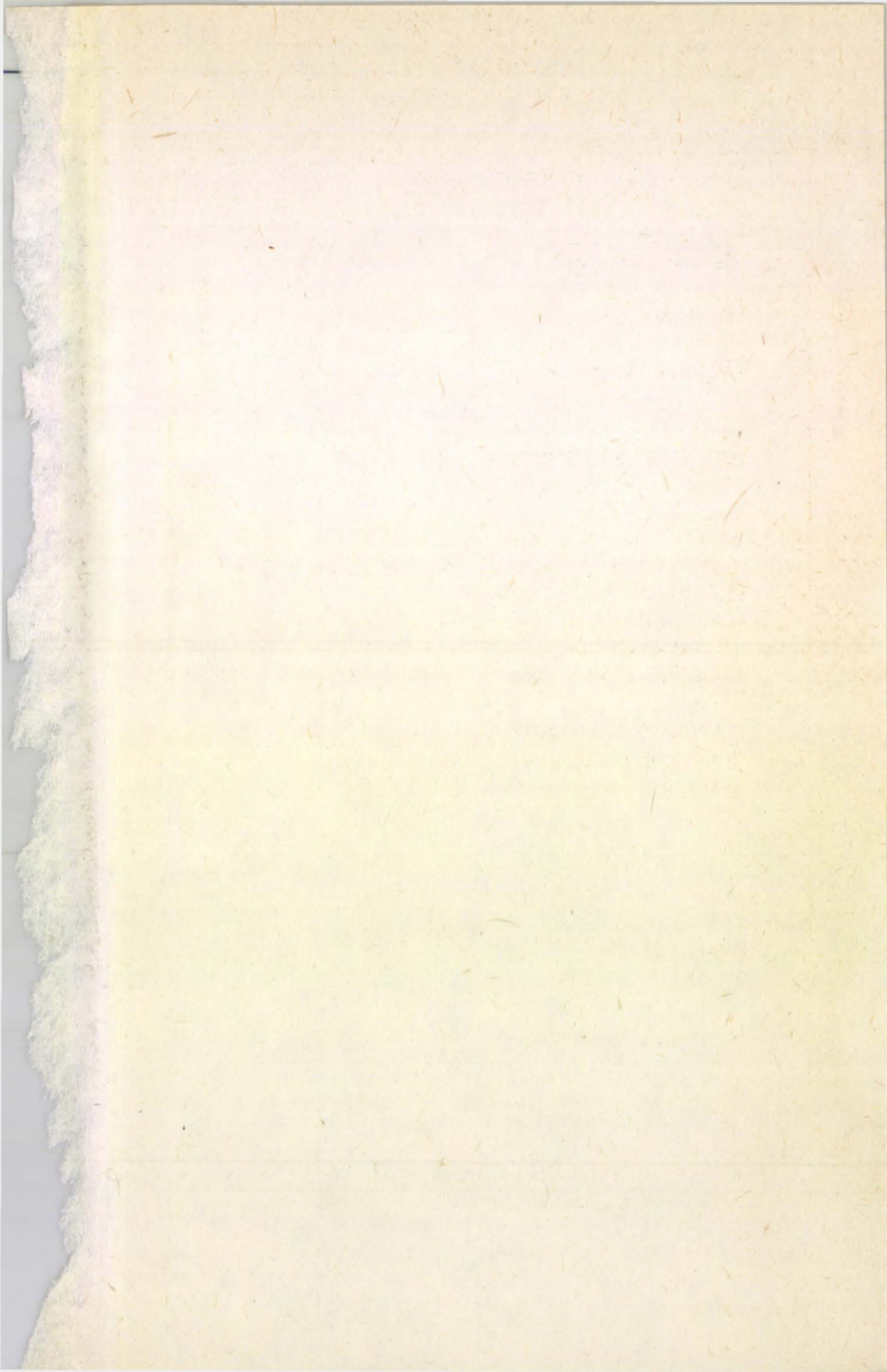
Az informatikai világpiac
sajátosságai a nyolcvanas években

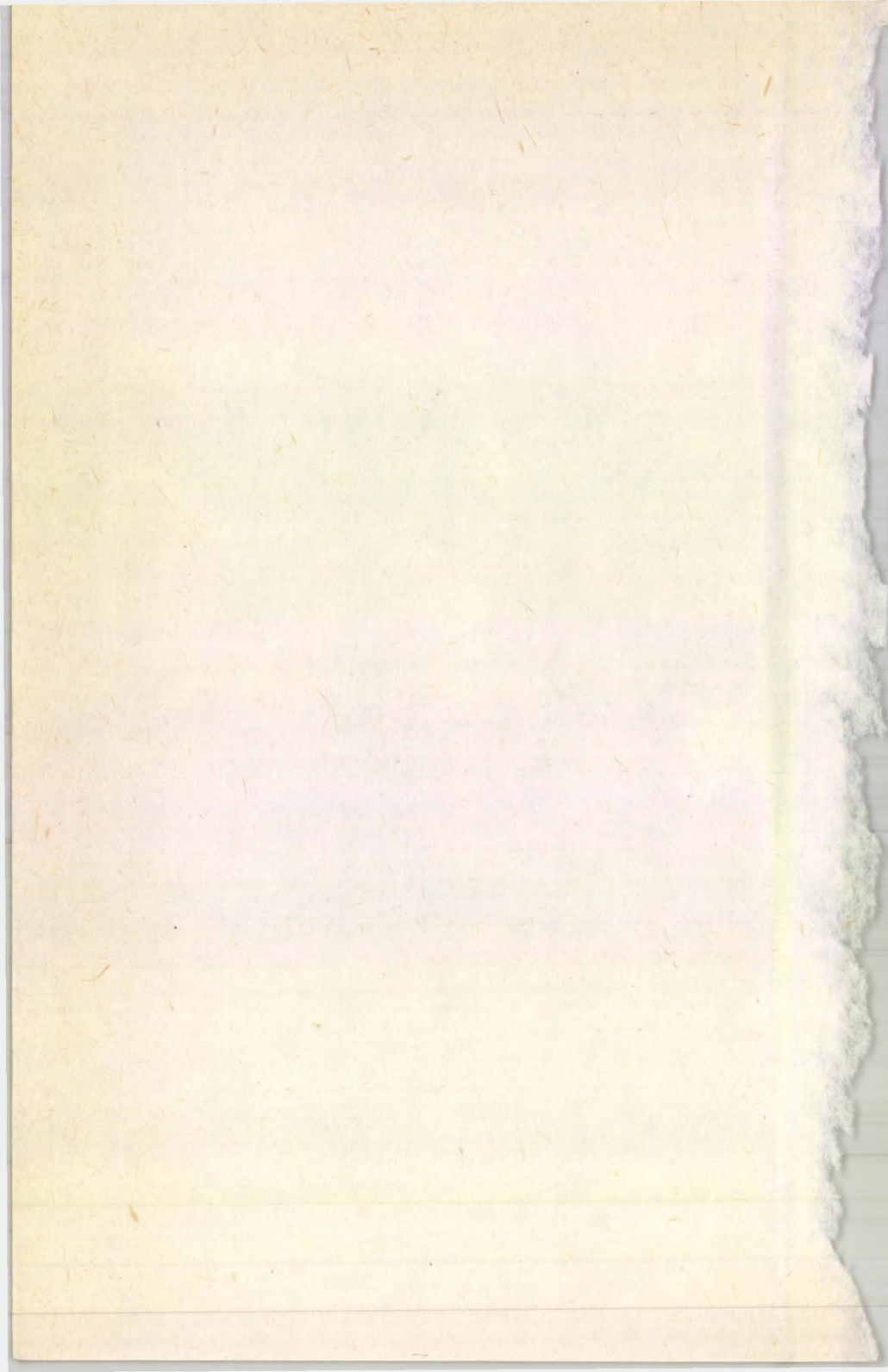
Rácz Margit / 289

Dokumentum

Válogatás Jászi Oszkár és
Polányi Károly levelezéséből

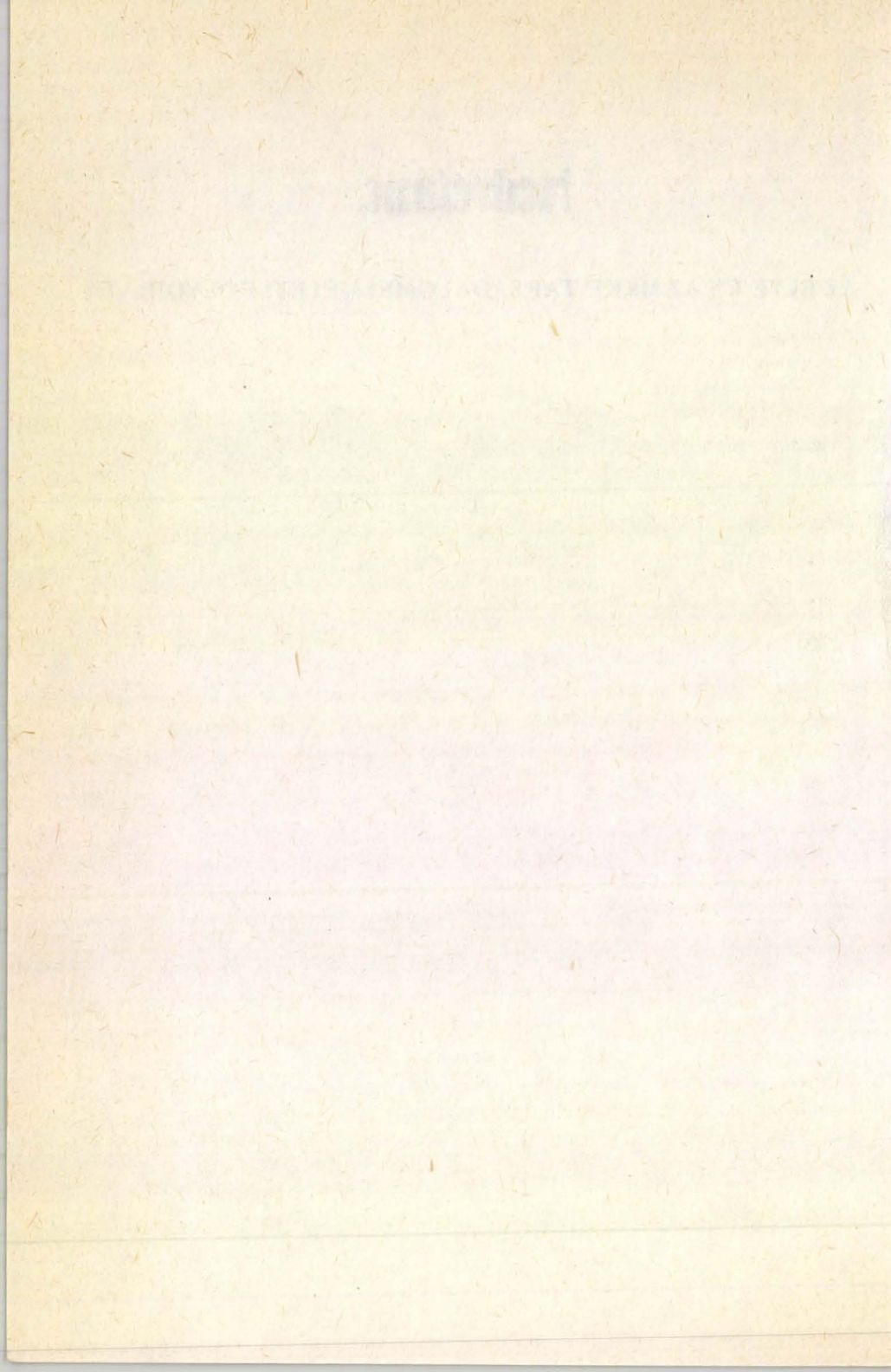
Gyurgyák János–Litván György / 313

Medvetánc

AZ ELTE ÉS AZ MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRATA

KULTÚRA ÉS MODERNIZÁCIÓ

A modernizáció klasszikus, Max Weber-i elméletében a modernizációs folyamat egysége, gazdasági és kulturális modernizáció belső összefüggésrendszere még világosan kirajzolódott. Az összefüggéseknek ezt az elejtett fonalát szeretném most újra felvenni a hazai kulturális modernizáció kérdésköre kapcsán. Egyrészt abban a reményben, hogy a kérdésfelvetés kitágítása rávilágít a gazdasági reform néhány rejtett problémájára. De fontosnak látszik a modernizáció kulturális vonatkozásainak elemzése azért is, mert kultúra és gazdasági reform viszonyát sokan nemcsak hogy indifferensnek, de ellenségesnek vélik. A reform – úgymond – olyan fogyasztói–felhalmozói mentalitást hozott létre, mely a tömegkultúra terjedésének kedvezett, de ugyanakkor eltávolított a kultúra igazi értékeitől. Az autonóm művészetek, s különösképpen az irodalom, elveszítették a társadalmi sorskérdésekben játszott központi szerepet, a reformkor óta őrzött profetikus karakterüket. Az értékek vitathatatlan rendje megingott, s egy kulturális–erkölcsi válság vette kezdetét.

Magát a látéleletet nem vitatom, ám a gondolati összefüggést a továbbiakban szeretném megfordítani. Úgy vélem ugyanis, hogy épp a továbbra is nagy számban fennálló vitathatatlan, azaz **nem megvitatható** értékek vetnek gátat annak, hogy a tradicionális–karizmatikus kultúra visszafordíthatatlannak tetsző eróziója után egy modernizált kulturális integráció létrejöjjön. Ami egyúttal előfeltétele a gazdaság modernizációjának is.

Ezt az állítást a következő gondolatmenet során szeretném kifejteni:

1. Először a kulturális modernizáció problémájára térek ki, felvetvén a kérdést, hogy az értékek autoritása a kultúra természetes jelensége-e vagy éppen séggel patológikus megnyilvánulása. 2. Ezek után a kultúra mai állapotának megértéséhez nélkülözhetetlen tömegkultúra fogalmát igyekszem majd megvilágítani, rákérdezve ezenközben arra, hogy a tömegkultúra vonzereje és átütő hatása vajon abból fakad-e, hogy e szférából – látszólag – hiányzik az értékek kötelező jellege. 3. Ezen általános kérdések után térek majd vissza a kulturális modernizáció sajátosan hazai problémáihoz. A kérdések tárgyalása során a **komunikatív cselekvés habermasi elméletére**, elsősorban „társadalmi integráció” és „rendszerintegráció” differenciálódásának koncepciójára támaszkodom majd, az összetett habermasi gondolatmenet és fogalomrendszer rekonstrukciójától azonban az adott keretek között inkább eltekintettem. Úgy gondoltam ugyanis, hogy kellő bevezetés hiányában a konkrét hivatkozások és idézetek inkább megnehezítenék, semmint hogy megkönnyítenék az olvasó amúgy sem egyszerű

feladatát. Az első két pontban ezért inkább magamra vállaltam az apodiktikus megfogalmazások, a definitív leírások s az ezekből eredő, szükségszerű leegyszerűsítések kockázatát abban a reményben, hogy az így felvázolt általános fogalmi keret a konkrét kérdések tárgyalása során differenciáltabb jelentést kap.

1. Az első kérdést a kultúra tágan értelmezett fogalmával kezdeném: kultúrán azt a tradíciók által ránk hagyományozott, nyelvileg, illetve szimbolikusan szervezett tudáskészletet értem, mely az adott kultúra tagjainak **előzetes háttértudását** képezi. Megelőzve minden lehetséges vitát és nézetkülönbséget, a kultúra – mint interszubjektíven elismert tudás – a kulturális közösség tagjait a konkrét élethelyzetek, tényállások, illetve közlések értékeléséhez és megoldásához szükséges értelmezésekkel látja el.

E definíció szerint a kultúra fogalmától nem feltétlenül idegen a normák és értékek megvitathatatlan volta – a „szentség autoritása”. A konkrét szituációra közvetlenül vonatkoztatható normák és értelmezésmódok **tartalmilag kötelező** ereje a korai kultúrák jellegzetes sajátossága. Ám az európai kultúra modernizációja épp a kulturális szféra differenciálódásával, konkrét élethelyzetektől elváló **formalizálódásával**, a kötelező és megvitathatatlan normák felbomlásával jellemezhető. Mindez nem jelenti azt, hogy a modernizáció során a kultúra megszűnt volna meghaladhatatlan háttértudás lenni. A kultúra ma is a „hátunk mögött” van; mint a kulturális közösség tagjai, kívülről nem értelmezhetjük. A modernizációs korszak kultúrájának formalizált tudáskészlete azonban, kötelező normák és kész igazságok helyett csak azt az előzetes egyetértést biztosítja, melynek alapján közös helyzetértelmezést alakíthatunk ki; melynek alapján **megvitathatjuk**, hogy egy tényállás vagy közlés igaz-e vagy hamis, hogy egy norma vagy elvárás jogosult-e avagy jogosulatlan, hogy egy személyes fellépés hiteles és őszinte-e, avagy rejtett aspirációk és motívumok húzódnak mögötte. A kölcsönös helyzetértelmezések és viták során magunk által kialakított értelmezések alapján tekinthetjük a modernizáció kultúráját **autonóm kultúrának**.

Ahhoz, hogy az előzetes egyetértések bázisán ez az autonómia kialakulhasson, a modernizációs korszak kultúrájában jelen kell lennie bizonyos, egymást kiegészítő feltételeknek. Az egyik ilyen feltétel a kultúra integritása. Ez alatt nem zárt, logikai koherenciát értek. A kultúra integritása pusztán annyit jelent, hogy a különböző értelmezésmódok és formális koncepciók a kultúra normális állapotában nem zárhatják ki egymást egyoldalúan és végérvényesen: valamiképp egymást feltételezve, egymásról tudomással, kölcsönösen egymásra kell vonatkozniuk. Szorosan összefügg ezzel a kultúra **folyamatosságának** követelménye. A kultúrának kellőképpen formalizálnak kell lennie ahhoz, hogy mind a múlt, mind a jelen vonatkozásában be tudja fogadni és össze tudja kapcsolni a tartalmilag különböző, nemegyszer egymást tagadó tradíciókat. A modernizáció előrehaladtával a kultúra egyre kevésbé viseli el a tabuvá tett értelmezésmódokat, illetve az olyan, feldolgozatlanul vagy feldolgozhatatlanul hátrahagyott eseményeket és szituációkat, melyekhez nem, vagy csak egyetlen, kötelező ér-

telmezősmód kapcsolható. Végül a társadalom integrációjának előrehaladtával a kultúra szociális köreinek is **kapcsolatosakká** kell válniuk. A nemzeti társadalmak kialakulásával a különböző, szociálisan meghatározható rétegekultúrák bekapcsolódnak a nemzeti kultúrába, az egyetemes emberi integráció előrehaladtával pedig a nemzeti kultúrák az emberiség kultúrájába.

Bármennyire tézisszerű s épp ezért követelményjellegű volt is a fenti felsorolás, annyi talán kiderülhetett belőle, hogy a három feltétel szorosan egymásra épül. Így a kulturális közösség mint társadalmi egység, mint – a sokszor emlegetett, ám sokszor a tradicionális „szentség” hamis fényébe is vont – nemzeti identitás ma már elképzelhetetlen a kultúra integritása és folyamatossága, azaz kellő szintű formalizáltsága nélkül. S talán kiderülhetett az is, hogy a tágn értelmezett kultúra nem következménye, nem okozata vagy valamiféle „vetülete” a társadalom integrációjának. Épp ellenkezőleg: a társadalom egyik lehetséges integrációs módjának alapzata. Csakis a kultúra által biztosított előzetes egyetértés alapján kibontakozó kölcsönös helyzetértelmezések, az értelmezési módok és lehetőségek megvitatása teszi ugyanis lehetővé, hogy a társadalom tagjai összehangolják cselekvési orientációikat, s ily módon a társadalom integrációja egy kommunikatív úton elért egyetértésen alapuljon a hatalom pusztá elismerése helyett. Ez a kultúrán alapuló társadalmi integráció nyert szilárd formát a nyilvánosság demokratikus intézményrendszerében.

Ha az autonóm kultúra tágn értelmezett fogalma után most a modernizációs korszak autonóm művészetéhez fordulunk, azt kell mondanunk, hogy az autonóm művészet magas fokú szimbolikus szervezettsége révén emelkedik ki a kultúra szférájából. Ez a magas fokú szervezettség azonban csak azért és annyiban lehetséges, amennyiben a művészetben példaszerűvé válik a „szentség autoritásának” felbomlása éppúgy, mint a formalizálódás. A művészi-esztétikai szférában ragadható meg a legegységértelműbben, hogy – Kant egykori megfogalmazásával élve – az ítélet mindenki hozzájárulását várja ugyan el, de azt nem követeli, nem követelheti meg. Kizárva a szentség autoritását, kizárva bármiféle dogmatikus törvényalkotást, jöhet létre az ily módon most már közös értelmezésre és általános hozzájárulásra utalt mű megítélésében egy magunk teremtette, autonóm érvényesség, mely **példaszerű** választ ad arra a kérdésre, miként adhatóak normák a gyakorlati tevékenységnek anélkül, hogy azokat rákényszerítsék. Oly módon tehát, hogy a normák és ítéletek érvénye az értelmező-ítéletalkotó szubjektumok egyetértéséből keletkezik. Az autonóm művészet a normák kialakításában való részvételt, s így a társadalmi jelleget épp azáltal biztosítja tehát, hogy az esztétikai ítélet mások hozzájárulására, a **közös** tudáskészlet mozgósítására van utalva: előzetes egyetértésen alapuló értelmezési és értékvitákra. Ezek a viták ugyanakkor a fent említett követelményeket előfeltételezik: a kultúra magas szintű formalizáltságát, integritását és folyamatosságát, ami egyúttal lehetővé teszi a mű – konkrét tartalmi vonatkozásain túlmutató – formalizálását is. Csak így érhető el, hogy a befogadó – ismét Kantot idézve –

„ítéletét mintegy valamennyi ember eszéhez igazítsa”. A műveltség eszményének leírása ez.

Az első kérdést azzal zárhatnánk tehát, hogy a modernizáció kölcsönös egyetértést célzó kultúrájától, s ezen belül az autonóm művészettől is, idegen a normák autoritása. Az értékek kötelező jellege az autonóm kultúra patológiás jelenségének tekinthető.

Figyelembe véve a fenti leírás ideáltipikus jellegét, ehhez az egyértelmű végkövetkeztetéshez egy kiegészítő megjegyzést is hozzá kell azonban fűzni. A kultúra differenciálódásával és formalizálódásával párhuzamosan, részben e folyamat következtében, részben előidézőjeként, a különböző értelmezési módok körül interpretációs iskolák intézményesülnek, melyek módszeres és következetes érvelésmódjukkal egyrészt elkülönülnek a kulturális helyzetértelmezések hétköznapi formáitól, másrészt e formákkal szemben a maguk számára **kompetenciát**, tekintélyt igényelnek. Ez a kompetenciaigény azonban, úgy hiszem, nem téveszthető össze a kötelező jelleggel, a „szentség” megvitathatatlan autoritásával. Ennek formai megjelenése, hogy itt egymással vitázó iskolákról, nem pedig egyetlen iskoláról van szó. A pluralis ugyanakkor nem esetleges. A többes számban az a szükségszerűség jelenik meg, hogy az interpretációs iskolák azokat a helyzetértelmezéseket teszik csak módszeressé és következtetessé, melyek a kulturális helyzetértelmezések köznapi formáiban is adódtak, illetve lehetőségek. Ezen a körön nem is léphetnek túl: legyen bár egy értelmezési mód a legfelvértezettebb, ha olyasvalamit állít, ami a kultúrában nem elgondolható, tevékenysége ott és akkor a szó szoros jelentésében „értelmetlen”.

2. Hozzákezdve a második kérdéskör kifejtéséhez, fontosnak tartom előrebocsátani azt a meggyőződésemet, hogy a tömegkultúra – bár önálló, sajátos funkciókat teljesít – ráutalt a kultúrára; értelmezéseit onnan meríti. A tömegkultúrának egy olyan felfogásából indulok tehát ki, mely szerint a tömegkultúra az autonóm kultúrának egy szabályozott és leszűkített alkalmazása. Leszűkített és szabályozott abban az értelemben, hogy az autonóm kultúra formalizált értelmezésmódjait a tömegkultúra hozzárendeli sematizált szituációkhoz, melyek e tartalmi meghatározottságukban tesznek szert önálló jelentésre: mint állandósult panelek, az intézményesült megoldások, sőt az intézményesült kérdésfelvetések katalógusát nyújtják.

A fentieket a következőképpen is újrafogalmazhatjuk: a kultúra a különböző élethelyzetek és problémák kapcsán tematizálható ugyan, ám a maga egészében mindig háttérben marad, mint az a hallgatóságos keret, melyben a problémák egyáltalában megjelenhetnek számunkra. Ezzel szemben a sematizált szituációk paneljeivel dolgozó, azokhoz kulturális értelmezéseket direkt módon hozzárendelő tömegkultúra csakis és kizárólag tematizált elemekből áll – a szervezeten tematizált kultúrelemek háttér nélküli sokasága. A kölcsönös helyzetértelmezéseket és vitákat megalapozó **előzetes háttértudást** helyettesítve, a tömegkultúrában ily módon kész, tartalmi ítéletek **zárt tudásrendszere** formálódik ki, mely-

nek ítéletei nem kötelezőek ugyan, de — háttérüktől elszakítva — nem is megvitathatóak; követésük vagy elutasításuk — első megközelítésben — esetleges.

Az autonóm kultúra formalizált tudáskészletét zárt tudásrendszerrel helyettesítve, a tömegkultúra nem tehet és nem is tesz eleget sem az integritás, sem a folyamatosság követelményének. Kapcsolódhat ugyan a különböző tradíciókhoz, ám azokat nem egy dialógusban, hanem mindegyiket önmagában, egymás iránt közömbösként ragadja meg. Ugyanígy nem, illetve csak látszólag elégíti ki a tömegkultúra a szociálisan meghatározható kultúrkörök kapcsolatos tételeinek követelményét. Ahelyett, hogy a réteg- és nemzeti kultúrákat összekapcsolná az emberiség kultúrájában, valójában csak helyettesíti mindegyiket az intézményesült cselekvésmódok katalógusával.

Funkcióját azonban épp e helyettesítések révén látja el. A tömegkultúrában az igazság, a jogosultság és a hitelesség kulturális szempontjai alapján **megvitatható világ a megfigyelhető tények valóságává** kerekedik. Ezzel egyidejűleg a kulturális közösség tagjainak az értelmezési folyamatokban való részvételét az **elszigetelt egyének** megfigyelő perspektívája váltja fel az eleve értelmezett tények valóságával szemben. Erre a valóságra pedig joggal hivatkozhat mindenki, aki szándékainktól és értékeléseinktől független szükségszerűségek, egy „objektív valóság” után kutat. Mert a tömegkultúra valósága nem leleplezhető fikció. Azt a lefegyverzőnek vagy éppen elkeserítőnek tetsző tényt, hogy egyre többen ismerik fel önmagukat a tömegkultúra megfigyelhetően kész valóságában, miközben közömbösen vagy épp gyanakodva tekintenek a kultúra bizonytalan világára, nem tekinthetjük az ügyes manipuláció sikerének vagy másrészt a nevelési csőd, netán a kulturálatlanság következményének. Szó lehet erről is. Ám biztos, hogy ennél többről van szó.

Míg a társadalmi értelmezett kultúra a társadalom egyik integrációs módjának alapzata, addig a tömegkultúra a társadalom másik, **rendszerszerű integrációjának** funkcionális mozzanata. Szemben a társadalom kulturális integrációjával, mely a résztvevők cselekvési orientációit hangolja össze a kölcsönös egyetértést célzó mechanizmusok révén, a társadalom rendszerszerű integrációja a résztvevők cselekvési összefüggéseit a nem szándékolt következmények funkcionális összefüggése révén stabilizálja. Ily módon olyan cselekvési rendszerek jönnek létre, melyek joggal jellemezhetőek kulturális értelmezésektől független, objektív valóságként. A kölcsönös egyetértést célzó kulturális mechanizmusoktól független, a cselekvési szándékokon túlhatoló szabályozás legfontosabb példája a társadalom piaci integrációja. Általában is beszélhetünk azonban a kulturálisan integrált magánszférával szemben a modern gazdaság, a kulturálisan integrált nyilvánossággal szemben a bürokratizálódott igazgatás funkcionális logikát követő cselekvérendszeréről. Ezek a rendszerek olyan intézményesült cselekvésmódokat várnak el, melyek értelme kizárólag a rendszerben betöltött funkció függvénye, azaz a kulturális interpretációtól független. (Bővebben lásd erről: Tézis a tömegkultúráról. *Valóság*, 1986/12.)

Minderre azért volt fontos kitérni, hogy világossá váljék: a tömegkultúra nem az autonóm kultúra elfajzása, hanem a modernizációs folyamat egyik legzetes mozzanata. Megkapóan „valóságű” paneljei azokat a személyiségtől elszakadt, intézményesült cselekvésformákat katalogizálják, melyek a kulturális értelmezésektől függetlenül, funkcionális-objektív jelentéssel rendelkeznek. A tömegkultúra sajátos teljesítménye ezek után abban ragadható meg, hogy a funkcionális értelmükben kiemelt szituációkhoz és élethelyzetekhez mégiscsak kulturális értelmezéseket kapcsol. Igaznak vagy hamisnak, jogosultnak vagy jogosulatlanak, hitelesnek vagy hazugnak mutatja fel őket, s ezáltal egy **kvázi-kultúra** alapját teremti meg, még ha ennek funkciója ellentétes is az autonóm kultúráéval. Ahelyett, hogy a kulturális háttértudás mint hallgatólagos keret **nyitná meg** a kölcsönös helyzetértelmezésekre utalt világot, a tömegkultúrában az objektív tények valóságát tartalmi ítéletek **zárják le**. Ezek a kulturális háttérükből kiszakított, esetleges voltakban nem megvitatható ítéletek azonban mégiscsak lehetővé teszik a megszólalást. Egy tisztán megfigyelő perspektívából a társalgások és beszélgetések témájává, történetekké kerekedhet segítségükkel az intézményesült cselekvések világa. Viták bontakozhatnak ki és egyetértések jöhetnek létre a részvétel igénye és gyakorlata nélkül.

Kiinduló kérdésünkhöz visszatérve azt mondhatjuk tehát, hogy e szféra nem megvitatható, az érveléseket blokkoló értelmezései — látszólag — nagyfokú szabadosságnak nyitnak teret. Az egyéni léthelyzetek érdekvizonyainak meghaladását tételező, kölcsönös egyetértést célzó kulturális folyamatokat itt partikuláris léthelyzetekből fakadó, közvetlen elfogadás vagy elutasítás helyettesíti. Két megjegyzést hozzá kell azonban ehhez fűzni. Egyrészt ez a **szabadosság** nem téveszthető össze a **szabadsággal**, legalábbis ha fenntartjuk ez utóbbinak azt az értelmezését, mely szerint a szabadság a saját magunk alkotta törvények követése. Talán ennél is fontosabb azonban, hogy a tömegkulturális szféra szabadossága is látszat csupán. Éppen azért, mert a tömegkulturális szféra értelmezései nem megvitathatóak, az adott értelmezések nem szorulnak igazolásra sem. Ez pedig kizárja ugyan a **kompetenciaigényt**, de ugyanakkor tág teret nyit a **rejtett autoritás** manipulatív érvényesítésének. A gazdasági és hatalmi kényszerek a kölcsönös viták és értelmezések megkerülésével, közvetlenül nyerhetik el a kulturálisan jóváhagyó vagy helyeslő értelmezést, elfedvén ily módon a kényszer tényeit. S bár a helyeslő értelmezés elfogadása látszólag megint csak nem kényszerű, a sikerlisták és sztárkultuszok mechanizmusa nagyobb kényszerítő erővel rendelkezik, mint a közös megvitátásra utalt, kulturális érvényesség. Ezek a mechanizmusok ugyanis a háttérüktől elválasztott kulturális elemeket is a pusztán megfigyelhető, adott tények valóságába integrálják.

A tömegkultúra mint kvázi-kultúra, mint a háttérükből kiemelt, nem megvitatható kulturális értelmezések tényrendszere a fenti értelemben meghatározhatónak tetszik tehát. E definitív leírás érvényességét azonban, mint az autonóm kultúra esetében, itt is korlátoznunk kell. Akár a cselekvések tömegkulturális

orientációjára, akár a tömegkulturális szféra objektivációira gondolunk, mindenhol az átmenetek lehetőségét tapasztaljuk. A tömegkulturális orientációk jól működnek, sőt nélkülözhetetlenek mindaddig, amíg a szituációk és cselekvések maguk is rutinjellegűek. Ha azonban ez a rutinjelleg megszakad, a tömegkulturális orientációk is problematikussá válnak vagy válhatnak. Megjelenik az igény értelmezésükre, ami csak kulturális háttérükbe való reintegrálásuk útján érhető el. Hogy ez az igény hogyan és milyen szinten van jelen, az definitív úton aligha leírható. Annyi azonban megkockáztatható, hogy az esetek egy nem jelentéktelen részében valamiképp ott bujkál a tömegkulturális orientációk háttérében.

3. Az előző két pontban azt az elméleti-fogalmi keretet igyekeztem felvázolni, melynek segítségével most a hazai kulturális szféra elemzésének néhány szempontját szeretném megadni. a) Először röviden visszatérnék a modernizáció problémájához. b) Ezek után a hazai modernizáció általános problémáját vetem fel. c) Végül a kulturális modernizáció két konkrét szakaszának néhány elemzési szempontját vázolólok. Először az úgynevezett „ötvenes évekről” lesz szó, d) majd a hatvanas évektől induló szakasról.

a) A modernizáció alapténye a kultúra kommunikatív racionalitásán alapuló **társadalmi integráció**, illetve a funkcionális elveken alapuló **rendszerintegráció** differenciálódása és elválása. A modernizáció ebben a felfogásban nemcsak a rendszerszerűen integrált területek önállósulását jelenti tehát: ugyanebben a folyamatban, ezzel szoros összefüggésben különült el a társadalom kulturális integrációja is attól az eredeti, „szerves egységtől”, melynek nosztalgikus felidézői mindig újra megfeledkeznek arról, hogy e „szerves egység” megvitathatatlan kulturális normái az akkor és ott még áttekinthetetlen, rendszerszerűen nem stabilizált funkcionális kényszereket szentesítették csupán. A rendszerszerűen integrált funkciók önállósulásával párhuzamosan pedig végbe kellett hogy menjen a „szentség autoritásának” felbomlása is. E folyamat során, a tradicionális, illetve vallási világképek felbomlásával jött létre a modern tapasztalati tudomány, az autonóm művészet, az univerzális és formalizált elvekre alapozott jog és morál önálló értékszférája. Ezek a szférák, a „szentség autoritásának” támasztékait elveszítvén, érvényességüket most már csak önmagukból meríthették: a tradíciókhoz és önmagukhoz való reflexív viszonyból, a formalizált elveken alapuló értelmezési és értékviták konszenzusából. Ily módon legitimációra, a kulturális közösség **elismerésére** utaltak — érvényességüket csak a kultúra eleven folyamatában tarthatják fenn.

A modern gazdaság, tehát a racionalizált üzem és a piac, illetve a bürokratizált irányítási rendszer önállósulása az egységes modernizációs folyamat másik oldala csupán. Ezeket a szférákat — a kulturális-etikai szempontoktól messzeemenően eloldódva — a célracionalitás funkcionális szempontjai integrálják, s mind ez ideig agresszív utópiának bizonyult minden olyan kezdeményezés, mely e funkcionális összefüggések egészének felszámolására irányult. A moder-

nizáció alapproblémája, „végtelen feladata” inkább e két, egymást kizáró integrációs mód egyensúlyának megteremtésében, önállóságuk biztosításában ragadható meg.

Nyilvánvaló, hogy az ily módon keletkezett problémák feloldási kísérletei nem lehettek mentesek patológiás jelenségektől. Elég ha arra gondolunk, hogy a munkaerejét munkabér fejében a gazdaság rendelkezésére bocsátó munkaerőtulajdonos az, aki egyben a magánszféra és a politikai nyilvánosság közösségeinek, a különböző társadalmi szolidaritásoknak is tagja kell hogy legyen. Miként tartható fent tehát e két, egymással ellentétes, egymást mégis feltételező integráció egyidejű érvényesülése? Miként védhető meg a magánszféra és a nyilvánosság az átfunkcionalizálódással, azaz a rendszerjellegű integráció betöréseivel szemben? Végül a kompetenciát, módszeres érvelésmódot igénylő értékszférák önállósulása nem vezet-e szakértői kultúrák kialakulásához, mely egyrészt a kulturális közösség háttértudásának kiürülését, másrészt a háttértől elvált szakértői kultúrák érvényességvesztését, sőt átfunkcionalizálódását eredményezheti?

Az elidegenedés patológiás jelenségei, csökkenő vagy növekvő súllyal, a modernizáció egész folyamatában kétségtől kimutathatóak. Történeti szempontokat igénylő elemzésükre itt nem vállalkozhatom ugyan, azt a meggyőződésemet mégis jelezni szeretném, mely szerint a modernizáció folyamata e problémák mind átfogóbb szintű feloldási kísérleteinek folyamata is.

b) Azért tartottam fontosnak a modernizáció általános problémáira visszatérni, mert csak így válhat világossá: Magyarországon mindezek a problémák másképp vetődtek és vetődnek fel. Olyannyira másként, hogy kérdés, beszélhetünk-e itt egyáltalán modernizációról, sőt modernizációs igényről. Elismerem persze, furcsán hathat ez a kérdés akkor, amikor a tömegkommunikációs eszközöktől és politikai fórumoktól kezdve a tudományos vitákig, mindenhol a modernizáció igénye fogalmazódik meg. Csakhogy ez a „modernizációs igény” az esetek túlnyomó többségében egyoldalúan a gazdaság és az irányítási rendszer reformjára vonatkozik: technikai modernizációra, a termelés hatékonyságára, termékszerkezet-váltásra, gazdasági önállóságra stb., azaz a célracionalitás funkcionális szempontjai szerint integrálható területekre. Ezenközben általában fel sem merül azonban, hogy a gazdaság modernizációja a kulturális modernizáció nélkül egyrészt elképzelhetetlen, másrészt a csekély és felemás sikerek fejében is óriási árat kell fizetni a társadalmi patológiák terén.

Elképzelhetetlennek vélek egy pusztán gazdasági modernizációt, mert a kulturális modernizáció nem díszlete, netán dísz vagy luxusa a gazdasági modernizációnak. Csak a kulturális modernizáció útján, csak az autonóm kultúra magunk kialakította értelmezéseiben jöhet létre érvényes, azaz megvitatott tudás. Ezek a konszenzus kialakítására képes értelmezési formák biztosítják a társadalom legitimációs alapjait, továbbá a nyilvánosság azon demokratikus mechanizmusait, melyek a legitimációkat kiküzdik és fenntartják. E kulturális teljesítmény nélkül elképzelhetetlenek továbbá olyan társadalmi szolidaritások, me-

lyek nem hatalmi-adminisztratív kényszereken, hanem a kölcsönösen elismert érvényességi igények követésén alapulnak, lehetővé téve ily módon az értékek belsővé tételét, az értelmezési teljesítményeken alapuló személyes identitást. **Ha a modernizált kultúra elveire utalt társadalmi integráció ezeket a feltételeket nem tudja biztosítani, óhatatlanul fennmarad a „szerves egységnek” az állapota, mely a gazdaság modernizálását is lehetetlenné teszi.** A különböző orientációk, igények és értelmezések a társadalom számára ellenőrizhetetlen, mert nem megvitatható formában átszövik a gazdaság szféráját is, s a „szentség” alakját öltve lehetetlenné teszik a célracionalitás funkcionális szempontjai alapján megvalósuló integrációt. A megvitathatatlan normák mögé való betekintés nemcsak az autonóm kultúra szubtilis érdeke tehát.

Részsikerek nélkül is elképzelhetőek persze. Lehet adaptálni modern technikákat, intézményi és irányítási formákat, ám a kulturális modernizáció háttere nélkül ezek aligha integrálódhatnak. Ily módon a részsikerek egyrészt csak az alapjaiban változatlan egészhez konzerválják, másrészt súlyos **társadalmi patológiákhoz** vezethetnek. Mert a társadalmi szolidaritások hiányában a felemás módon is, de mégiscsak funkcionalizált részrendszerek annyit mindenesetre elérhetnek, hogy a „semmibe” vetik, atomizálják az egyént.

Mindezek alapján állítom tehát, hogy a sokat emlegetett reform, a modernizáció legalább olyan mértékben kultúránk kérdése, mint a gazdaságé. A tágran értelmezett kultúráé persze, mely nem szűkíthető le az autonóm művészetekre, de a nyilvánosság demokratikus mechanizmusaira sem. Mindkettőjük közös alapja a modern kultúra kommunikatív racionalitása: megvitathatatlan normák helyett a kölcsönös egyetértést, konszenzust célzó mechanizmusok.

Hogyan alakult mindez kulturális fejlődésünk két jellegzetes szakaszában? E kérdés megvilágításához szeretnék a továbbiakban néhány szemponttal hozzájárulni.

c) Az úgynevezett „ötvenes évekre” nézve megkockáztatható az az általánosító tézis, mely szerint ezt a korszakot a kulturális modernizáció Kelet-Európában amúgy is bizonytalan, amúgy is erősen korlátozott eredményeinek módszeres rombolása jellemezte. A demokratikus átmenet koncepciójának és részleges gyakorlatának feladásával, a fordulat éve után a demokratikus-népképviselési intézményrendszer az alkotmány államjogi fikciójává szűkült. A rendszer legitimitációja már nem arra épült, hogy vezetőit megválasztották, azaz vezető szerepük azért érvényes, mert egy megvitattott s periodikusan újra megvitatandó konszenzuson alapul. A párt, pontosabban a párt vezető hatalmi csoportja azzal legitimálta hatalmát, hogy kizárólag ő rendelkezik azzal a megvitathatatlanul érvényes jövőképpel, valamint e jövőkép megvalósításához szükséges, ismét csak vitathatatlan tudáskészlettel, melynek birtokában a társadalom hajóját a szocializmus kikötőjébe kormányozhatják. Nyilvánvaló, hogy ez a „szentség autoritásának” elemeiből felépült, érvelések helyett kinyilatkoztató, alapjaiban

tradicionális-karizmatikus hatalomgyakorlás nem férhetett meg egy modernizációs kultúrával, s valóban meg is tett mindent módszeres rombolása érdekében.

Az empirikus elemzések helyett strukturális szempontból közelítve meg a kérdést, azt mondhatjuk, hogy e korszakban a modern kultúra autonómiájának mindhárom feltétele, mind integritása, mind folyamatossága, mind pedig kapcsolatossága alapvetően megsérült és korlátozottá vált. A magas szintű formalizálódást követelő kulturális szféra nyílt tudásvilágának középpontjába benyomult egy tartalmi ítéletekből összerótt, zárt tudásrendszer, mely a maga **elemeit** a kulturális háttértől megfosztott, ezért többé nem megvitatható marxizmus vulgarizációjából merítette. Ebből a modernizációs kultúrától idegen centrumból pedig az egész kulturális szféra tervszerű blokkolása, az értelmezési és értékviták felszámolása indult ki. Bizonyos tradíciók a vitathatatlan **szentség** státusát kapva veszítették el kulturális háttérüket, míg másokat **kiátkoztak** a kultúra szférájából, ily módon a kulturálisan feldolgozatlan, társadalmilag ellenőrizhetetlen tabuk tömegét teremtve. S nemcsak az önállósult értékszférák, a tudomány vagy a művészet területén, de – egészen a viselkedési, öltözködési tradíciókig, a köszönési formákig elmenően – a kulturálisan meghatározott érintkezések leghétköznapibb formáiban is. Maga az érvelés, a kölcsönös orientáció, az egyetértés s ezáltal a társadalmi szolidaritások lehetetlenültek el.

A folyamat egésze és hordereje leginkább talán a kapcsolatosság kérdésköre kapcsán ragadható meg. A korszak ideálképe egy tökéletesen homogenizált társadalom volt, ezt a homogenizációt azonban nem a létükben megőrzött réteg-, illetve helyi kultúrák integrációjával, hanem ezek felszámolásával és helyettesítésével igyekezett elérni. Nemcsak művészeti, tudományos iskolákat és irányzatokat számoltak fel ekkor, hanem a kulturális integráció társadalmi szolidaritásainak azokat a formáit is, melyek a kulturális háttértudás újratermelésének tényleges alapját képezik: a legkülönbélebb egyesületeket és egyleteket, köztük a munkásegyleteket is, olvasó- és gazdaköröket, kórusokat, helyi önkormányzatokat stb. Ezen túlmenően korlátozták az informális véleménycserék és viták lehetőségét. A magánszférát nyilvánossá igyekeztek tenni, a nyilvánosságot pedig hatalmi-adminisztratív ellenőrzés alá vonták.

A kulturális háttértől elválasztott, szolidaritásaitól megfosztott, atomizált egyének integrálására két lehetőség mutatkozott. Egyrészt az óriási, az élet valamennyi szféráját ellenőrzése alá vonó hivatali-hatalmi apparátus. Ezt a centralizált, felülről lefelé kiépült hatalmi apparátust nem szabad azonban összetéveszteni a modern bürokráciák célracionális elvek alapján szervezett, hatékonyságot és szakszerűséget követelő irányítási rendszerével. Minden formai hasonlóság ellenére az ötvenes évek hatalmi apparátusa ebben az értelemben nem volt bürokrácia. Nem is lehetett az, épp saját teljesítménye következtében. Lehetetlenné téve a cselekvési orientációk kölcsönös helyzetértelmezéseken alapuló összehangolását, blokkolva a modernizációs kultúra kommunikatív racionalitását, a hatalmi apparátus az **által**a **teremtett racionalitáshiány** foglyává vált. Tevé-

kenységének egészét az irracionalitás, a kiszámíthatatlanul változó, egymásnak ellentmondó direktívák, az aznapi ideológiai prioritások szeszélyes átcsoportosítási törekvései jellemezték.

Az integráció másik formája kvázi-kulturális jellegű: az ötvenes években a tömegkultúra egy sajátos, kelet-európai változata vált uralkodóvá hazánkban is. Ennek legjellemzőbb formája a „szocreálos” művészet, mellyel párhuzamosan a tömegkulturális orientációnak egy sokkal átfogóbb mechanizmusa is kialakult azonban. Fórumai a sajtó és a rádió, a „Szabad Nép-félórák”, értekezletek és aktívaülések. Ezt az orientációs formát **tömegkulturálisnak** tekintem, amennyiben az autonóm kultúra, a tudomány, a művészet, a világnézet elszigetelt elemeiből merítette értelmezéseit, közvetlenül hozzárendelve ezeket intézményesen elvárt cselekvésmódokhoz. Az ily módon létrehozott panelek és sémák tömege egy szigorúan hierarchizált, nem megvitatható valósággá volt hivatva kerekedni. Ugyanakkor egészen **sajátosnak** is vélem ezt a tömegkulturális orientációt, elsősorban azért, mert nem a kulturális integráció mechanizmusai mellett, hanem azt kiszorítva, azt tudatosan blokkolva működött. A kommunikatív racionalitás korlátozása pedig **racionalitáshiányhoz** vezetett a tömegkulturális integráció esetében is.

Megfogalmazható ez pozitív formában: a szocreálos kultúra **valláspótló** funkciókat öltött magára. Esetében szó sincs egy pusztán megfigyelőperspektíváról vagy arról a szabadosságról, melynek értelmében a nem megvitatható értékelések elvileg szabadon követhetők vagy elutasíthatóak. Az autonóm szolidaritások blokkolása következtében a szocreálos kultúrára az a feladat hárult, hogy az egyént beemelje egy közösséggé mitizált állam szertartásrendjébe. Ebből azonban nemcsak a kötelező jelleg fakadt. Blokkolva a kommunikatív racionalitás mechanizmusait, a szocreálos kultúrának mégiscsak ki kellett volna elégítenie egy olyan racionalitásigényt, mellyel szemben a tömegkulturális szféra egyébként indifferens. A teljességgel – remélem – soha nem blokkolható, mert a tudati, nyelvi struktúrákba beépült kommunikatív racionalitás érvényességigényének hallgatólagosan is jelen lévő nyomásával szemben mégiscsak **igazolnia** kellett önmagát. Ez lehet a magyarázata annak az első pillantásra teljességgel megdöbbentő ténynek, hogy a kultúrpolitika, sőt a legfelsőbb politikai vezetés hihetetlen rigorozitással, óriási apparátussal és fenyegető szigorral maga kényszerült megrendezni azokat a nagy, színpadias álvitákat, melyek azután kicsinyített formában végiggyűrűztek az egész társadalmon. Perek voltak ezek, azaz legitim érvényességre, igazolt ítéletre formáltak igényt, miközben tétjük olyan „szentség” volt, mely eleve kizárta a megvitathatóság lehetőségét is.

➤ Egy többé-kevésbé egységesnek tűnő, fenntartható valóságértelmezés biztosítása e „boszorkánypereken” kívül nem volt más lehetőség. Már csak azért sem, mert szemben a modernizációs korszak tömegkultúrájával, a szocreálos kultúra nem a rendszerszerűen integrált valóság ténylegesen működő mechanizmusaiból, hanem a jövőből merítette sémáit. Ez valláspótló funkcióinak megfe-

lert, de egyúttal feloldhatatlanná tette az irracionalitásproblémát. A korszak irodalmi vitáiban, ahol egyidejűleg bírálták a sematizmust s követelték meg a társadalom „mélyebb, szocialista, humanista” voltának felmutatását, ez a probléma ismét jól tetten érhető. Mert az író – hogy az ideologikus követelményeknek eleget tegyen – vagy nem ábrázolhatta a társadalom mozgásformáit, s ily módon a megkövetelt heroikus, pozitív elemek sematikus, tendenciózussá váltak nála. Vagy valóban ábrázolta őket, ez esetben viszont az érvényes ábrázolást naturalizmussá kellett minősíteni, hisz így az az ideologikus okokból megkövetelt, „mélyebb valóság” hiányzott belőle, melyből a hősies, humanista, szocialista stb. elemek – úgymond – kinőnek.

d) Rátérve a hatvanas években induló, napjainkig tartó szakasz értelmezésére, rögtön szeretném előrebecsátani, hogy e korszakot illetően nem tartom lehetségesnek az általánosító, egyértelmű ítéleteket. Egyrészt azért, mert ez a korszak – ha napjainkban talán fordulóponthoz ért is – nem befejezett, nem lezárt korszak. Részei vagyunk, részese ez az írás is. De nem tartom lehetségesnek az egyértelmű ítéleteket azért sem, mert nehéz e korszakban következetesen érvényesülő tendenciákra lelteni. A reformok révén beindult modernizáció nem lebecsülendő eredményeket ért el, méghozzá nemcsak a gazdaság, hanem a tágas értelmezett kultúra szférájában is. Ugyanakkor hol növekvő, hol csökkenő súllyal a modernizációt gátló, fékező mechanizmusok éppúgy jelen voltak és vannak. Ami megkockáztatható, legfeljebb ennyi: a **felemás modernizáció** korszakát éljük.

A modernizáció felemás voltára elemzések hosszú sora mutatott már rá, legalábbis a gazdaság területén. E reformirodalmat a kulturális modernizáció néhány szempontjával egészíteném csak ki, mindjárt vissza is utalva azonban az úgynevezett „mechanizmusvitákra”. Ezeket a vitákat ugyanis egyre inkább tudományos érvényességre igényt tartó, kölcsönösen megvitatható és megvitatandó elemzések alkották és alkothatták „kinyilatkoztatások” helyett. Mivel pedig hasonló tendenciák érvényesültek a kultúra többi önállósult – azaz kompetenciát és módszeres érvelést igénylő – szférájában is, ezen a téren mintha a kulturális modernizáció jelentős eredményeit könyvelhetnénk el. A tudományok és az autonóm művészetek felszabadulni látszanak a „szentség autoritása” alól, s mintha regenerálódna kultúránk integritása és folyamatossága is. Súlyos amnéziákkal terhelt kultúránk ismét megnyílt a múlt és a jelen sokszínű tradíciói felé, ily módon lehetővé téve és megkövetelve azt a magas szintű formalizálódást, melynek hiánya az értelmezési és értékvitákat megalapozó előzetes egyetértést – azaz magát a kultúrát – óhatatlanul blokkolja.

Visszapillantva a megelőző korszakra, úgy hiszem, ezek az eredmények nehezen vitathatóak, annak ellenére is, hogy a folyamat ebben a szférában szintűgy felemás: továbbra is fennmaradtak kultúrán kívüli, mert vitathatatlan értékek és tabuvá tett területek. Ami másként fogalmazva annyit jelent, hogy továbbra is érvényesülnek azok a modernizációs kultúrától idegen, a kulturális

szférába betörő hatalmi mechanizmusok, melyek e vitathatatlan értékeket és tabukat fenntarthatják, s a mögéjük hatoló vitákat egy ponton elvághatják, ezáltal minduntalan kérdésessé téve a kulturális modernizáció **egészét**. Kétségtől felemás, nemegyszer kínzóan felemás helyzet ez, ám az alapvető problémát a magam részéről mégsem ebben látom, s még csak nem is azzal érvelnék, hogy nem vissza, hanem előre kell tekinteni.

Elképzelhető ugyanis egy olyan „előremutató” fejlődés, melynek során a kultúra önállósult szférái egyre nagyobb autonómiára tesznek szert, és mégis funkciótlannul, indifferenssé válva lebegnek a társadalom felett. Mert az alapvető kérdés a társadalom kulturális integrációjának mindennapi formáira kell hogy vonatkozzék. Arra, hogy biztosítottak-e a cselekvésorientációk összehangolásának azok a mechanizmusai, melyek révén **nap mint nap újratermelődhet** a kulturális háttértudás kommunikatív racionalitása: a magunk teremtetten értelmezések érvényes tudása, a kölcsönösen elismert érvényességi igények követése. A kultúra önállósult szféráinak, de a politikai nyilvánosság demokratikus mechanizmusainak is csak ez a legitim társadalmi viszonyrendszer lehet az igazi alapja: a kölcsönösen elismert jogok és normák, a társadalmi szolidaritások sűrű szövődéke, melyben az igazság és a jogosultság szempontjai mind újra és mind több viszonylatban vethetők fel. Melyben – röviden – az **egyénnek** igaza és joga lehet.

A kulturális modernizáció felemás volta úgy hiszem, csak ezek után válhat igazán nyilvánvalóvá. Akkor tehát, ha nemcsak az önállósult szférák autonómiájára, hanem a társadalom kulturális integrációjának egészére kérdezzük rá. Tagadhatatlan persze, hogy eredmények ezen a téren is születtek. A centralizált, mindmáig felülről lefelé kiépült irányítási rendszer direktívái mellett, mintegy velük párhuzamosan, mind több szinten tapasztalható olyan helyi jellegű, horizontális társadalmi integrációk térnyerése és erősödése, melyek kölcsönösen megvitatott elvekre, szolidaritást biztosító normákra épülnek. Ebben az értelemben nem látszik teljességgel igazolhatatlannak „kettős társadalomról” beszélni, ám mind ez ideig a társadalom integrációjában a két hagyományos elem játszotta a döntő szerepet: egyrészt a centralizált irányítási rendszer, másrészt egy tömegkulturális, kvázi-kulturális integráció. Azok a mechanizmusok tehát, melyek a megelőző korszak társadalmi integrációját is meghatározták. Ez pedig akkor is figyelemre méltó, ha jellegük és funkciójuk azóta jelentős mértékben módosult.

Kezdve a tömegkulturális szintű integrációval, nyilvánvaló, hogy ez karizmatikus-kötelező jellegét elveszítette. A szocreális kultúra helyébe egy fogyasztói jellegű tömegkultúra, a mitizált álközösség helyébe a fogyasztói mentalitás közönsége lépett, teret nyitva a szigorúan egyéni, partikuláris érdekek alapján születő döntések szabadosságának. Önmagában – mint jeleztem – ezt az orientációs formát nem tartom a kulturális válság szimptomájának. A tömegkultúra mint kvázi-kulturális jelenség a funkcionálisan integrált területek orientációs

közege. A hazai tömegkulturális orientáció néhány sajátos, problematikusnak tetsző vonására fel szeretném azonban hívni a figyelmet.

Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a fogyasztói típusú tömegkultúra a modernizált társadalmakban akkor jelenik meg, amikor a korlátozott befektetési lehetőségek limitálják a felhalmozás lehetőségét, s ezért a termelési körforgás fenntartása érdekében a termelési volumen mind nagyobb mennyiségét kell a fogyasztás szférájába irányítani. A bőségnek ez a kihívása szüli a társadalmi fogyasztást irányító, szervező és tervező apparátusok, ezen belül a fogyasztói mentalitás orientálásában fontos szerepet játszó tömegkulturális szféra növekvő súlyát és szerepét. A sajátosan magyar, sőt kelet-európai probléma egyik oldala ezek után magától adódik: a fogyasztói mentalitás nálunk nem a bőség talaján, hanem hiánygazdaságok igencsak ingatag bázisán született. Ennek következtében a fogyasztói igények jórészt kielégítetlenek, s a fogyasztói mentalitás inkább csak egy elvárást tartalmaz. Ezzel függ össze a probléma másik oldala. Az ugyanis, hogy a modernizációs folyamat ezen a ponton mintha visszafelé is érvényes lenne: ha a hatékony gazdaság teremtette bőség egy fogyasztói mentalitást hívhatott életre, úgy a fogyasztói mentalitás elvárásrendszere is alapjává válhat egy bőséget ígérő, hatékony gazdaság elérésének.

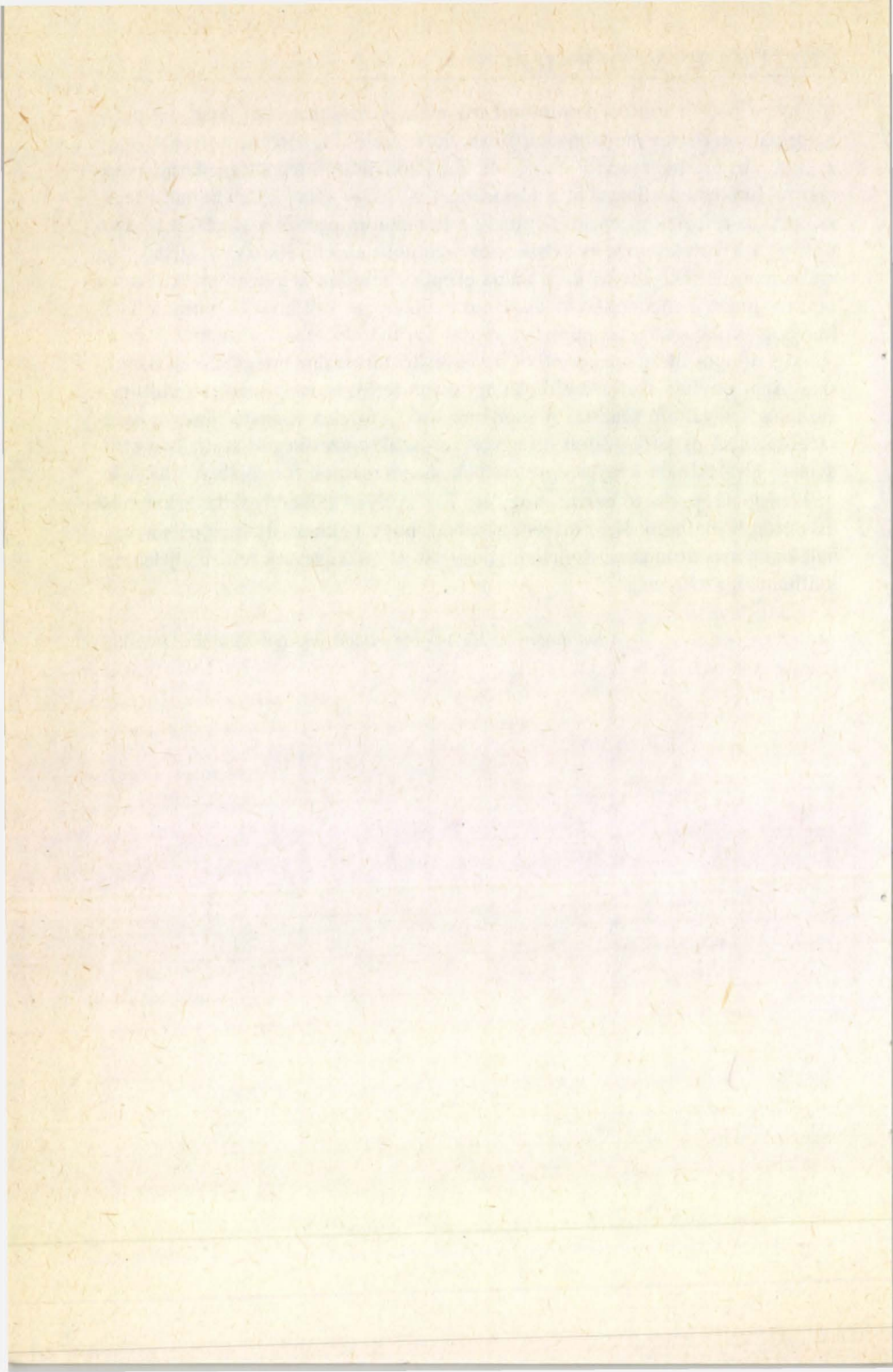
Bár sokan osztják ezt a logikusnak tetsző gondolatot, én úgy vélem, hogy a funkcionálisan integrált részrendszerek olajozottan működő, bőséget ontó valósága nélkül a kész valóság befogadására orientált fogyasztói magatartás végtelemül kiszolgáltatottá teszi az egyént. A hiánygazdaságok világában a „fogyasztói közösségként”, tömegkulturálisan integrált társadalom amorf elvárásai a kielégítetlen törekvések rendezetlen, de a rejtett autoritás eszközeivel könnyen manipulálható tömegét eredményezi. Ami tehát a modernizáció feszítő erejének tűnik, az valójában egy olyan centralizált irányítási apparátus hátteréről szolgál csupán, mely az érdekek társadalmi megvitatása nélkül, a társadalmi integrációt megkerülve törekszik a gazdaság modernizációjára. Karizmatikus kinyilatkoztatások helyett bármennyire is a fogyasztói igények kielégítésével érvel ez az apparátus, modernizációs szándéka legyen bár a legkövetkezetesebb, az eredmény ily módon csak felemás lehet: a kommunikatív racionalitás zárójelbe tétele ezen az úton is **racionalitáshiányhoz** vezet. Az érdekek kölcsönös megvitatásának és egyeztetésének hiányában a különböző érdekek az érdekérvényesítési képesség, azaz a **hatalom logikája** mentén törnek be a gazdaság szférájába. S míg ott a célracionális szempontok szerinti, funkcionális integrációt lehetetlenítik el, a társadalomban az elszigetelt egyének és rétegek **ellenőrizhetetlen kiszolgáltatottságát** idézik elő.

A központi direktívák, a fentről lefelé futó centralizált utasítási rendszer révén aligha kiküzdhető, ezek korlátozását előfeltételező kulturális modernizáció épp ezért megkerülhetetlen része a modernizációs folyamatnak: e hatalmak – bármiféle, akár karizmatikus, akár gazdasági pozícióból fakadó hatalom – korlátozása, a megvitatott és érvényesként elismert érdekegyeztetések hatékony

rendszere csak a kultúra kommunikatív racionalitásában jöhet létre. Ez pedig nemcsak a gazdaság modernizációjának előfeltétele. Előfeltétele annak is, hogy a kulturális értelmezésektől elszakadt, funkcionálisan integrált gazdasági rendszer **ne funkconalizálhassa át a társadalmat is**. Hogy gátat vessen annak a technokratikus reformkoncepciónak, mely a társadalom egészét a gazdasággal azonosítja, s a hatékonyság és célszerűség szempontjaira hivatkozva a társadalom széles rétegeit szolgáltatná ki számára ellenőrizhetetlen kényszereknek. Ezen a ponton ismét a modernizáció általános eszményére kell hivatkoznom: a hatékonyság funkcionális szempontjai szerint formálódó rendszerintegráció és az igazság, a jogosultság szempontjait érvényesítő társadalmi integráció elválasztására. Amit enyhén szólva is elferdít egy olyan felfogás, mely szerint a kultúra a gazdaság szolgáltató ágazata. A modernizáció „végtelen feladata” csak a rendszerintegráció és a társadalmi integráció, a „szükségyszerűség és szabadság birodalma” elválásának, kényes egyensúlyuk megőrzésének formájában írható le.

Elvileg elképzelhető persze, hogy egy hatékonyan működő gazdaság kiépítése más úton is elérhető. Nem hiszem azonban, hogy nekünk, itt Európában, szabad lenne más úton járni. Remélem, hogy ezt az önkényesnek tetsző kijelentést kultúránk igazolja még.

(A tanulmány az MTA-Soros Alapítvány támogatásával készült.)

A KONZERVATIVIZMUS ÚTJÁN
Politikaelmélet és politizálás Angliában
a XVII. század második felében

A XIX. századra Európában kialakult egy jellegzetes politikai kultúra, amely a nyugati civilizáció térhódításával világszerte elterjedt, s napjainkban is rányomja bélyegét a politizálás gyakorlatára, a politikai intézményrendszerekre. A gyakorlat terén arculatát alkotmányos dokumentumok („alaptörvények”), képviseleti intézmények, pártszervezetek határozzák meg, míg a vele kapcsolatos elméletek jellemző vonásai az iméntieknek megfelelő eszmék: a természetes és elidegeníthetetlen emberi és polgári jogok, az érdekképviselő és a politikai felelősség, a közjó retorikája. Társadalom- és kultúrtörténészek gyakran és joggal hívták fel a figyelmet arra, hogy e jelenségek térben és időben egyedülállóak a világtörténelemben; eközben kialakulásuk mértéke és mikéntje meglehetősen eltérő válaszokat adtak, amelyekben az eszmék és intézmények kontinuitását a kutatások előrehaladtával az egyre távolabbi múltig – legújabbban a középkor századaiaiig – vezették vissza.¹

A gyökerek feltárásában elért eredmények elismerésre méltóak, mindaddig azonban viszonylag kevés figyelmet kapott, hogy e kultúra jellegéből következően több árnyalatból tevődik össze, amelyek egyaránt részt vettek az egész formálásában. Nem csupán arról van szó, hogy a XIX. századra megérett modellben az egyik irányzat, amely történetesen az individualista szabadságeszményt, a lehetőségek korlátlan kibontakoztatását vallotta alapelvének, éppen ezen elv jegyében „megtűrte”, esetleg nem lett volna képes megtörni a másik, a magatartás előnyeit hirdető irányzatot – vagy megfordítva. Liberálisok és konzervatívok – különösen mindkét oldalon a mérsékeltek –, miközben természetesen tudatában voltak az eszméik és értékeik közötti alapos különbségeknek, egyaránt úgy vélték, hogy ezek egymást kiegészítő módon járulnak hozzá koruk általános eszme- és értékrendszeréhez, sőt egyformán nélkülözhetetlenek annak szempontjából.² Kölcsönösen feltételezik egymás pusztá létét, mint ahogy például az angol politikai gyakorlatban a programjuk révén rivalizáló pártok fennállása viszonylag korán elengedhetetlen feltételévé vált a parlamenti váltógazdaság működésének. Tekintve, hogy a konzervatív hajlamú gondolkodók már e tradíció kifejlődésének szakaszában is a liberálisok elődeiként számon tartott vitapartnereikkel azonos környezetben éltek, azonos kérdésekre kerestek választ, azonos eszköztárból származó érvekkel fogalmazták meg eszméiket, sőt azonos eszmények megvalósítását hirdették kívánatosnak, aligha lehet kétséges,

hogy éppen úgy, s riválisaiknál nem kevésbé, hozzájárultak a „nyugati politikai kultúra” felemelkedéséhez, mint ahogy funkcionálásához szervesen hozzáartoztak.

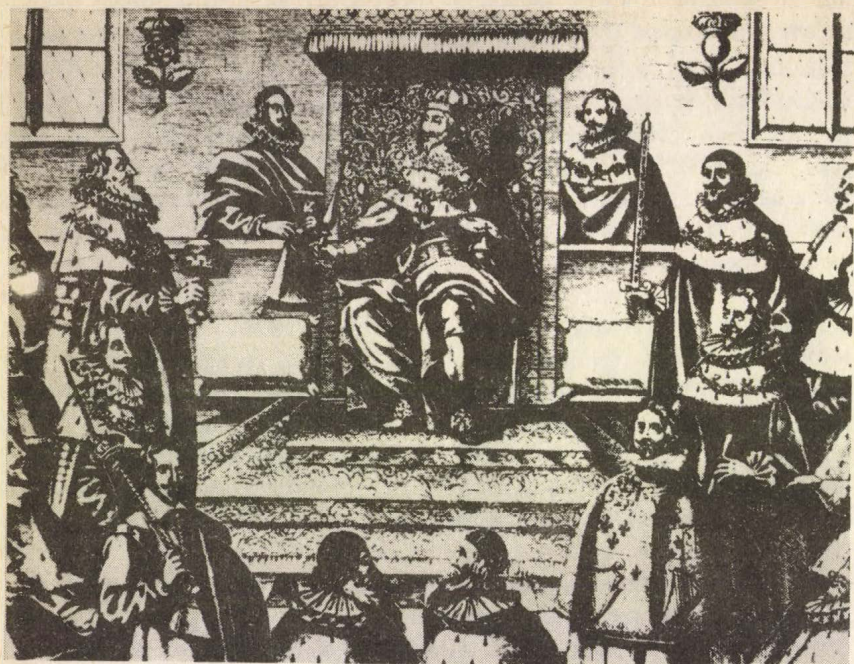
Ebben az írásban — amely a XVIII. század végére kikristályosodó konzervatív eszmék „izmussá” fejlődésének egy állomásával foglalkozik — a fentieknek többek között az a logikus következménye, hogy a konzervatív gondolkodás gyökerei után kutatva nem egy, a liberális panteonban előkelő helyet elfoglaló szerzőre fogok hivatkozni. Ezek ugyanis — a fentieknek mintegy megfordítása-ként — fontos szerepet töltöttek be abban az eszmetörténeti kontextusban, amely háttérül szolgált az 1688-as angliai változásoknak, így egy olyan alkotmányos rendszer megszületésénél bábáskodtak, amely attól kezdve forradalmi megrázkódtatások nélkül, az átalakulásokhoz való folytonos alkalmazkodással biztosította mindenkori korszerűségét vagy legalábbis a túlhaladottság minimális elkerülését.

Munkahipotézisként álljon itt azon eszmék füzére, amelyeknek minden, a konzervativizmus előtörténetével kapcsolatos vizsgálódásban megkülönböztetett figyelmet kell szentelni. A XVIII. század végi angliai konzervatív ideológia legközvetlenebb összefüggésében a szárnyait bontogató radikalizmusra adott válasz volt, elsősorban három kérdésben: az ember természetes állapotának, a polgári kormányzat eredetének és alapjainak, végül a politikai társadalom céljának kérdésében. Gerincét transzcendens (morális—teológiai) és empirikus érvek együttese alkotta. A konzervatívok kereken elutasították azt a radikális megá-lapítást, hogy az emberek Isten előtt és természettől fogva egyenlők lennének. Rámutattak a társadalomban ténylegesen megfigyelhető **egyenlőtlenségre**, hangsúlyozták, hogy az emberek testi és szellemi képességei már születésükkor különbözöek, s éppen ezért a társadalom rétegződésének felszámolása lehetetlen az emberi természet alapelveinek megsértése nélkül. Az ember természetével kapcsolatban optimista radikálisokkal ellentétben meg voltak győződve az ember **esendőségéről és bűnösségéről**, aminek következtében feltétlenül szükségesnek ítélték a fennálló **autoritások** által gyakorolt jogi és kényszerítő hatalmat a polgári társadalom anarchiába süllyedésének megakadályozása céljából. Részben az egyenlőtlenség doktrínájából táplálkozott a konzervatívok állásfoglalása e társadalom és az autoritások megalakulását illetően: elvetették a politikai előtti, azaz „természeti” állapot koncepcióját, s ez magával hozta a **társadalmi rétegződés tagadását** is. Bár a polgári társadalom története visszavezethető egészen primitív kezdetekig, valójában mindig is létezett, egy általános, **gondviselészerű isteni világrend** részeként — amelynek ellenében az emberek nem dönthettek szabadon sem a kormányzat létrehozásának, sem berendezésének kérdésében — s **természetes** úton fejlődött: nem hozható kapcsolatba semmiféle mesterséges, módszeres, racionális emberi beavatkozással. A társadalom intézményei sem akaratlagos vagy értelmes cselekvés, hanem a **történelem és a tapasztalat** spon-tán termékei. A konzervatívok által legbősegebben taglalt és leginkább csodált

intézményrendszer, a brit alkotmány nézetük szerint nem racionális elveken, hanem a **preskripció** elvén nyugodott: azon a tényen, hogy „emlékezet előtti” idők óta létezik, folyamatosan alkalmazkodik a változó körülményekhez és szokásokhoz, évszázados kísérletezés eredményeként nyerte el fennálló formáját, miközben ezer és ezer próbát állt ki sikeresen. Számtalan generáció — amelyek a konzervatívok **organikus társadalomfelfogása** szerint együttesen alkották a nemzet közösségét — **empirikus úton felhalmozott „kollektív” bölcsességét** testesíti meg, amely feltétlenül magasabb rendű bármely egyéni elme racionális spekulációjánál. Amellett tehát, hogy minden autoritás forrását Istenben jelölték meg, a konzervatívok pragmatikus alátámasztását is adták a fennálló rendnek. A struktúra támadását ezen a kettős alapon esztelenségnek, halálos véteknek és helyrehozhatatlan hibának tartották, így elképzeléseikben igen erős súllyal esett latba a kormányzók joga a vezetésre, illetve az alattvalók köteleossége az engedelmisségre. Noha elismerték, hogy az alattvaló rendelkezik bizonyos jogokkal, úgy vélték, ezek nem engedik meg számára a kormányzás dolgaiba való aktív beavatkozást, csupán a kormányzat lehetőségeit korlátozzák az alattvaló életének befolyásolásában. A kormányzás célját természetesen a társadalom boldogulásában jelölték meg, minthogy azonban ennek biztosítása komoly bölcsességet megkövetelő, komplex feladat, a politikai autoritás gyakorlása szerintük csak a tehetséges kisebbség: a megfelelő képességekkel, továbbá függetlenséget biztosító anyagi háttérrel rendelkező, a **hierarchia** csúcsán álló „**természetes arisztokrácia**” maroknyi csoportjának joga lehet. Mivel e csoport a konzervatívok nézete szerint lényegében egybeesett a korabeli brit politikát ténylegesen kézben tartó elitel, ezzel teljessé vált a fennálló politikai-társadalmi berendezkedés vallási és preskriptív alapon való védelmezése.

*

Az angol politikai nemzet a XVII. század harmadik harmadára a kísérletezés súlyos tapasztalataival rendelkezett, amelyek mérsékleltre intették. Az 1640 utáni másfél évtized folyamán gyors egymás utánban korábban példa nélkül állóan vonták kétségbe az összes létező autoritások talán mindegyikét.³ Politikai téren ez I. Károly kivégzésében (a monarchia felszámolásában) és a Lordok Háza eltörlésében (az örökletes arisztokrácia politikai szerepe elleni támadásban) kulminált, annak a nyilvánvaló következtetésnek az úrán is, hogy az így kialakult rendszerben az angol „ősi alkotmány” nevében egyetlen csonka kamara hirdette önnön hatalmának korlátlanlanságát.⁴ A polgárháború előestéjén éppen I. Károly és tanácsadói tettek kísérletet a hatalom megosztására az angol alkotmányos és közjogi gondolkodás szellemében való tisztázására. Eszerint Anglia kormányzása a három rend: a király, a Lordok Háza és az alsóház közös dolga, s a rendszer kielégítő működésének feltétele az ezek közötti egyensúly háborítatlansága. A *His Majesty's Answer to the Nineteen Propositions of both*

I. Károly a Lordok Házában

Houses of Parliament (Öfelsége válasza a parlament két házának tizenkilenc javaslatára, 1642) ennyiben a vegyes alkotmány klasszikus és reneszánsz előzményekre visszatekintő koncepciójának jellegzetesen angol megfogalmazása.⁵ Az ehhez a formához való visszatérés igényét jelezte nemcsak a restauráció fogadtatása, hanem már korábban, a protektorátus hanyatló szakaszában született *Humble Petition and Advice* (Alázatos kérelem és tanács, 1657) is, amely Cromwellt saját maga örökletes uralkodóvá koronázására és „egy további kamara” kijelölésére kérte fel.⁶

Cromwelltől egyébként korántsem volt idegen ez a gondolat. Az 1650-es évek folyamán többé-kevésbé szakadatlanul egyengette a vegyes kormányzat helyreállításának útját, annál is inkább, mert a tisztikar egyéb prominens tagjaihoz – Iretonhoz, Fairfaxhez – hasonlóan ugyancsak hagyományos nézeteket vallott az alkotmányról; a király 1648-ban csak a „második polgár” „ború” elindításával játszotta el végleg bizalmukat. A társadalmi-politikai renddel kapcsolatos elképzeléseikről hű képet adnak a hadseregen belül 1647 végén lezajlott putneyi viták dokumentumai, amelyek során a fundamentális jogokra hivatkozó levellerek ellenében Ireton olyan megfogalmazásokkal élt, amelyek rányom-

ták bélyegüket a következő csaknem két évszázad konzervatív terminológiájára és gondolkodására. Amikor Thomas Rainborough arról beszélt, hogy „Angliában a legszegényebb ember sem tartozik semmiféle kötelezettségekkel olyan kormánynak, amelynek való alávetésben nem volt szava”, Ireton így válaszolt: „Úgy gondolom, senkinek sincs jussa ahhoz, hogy részesedjék a királyság ügyeinek intézésében és azok megválasztásában, akik afelől döntenek, hogy milyen törvényekkel kormányoznak bennünket – senkinek nincs joga mindehhez, aki nem rendelkezik állandó és szilárd érdekeltséggel ebben a királyságban, s valójában azon személyek együttese képviseltetik, következésképp azoknak is kell kiállítaniuk a képviselőket ..., akik együttesen birtokolják mindazt, ami a királyságban valódi vagy állandó érdekeltség.”⁷ Szabadság és tulajdon összefüggésének igen érett megállapítása ez: a levellerek által minden ember veleszületett jogának tartott korlátlan, aktív szabadság a konzervatív tisztek szerint kizárólag a tulajdonosok sajátja. Ireton, Cromwell és a többiek a gyakorlat embe-rei lévén, nem sokat törődtek a gögös megállapítás morális megalapozásával. Az 1650-es években alkotott az a gondolkodó, aki az ehhez vezető első lépéseket megtette, mégpedig a „klasszikus republikanizmus” tradíciójának keretében.

James Harrington *The Commonwealth of Oceana* (1656) című műve keletkezésének hátterében a protektorátus 1654 utáni fejlődési irányával kapcsolatos fokozódó elégedetlenség áll, így a mű többek között kiütkeresésként is felfogható.⁸ A szerző elgondolásának pillére, hogy a tulajdon – a kor gazdasági realitásainak megfelelően mindenekelőtt a földtulajdon – megoszlása („egyensúly”) a politikai hatalom alapja, s egyben a kormányzat jellegét is meghatározza.⁹ A feudális államok alapvetésül szolgáló „gót egyensúly” (azaz a vazallusság intézménye: egy erős főnemességnek a király és a közrendűek közé való beékelődése) Oceana – valójában Anglia – szigetén évszázados hanyatlás után a polgárháború idejére végérvényesen felbillent. „Panurgus”, azaz VII. Henrik és utódai politikája a katonáskodó bérlőket kivonta a feudális urak autoritása alól, s földbirtokossá emelte őket. A folyamat másik oldala az örökletes arisztokrácia viszonylagos elerőtlenedése volt, aminek következményeit I. Károlynak is keserűen kellett tapasztalnia. „Oceanának vagy bármely más nem nagyobb kiterjedésű országnak erős nemességre van szüksége, máskülönben kormányzása nem lehet királyi. Ugyanis ahol a birtokok egyenlően vannak elosztva, ott a hatalomnak is ezt kell követnie; s ahol a hatalom megoszlása egyenlő, ott nem állhat fenn monarchia.” A régi monarchia porain a dolgok természete szerint vagy népi kormányzat, vagy pedig – nemesség híján – a hadsereg által támogatott új monarchia születik. Oceanán a szabad, fegyveres földbirtokosok kerültek fő-lénybe, akik előtt így nyitva áll a „halhatatlan köztársaság” megteremtésének lehetősége.¹⁰

Erre alapozza Harrington utópiáját,¹¹ amelyben a „köztársaság” egyúttal új értelmet nyer: a szó szoros értelmében népi kormányzat marad, miközben azonban az arisztokrácia és a közrendűek harmonikus együttműködésén alapul, így

mégiscsak a vegyes kormányzat finoman kiegyensúlyozott változata. Egy nemesi rend létezése olyannyira nem idegen a népi kormányzattól, hogy – hacsak nem jut túlsúlyra – „élete és lelke” annak, noha ez a rend ismét nem azonos az ódivatú örökletes arisztokráciával. Harrington az emberi képességek egyenlőtlenségének elfogadásával, sőt éppen abból kiindulva vázolja fel az „egyenlő köztársaság” eszményi modelljét. „Vegyünk bármekkora számú embert, mondjuk huszat, s alkossunk ezekből egy köztársaságot. Húsz ember, hacsak nem mindegyik gyengeelméjű – éppenséggel lehet, hogy azok –, soha nem kerülhet össze anélkül, hogy különbségek lennének közöttük, úgyhogy nagyjából egyharmaduk bölcsőbb vagy legalább kevésbé együgyű lesz, mint a többiek. Ezeket akár rövid ismeretség után is ilyennek fogják elismerni, s (akár a legnagyobb fejű bíkákat) ők állnak majd a csorda élére; mert miközben ez a hat egymással társalogva és vitázva tanúságot tesz kiválóságáról, a másik tizennégynek olyan felismerései támadnak, amelyek azelőtt soha eszébe sem jutottak volna, vagy korábbi talányos kérdéseikre egyértelmű választ kapnak; így aztán mindannyiukat érintő dolgokban, nehézségek vagy veszedelem esetén úgy csüggenek ajkukon, mint gyermek az apján, s a befolyás, amire a hat szert tesz, ... az atyák tekintélye. Ezért nem lehetnek ők mások, mint Isten által e célból az emberiség minden részében elhintett **természetes arisztokrácia** [*Kiemelés tőlem, K. L.*], s az embereknek nemcsak természetes, hanem pozitív kötelessége is, hogy vezetőikként támaszkodjanak rájuk, amiként Izrael népe számára is elrendeltetett, hogy **válasszatok magatoknak bölcs, értelmes és a ti törzseitekben ismeretes férfiakat, és én azokat előljáróitokká teszem.**” [*Kiemelés az eredetiben.*]¹²

Az alkotmányosság nyelvére fordítva: ezek a kiválasztott személyek alkotják a kétkamarás nemzetgyűlés szenátusát, amelybe azonban nem az örökletesség jogán, s nem is birtokaik nagyságának okán kerülnek be. Természetesen nagy kiterjedésű földbirtokuk van, ez azonban nem annyira jövedelmet, hasznot hajtó vagyontárgy vagy a kormányzati hatalom közvetlen záloga, mint a független véleményalkotás anyagi háttere, amely lehetőséget nyújt a politikai rátermettség teljes kibontakoztatására, a közösségi erények gyakorlására. A természetes arisztokráciának, hogy politikai kezdeményezésben juttathassa érvényre tekintélyét, feltétlenül rendelkeznie kell ezzel a háttérrel: a „szellem javainak” és az „anyagi javaknak” minden szilárd felépítésű államban találkozniuk kell egymással.¹³

A szenátorok tehát elsősorban a közjó és a megvalósításához szükséges feltételek ismerete, személyes erényeik révén élvezik pozícióikat, de a kormányzás hatalmának csak egy részével rendelkeznek: nem uralkodói, hanem tanácsadói a népnek. Az igazságosság elve és a rendszer stabilitása, az „egyensúly” megőrzése megköveteli, hogy ebben ne csak a társadalom bölcsességét megtestesítő kevesek, hanem az annak érdekeit tömegesen képviselő sokak is részesüljenek. „Miként a köztársaság bölcsessége az arisztokráciában nyugszik, annak érdekeit a nép egész teste képviseli, s mivel ez ... túl hatalmas ahhoz, hogy összegyűljön,

tanácsának lehetőleg egyenlő képviseletből kell állnia...”¹⁴ A törvényhozás funkcióinak megoszlását Harrington a tortán civakodó két gyermek ősi metaforájával szemlélteti: hogy az elosztás igazságos legyen, egyiküknek ketté kell osztania a tortát, majd a másiknak választania a szeletek közül. „Osztas és választás köztársaság nyelven vita és döntés.” Az előbbit – a törvényjavaslatok kidolgozását – az arisztokrata szenátorok végzik, míg az utóbbi – a javaslatok elfogadása vagy elvetése – az alsóház, vagyis azok képviselőinek a feladata, akik anyagi és szellemi javaik szűkössége folytán nem rendelkeznek ugyan az irányítás készségével, de képesek a tehetség fel- és elismerésére az arisztokrátákban, csakúgy, mint azok javaslatainak elbírálására.

A köztársaság „halhatatlanságának” záloga e struktúra háborítatlan fennmaradása és működése, ezt viszont alkotmányos garanciák bonyolult, e tanulmány keretei között nem részletezhető szövevénye hivatott biztosítani. Feltétlenül említést érdemel mégis Harrington egyik rögeszméje, az agrártörvény, amely az ideális tulajdonviszonyok stabilizálását, a túlzott egyenlőtlenségek kiküszöbölését célozza, egyszersmind a gyors hivatali körforgás, a tisztviselők korrupciójának ellenszere. Oceana képzeletbeli, eszményített alkotmányos és társadalmi szerkezete kétségkívül termékeny talajjául szolgált Harrington sok liberális érzelmű csodálójának – gondolkodóknak és törvényalkotóknak egyaránt. E rend morális megalapozása azonban éppen ilyen értékes forrása volt a későbbi konzervatívoknak. Az oceanai társadalom harmóniájának sarokköve a tekintélytisztelet elve: az elithez nem tartozók spontán módon, neheztelés nélkül mint státusában és kultúrájában magasabbrendű csoportra tekintenek a „természetes arisztokráciára”, és természetesnek tartják politikai irányító szerepét, ugyanakkor elegendő szabadsággal rendelkeznek ahhoz, hogy a „tiszteletadás” önkéntes és politikai jellegű aktus legyen.¹⁵

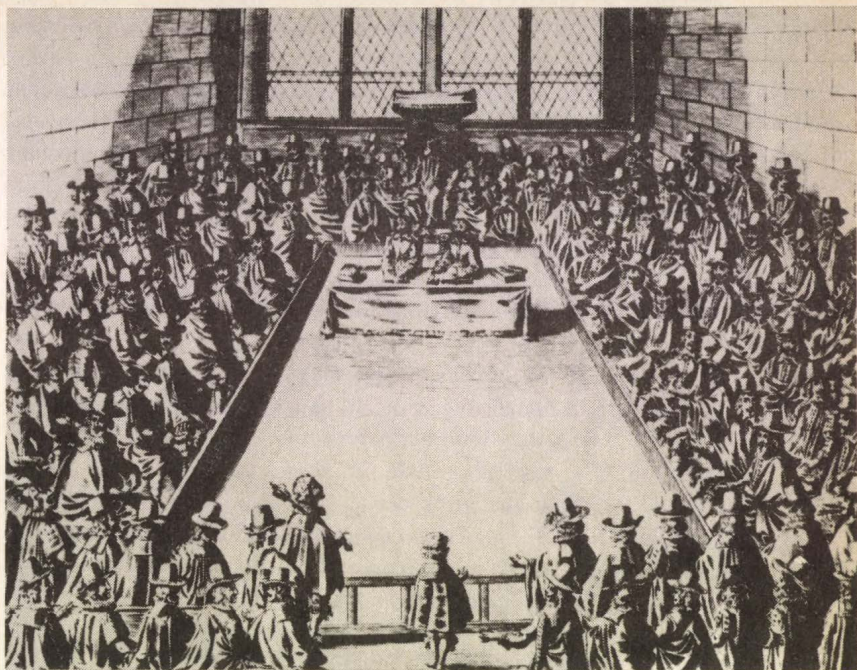
*

A klasszikus vegyes kormányzással azonosított tradicionális király–lordok–alsóház struktúra, s ezzel együtt az emlékezet előtti szokások folytonosságára támaszkodó ősi alkotmány újjászületése 1660-ban nem jelentette azt, hogy a harringtoni republikanizmus eszméi száműzetésbe kényszerültek volna a restauráció és a parlamentáris monarchia Angliájában. A rendszer konfliktusaival kapcsolatos viták során igen figyelemreméltó szerephez jutottak, első ízben akkor, amikor az 1675-ben összeült parlamentben hangját kezdte hallatni az „ország” Shaftesbury grófja által vezetett pártja.¹⁶ A Lordok Házához intézett beszédében Shaftesbury azzal vádolta Danby grófját, a király főkenéztárnokát és egyik legbizalmasabb hívét, hogy a pártfogással és hivatalokkal való korrumpálás eszközeivel az udvarnak engedelmes bábok „pártjának” kialakítására törekszik a parlamentben, amit az állandó hadsereg állományának folytonos növelése tetéz. E panaszok egyike sem teljesen új keletű, valamilyen formában mindket-

tő előfordult már az „ország” polgárháborút megelőző elégedetlenségei között, csakúgy, mint a kül- és valláspolitikai – a francia-, illetve spanyolbarátság és a katolikuspártolás – ezekkel párosuló kritikája. A tiltakozás alapja részben a végyes alkotmány, az új felhangok azonban kicsengenek az „ország” által kínált megoldásból: a program egyébként mindig kielégítetlenül maradt követeléseai között található az állami tisztviselők kizárása az alsóházból, továbbá a parlamenti választások gyakorítása. Ez nagyjából megfelel a funkciók (hatalmak) szétválasztásának és a hivatali körforgás érvényre juttatásának, s a cél is ugyanaz, mint Harringtonnál: a függetlenség és az erény állandósítása, illetve megújítása.

A Shaftesbury környezetében 1675-ben született, *The Debate and Arguments for Dissolving this Present Parliament* (A vita és az érvek a jelenlegi parlament feloszlatásáról) címet viselő beszámoló ezzel a háttérrel igen ékesszólóan elemzi az angol alkotmányt. A király a fő, aki „gondját viseli mindazoknak, akik az egész test jólétére törekszenek...”; de a körülötte legyeskedő hízelkedése, gonosz szándékai „ellentétbe állíthatják valódi érdekeivel, s pusztító, képzelt érdekek hajszolására ösztönözhetik; [ezért] létezik az örökletes nemesség rendje, akik születésüknél fogva a királyság tanácsadói, s akiknek érdeke és feladata a kormányzat egyensúlyát szilárdan megőrizni ...; még ezek is fennhőzhetővé válhatnak azonban (a nagyságra leselkedik ez a betegség) hivatalaik, függőségeik, kedvezések és remények, vagy bármi egyéb ok következtében ... így inkább az udvar talpnyalóivá, mint a közös angol érdekek támogatóivá lesznek, s ezért kormányzatunk kiválósága még egy renddel szolgál, amelynek tagjai Anglia szabad bérllőinek, városainak, kerületeinek, testületeinek képviselői, akik ősi törvény szerint évente – ha nem gyakrabban – újraválasztatnak; úgyhogy oly tökéletesen tükrözik azok gondolatait, akik megválasztották őket, mintha ezek maguk lennének ott jelen ... Az emberi szellem aligha eszelhetne ki nagyszerűbb kormányzatot; de ha három részének bármelyikében átalakítjuk azt, úgy elkerülhetetlenül bekövetkeznek az ilyen változtatásokkal együtt járó zavarok és kellemetlenségek: például azoknak a hosszas hivatalban maradásá, akiknek a megbízatása másoktól származik, kiváltképp ha nagy a hatalmuk a nemzet erszénye felett, szükségszerűen klikkek és pártok kialakulásához vezet, s az önzés és a pártütés elharapózását eredményezi az udvarnál, nem pedig a közjó vagy a király és a királyság igaz érdekeit szolgálja.”¹⁷ A szerző tehát a magasztalt alkotmányra nézve különösen súlyos fenyegetést lát a hivatali körforgás elhanyagolásában.

Mindez nem egyéb, mint kísérlet a hagyományos végyes alkotmány körülbástyázására az ellenőrzés rendszerének harringtoni kellékeivel. A harringtoni eszméknek az „ország pártja” szárnybontogatásával kapcsolatos r elevevédeése azonban paradox, s ez a paradoxon szolgáltatja „neo-harringtoniánus” elméletté alakulásuk kulcsát.¹⁸ A szavukat felemelők szerint a korrupció, s ezáltal az elfajzás veszélye az angol nemzet ősi alkotmányára leselkedett. Azt a képződményt vették védelmükbe, amelyet Harrington „gót egyensúly” néven az

Az alsóház 1641-ben

instabilitás elrettentő példaként kárhoztatott, s amelynek romjaira akarta építeni szabad, halhatatlan köztársaságát.

Az ősi alkotmány elméletének alapja a hangsúlyeltolódás ellenére – a féltett egyensúly immár inkább a „hatalmak” (törvényhozás és végrehajtás), semmint a korona „rendjei” közötti egyensúlyt jelenti – az 1670-es években éppen úgy, mint a század elejének nagy jogásza, Edward Coke számára a parlament ősi mi-voltába, továbbá a közjogi fórumok döntéseiben évszázadok alatt felhalmozott bölcsességbe vetett megingathatatlan hit volt. Coke jellegzetes gondolatmenete szerint „mi magunk éppen csak a minap jöttünk világra (s ezért híján vagyunk eleink bölcsességének), és tudatlanok lennénk (ha nem kaptuk volna meg őseinktől a fény és a bölcsesség ajándékát), s napjaink a földön csupán afféle árnyékaik azoknak az ősi, elmúlt napoknak és időknek, amikor a törvények kiváló férfiak bölcsességéből korok hosszú során át fejlődtek, hosszas és folytonos tapasztalás (a fény és az igazság próbája) nyomán, állandóan csiszolódva, amit egy bizonyos korban egy bizonyos személy (mivel oly rövid ideig él), legyen bár meg fejében a világ valamennyi lakójának bölcsessége, soha nem volna ké-

pes megvalósítani.”¹⁹ Ugyanakkor – s mivel szokás és jog ilyen azonosítása a jogfejlődés organikus felfogását, a jogszemlélet történetiségét feltételezi, ellentmondásos módon – a közjogászok úgy vélték, a közjog és az alkotmány mindig, örök időktől fogva azonos volt saját korukéval, s gyökereik a fellelhető legkorábbi **feljegyzéseknél régebbre nyúlnak vissza** – függetlenek tehát bármiféle „alapítástól”. Mindez természetesen a királyi hatalommal szembeni érvként merült fel, miközben maga után vonta a védelmezett intézményrendszer történelmi változatlanságának hajtogatását: ortodox meggyőződéssé vált, hogy az utolsó angolszász király, Hitvalló Edward által feljegyzett, de akkor már felmérhetetlenül hosszú múltra visszatekintő törvényeken (*leges Edwardi Confessoris*) a normann hódítás – az angol történelem folytonosságának legszembetűnőbb hasadása, tehát a változatlanság tézisének legtámadhatóbb pontja – sem ejtett csorbát, hiszen a normann és az Anjou-uralkodók ismételtlen „megerősítették” őket. Ezen aktusok legkiemelkedőbbje volt a *Magna Charta* kibocsátása, azé a dokumentumé, amely, ha nem is önmagában szolgáltatja a kormányzás „nagy és fundamentális törvényét”, de a legteljesebben képviseli a közjog „szellemét”, „értelmét”. Lényegében ez a megfoghatatlan szellemiség szolgál a preskriptív alkotmány fikciójának alapjául, amelynek célszerűségét az idő igazolta, ereje kipróbáltságában rejlik, s hosszú távon még a törvényhozók tevékenységének vadhajításait is képes korrigálni, hiszen náluk mérhetetlenül nagyobb bölcsességnek: számtalan nemzedék egyöntetű tapasztalatának a tárháza.

Coge nyomdokain haladva Shaftesbury kortársa, Matthew Hale bizonyos tekintetben igen közel került a politikai racionalizmusmal a XVIII. század végén polemizáló Edmund Burke-höz. A közjog történetéről írott klasszikus munkájában a jogot a szokással, azt pedig az állandó alkalmazkodással azonosítva megállapítja, hogy annak alapjai már csak azért sem „lefekethetők”, mert az etika nem egzakt tudomány. Az igazságszolgáltatásban munkára fogott értelem tapasztalati jellegű, éppen ezért a jogi bölcsességet nem szabad alávetni az egyéni értelem kritikájának. Az emberi társadalom összefüggései elképzelhetetlenül bonyolultak; ha el akarunk igazodni közöttük, ebben csakis a számtalan elődünk ismereteit egyesítő ősi intézmények által megtestesített látens bölcsesség lehet segítségünkre, hiszen nyilvánvaló, hogy összehasonlíthatatlanul felülmúlja az egyénét. „Mesterséges értelem” hordozói ezek az intézmények és az ősi törvények, amelyeket az egyénnek még akkor is tiszteletben kell tartania, ha saját racionalitása tiltakozik ellenük.²⁰ Jogfilozófiai alapvetése ez a konzervatív gondolatmenet annak az érvrendszernek, amelyet a Stuart-törékvések ellenfelei nagy előszeretettel alkalmaztak az 1670–80-as években.

A harringtoni elveknek a restauráció valóságához és az udvarral való szembe-szegülés ideológiai szükségleteihez igazítását igen magas színvonalon végezte el Harrington egykori barátja, Henry Neville *Plato Redivivus* (1681) című dialógusában. Keletkezésének ideje a művet a két párt – immár a whigek és a toryk – következő, „kirekesztési válság” (exclusion crisis) néven ismert összecsapásához

kapcsolja. A vitatott aktuálpolitikai kérdés a katolikusok, személy szerint Jakab yorki herceg (a későbbi II. Jakab) trónöröklésből való kizárása volt, ennek kapcsán azonban széles körű ideológiai vitára is sor került, aminek hevességét csak fokozta Robert Filmer munkáinak 1679-ben teljessé tett publikálása, a toryk látványos propagandasikere. Filmer – akivel az alábbiakban még bővebben foglalkozom – az 1640-es években írta híres-hírhedt műveit az örökletes uralkodók isteni eredetű jogainak védelmében. Ezméi felelevenítésének reakciójaként a Shaftesbury környezetében tevékenykedő gondolkodók tollából hamarosan a szerződéselmélet alapján álló terjedelmes Filmer-cáfolatok születtek: Algeron Sidney *Discourses Concerning Government*-je (Tanulmányok a kormányzásról), James Tyrrell *Patriarcha non Monarcha*-ja, s mindennekefelett az akkor kiadatlanul maradt *Two Treatises of Government* (Két értekezés a kormányzatról), amely John Locke-ot a liberális politikai bölcsség kútforrásává avatta. Az utóbbi annyiban képvisel eltérő minőséget, hogy Locke-ot – nem úgy, mint társait – hidegen hagyták Filmernek az alkotmány ősi mivoltát és a parlament királyi tetszéstől független létjogosultságát kétségbe vonó kitételei, s le is mondot a történeti–szokásjogi–alkotmányos érvrendszer kínálta fegyverekről.

A *Plato Redivivus*nak annyiban elég csekély köze van e polémiához, hogy Filmert név szerint egyáltalán nem említi, s az isteni jog elméletét sem méltatja többre néhány lekezelő félmondatnál.²¹ Annál szilárdabban áll ki Neville az ősi alkotmány és a szerződés elmélete mellett, s ezt megtoldja a Harringtontól kölcsönzött állambölcseleti elvek („a hatalom alapja a tulajdon”) és kormányzati receptek (agrártörvény, hivatali körforgás, gyakori választások, „vita és döntés” különválasztása) ajánlgatásával²² – éppen ebben áll Neville különösége. Hogy az ősi alkotmány elméletével való összegyúrása milyen következményekkel járt az eredeti harringtoni koncepcióra nézve, azt nem a modern kutatás ismerte fel elsőként: Neville kiadója előszavában megjegyzi, hogy míg az *Oceana* szerint Anglia számára a köztársaság lenne a legmegfelelőbb államforma, addig ez a szerző meggyőződéssel hangoztatja az angol monarchia kiválóságát. Amikor a beszélgetés egyik résztvevője, az orvos azzal gyanúsítja a Neville véleményét képviselő úriembert, hogy republikánus fordulat után áhitozik, az valóban így válaszol: „borzadok a gondolatától is, hogy ilyesmit kívánjak, még kevésbé, hogy törekedjem rá a jelenlegi körülmények között, amikor a törvényes királynak tett hűségeskünk kötelme alatt állunk”.²³

A másik oldalon persze a királyt is köti a preskriptív alkotmányra koronázásakor tett esküje. Neville-nek az angol kormányzatról adott történeti-szerkezeti elemzése²⁴ pontról pontra követi a korabeli whig közjogászok és jogtörténészek leírásait; így válhatott velük együtt a tory szerzők, elsősorban az igen képzett Robert Brady céltáblájává, akik egyébként világosan mutattak rá a whig elmélet gyenge pontjainak – kiváltképp az alkotmányos szabadságok „emlékezet előtti” fennállásának – tarthatatlanságára. A „közjogi tudat” örököseinek számára bármiféle politikai magatartás, hitvallás vagy döntés kialakításában té-

vedhetetlen útmutatóul szolgált a történelmi precedens, s a konzervativizmus egy fontos vonását előlegezi meg az a tény, hogy mindez egyenlő volt a megálapodott szokások megfellebbezhetetlen igazságának és megbízhatóságának hirdetésével. A példaadásnak tulajdonított meghatározó szerep miatt tartották saját, XVII. századi szabadságaik szempontjából életbevágónak, hogy vajon mi történt a XI. században – hódítás jogán uralkodott-e I. Vilmos, és abszolút hatalom birtokosa volt-e?; vagy a XIII. században – III. Henrik alapította-e meg az angol parlamentet vagy „emlékezet előtti” idők óta létezik már? Tyrrell eszmefuttatása tipikus: „Anglia alsóháza alkotórésze volt a *Wittena Gemotének*, vagyis a nemzet közös tanácsának már az úgynevezett (normann) hódítást megelőzően, s amennyiben nem mutatható ki, hogy a normannok bejövele megfosztotta ettől a jogától ... arra kell következtetnünk, hogy a kormányzás sarkalatos törvényei ugyanabban az állapotukban maradtak fenn a hódítás után, amelyben annak előtte voltak.”²⁵

Az angolszász korba visszavezetett hipotetikus alkotmány előírásai korlátozták a korona hatalmát, és elismerték a parlament privilégiumait, autoritását; emellett cáfolták az abszolút monarchia létjogosultságát, és szentesítették az angol nemzet több uralkodójával szemben a parlamentben képviselt osztályok által sikerrel gyakorolt ellenállást. Végül megadták e törvények az ősrégi társadalmi-politikai rend legitimitációját is, tekintve, hogy mindezenközben egyvalamiről mélyen hallgattak: valamennyi alattvaló veleszületett és elidegeníthetetlen jogairól. Annál inkább ellentmondásra gyanakszik az olvasó, amikor Neville-nél, közvetlenül a Magna Charta ismételt „megerősítésének” említése után a következőkre bukkan: „bármilyen hatalommal rendelkezék is a korona, akár törvények, akár a preskripció jóvoltából, azokat úgy kell értelmezni, mint amelyek a kormányzat megőrzése, s a nép biztonsága és érdeke végett bízzák a fejedelemre”. Valamivel alább pedig: „Az alapvető törvények (azaz az angol kormányzat alkotmánya) értelmében az emberek teljes szabadsággal rendelkeznek életük, birtokaik és személyük felett...”²⁶ Óhatatlanul felmerül a kérdés: mennyiben, s meddig fér meg egymással konzervatív szemlélet és természetjog? Hogyan kerül be John Locke a társadalmi nézeteikben ugyancsak konzervatív XVIII. századi whigek panteonjába, s szolgál sok tekintetben ugródeszkául Edmund Burke számára is?

Vegyük például e kérdés megvizsgálásához magát Locke-ot, nemcsak azért, mert az itt tárgyalt periódusban ő a legnagyobb név, hanem azért is, mert ebből a szempontból az ő gondolkodása jelenti a legnagyobb kihívást. Igen körültekintő és meggyőző feldolgozások állnak rendelkezésünkre arról, hogy az 1670-es évektől kezdve Locke közéleti tevékenységével, személyes kapcsolataival igen radikális elkötelezettséget vállalt,²⁷ s nem vonom kétségbe azt sem, hogy ez a radikalizmus a *Two Treatises*-ben elvi síkon is egyértelmű, koherens megfogalmazást nyert. Elegendő az abszolút monarchia logikai-erkölcsi képtelenségének sajátos „bizonyítására”, a kettős (társadalmi és kormányzati) szerződés találmá-

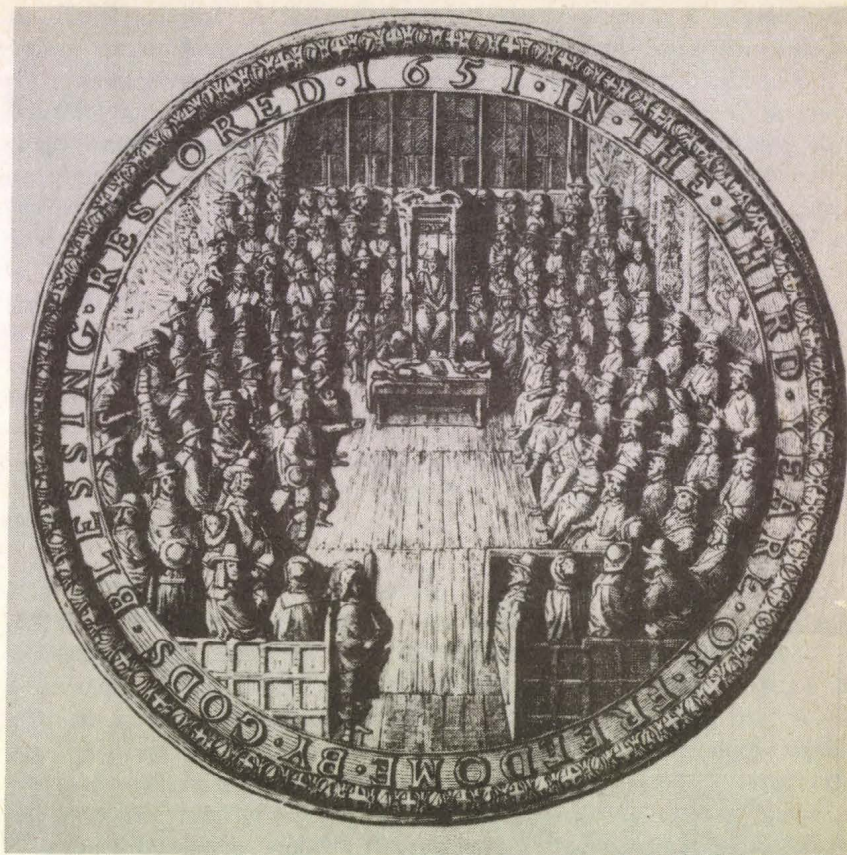
nya által kínált biztosítékokra vagy a nép legvégső esetre mindig fenntartott szuverenitására gondolnunk.²⁸ Locke művének valóban ez a végkicsengése, a mű egészének súlypontozását tekintve azonban világos, hogy a népszuverenitásban rejlő és megkülönböztetés nélkül minden egyénre vonatkoztatott aktív politikai jogok köre kimerül a kormányzat kirívó visszaélése esetére alkalmazható ellenállás jogával. Locke még e szélsőséges esetben is azt sugallja, hogy az ellenállási mozgalom vezetői szükségszerűen a tulajdonosi elit köréből kerülnek ki; abból a csoportból, amelynek tagjait minden politikai rendszerben elsődlegesen érinti a kormányzat stabilitása vagy ingatagsága (márpedig a hatalommal visszaélő és az alattvalók bizalmát eljárszó kormányzat *per definitionem* nem lehet stabil).²⁹ Locke ugyan explicit módon nem tett különbséget teljes és nem teljes értékű állampolgárok között a tulajdon kritériuma alapján, de utalásaiból kibozgatható, hogy valószínűleg osztotta kevésbé „gátlásos” whig társai nézetét. Tyrrell kereken megtagadta az aktív politikai szereplés lehetőségét a föld vagy egyéb tulajdon híján levő munkásoktól, „szolgáktól”;³⁰ Sidney *Discourses*ának első oldalain pedig a következő definíciót olvashatjuk: „a szabadság kizárólag a mások akarától való függetlenségben áll, szolga alatt pedig azt a személyt értjük, aki nem rendelkezhet sem javai, sem saját személye felett, hanem mindent ura akaratából bír”.³¹ Locke meghatározása – szabad ember az, aki „nem függ mások akaratától” – éppenséggel ugyanezt visszhangozza, bár a leggyakrabban az apa és kiskorú gyermeke viszonyáról szóló fejezetben fordul elő. A tulajdonról szóló fejezetben azonban magától értetődő tényként említi, hogy a szolgáló munkája – az a tevékenység, amely Locke szerint normális körülmények között az ember legsajátabbja, emellett a tulajdon megteremtésével a természeti állapot elhagyásának, a homo politicussá válásnak a záloga –, persze minden gyümölcsével együtt ura jogos tulajdonát képezi. Hogyan lenne akkor elképzelhető, hogy független, urának nem alávetett akarral rendelkezzen?³²

Ha hozzátesszük ehhez, hogy Locke, akárcsak Sidney felfogása szerint a hatalom a politikai társadalomban a „szabad emberek sokaságához tartozik”,³³ akkor kézenfekvőnek tűnik, hogy ezeket tartották felelősnek a kormányzat „normális” időkbén való működtetéséért. A rendszer legitimálásához ilyenkor elegendő az alattvalók „hallgatólagos” beleegyezése: a fő működési elv nem a népszuverenitás, hanem a „törvények uralma”. Locke második megszorítása a korlátlan népszuverenitás eszméjével kapcsolatos – ugyanakkor válasza az isteni jogelmélet szabadságot anarchiával azonosító vádaskodásaira – a közhelyszerűen csengő megállapítás: „ahol nincs törvény, ott nincs szabadság sem”. Az elv a politikai társadalomban éppen úgy érvényesül, mint a természeti állapotban: „a kormányzat alatt élő emberek szabadsága annyit jelent, hogy van egy állandó szabály, amely szerint élnek, amely általánosan érvényes a társadalomban mindenkre, és amelyet e társadalom törvényhozó hatalma alkotott; ez tehát szabadság arra, hogy a saját akaratomat kövessem mindama dolgokban, melyekre nézve a szabály semmit sem ír elő, és hogy ne legyek alávetve egy másik em-

ber változékony, bizonytalan, ismeretlen és önkényes akaratának. Mint hogy a **természetes szabadság** azt jelenti, hogy ne legyek alávetve más korlátozásnak, mint a természeti törvényeknek.”³⁴

A szabadságot tehát meghatározzák és körülhatárolják a törvények, amelyek egyszerre szolgálnak a társadalmi tekintély védőbástyájául és a végrehajtó szervek önkénye elleni biztosítékul – röviden: a status quo fenntartásának elsődrendű eszközéül. Úgy látszik, miközben Locke erkölcsi érzéke megkövetelte, hogy bizonyos elvont jogokat természetesnek és elidegeníthetetlennek, minden ember veleszületett sajátjának tekintsen, politikai józansága tiltakozott az ellen, hogy ezeket a konkrét világban is fenntartás nélkül minden körülmények között alkalmazhatónak nyilvánítsa, legalábbis azok számára, akik nem rendelkeznek az ezzel járó felelősségvállalás anyagi – s amint az ebből számára és kortársai számára egyenesen következett, szellemi és erkölcsi – hátterével. Az ezáltal tételezett ellentmondás azonban a dicsőséges forradalom Angliájában viszonylag könnyedén elhanyagolható volt. Nem csupán azért, mert Locke az érvek mesteri csoportosításával és az eufémizmusok sorának felvonultatásával sokat elvesz az éléből – a forradalomra való utalás, jóllehet, félreérthetetlen, éppen olyan kevésbé kimondott, mint az állampolgárok közötti „minőségi” megkülönböztetés –, hanem azért is, mert egy sikerrel véghez vitt társadalmi forradalom ebben az időben meglehetősen távoli elméleti lehetőség volt. Ha – mint utóbb még látni fogjuk – a propaganda szintjén érzékletes színekkel festették is le a „sokfejtű szörnyeteg”, a tömegek elszabadulásának veszedelmeit, az establishment képviselői, whigek és toryk egyaránt, némi megnyugvással vehették tudomásul, hogy a századközép viharainak elcsitulta óta a hagyományos hatalmi struktúrához nem tartozók passzivitásba vonultak, már ami az önálló politikai vélemény formálását illeti. Erre csak a középrétegek újabb több évtizedes, békés anyagi-szellemi gyarapodását követően, az 1760-as években került sor, s a puritánok vallásos hevületétől egészen eltérő szerkezetben. Ekkor valóban két Locke született: John Wilkes és Thomas Paine Locke-ja, az elidegeníthetetlen természetes jogok bajnoka, valamint Edmund Burke-é, a hierarchikus társadalom jogrendje felett a törvények erejével örökődő filozófus.

Az 1688–89-es csemények idején – éppen ezek kapcsán – azonban a whigek még abban a helyzetben voltak, hogy Locke, Sidney és társaik elméleteivel kapcsolatos nyílt állásfoglalás nélkül dönthettek: az adott pillanatban és az elkövetkezőkben ideológiájuk radikális vagy konzervatív elemeire kívánnak több súlyt fektetni. A pamfletirodalom termékei és a parlamenti megnyilatkozások egyaránt kevés kétséget hagynak afelől, hogy a választás viszonylag csekély fejtörést okozott, s Locke elméletének egésze a politikai nemzetnek csupán elenyésző kisebbsége számára tűnt vonzósnak.³⁵ A whigek túlnyomó többsége a társadalmi szerződés eszméjét – politikai céljaik, azaz a parlamentben képviselt rétegek domináns szerepének érvényre juttatása érdekében és általános gondolkodásmódjának megfelelően – beépítette az ősi alkotmány elméletébe, s alapja

A Parlament ülése 1651-ben

így nem a természetes és elidegeníthetetlen jogok racionális fogalma, funkciója sem általában a polgári társadalom megalakulásának racionális magyarázata volt: az uralkodó és népe politikailag számottevő része közötti tényleges történeti szerződésként a király és a parlament viszonyát szabályozta. A whigek ezt a viszonyt szerződésnek tekintették, amelynek értelmében a király nem uralkodhat önkényes zsarnok módjára, ez azonban nem azonos azzal a radikális igénnyel, hogy népének beleegyezésével kellene kormányoznia. A többségük számára elfogadható legradikálisabb elv nem a szerződéselmélet, hanem az igen óvatosan értelmezett ellenállási jog volt.

1688–89 bő termésű röpiratirodalmának legradikálisabb hangvételű darabjai, miközben a nemzet jogainak megerősítését és a kormányzat feltételeinek pontos meghatározását sürgetik – nemegyszer a „kettős” szerződés elméletére tá-

maszkodva —,³⁶ szintén előszeretettel hivatkoznak az ősi alkotmányra és a rendek és a király közötti konkrét „szerződésekre”. Jellemző e tekintetben az Orániai Vilmosmal Angliába visszatért Robert Ferguson *Brief Justification of the Prince of Orange's Descent into England* (Az orániai herceg angliai utódlásának rövid igazolása) című pamfletje. A szerző John Milton nyomán boncolgatja az uralkodó szerződésszegésének következményeit — nevezetesen a primitív szabadság állapotának visszatérését —, amikor azonban félreteszi az elvont fejtegetéseket, az aktuális helyzetre nem az azokban levont tanulságokat alkalmazza: eltávolodik az eredeti szerződés gondolatától, s az ősi alkotmány koncepcióját veszi elő. A nemzet jogait lefektető kiváltságsevek, mindenekelőtt a Magna Charta nem a királyok ajándékai, de nem is a társadalmi szerződés írásos dokumentumai: olyan jogokat ismernek el, amelyeket „a közjog és az emberemlékezet óta követett szokás” ruházott az angolokra.³⁷ Az adott körülmények között egyébként mintha Locke-ot is elragadta volna az ősi alkotmány szellemisége — a következőképpen nyilatkozik például a parlament tanácskozásairól: „kezükből nyugszik a nemzet ügyeinek béke és biztonság alapjaira épített rendezése, ami semmilyen módon nem hajtható végre olyan jól, mint ősi kormányzatunk helyreállításával”.³⁷

Ugyanez a kettősség, a hagyományos elemek ugyanilyen hangsúlyával, megfigyelhető a politikusok és a parlament kifejezőmódjában. Az alsóházi képviselők közül többen hajlamosak voltak arra, hogy a szerződéselméletet alkalmazzák a kialakult helyzetre. Joseph Maynard megállapította, hogy a kormányzat a néptől nyeri eredetét, s az uralkodó elkövethet olyan bűnt, hogy a nép nem hajlandó többé megtérni maga felett.³⁹ Robert Howard még egyértelműbben fogalmazott: „a kormányzás alkotmánya a néppel kötött szerződésre és egyezsége épül”, s mivel az adott esetben a király „semmilyen lehetőséget nem mulasztott el elpusztításunkra”, a kormányzati hatalom visszaszállt a népre.⁴⁰ Locke a *Two Treatises* lapjain úgy vélte, hogy ilyenkor az új kormányzat felállításakor megváltoztathatók, de legalábbis megszabhatók a kormányzás feltételei;⁴¹ éppen ezért az imént idézett levelében is hangsúlyozta az üléselő nemzetgyűlés kivételes jellegét (így mellesleg e néhány sornyi írásban is a nagy mű már említett kettősségéhez hasonlólt produkálva): „Láttam a hercegnek a gyűléshez intézett levelét, amely nyomatékos és bölcs. De az emberek igen csodálkoznak, amikor Sérelmek és Privilegiumok stb. Bizottságairól hallanak, mintha csak formális parlamentről lenne szó, s nem lennének nagyobb jelentőségű és következményű elintéznivalói, amint arra a herceg levele megfelelően rá is mutatott.” Harmonizált ezzel az állásponttal Lord Anthony Falkland ellenvetése is a Vilmos és Mária mielőbbi trónra emelését sürgető hangokkal szemben: Mielőtt felvetnénk a trón betöltésének kérdését, meg kellene vizsgálnunk, milyen hatalommal ruházzuk fel a koronát, s mit tagadjunk meg tőle ...”⁴² Mi több, határozat született arról, hogy a parlament, „mielőtt a trón betöltéséről gondoskodna, biztosítja a nemzet vallását, törvényeit és szabadságát”, s ennek értelmében

egy bizottság kidolgozta a *Heads of Grievances* (Sérelmek lajstroma) huszonnyolc pontját – régi szabadságjogok megerősítésének és újak kieszközlésének céljával.

Ezek a törekvések már csak azért sem lehettek sikeresek, mert a képviselők java része húzódozott attól, hogy a kormányzat eredetének kérdését bármilyen formában tárgyalják. Robert Sawyer képviselte a jellemző magatartást, amikor hangot adott aggodalmának: a kormányzat felbomlásának megállapítása azt jelentené, hogy a hatalom többé nem korlátozódik a parlamentre, hanem kiterjed a nép egészére – ezt pedig lehetőleg szerették volna elkerülni.⁴³ Éppen ezért igyekeztek minél inkább kiküszöbölni az eredeti szerződésre való utalásokat. Nem kedvezett a módszeres átalakításnak az a hév sem, amellyel a kormányzat hagyományos triászának helyreállítását sürgették, és az a sietség sem, amellyel ezt végre is hajtották. Erre nézve tipikus Henry Pollexfen akadémikusodása: „nem tudunk törvényt hozni, amíg nincs királyunk ...”⁴⁴

Ilyen előzmények után az alsóház viszonylag gyorsan elfogadott határozata, bár említi az eredeti szerződést, inkább a király „lemondását” hangsúlyozza: „II. Jakab király a királyság alkotmányának felforgatására törekedett, megsértette a nép és a király közötti eredeti szerződést, a jezsuiták és más elvetemült személyek tanácsára megszegte az alapvető törvényeket, s a királyságból való távozásával lemondott a trónról, amely ezáltal megüresedett”.⁴⁵ A viták kereszttüzében nem a szerződés léte vagy nemléte, esetleges megszegésének kérdése állt – ez háttérbe szorult a pillanatnyilag praktikusabb vitapont árnyalatainak fejtegetése mögött: mi módon vált nyitottá a trón a mielőbbi betöltés előtt, az ősök és az utódok nevében való visszavonhatatlan „lemondás” (abdication), vagy egyszerű „elhagyás” (desertion) eredményeként? A döntés végül is az előbbi javára született meg, bár a Lordok Házának határozata eredetileg az utóbbi, az örökletesség elvét egyáltalán nem sértő változat mellett foglalt állást.⁴⁶ A dicsőséges forradalom legfontosabb dokumentuma, a Jogok Nyilatkozata – amelyben egyébként a jobb sorsra érdemes *Heads of Grievances* javallatainak csak kisebb része kapott helyet⁴⁷ – még a fenti formában sem tett említést az eredeti szerződésről. Elítélte és az ország törvényeivel ellentétesnek jellemezte II. Jakab tetteit, de még azt sem mondta ki egyértelműen, hogy a királyt cselekedeteinek megtorlásaként megfosztották volna trónjától – csupán azt állítja, hogy elmenekülésével „lemondott” róla. Végül a nyilatkozat önmaga sem tekinthető még a konzervatív értelemben vett szerződéses viszony alapokmányának sem, hiszen elfogadását nem tették meg az újdonsült királyi pár megkoronázása feltételül: tudomásukra hozván a tizenkét pontot, a beleegyezés legcsekélyebb jelét sem kívánták meg tőlük.

Mindezek fényében eszmetörténeti vonatkozásban 1688–89-et valóságos „konzervatív forradalomként” kell értékelnünk, amelyben a whigek – a korábban ellenzéki, de döntően soha nem radikális „ország” – gyakorlati és ideológiai téren jelentős sikert arattak. Ez a siker nem jelentett ugyan azonnali alkot-

mányos rendezést, de a rendszerváltozással mindenesetre megteremtette annak távlati lehetőségét,⁴⁸ emellett érdekes hatást gyakorolt magának a sikeres ideológiának az arculatára is. Mielőtt azonban erre kitérnék, érdemes egy pillanatot vetni a másik oldalra: melyek voltak a tory ellenfelek legyőzött vagy legalábbis hatékonyságukban megtépázott eszméi, s hogyan alkalmazkodtak ezek a megváltozott status quóhoz?

*

Ahogy a restaurációs éra, legalábbis az utolsó évtized tapasztalatai a whigekben megérlelték az önkényuralommal szembeni határozott fellépés szükségességének gondolatát, az 1640–50-es évek élményei a tulajdonos osztályok tekintélyes részét olyan ideológia mögé sorakoztatták fel, amely erős hangsúlyt helyezett a rend, az autoritás és a hierarchia eszméire. A „csöcselék uralmától” való félelmük – egyben saját pozícióik féltése a társadalmi forradalom következményeitől – erősebbnek bizonyult, mint az egyetlen, osztatlan szuverén hatalommal szembeni fenntartásaik. Miközben indítatásuk önértékből fakadt, gyakran hivatkoztak a tudatlan, könnyen befolyásolható és léha tömegek politikai felelősségvállalásra való képtelenségére. Pozícióik védelmezésének háttéréül a rend tory elmélete szolgált, amely a század első felében létrejött isteni jog-elméleteken, tehát a következő pilléreken nyugodott: abszolút monarchia, elévülhetetlen örökletesség, isteni rendelés, passzív engedelmesség és non-rezisztencia.⁴⁹

Ezeket az elemeket első ízben Robert Filmer gyúrta egyetlen rendszerré, noha külön-külön egyik sem jelentett újdonságot. A rend és a hierarchia kozmikus szintre való kivetítése a reneszánsz világkép kiindulópontja volt;⁵⁰ megőrzésük feltétlen szükségessége és az ehhez nélkülözhetetlen képességek birtokosainak a felső osztályokban való megjelenése a XVI. századi angol politikai és vallási irodalom visszatérő témája.⁵¹ Az antik és középkori elméletekben is felbukkanó abszolutizmus gondolata közvetlenül Jean Bodin átvételével jelent meg Angliában, ahol a restaurációt követően számos szerző még a francia gondolkodónál is kiterjedtebb jogokkal volt hajlandó felruházni a koronát. Az abszolút hatalmat I. Jakab angol király kombinálta első ízben az uralkodás isteni jogának eszméjével (*The Trew Law of Free Monarchies* – A szabad monarchiák igaz törvénye, 1598).⁵² Végül, a passzív engedelmesség és a non-rezisztencia doktrínája a Tudor monarchia ideológiai fegyvertárának részeként vert gyökeret az angol politikai gondolkodásban.⁵³

Filmer és társai érvelésüket az emberi társadalomról és a teremtés egészének rendjéről alkotott átfogó képzetek mellett bibliai és történelmi adatokkal igyekeztek megalapozni, a hatékonyságot és az elmélet szívósságát pedig az érvek jellege mellett az biztosította, hogy a társadalom legbefolyásosabb intézményei hirdették és sokak személyes tapasztalata által nyert alátámasztást. E gondolkodók a teremtés tényében vélték felfedezni az abszolút monarchikus hatalom

gyökerét: Isten, aki teremtményei felett abszolút uralkodói hatalommal rendelkezik, ugyanilyen hatalmat ruházott egykor Ádámra, hogy gyakorolja azt utódai felett, s a földi uralkodók – egytől egyig Ádám egyenesági leszármazottai – ezt örökölték tőle.

Ennek a nézetnek a fenntartása nyilvánvaló technikai nehézségekbe ütközött, bár a kor történelemszemlélete, sőt az akkoriban készült számtalan királyi genealógia éppenséggel nem tartotta lehetetlennek, hogy a Stuartok ága Noéig visszavezethető.⁵⁴ Filmer azonban, noha egyébként igen akkurátus író, mellőzi a pontos levezetést. Talán felismerte: tagadhatatlan, hogy az ismert történelem számos fordulata, a sorozatos trónbitorlások legalábbis megnehezítik a tényleges örökösök megjelölését, hallgatásának azonban nem ez – vagy nem ez az elsőleges – oka. Bár megállapítja, hogy „az igazi örökös nem ismerése csakis a nép hanyagságából és tudatlanságából fakadhat, mert örökös mindig van”, máshol még azt is készségesen elismeri, hogy „nem számít, hogy a királyok milyen módon: választás, adományozás vagy öröklés útján, vagy bármi más módon kerülnek hatalomra, mivel a főhatalom általi kormányzás teszi őket ténylegesen királlyá, nem pedig koronájuk megszerzésének módja”.⁵⁵ Mindez arra enged következtetni, a genealógiai érvelés elmaradásának oka nem az, hogy Filmer belátta buktatóit, netán magától értetődőnek – tehát szükségtelennek – vélte, hanem az, hogy a történeti érvelés jelentősége nem volt perdöntő mondanivalója szempontjából. Az utolsó tétel értelmét tekintve, úgy tűnik, Filmer nézete nem annyira az volt, hogy a király **azért** uralkodik, **mert** népének atyja, hanem hogy **olyan** hatalommal rendelkezik felette, **mintha** atyja lenne: korlátlan, elévülhetetlen, örökletes szuverén hatalommal. Ezért nem tűnik teljesen indokoltnak az a megállapítás, legalábbis Filmer esetében, hogy a patriarchalizmus és a szerződéselmélet egy ponton megegyeznek, amennyiben a politikai társadalom természetét és a kötelezettségek mértékét mindkettő az állam születésének módja által határozza meg.⁵⁶ A patriarchalista álláspont szerint a politikai és a háztartásbeli hatalom azonossága csak természetüket, jellegüket tekintve vitán felül álló; hogy ez az azonosság az eredet, a jogcím esetében is fennáll-e, az másodrendű kérdés; hatáskörük pedig természetesen kifejezetten különböző.⁵⁷ Az elmélet lényege nem a kétféle hatalom történetileg közös eredete – még ha Isten és Ádám egyszerre uralkodói és családfői hatalma voltaképpen éppen ezt jelenti is –, hanem a kettő analógiája, egymásnak való megfeleltetése.

Az efféle párhuzamokban való gondolatszövés nem a filmeri elmélet sajátja, de egy olyan általános világmagyarázat módszere, amelyhez a patriarchalista politikai filozófia egyéb vonásainál fogva is alkalmazkodik. A „lét nagy láncolata” koncepcióról van szó, amely uralta a reneszánsz ember univerzumról alkotott képzeit, de lényegében változatlan formában hatékony tudott maradni a XVII., sőt a XVIII. században is.⁵⁸ E vízió szerint a világot egymás alá- és fölérendelt „státusok” alkotják, Istentől, a láncolat alkotójától kiindulva egészen az élettelen tárgyakig. Az ember két szempontból is kulcsfontosságú szerepet

tölt be a láncban. Egyrészt azért, mert az emberi organizmus, a test mikrokozmosza önmagában is megtestesíti a teremtes egészének hierarchikus rendjét. Másrészt, az ember – mint lélekkel megáldott lény, aki ugyanakkor a fizikai valóságban él – a létezés két alapvető formájának: a szellemi (érzékelhetetlen) és az anyagi (érzékelhető) létnek a határán áll, egyesítve magában a mennyei hierarchia (Isten és az angyalok rendjei) és a földi hierarchia tulajdonságait. Az ember tehát az egész modellnek valóságos tengelye, egyben azonban leginkább sebezhető pontja: természeténél fogva ingatag, hajlamos a pozícióján való felül-emelkedésre, ami pedig egyenlő a kozmikus rend fenyegetésével. Az efféle katalitrofa kilátása nyilvánvalóan kezére játszott a fennálló autoritások iránti passzív engedelmesség, illetve non-rezisztencia híveinek csakúgy, mint az egyeduralmi formák támogatóinak, akik érvelésükben előszeretettel támaszkodtak az analógia módszerére: annak fejtegetésére, hogy az egyes „fokozatokon” belül az „elsőrendű” elemek – például az égistek között a Nap, a madarak között a sas, a fák között a tölgy, a testben a fej, a háztartásban az apa, a társadalomban a király – uralma az adott lépcsőfokon korlátlan.⁵⁹

E „metafizikai” háttér mellett empirikus tények is alátámasztani látszottak a Filmeréhez hasonló elméleteket a kor embere számára. A családmódel-kutatók eredményei azt mutatják, hogy a XVII. század legjellemzőbb családtípusa Angliában az ún. „korlátozott patriarchális család” volt.⁶⁰ A rokonság, a „patrónus”, a helyi közösség iránti lojalitást háttérbe szorította a nagyobb közösségek: a nemzeti állam (és annak feje), az egyház vagy a különféle vallási szekták melletti elkötelezettség, miközben a rokon kötelek lazulásával zártabbá vált nukleáris családon belül fokozódott az apa és férj – a családfő, azaz a „patriarcha” – korábban sem csekély tekintélye. Maga Filmer is egy ilyen, patriarchális módon „kormányzott” család fejevé vált, amikor – viszonylag hosszú várakozás után, negyvenegy évesen – apja halálakor addigi alacsonyabb státusából kilépve örökölte a kiterjedt (szolganépeket, alkalmazottakat is magában foglaló) háztartás feletti uralmat.⁶¹ A családban szerzett élmények: a családfő, egyúttal a magasabb társadalmi rangú „úr” iránti tisztelet és engedelmesség minden bizonnyal kulcsszerepet játszott a Stuart-kori „politikai szocializációban”, amennyiben mindez – igen egyszerű analógia segítségével! – kiterjeszthető volt a politikai rend, a hatalom szintjére. Hogy a király nem „természetes szülő”, mit sem számított – szolgál és úr között sem állt fenn vérségi kapcsolat, a családfő az isteni- és természetes jog szerinti „helyettes szülő” hatalmát gyakorolta beosztottjai felett.⁶²

Az ilyen megfontolások és megalapozások nyomán Filmer által jellegében isteninek és természetesnek tekintett királyi hatalom tartalmi szempontok szerint abszolút és szuverén. Filmer érdeme, emellett a patriarchalizmuson és a royalista gondolkodáson belüli eredetiségének kulcsa, hogy ezeknek közönséges, igen gyakran hangoztatott doktrínáit összekapcsolta a szuverenitás eszméjével, amelyet az általa igen nagyra becsült Jean Bodin az állam nélkülözhetetlen tartozékai közé sorolt.⁶³

A monarchia hatalma, mivel patriarchális jellegű, az atyáéhoz hasonlóan abszolút, önkényes – „soha egyetlen népet sem kormányoztak, nem is kormányozhattak törvényhozói hatalom nélkül, márpedig minden törvényhozói hatalom szükségképpen önkényes, hiszen törvények szerint törvényt hozni **contradictio in adiecto**.”⁶⁴ Az uralkodót kizárólag az isteni törvények korlátozzák, de ezek megsértése esetén sem vonható felelősségre: „nem mintha a királyoknak joguk lenne sérelmeket elkövetni, de ahhoz joguk van, hogy ilyenkor a nép büntetését elkerüljék.”⁶⁵ „Alacsonyabb rendű” törvények nem ítéhetnek felte, miként a kormányzásba sem lehet beleszólásuk: „ez lehetetlenség, ellentmondás, hiszen ha a király csak egyszer is elfogadja a népet társául, megszűnik királynak lenni”, a főhatalom ugyanis oszthatatlan. Filmer megállapítása szerint a királyságokban a gyűlések, képviseleti szervek „nem osztoznak a fejedelemséggel a szuverén hatalomban, hanem csupán tanácskoznak és javaslatokat tesznek a főnek, aki továbbra is megtartja magának az abszolút hatalmat.”⁶⁶

A vegyes kormányzat eszméje elleni támadás egyúttal meghatározza Filmernek az angol ősi alkotmány koncepciójával és a közjoggal kapcsolatos, egyértelműen elutasító álláspontját. Idevonatkozó nézeteit Filmer meglehetősen nyakatekert történelmi fejtegetésekkel igyekezett alátámasztani, a dicsőséges forradalom évtizedében azonban a royalista történetírás elérkezett arra a szintre, hogy képes legyen hasznosítani a Henry Spelman által még a polgárháború előtt a feudalizmus tanulmányozásában elért eredményeket. Az 1680-as években Robert Brady könyörtelenül vonta le a feudális intézményekre és az általuk hozott változásokra vonatkozó spelmani felismerések konzekvenciáit. A XVII. század történészei számára ugyanis a feudalizmus nem széttagoltságot, hűbérúr és vazallus közötti magánjellegű egyezséget jelentett – éppen ellenkezőleg: minden földbirtokot ténylegesen a királytól származtattak, s elképzelésük szerint az alattvaló kizárólag a királynak tett hűbéri eskü fejében bírhatta azt. Brady tehát úgy vélte, I. Vilmos a sziget meghódításával abszolút monarchává lett, a feudális birtokviszonyok bevezetésével pedig új jogrendet alkotott – amelyben minden földbirtokos végső soron az ő hűbérese volt. Ilyenformán nem csupán az első ízben III. Henrik által összehívott alsóház, de még a királyi tanács léte is az uralkodó tetszésének függvénye volt – szó sem lehet hát akár a nép, akár a parlament jogainak elidegeníthetetlenségéről.⁶⁷

Nem szorul magyarázatra, hogy a monarchia örömmel üdvözölte az abszolút autoritását hirdető ideológiát. II. Károly és II. Jakab emlékezetében elevenen élt néhai apjuk balsorsa, s szemük előtt XIV. Lajos példája lebegett. Minden eszközzel támogatták hát azokat, akik tisztelettel vélekedtek az angol király állásáról: az udvar és a tory párt világi és egyházi funkciókat viselő politikusait. A kérdéses eszmék fő exponense ugyanis – legalábbis tömegméretű hatását tekintve – a Stuartokkal együtt restaurált egyház volt, annál is inkább, mivel a századközép eseményei végleg meggyőzték az anglikán papságot I. Jakab szállóige-szerű mondásának – „püspök nélkül király sincs” – megfordíthatóságáról: arról,

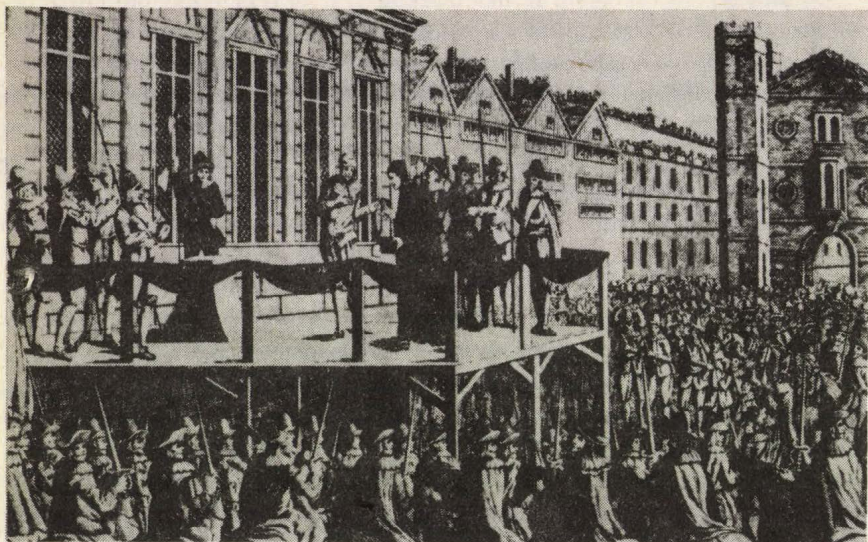
hogy pozíciója a monarchiával együtt áll vagy bukik. Az egyház hivatalos doktrínájának és a patriarchalista elméleteknek egyaránt sarokköve volt az ötödik parancsolat: „tisztelt atyádat és anyádat” (a második tagról azonban mindkettő hajlamos volt megfeledkezni) és a belőle származtatott politikai kötelezettségek. Az egyház állásfoglalása szerint az ötödik parancsolat az egyénre lényegében minden önmagánál magasabb autoritással szemben a feltétlen engedelmeskedés kötelességét rója. Ez a nézet nem maradhatott hatástalan: az egyház a XVII. századi istenfélő társadalom egyetlen olyan hivatalos intézménye volt, amely a népesség döntő többségével rendszeres kapcsolatot tartott fenn.⁶⁸ A hatást csak elmélyítette az írástudás alacsony színvonala. Az iskolázatlan tömegek aránya a Stuart-kori Angliában a művelődés 1560–1640 közötti „forradalmi” átalakulásai ellenére is meghaladta a 90 százalékot.⁶⁹ Egy korabeli lelkipásztor valószínűleg nem alaptalanul panaszolja, hogy „hallgatóink legtöbbször értelmese nem éri el (s holta napjáig sem fogja elérni) a tizenkét vagy tizennégy esztendő, az iskolázás eszközeivel felnevelt gyermek értelmének szintjét”.⁷⁰ Az írott szótól megfosztva, alternatív információs források híján az embereknek vajmi kevés lehetőségük volt arra, hogy kétségbe vonják a szószékről hallottakat. A számukra biztosított tömegmértetű „oktatás” egyik legfőbb dokumentuma, egyszerű lelkek generációinak jóformán egyetlen művelődési forrása, a katekizmus – amelynek megismerését gyakorlatilag az anglikán egyház egyetlen tagja sem kerülhette el – számos változata közül mind különleges hangsúlyt helyezett az ötödik parancsolatra, az atyák és általában a feljebbvalók párhuzamára, s arra, hogy az uralkodó, mint a nemzet „politikai atyja” iránti tisztelet és a vele szembeni engedelmeskedés még a természetes családfőnek kijárónál is fontosabb.⁷¹

A toryk tehát sokkal inkább hajlandóak voltak elfogadni egy igen kiterjedt hatalommal felruházott uralkodót, mint vállalni az anarchia kockázatát. Ugyanakkor azonban a legtöbben nem tartották szükségszerűnek, hogy az abszolút monarchia egyúttal zsarnok is legyen, sőt azt tekintették természetesnek, hogy a király a gyakorlatban mindig bizonyos józan mérsékletet tanúsítson, felismerve, hogy saját érdeke a rendnek az igazságossággal való összeegyeztetése – más szóval, ha a törvények nem is nehezedenek rá „kényszerítő erővel”, „irányító” hatalmukkal erkölcsi késztetést gyakorolnak rá. Ennek a késztetésnek persze a legideálisabb következménye az, ha a király figyelembe veszi a parlamentben összegyűlt leghatalmasabb híveinek tanácsait. Ez a motívum hozzájárult egy mérsékelt tory álláspont kialakulásához, amely kész volt elismerni, hogy Angliában az ősi alkotmány valamiképpen korlátozza a korona cselekvési lehetőségeit. Mindez nagy szerepet játszott abban, hogy a tory rend-elmélet 1688–89 után is hatékony tudott maradni, bizonyos szempontból megújult vitalitással.

A dicsőséges forradalom az alkalmazkodás, az új rezsim kompromisszumos elfogadása súlyos feladatát rótt a torykra. A két alternatíva – a whig elvek teljes átvétele, illetve a sajátjaikhoz való maradéktalan ragaszkodás, tehát a száműzetés vagy polgárháború, de legalábbis a hivatalvesztés kockázata – közül az utóbbi is csak az elenyésző kisebbség számára tűnt megfelelő megoldásnak, míg az előbbi jóformán fel sem merült. A realitásokkal számot vető toryk, ha még oly ideiglenesnek tekintették is az új rendszert, igyekeztek hozzáigazítani politikai elveiket, de a rend ideológiájának, a hierarchikus és autoritárius társadalmi és politikai berendezkedés védelmezésének feladása nélkül. Az ehhez vezető első lépés igen kényes kérdés megválaszolását tette szükségessé: hogyan ismerhették el a toryk III. Vilmost II. Jakab törvényes és jogos örökösét? Az örökletesség isteni jogának megtagadására kellett elfogadható választ kiagyalni.

Az ezzel kapcsolatos érvelés egyik típusát a trónkérdés vitáinak folyamán Nottingham grófja fogalmazta meg. Ellenezte a herceg trónralépését, mert „nem tartotta jogosnak, de mivel [Vilmos] már elfoglalta azt, s most ő maga neki köszönheti és csak tőle várhatja saját védelmét, mint *de facto* királytól, jogosnak és törvényesnek tekinti, hogy letegye neki a hűségesküt”.⁷² Ennek a gondolatmenetnek a követésére kényszerült utóbb a sok tekintetben Filmer nyomdokain haladó, Locke-ot és a whig elméletet hevesen kritizáló Charles Leslie is: „És szükséges, hogy kormányzat mindig fennálljon a világban, máskülönben az a köztársaságiak hirdette egyetemes szabadság káoszába süllyedne: ebből következik, hogy [a kormányzat] birtokosának mindig joga van a kormányzásra, hacsak valakinek nincs erre erősebb jogcíme.”⁷³

Ez a szükségszerűsége apelláló magyarázat korábban jellegzetes formában jelentkezett Thomas Hobbesnál és a századközep „*de facto*” gondolkodóinál. Hobbes gondolatmenetének egyik sarkpontja, hogy az emberek az értelmük diktálta elkerülhetetlen kényszerűségnek engedve okvetlenül alá kell hogy vessék magukat egy – bármilyen jogcímmel rendelkező – szuverén hatalomnak, amely képes ellátni megvédelmezésük feladatát.⁷⁴ E hatalom kizárólagos legitimációs forrása éppen a védelem funkciójának betöltése, s amennyiben erre képtelennek bizonyul, elvileg visszavehető (bár ezt az elvi lehetőséget Hobbes megszorításai gyakorlatilag a nullára redukálják). Nem a nagy filozófus volt az egyetlen, aki ebben az időszakban „*de facto*” szellemben értelmezte az állampolgári kötelezettségek problémáját, azaz a szuverén hatalom gyakorlásához elegendő jogcímmek tekintette a hatalom tényleges – bármilyen aktusban gyökerező – birtoklását és teendőinek kielégítő elvégzését. Osztotta nézeteit a köztársaság és a protektorátus több ideológusa abban a vitában, amelyet a parlament által 1650 januárjában kibocsátott, minden tizennyolc éven felüli lakostól a következő esküt megkövetelő törvény váltott ki: „Kijelentem és fogadom, hogy lojális és hű leszek az Angol Köztársasághoz, jelenlegi, király és Lordok Háza nélküli állapotában.” A „*de facto*” hatalom jogossága mellett – Hobbes nyomán vagy tőle függetlenül – állást foglalók közül mindenekelőtt Marcha-

I. Károly a vérpadon

mont Nedham neve érdemel említést,⁷⁵ akinek nemritkán hobbesi ízü elvei lapja, a *Mercurius Politicus* hasábjain a köztársasági Anglia hivatalos propagandájába is bevonultak. 1650-ben született *The Case of the Commonwealth of England Stated* (Az Angol Köztársaság ügyéről szólva) című munkájában merészen hangoztatja azt a – korában meglehetősen kevésbé ortodox – meggyőződését, hogy „mindenféle kormányzáshoz való jogcím fundamentuma mindig is a kard hatalma volt”. Az e címet viselő fejezetben áttekinti a világtörténelmet, s miután a fenti megállapítást „igazolja” az ókori keleti, görög, római és izraeli, majd a keresztény államok példáján, sokszor felemlegetett eseményre tér át, de merőben sajátos megközelítéssel: „Senki sem tagadhatja, hogy Hetedik Henrik és a korábban említettek [szintén angol királyok] mindannyian pusztán hatalmukra támaszkodva érkeztek királyságunkba, s a nemzet egész teste, mint megfigyelhetjük, így esküdött nekik hűséget és engedelmeskedett nekik uralkodásuk idején; s bizony így veti alá magát törvényeiknek még a mai napon is. És a törvényekben járatosak folyton e törvények értelmében folytatnak eljárásokat és hoznak ítéleteket. Úgy tűnik tehát, hogy a nemzet egyöntetűen és fennhangon kiáltott szava a következő: hogy akinek jogcíme törvénytelennek tartatik, s pusztá erőszakon nyugszik, de mégis autoritás van a birtokában, annak törvénytelenesen lehet engedelmeskedni. S nem csupán lehet, hanem kell is ...”⁷⁶ A kormányzatnak való alávetéssel szembeni vonakodás ugyanis jogosan fosztja meg az embereket az általa nyújtott védelem élvezetének előnyeitől.⁷⁷

Ráadásul az 1680-as évek eseményei bőségesen szolgáltattak alkalmat hobbesi asszociációkra. II. Jakab politikája a nemzetet érdekeivel ellentétesen pénzügyi és diplomáciai szempontból a katolikus Franciaországhoz láncolta, azaz nemcsak képtelen volt az alattvalók védelmének ellátására, hanem valósággal kiszolgáltatta őket a pápista behatolásnak. Ezzel kapcsolatban – egyébként a locke-i tolerancia-felfogástól sem idegenül – John Wildman a nemzetgyűlésben szenvedélyesen hangsúlyozta, hogy „Anglia független királyság, ahol idegen hatalomnak, legyen az akár egyházi, akár világi, semmi keresnivalója. Márpedig nem létezik olyan pápista uralkodó, aki ne ismerné el a pápát parancsolójának. s Angliában az ilyesmi hazaárulás”.⁷⁸ Jakab eljárása teljes mértékben kielégítette a kötelezettségek megszűnésének Hobbes által megállapított kritériumait, ahogy a helyét nagy sietséggel elfoglaló III. Vilmos helyzetére is tökéletesen illettek a fenti eszmefuttatások. Mivel azonban e források reputációja az 1660-as fordulat után meglehetősen kétes volt – a Hobbes elleni polemikus irodalom a század végére könyvtáryira dagadt⁷⁹ –, különösnek tűnhet, hogy Nottingham és mások leplezetlenül hangoztatták a köztársaságkori de facto szerzők megfogalmazásaira kísértetiesen emlékeztető elveket. S valóban, ha megfordult is a fejekben az ezek által kínált magyarázat, felvetése a dicsőséges forradalom idején nem lett volna olyan határozott, ha nem nyer megerősítést valamilyen ortodoxabb forrásból. Ebben sem volt azonban hiány. A birtokon belül került uralkodó preskriptív jogát, mint láttuk, lényegében elismerte Filmer is. Még egyértelműbben foglalt állást a század elején írt, de első ízben éppen 1690-ben nyomtatott kánonjaiban John Overall: szilárdan kiállt a non-rezisztencia mellett, ugyanakkor kevés hangsúlyt helyezett az örökletességre – sőt megállapította, hogy amennyiben bármely új kormányzat, még ha lázadással jött is létre, idővel kellőképpen megszilárdul, autoritását isteni rendelésűnek kell tekinteni.⁸⁰ Másrészt szólva, egy rezsim viszonylag hosszú időn keresztül való fennállása – vagy bármilyen politikai vállalkozás sikerének pusztá ténye – önmagában is világos bizonyítéka annak, hogy Isten kegyelméből való.

Ez a központi tézise a gondviselés isteni jogáról vallott elképzeléseknek, amelyek a dicsőséges forradalom tory és anglikán értelmezésében kiszorították az örökletesség isteni jogának korábban általuk felállított elméletét. Az isteni gondviselésnek az emberi politikában játszott jótékony szerepére nemegyszer hivatkoztak már azelőtt is Angliában, éppen a hatalom birtoklásában bekövetkezett változásokkal kapcsolatban. 1485-ben a későbbi VII. Henriket támogatta abban, hogy a nemzetet elvezesse a Tudor béke nyugodt „kikötőjébe”, 1660-ban viszont a polgárháború nyomorúságos állapotának vetett véget azzal, hogy közreműködött a „kegyelmes fejedelem”, a régi törvények és vallás helyreállításában.⁸¹ Ez utóbbi eseményre tekintett vissza 1683-ban a király elleni összeesküvés kapcsán William Sherlock – ugyanaz a londoni lelkész, aki 1691-ben az új hűségeskü igazolására fordította a de facto hatalom és a gondviselés elve kombinációját –, ezúttal még II. Károly sikereiről és csodás megmeneküléséről állapítva meg, hogy ezek az isteni gondviselés állandó örökölésének köszönhetők.⁸²

A gondviselés közbeavatkozása 1688-ban is közszájon forgó témává vált, melyt az első hírek szárnyra keltek Orániai Vilmos szándékairól, a kulcsfontosságú esztendő azonban 1691 volt. Ekkor Slingsby Bethel széles történelmi áttekintés keretében mutatta be, hogy a rendszerváltozás – Angliában immár nem először – az isteni gondviselés támogatásával ment végbe, így legitimitásához nem férhet kétség.⁸³ Ezzel egyidejűleg Sherlock átfogó elméleti megalapozással igyekezett ellátni azt az állítást, hogy III. Vilmos éppen annyira isteni jog alapján uralkodik királyságában, mint detronizált elődje, ezért a hűségesküt bárki nyugodtan leteheti. Rámutatott, hogy a gondviselés nem más, mint Isten „kormányzása” a világ felett – elsősorban persze a politikában –, s ennek gyakorlása során nyilvánvalóan eltávolíthat egyes uralkodókat, és újakat állíthat helyükre.⁸⁴

Nem lehet vitás, hogy ilyenkor az alattvalók Isten tekintélye alapján tartoznak engedelmességgel az új királynak. Hogy hűségüket ne bitorlóra ruházzák, annak biztosítására Isten félreérthetetlen jelekkel tájékoztatta az embereket, mégpedig az új kormányzat megalakulásának viszonylagos háborítatlanságával és gyors megszilárdulásával. Az alattvalóknak az isteni jóváhagyás kutatásakor elegendő azt mérlegelniük, hogy a rendszer szilárd-e, azaz képes-e betölteni a kormányzat alapvető funkcióját: a társadalom megőrzését és az állampolgárok megvédelmezését.⁸⁵ Azok számára is tartogatott választ Sherlock, akik emiatt „hobbesizmussal” vádolták: „Akik ezt állítják, azok vagy Hobbes urat nem értik, vagy engem. Ő ugyanis nem egyebet, mint az erőt teszi meg az uralkodáshoz való jog forrásának, s azt tartja, hogy Isten nem azért a világ természetes ura és parancsolója, mert ő teremtetten, hanem mert mindenható. Én azonban azt vallom, hogy Isten azért a világ természetes ura és parancsolója, mert ő teremtetten.”⁸⁶

A birtokon kívül került király iránti makacs lojalitás és a hatalom eszközeivel rendelkező uralkodó iránti hűségtől való vonakodás az anarchia kockázatával jár. A társadalom érdeke soha nem lehet minden autoritás összeomlása. Ezt a mélységesen tory és konzervatív szellemű gondolatmenetet állította Sherlock az új rezsimbe való beilleszkedés szolgálatába, bőbeszédűen bizonygatva, hogy míg III. Vilmos kormányzata szilárdabb szinte már nem is lehetne, addig II. Jakab nem rendelkezik többé a kormányzás elemi feltételeivel sem.⁸⁷ Kezdetben nemcsak a whigek támadták hevesen ezt az érvelést – akik nem is indokolatlanul tartottak attól, hogy a de facto hatalom elismerése mellett nehéz lesz a toryktól kicsikarni a de jure lojalitást, azaz a Stuartok egyértelmű és visszavonhatatlan megtagadását –, hanem a tory szélsőségesek is. Az idő múlása azonban legtöbbjüket pragmatikus belátásra készítette, s Anna királynő uralma idejére általában készek voltak elismerni – mint például Charles Leslie, már idézett munkájában –, hogy a hatalmat hosszabb ideje sikeresen gyakorló autoritás elnyerte az isteni szentesítést és a kormányzás preskriptív jogát.

A probléma súlyosabbik része ezzel gyakorlatilag megoldottnak volt tekintendő. Hogy a toryk által rettegetett és whig részről sem felkarolt társadalmi forradalom 1688-ban nem tartozott a realitások közé, az egyszersmind azt jelentette, hogy a rend ideológiája komoly változtatás nélkül átmenthető volt a felvilágosodás századára, amely Angliában egyben a klasszikus konzervativizmus előjátékának utolsó fázisa lett. A társadalmi-gazdasági realitások továbbra sem mondtak ellent a tory vezérelveknél, amelyek így ugyancsak vonzónak tűnhettek a privilégiumaik és tulajdonuk megőrzésére törekvők számára. Locke és társai csapást mértek ugyan az autoritás patriarchális elméletére, de nem a rend és a rang egész társadalmat átható, természetesnek és hasznosnak tekintett szövevényére. A politikai autoritásról szólva a toryk a földbirtokosokban látták a társadalom természetes vezetőit, s okfejtésüktől nem volt idegen Harrington szelleme (noha az *Oceana* szerzőjének nevét ebben az időszakban éppen a radikális „köztársaságiak”: John Toland, Matthew Tindal, Anthony Collins és társaik írták zászlajukra). Az indoklás szerint egyedül ez a csoport rendelkezik a szabaddíó, a műveltség, a függetlenség, a kötelesség- és felelősségtudat adottságaival, illetve potenciáljával, márpedig ezek mindegyike nélkülözhetetlen akár egy parlamenti képviselő, akár egy állami tisztségviselő tevékenységében. A közönséges állampolgárok többsége, még a kereskedők és a pénzemberek is túlságosan elfoglaltak ahhoz, hogy kielégítően foglalkozhassanak közügyekkel, s mivel vagyonuk nem elsősorban ingatlanban, hanem mozdítható javakban áll, nem is kötődnek annyira az országhoz. Ezek a megfontolások késztették arra a tory földbirtokosokat, hogy önmagukat, a „föld-érdekeltséget” tekintsék az ország valódi védelmezőinek, és ezen az alapon ágáltak a kereskedelmi és pénzügyi tranzakciók, vagy a korona megbízásából élvezett jövedelmező állások útján meggazdagodott „pénz-érdekeltség” képviselőinek növekvő befolyása ellen. Ezt az érzésüket csak fokozta az irigykedés és a pozícióféltés, amit a századvégi háborúk idején a birtokokra nehezedő mind súlyosabb földadó okozta gondok és a hadivállalkozásokkal kapcsolatban állók gyarapodása közötti feszültség váltott ki. Az efeletti keserű kifakadások egyike szerint „mindennek az a következménye, hogy a földbirtokosok szegénnyé és kiábrándulttá válnak. Vagy felhagynak a közügyek gondolatával is, és hitvány gazdálkodóvá válva próbálkoznak maradék birtokaik fejlesztésével; vagy az udvar szolgálatába szegődve töreksenek elúszott vagyonuk helyreállítására ... Eközben azok az emberek lesznek uraikká, akik valaha örömeist lettek volna szolgálóik.”⁸⁸

A rend és a hierarchia megőrzése feletti aggodalom továbbra is párosult a non-rezisztencia és a passzív engedelmesség doktrínáinak ápolásával. 1688, az isteni jog és az örökletesség eszméjének revideálása, csupán annyi változtatást tett szükségessé, hogy a szuverenitás forrását és a főhatalom birtokosát többé ne egyedül a koronában, hanem a király, a lordok és az alsóház hármastörvényhozásának egészében jelöljék meg. Ezt az alkalmazkodást megkönnyítette a

toryk egy részének már említett hajlandósága az ősi alkotmány gondolatának és az évszázados parlamenti hagyománynak az elfogadására. A toryk emellett felismerték, hogy a parlament rendszeres ülésezése felhasználható a földbirtokosok és az anglikán egyház pozícióinak védelmezésére, s a párt összetétele is némileg átalakult: sokan – köztük befolyásos személyek: Robert Harley, Henry St. John (Bolingbroke grófja), Jonathan Swift és mások – csatlakoztak, akik rokonszenveztek a forradalommal, de nem értettek egyet a kormányra került whigek politikájával. Ezek számára természetes volt, hogy az alattvaló lojalitása a szuverén törvényhozó testületet illeti meg.

E felfogás elméleti összegzése Offspring Blackall munkája, *The Subject's Duty* (Az alattvaló kötelessége, 1705). „A Szentírás csupán általánosságban szól a kormányzók alattvalókkal szembeni, illetve az alattvalók kormányzókkal szembeni kötelességeiről: de nem határoz meg vagy ír elő kifejezetten egyetlen kormányzási formát vagy módot, amelyet szükséges lenne minden nemzet számára felállítani és megőrizni, hanem ráhagyja minden országra, hogy alapítson olyan kormányzatot, amely a legmegfelelőbb saját mérsékletének és szellemének. Csak ha már fennáll és megalapított valamilyen kormányzat ... [a Szentírás] akkor parancsolja meg az engedelmeskedést, s tiltja meg a szembenállást e szuverén hatalommal ...”⁸⁹ Minden kormányzat isteni rendelésű tehát, de az intézmények megválasztását isten az egyes közösségekre bízta, s a maguk felállította törvényhozással szemben kötelezte őket engedelmességre. Blackall éppen ezzel az átalakításnak sem ellensége, feltéve, ha az egy pillanatra sem bontja meg a társadalom fennálló rendjét: „nincs egyetlen olyan kormányforma sem, amely ne lenne megváltoztatható vagy átalakítható, amennyiben azok, akik az átalakítást eszközlik, elegendő autoritással rendelkeznek erre”.⁹⁰ Az eredetileg patriarchális alapra épített monarchia az uralkodó belátására átalakulhat korlátozott monarchiává, amelynek tanácsa szintén döntést hozhat demokratikus (köztársasági) rend bevezetéséről, s a folyamat fordított irányban éppen így elképzelhető. A változtatás szigorú tilalma csak az alattvalókra érvényes. „akiknek kötelességük nyugton maradni, s alávetni magukat a létező hatalmaknak”. „Kifejezetten ellentétes a dolgok rendjével, hogy alattvaló magánszemélyek összecsoportuljanak vagy lázadásban törjenek ki a szuverén hatalom ellen jogorvoslat ürügyén ...”⁹¹ Az ember saját személyére vonatkozó jogain kívül semmilyen „természetes” jogokkal nem rendelkezik: a törvények szavatolják és szabják meg a tulajdonjogot és a kormányzás jogát egyaránt, s mi sem természetesebb, hogy az ezekre vonatkozó átalakítások csakis a törvényhozók hatáskörébe tartoznak.⁹² Blackall így vissza tudta utasítani mind a jakobiták, mind a radikális whigek szélsőséges nézeteit: a törvényalkotásban a parlamenttel való összhangra készítetve a koronát, korlátozta annak hatalmát a népszuverenitásnak tett engedmények nélkül, míg a szuverén autoritás birtokosát a hármass törvényhozásban megjelölve hangsúlyozhatta a non-rezisztencia elvét anélkül, hogy az isteni jog, az örökletesség és az abszolút monarchia mellett foglalt volna állást.

Mindez nem összeegyeztethetetlen azzal, hogy a toryk elszántan siettek a felségjogok védelmére, ha azokat érzésük szerint kihívás érte. Vilmos uralma alatt ugyan nemegyszer illették kritikával a monarchiát, ennek éle azonban többnyire a személy, nem pedig az intézmény ellen irányult; Anna királynő trónra lépésével pedig maradéktalanul helyreállt az uralkodó státusának magasztalása. A toryk képzetei között a hierarchikus társadalom víziója és az autoritárius politikai rend ideálja összefonódott az erős monarchia gondolatával. „[A toryk] úgy gondolják, hogy a szuverén felségjogait legalább olyan szentnek és sérthetetlennek kell tartani, mint a nép jogait, ha másért nem, akkor azért, mert a hatalomból való kellő részesedés nélkül nem lenne képes megvédelmezni őket” – írta Jonathan Swift 1711-ben. A korona a tekintély és a stabilitás szimbóluma volt számukra, a felségjogok pedig a törvény és a rend uralmának biztosítékai, amelyek gyógyírt hoztak a csöcseléktől és az anarchiától való félelmeikre. Ezekről a toryk továbbra is jobban rettegetek, mint az abszolutista önkény igájától: „Ha a nép fellázad, egy zsarnok helyett ezer és ezer támad, elszabadul a pokol, és többen esnek áldozatul egyetlen napon, mint különben hosszú hónapok alatt” – érvelt William Robertson a „whig szabadságról” szóló gúnyírástában.⁹³ A pokol látomását idézte Francis Attenbury, a „High Church” – az egyház ortodox, intoleráns szárnya – egyik legnyakasabb képviselője is: „A nép hangja a pokol kiáltása, amely bálványimádáshoz, lázadáshoz, gyilkoláshoz és az ördög sugallta összes gyalázatossághoz vezet ... csak a mennyei tűz hallgattathatja el e kiáltást, csak a kenes lángok nyomhatják el a csöcselék hangját.”⁹⁴

*

Ezen a ponton térjünk vissza néhány gondolat erejéig a whig ideológia 1689 utáni alakulására. Bár hangsúlyozni kell, hogy nemcsak a radikális szárny, hanem az egész arculata általában véve szabadalvűbb maradt a tory ellenfelekénél, ennek nem mond ellent, hogy több ponton érintkeznek a riválisok elvei – éppen olyan kérdésekben mutatkozott közöttük konszenzus, amelyekre a XVIII. század végi konzervatívok is hasonló válaszokat adtak. Whig körökben persze hiába kutatnánk Attenburyéhez hasonlóan éles megfogalmazások után, de a túlnyomó többség ezen az oldalon is óvakodott a népszuverenitás vagy a tömegek aktív politikai szerepe elismerésétől. A torykhoz hasonlóan a tulajdonban látták a politikai autoritás és az állampolgári jogok alapját, amely a függetlenség, a józan ítélőképesség és az erény tulajdonságainak formálásával lehetővé teszi, hogy birtokosuk parlamenti képviselőként a közügyek és a „forradalmi” rendszer védelmében lépjen fel.

A „föld-érdekeltség” és a „pénz-érdekeltség” konfliktusai elkeseredett vitákat szabdítottak el: Anna királynő korát a történetírás a „pártok tombolása-ként” tartja számon. Ennek során a whigek között is akadtak, akik szót emeltek a nagyon helytelen felhasználása és a féktelen felhalmozás ellen, de a fennálló viszonyok gyökeres megváltoztatásának szándéka – az anyagi javak egyen-

lőbb elosztásának, azaz a társadalmi forradalom ügyének pártolása – nélkül. A whigek csupán a rend és a hierarchia melletti állásfoglalás keretein belül különböztek a toryktól annyiban, hogy rugalmasabbak voltak a vagyoni új formáinak megítélésében, s ezek tulajdonosait is hajlandók voltak befogadni a politikai jogok gyakorlói közé. Legradikálisabb képviselőik, a deista „köztársaságiak” sem gondoltak azonban a választójog kiterjesztésére, vagy akár a képviselői rendszer átalakítására, a mandátumok újraelosztására. John Toland hangsúlyozta: „**Szabad emberek** alatt a tulajdonosokat értem, azaz olyan embereket, akik képesek a magukéból élni; akik nem tudnak ilyen függetlenségre szert tenni, azokat **szolgának** nevezem.”⁹⁵ Teljes összhangban áll a kozmikus rend évszázados koncepciójával az a meggyőződés, amelyet a whigek többsége is vallott: a társadalom csak abban az esetben őrizhető meg, ha az egyén megtanulja „az élet azon sajátos helyzetével vagy körülményeivel járó kötelességeinek ellátását, amelybe a gondviselés helyezte; mégpedig szorgalmasan és elégedetten; anélkül, hogy neheztelne vagy elégedetlenkedne amiatt, hogy a gondviselés másokat a világ különböző, magasabb státusaiba helyezett, vagy oly végtelenül és értelmetlenül iparkodna jövőbeni helyzetének megváltoztatásán, hogy elhanyagolja jelenlegi feladatát...”⁹⁶

Ennélfogva nem meglepő, hogy a whigek mérsékelt többsége továbbra is elutasította a szuverenitás végső forrását a népben megjelölő nézeteket. Ennek egyik következménye az volt, hogy a dicsőséges forradalom apológiájában ezután sem a szerződéselméletet, hanem az ősi alkotmányt hívták segítségül. Locke említése, idézése még az eredeti szerződés által megalkotott polgári kormányzat eszméjét valló szerzőknél (Tyrrell mellett a XVIII. század első évtizedeiben Locke odaadó híveként számon tartott Benjamin Hoadlynál) is igen szórványos; másoknál a szerződés, még mindig az ősi alkotmány keretében, a király, a lordok és az alsóház között megvalósult viszonytal azonos.⁹⁷ E viszony felrúgása, az egyház jogainak csorbítása megfosztotta II. Jakabot az alattvalók bizalmától: sőt, a törvények, a szabadságok és a vallás „szabad parlament” útján való ápolásának megtagadásával jogi értelemben „lemondott” trónjáról (legal abdication) – ha nem volt is ez részéről önkéntes jogfeladás (voluntary resignation).⁹⁸ A népszuverenitástól való ódzkodásuk másik következményeként a whigek egyöntetűen az ősi alkotmányban jelölték meg a szuverenitás helyét. Ez nem jelentette a további viták hiányát: egyesek úgy vélték, hogy az alkotmány alaptörvényei megváltoztathatatlanok és a mindenkor törvényhozás irányadói, mások a király, a Lordok Háza és az alsóház hármában látták a szuverenitás birtokosát; ismét mások szerint mindkét nézet beleilleszkedett az ősi alkotmány elméletébe (noha összeegyeztethetlenségük eléggé nyilvánvaló).

A forradalom és a rákövetkező évek eseményei, a parlament nagy horderejű alkotmányos döntései mindenesetre a törvényhozás szuverenitásának híveit látszottak igazolni, ugyanakkor azt mutatják, hogy a képviselők többsége maga is ezt az álláspontot fogadta el, és ennek szellemében cselekedett. A szuverén tör-

vényhozás eszméjének elismerése mégsem volt osztatlan – többen rettegtek attól, hogy ez az abszolút zsarnoki egyeduralomnak egy önkényes testület uralmával való felcserélését jelentené, ezért továbbra is előszeretettel hivatkoztak az „alaptörvények” sérthetetlenségére.⁹⁹ 1716-ra, az egyes parlamentek életartamát hét évre meghosszabbító *Septennial Act* elfogadásával vált nyilvánvalóvá, hogy a többség a parlamenti szuverenitás oldalán áll, mégpedig alapjában véve konzervatív megfontolásokból: a törvény a közvéleménynek a törvényhozókra gyakorolt befolyását csökkentette, s mintegy cáfolta azt a nézetet, hogy a választók beleszólhatnak a parlament belső életébe. A törvényjavaslat vitája során a képviselők egyike a következő aggályának adott hangot: „Nem tudom elképzelni, ... hogy mi, akik csak képviselők vagyunk, saját javunkra megnövelhetjük a ránk ruházott autoritást, vagy hogy ezen autoritás segítségével tönkretethetnénk választóink alapvető jogait ... Megbízatusunk három évre szól; s ha törvényes tartamán túli meghosszabbítására törekszünk, attól a pillanattól kezdve nem vagyunk többé a nép megbízottai, s saját választóinkká válunk; attól fogva bitorlott hatalomból cselekszünk, s új alkotmányt állítunk fel ...” Válaszában társa kifejtette, hogy „miután Anglia népe megválasztott bennünket, hogy képviseljük őket, hatalmunkban áll nemcsak törvényeket hozni, de belátásunk szerint megváltoztatni vagy visszavonni is bármilyen érvényben lévő törvényt...”¹⁰⁰ Mindez a képviseletről alkotott konzervatív felfogás körvonalazódását jelzi. Ennek egyik elemét – a természetes elhivatottságról vallott nézetek jegyében – a whig George Treby a következőképpen foglalta össze még az 1689-es nemzetgyűlésben: „Arra, hogy »ne képviselnénk a nemzetnek még az egynegyedét sem ... [ne képviselnénk] azokat, akik szintén a nemzet részei és képviselni kellene őket a konventben«, azt válaszolom, hogy igenis képviseljük az értékeesebb részt, amely megérdemli, hogy képviselete legyen.”¹⁰¹ A *Septennial Act* vitái újabb elem, a virtuális képviselet eszméjének felmerüléséről tanúskodnak: arról az elképzelésről, hogy a parlamenti képviselő megválasztása után már nem szűkebb pátriája, választókerülete érdekeit képviseli, hanem a nemzeti érdekeket (ami ugyanakkor minden állampolgár érdeke) kell elsősorban szem előtt tartania, éppen ezért nem tartozik számadással választóinak, nincs helye a követutasításnak. Ez abszurditás lenne: mivel vagyona, státusa, képességei figyelembevételével – azért, mert mindezekben felülmúlja kerülete többi lakosát – megválasztották, képtelenség azt állítani, hogy a választók ezek után diktálhassanak neki.

A törvényhozás szuverenitása whig részről annak a nézetnek az alapja volt, hogy a szabad állam ismertetőjele a mindenki előtt ismeretes és – ideális esetben – mindenki által tiszteletben tartott törvények uralma. Ennek szemmel láthatóan kettős éle van: konzervatív szemszögből a fennálló rend, a tulajdonosok privilegizált helyzetének alátámasztását és a tömegek lázongásával szembeni biztosítékot jelenti, liberális alapállásból kiindulva viszont az önkény elleni védőbástyaként és minden állampolgár jogvédelmének eszközeként szolgál. Következésképp a két párt közül a whigek ideológiája továbbra is szabadelvűbb

Oliver Cromwell als Protektor.

Sacsimile (nicht ganz 1, der Originalgröße) der Allegorie von Fairborne: The Embleme of England's Distractions as also of her present and further expected Freedom and Happiness per H. M. 1658.

Cromwell, a protektor

elemeket hordozott, noha a forradalom a konzervatív tendenciák megerősödését eredményezte. Közrejátszott ebben természetesen, hogy az 1689 utáni években megnyíltak előttük a hatalom és záloga, a hivatalok kapui. Ennek nyomán viszont rövidesen az ország irányítóivá vált „udvari whigek” – többé nem udvaroncok csapata, hanem valóságos parlamenti oligarchia – kényszerültek arra, hogy szembenézzenek a „minden hatalom korrumpál” jelszó korábban általuk vagy elődeik által forgatott ideológiai fegyverével. Az új „ország” – amely nem is minden alap nélkül szórta fejükre a korrupció vádját – táborában egymásra találtak a tory földbirtokosok és a radikális whigek. Az olykor vitriolos hangvételű parlamenti csatározásokban, sajtó- vagy pamfletháborúkban azonban – s számunkra itt ez az igazán lényeges – a szembenálló felek azonos szerkezeten belül maradványok folytatták érvelésüket. Mindkét oldal elfogadta a vegyes alkotmány retorikája által kínált játékszabályokat, s csupán a hatalmak áldásosnak tekintett egyensúlyára leselkedő veszélyeket származtatták eltérő forrásokból. Ennek talán legsajátosabb példája az 1730–40-es években következett el, amikor a whig Walpole-kabinet ellenzéke az egyensúlyra hivatkozva sorozatosan nyújtotta be a parlamentben a tisztviselők és hivatalnokok alsóházból való kizárását célzó ún. *Place and Pension Billeket*, amelyeket a miniszterelnök ugyanezen elv jegyében hevesen ellenzett.¹⁰²

E tendenciák kibontakozását itt nem áll módomban tovább követni; mindenestre bizonyos, hogy az arcvonalak átrendeződése mellett és a kétségkívül megmaradt különbségek ellenére a két párt ideológiájából kiragadható egy közös szál, amely a konzervatív eszmék XVIII. század végi tisztázódása felé mutat. Az áttekintett elvek, elméletek korántsem homogén forrásból származnak: hirdetőik között megtalálhatók a mindenfajta változás szkeptikus elutasítása és az átalakítás kontinuitással való párosítása közötti széles skála összes árnyalatának képviselői. Mindezek fényében nem tűnnek elfogadhatónak azok a nézetek, melyek szerint a konzervativizmus egyszerűen a francia forradalom, esetleg a tőkés fejlődés vagy a felvilágosodás különféle aspektusai által kiváltott reakció lett volna,¹⁰³ s az sem, hogy a konzervatív gondolkodás ne rendelkezne folytonosan fejlődő, innen-onnan merítő, ugyanakkor határozott tendenciát eláruló tradícióval.¹⁰⁴ Mint láttuk, legalábbis Angliában, a XVII. század második felében megfogalmazódtak még korábbi forrásokra visszatekinthető, nem egyformán koherens, de kétségkívül konzervatívként jellemezhető állásfoglalások, a konzervativizmusra jellemző célokkal (hagyományos értékek megőrzése, szükség szerinti esetleges adaptálása, intézményes és eszmei struktúrák folytonosságának biztosítása a politikai-társadalmi rend stabilitása érdekében) és eszközökkel, érvekkel (általános, a célszerűség kritériumainak megfelelő, tehát megváltoztathatatlan, hierarchikus isteni világrend, történeti-empirikus alátámasztás, természetes különbségek és vezetők retorikája). A felvilágosodás századának végén született szintézishez valóban a XVIII. század kihívásai adhatták meg a döntő lökést; Burke azonban sok tekintetben „kész anyagból” dolgozva válha-

tott a „konzervativizmus egyetlen európai hatású gondolkodójává”, s a gyöke-
rek után mélyebben, az európai politikai és alkotmányos gondolkodás korábbi
évszázadaiban kell kutatnunk.

- ¹ Fontos adalékokat tartalmaznak Max Weber és R. H. Tawney általános munkái a kapitalizmus felemelkedéséről. L. még A. J. és R. W. Carlyle: *A History of Medieval Political Theory in the West*. 6 vols. London, 1903–36.; Neville Figgis: *Studies of Political Thought from Gerson to Grotius 1415–1625*. London, 1907.; Otto Hintze: „Weltgeschichtliche Bedingungen der Repräsentativverfassung”, *Historische Zeitschrift*, 1930.; Brian Tierney: *Religion, Law and the Growth of Constitutional Thought 1151–1650*. Cambridge University Press, 1982.
- ² Klaus Epstein: *The Genesis of German Conservatism*. Princeton University Press, 1966. 18. o.
- ³ Ugyanakkor Christopher Hill szerint könnyen lehet, hogy a felmerült radikális nézetek újszerűsége illuzórikus. L. *Some Intellectual Consequences of the English Revolution*. Cambridge University Press, 1980. 1. fejezet.
- ⁴ John Gréville Agard Pocock: *The Ancient Constitution and the Feudal Law*. Cambridge University Press, 1957. 124. o.
- ⁵ J. G. A. Pocock: *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition*. Princeton University Press, 1975. 361–66. o. Az Answer to the Nineteen Propositions szövege megtalálható: John Phillips Kenyon (ed.). *The Stuart Constitution 1603–1688*. Cambridge University Press, 1966. 21–23. o.
- ⁶ Kenyon (ed.): *i. m.* 350–57. o.
- ⁷ *Ibid.* 313–4., 316., 317. o.
- ⁸ J. G. A. Pocock: James Harrington and the Good Old Cause: a study of the ideological context of his writings. *Journal of British Studies*, 1970.
- ⁹ James Harrington: *Oceana*. In: *The Political Works of James Harrington*. Ed. J. G. A. Pocock, Cambridge University Press, 1979. 157., 163. o.
- ¹⁰ *Ibid.* 191–207. o.
- ¹¹ Az *Oceana* mint utópikus mű értelmezését l. J. C. Davis: *Utopia and the Ideal Society. A Study of English Utopian Writting 1516–1700*. Cambridge University Press, 1981. 8. fejezet.
- ¹² Harrington: *i. m.* 172–3. o. Az idézet Mózes V. 1:13, Harrington legkedveltebb bibliai hivatkozásainak egyike.
- ¹³ *Ibid.* 163., 169. o.
- ¹⁴ *Ibid.* 173. o.
- ¹⁵ J. G. A. Pocock: The Classical Theory of Deference. *American Historical Review*, 1976. 516–17. o.
- ¹⁶ A két „párt” (Court, ill. Country) közül az utóbbi neve a magyarra fordított szakirodalomban mint „vidék” szerepel (l. Ch. Hill: *Az angol forradalom évszázada*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1960; Lawrence Stone: *Az angol forradalom okai. Világtörténet*, 1981. 2.) Ennél azonban indokoltabbnak tűnik (bár egyúttal nehezebb is) az „ország” megjelölés, hiszen az „udvar” korántsem azonos a fővárossal – annak meghatározó csoportjai inkább az ellenzékhez csatlakoztak növekvő mértékben –, s a vele szembehelyezkedők érvelése azon alapult, hogy ők maguk képviselik a nemzet, az ország egészének valódi érdekeit, nem pedig azok, akik kormányzó létükre elhanyagolják ezeket az érdekeket. Az ellentét alapiában véve nem urbanizáció és ruralizmus között fe-

- szül, még a XVIII. században sem, amikor pedig London és a „városi bűnök” egyre gyakrabban azonosulnak az udvar hagyományos szerepével az ellenzék retorikájában.
- 17 William Cobbett's *Parliamentary History from the Norman Conquest in 1066 to the Year 1743*. London, 1806–12. 36 vols. IV, Appendix lxxi–lxxiv. o.
- 18 A terminus bevezetése és a folyamat feltárása egyaránt Pocock munkásságának eredménye. L. *The Machiavellian Moment*, 406–22. o. és: Machiavelli, Harrington and English political ideologies in the eighteenth century. In: J. G. A. Pocock: *Politics, Language and Time*. New York, 1971. 104–47. o. Felfogásával vitatkozik J. R. Goodale: Pocock's neo-harringtonians: a reconsideration. *History of Political Thought*, 1980.
- 19 *The Reports of Edward Coke*. Ed. Thomas and Fraser, London, 1826. Seventh Report: Calvin's Case, IV. 6. o.
- 20 Pocock: *The Ancient Constitution*, 170–4. o. és William Holdsworth: *The History of English Law*. 6 vols. London, 1903–38. V. 504–5. o.
- 21 Henry Neville: *Plato Redivivus, or a Dialogue concerning Government*. In: *Two English Republican Tracts*. Ed. Caroline Robbins, Cambridge University Press, 1969. 86. o.
- 22 *Ibid.* 87., 91., 191. o.
- 23 *Ibid.* 173. o.
- 24 *Ibid.* 119., 24. o.
- 25 James Tyrrell: *Bibliotheca Politica, or an Enquiry into the Ancient Constitution of the English Government*. London, 1694. Dialogue 7.
- 26 Neville: *i. m.* 125., 130. o.
- 27 Újabb nagyszerű teljesítmény e téren Richard Ashcraft: *Revolutionary Politics and Locke's Two Treatises of Government*. Princeton University Press, 1986.
- 28 John Locke: *Értekezés a polgári kormányzatról*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1986. L. 6., 22., 211., 220–23. szakasz.
- 29 *Ibid.* 138. szakasz.
- 30 James Tyrrell: *Patriarcha non Monarcha*. London, 1681. 83–4. o.
- 31 Algernon Sidney: *Discourses concerning Government*. In: *The Works of Algernon Sidney*. London, 1772. 10. o.
- 32 Locke: *i. m.* 27., 28. szakasz.
- 33 J. P. Kenyon: Resistance and contract: the Revolution of 1688. In: *Historical Perspectives*. Ed. Neil McKendrick, London, 1974.
- 34 Locke: *i. m.* 22. szakasz.
- 35 Sidney: *i. m.* 76. o.
- 36 Lois G. Schwoerer: *The Declaration of Rights, 1689*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1981. 160. o.
- 37 *Ibid.*
- 38 *The Correspondance of John Locke*. Ed. Esmond S. de Beer, 8 vols, Oxford: Clarendon Press, 1978. III. No. 1102.
- 39 *Parliamentary History*, V. 11., 181. o.
- 40 *Ibid.* 45. o.
- 41 Locke: *Értekezés*, 220. szakasz.
- 42 *Parliamentary History*, 53. o.
- 43 *Ibid.* 48. o.
- 44 *Ibid.* 56. o.
- 45 *Ibid.* 51. o.
- 46 *Ibid.* 77. o.
- 47 A tervezet „vizontagságairól” I.: Robert S. Frankle: The formulation of the Declaration of Rights. *The Historical Journal*, 1974. 266. o.
- 48 A tulajdonképpeni alkotmányos rendezés nem 1689 eseménye, hanem elhúzódik legalábbis az 1690-es évek végéig.

- 49 H. T. Dickinson: *Liberty and Property. Political Ideology in Eighteenth Century England*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1977. 15–7. o.
- 50 Arthur Oncken Lovejoy: *The Great Chain of Being*. London, 1936; E. M. W. Tillyard: *The Elizabethan World Picture*. London, 1943.
- 51 Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought*. 2 vols, Cambridge University Press, 1978. I. 235–40. o.; Fritz Caspari: *Humanism and the Social Order in Tudor England*. Chicago, 1954.
- 52 J. W. Allen: *A History of Political Thought in the Sixteenth Century*. London, 1960. 252–55. o.; W. H. Greenleaf: *Order and Empiricism in Politics. Two Traditions of English Political Thought 1500–1700*. Oxford University Press, 1964. III. fejezet.
- 53 Allen: *i. m.* II. rész 2., 4., 5. fejezet; Franklin Le Van Baumer: *The Early Theory of Kingship*. New Haven, 1940.
- 54 W. H. Greenleaf: Filmer's patriarchal history. *The Historical Journal*, 1966.
- 55 Robert Filmer: Patriarcha. In: *Patriarcha and Other Political Works of Sir Robert Filmer*. Ed. Peter Laslett, Oxford, Blackwell, 1948. 61., 106. o.
- 56 Vö. Gordon J. Schochet: *Patriarchalism in Political Thought*. Oxford, Blackwell, 1975. 8. o.
- 57 Éppen ezt fejtegeti Thomas Jackson: *A Treatise on Christian Obedience*. London, 1628. L. J. P. Sommerville: From Suarez to Filmer: a reappraisal. *The Historical Journal*, 1982. 538. o.
- 58 Lovejoy említett munkájának legtöbb lényeges megállapítása az elmélettel kapcsolatban ma is elfogadott. Politikai vonatkozására Greenleaf: *Order and Empiricism* mellett I. Robert Eccleshall: *Order and Reason in Politics: Theories of Absolute and Limited Monarchy in Early Modern England*. Oxford-Hull, 1978; James Daly: *Cosmic Harmony and Political Thought in Early Stuart England*. Transactions of the American Philosophical Society 67/7, 1979.
- 59 Ahogy azonban a lépcső metaforája az abszolutisztikus hatalom igazolásának szolgáltatása állítható, úgy a lánc szemeinek egymásra utaltságát kidomborítva az elméletet gyakran a vegyes monarchia alátámasztására fordították. Erre mutat rá Daly idézett munkája.
- 60 Lawrence Stone: *The Family, Sex and Marriage 1500–1800*. London, Weidenfeld and Nicolson, 1977. 4–5. fejezet.
- 61 Peter Laslett: Sir Robert Filmer: the man versus Whig myth. *William and Mary Quarterly*, 1948. 528. o.
- 62 Gordon J. Schochet: Patriarchalism, politics and mass attitudes in Stuart England. *The Historical Journal*, 1969. 415–21. o.
- 63 [Filmer: *i. m.* 81–3. o.] Filmernek a royalizmuson belüli különösségét többek között a szuverenitás elmélete alapján tárgyalja James Daly: *Sir Robert Filmer and English Political Thought*. University of Toronto Press, 1979. 6. fejezet.
- 64 Filmer: *i. m.* 277. o.
- 65 *Ibid.* 97. o.
- 66 *Ibid.* 93. o.
- 67 Brady történetírói munkásságára, valamint az 1680-as években a tory és a whig történetészek között folytatott „antifeudális vitára” I. Pocock: *The Ancient Constitution*. 5. és 8. fejezet.
- 68 Peter Laslett: *The World We Have Lost*. London, Methuen, 1965. 8–9. o.
- 69 Lawrence Stone: The educational revolution in England 1560–1640. *Past and Present*, 1964; uő.: Social mobility in England 1500–1700. *Past and Present*, 1966.
- 70 Simon Ford: *A Sermon of Cathecizing*. London, 1655. Preface.
- 71 Schochet: *Patriarchalism*. 425–34. o.

- 72 *Memoires of Sir John Reresby*. Ed. A. Browning, Glasgow, 1936. 521. o.
- 73 Charles Leslie: *The New Association*. London, 1702. II. Suppl. 9. o.
- 74 Thomas Hobbes: *Leviatán, avagy az egyházi és világi állam anyaga, formája és hatalma*. Budapest, Helikon Kiadó, 1971. 145., 151., 158. o.
- 75 Az 1650-es évek „de facto gondolkodóira” I. Quentin Skinner: The ideological context of Hobbes's political thought. *The Historical Journal*, 1966. 303–12. o. Skinnernél nagyobb nyomtatékot helyez e szerzők Hobbestól való függetlenségére Stephen A. State: Text and context: Skinner, Hobbes and theistic natural law. *The Historical Journal*, 1985.
- 76 Marchamont Nedham: *The Case of the Commonwealth of England Stated*. Ed. P. A. Knachel, Charlottesville, 1969. 2. fejezet.
- 77 *Ibid.* 30–3. o.
- 78 *Parliamentary History*, V. 51. o.
- 79 L. Samuel I. Mintz: *The Hunting of Leviathan*. Cambridge University Press, 1962. 157–60. o.
- 80 L. Dickinson: *i. m.* 37. o.
- 81 Gilbert Sheldon: *Sermon Preached before the King at Whitehall upon June 28, 1660. Being the Day of Solemn Thanksgiving for the Happy Return of His Majesty*. London, 1660. 32. o.
- 82 William Sherlock: *Some Seasonable Reflections on the Discovery of the late Blot, being a Sermon Preach't on the Occasion*. London, 1683. 4–8. o.
- 83 Slingsby Bethel: *The Providences of God observed thurgh Several Ages towards this Nation*. London, 1691.
- 84 William Sherlock: *The Case of the Allegiance Due to Sovereign Powers Stated and Resolved*. London, 1691. 121. o. A „gondviselés isteni jogának” elméletté formálódását 1689 tory apológiájának kapcsán Sherlock szerepének központba állításával tárgyalja Gerald Straka: The Final phase of divine right theory in England, 1689–1702. *English Historical Review*, 1962.
- 85 Sherlock: *The Case of the Allegiance*, 15., 41., 50. o.
- 86 *Ibid.* 15. o.
- 87 *Ibid.* 9. o.
- 88 *The Letters of Henry St. John to the Early of Orrery, 1709–1711*. Ed. H. T. Dickinson, Camden Miscellany, 4th series, XXVI, 1975. 146. o.
- 89 Offspring Blackall: *The Subject's Duty*. London, 1705. 9. o.
- 90 *Ibid.* 15. o.
- 91 *Ibid.* 20., 28. o.
- 92 *Ibid.* 24. o.
- 93 William Robertson: *The Liberty, Property and Religion of the Whigs*. London, 1713. 10. o.
- 94 Francis Atterbury: *The Voice of the People, No Voice of God*. London, 1710. 6. o.
- 95 John Toland: *The Militia Reform'd*. London, 1698/718–9. o.
- 96 Samuel Clarke: A Discourse Concerning the Unalterable obligation of Natural Religion (1706). In: *A Collection of Theological Tracts*. Ed. Richard Watson, London, 1785. IV. 111–2. o.
- 97 L. Dickinson: *Liberty and Property*. 72–3. o.
- 98 Edmund Bohun: *The History of the Desertion or an Account of the Publick Affairs in England From the Beginning of September 1688 to the Twelfth of February Following*. London, 1689.; Daniel Whitby: Obedience Due to the Present King notwithstanding our Oaths to the Former (1689). In: *Somer's Tracts*, X. 297–8. o.
- 99 *Bishop Burnet's History of His Own Time*. 6 vols. Oxford, 1833. II. 205. o.

- ¹⁰⁰ *Parliamentary History*, VII. 317. o.
- ¹⁰¹ *Ibid.* V. 41. o.
- ¹⁰² *Ibid.* VIII. 847. o. és XI. 362–6. o.
- ¹⁰³ Ezen értékelések egyikét vagy valamilyen kombinációját tartalmazzák: Epstein: *i. m.*; Karl Mannheim: Das konservative Denken. Soziologische Beiträge zum werden des politischhistorischen Denkens in Deutschland. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 1727; Friedrich Meinecke: Die Entstehung des Historismus. In: *Werke*. Hrsg. Carl Hinriche, München: Oldenbourg, 1959. III. Bd. I–VI. fejezet; Fritz Valjavec: Die Entstehung des europäischen Konservativismus. *Ostdeutsche Wissenschaft*, I. Bd. München, 1954.
- ¹⁰⁴ A konzervativizmus „tradíció nélkülsége” az egyik fő állítása Samuel Huntington: Conservatism as an ideology. *The American Political Science Review*, 1957. c. cikkének.

BIZONYTALANSÁG ÉS HARMÓNIA James Harrington Oceanája és a liberális kihívás

James Harrington (1611–1677) bizonyára az egyik legérdekesebb figurája, és egyben – legalábbis az angolszász kultúrkörön kívül – egyik nagy ismeretlenje a politikai gondolkodás történetének. A személye iránti érdeklődés meglehetősen hullámzó volt. A 17. század második felében az angol republikánus mozgalomnak volt szellemi vezetője, és halála után is fő ideológusa maradt. A 18. században a kitereljesedő polgári demokrácia két nagyhatású, és az angol sajátosságokat jól kifejezésre juttató képviselője, Hume és Burke írt róla elismérőleg. Hume szerint Harrington fő műve, az *Oceana* (teljes címén *The Commonwealth of Oceana*) „a köztársaság egyetlen értékelhető modellje azok közül, amiket eddig a közönség elé tártak.”¹ Még ugyanebben a században Carolina, New Jersey és Pennsylvania alkotmányai tükrözték az angol szerző gondolatait, hogy azután, pár évtized múltán könyve Jefferson, Otis és John Adams alapvető olvasmányává váljék. Franciára lefordítva Sièyes használta forrásként. „Így tehát Harrington nevével találkozhatunk a modern világ három nagy forradalmában.”² A 19. században – az említett amerikai visszhangtól eltekintve – alaposan megfedkeztek róla. A néhány megemlékező között volt Eduard Bernstein, aki szerint „a válaszok közül, amelyeket a Leviatán Hobbes kortársaiból kiváltott, kétségtelenül a legjelentősebb és számunkra tulajdonképpen egyedül számbajöhető mű James Harrington Oceanája. Hobbeshoz hasonlóan természetesen ő sem tekinthető szocialistának, de irodalmi tevékenysége a szocialista gondolkodásra nagy, s hozzátenném, jogosan nagy hatást gyakorolt.”³ A szocialista interpretációnál azonban gyakoribb az olyan, amely – mint Leckyé is – Harringtont korai benthamitaként tartotta számon.⁴ Ezzel már a 20. században járunk, amikor több kifejezetten Harringtonnal foglalkozó írás is született.⁵ A megélnékvált érdeklődés főként két témához kapcsolódott. Egyrészt, a 16–17. századi angliai földtulajdon-átrendeződéssel kapcsolatos vitához, melynek két főszereplője R. H. Tawney és Trevor-Roper⁶ voltak; másrészt, az angolszász politikai gondolkodás 17–18. századi történetének és ezen belül az amerikai alkotmányok ideológiai eredetének újjáértékeléséhez.⁷ Az újraértelmezésben a nagy elődök között az addig egyeduralgó Locke hátrább szorult, és a republikánusok, s velük Harrington kerültek előtérbe.⁸ Az utóbbi pár évben pedig a liberalizmus iránt megnövekedett érdeklődés vet újabb fénycsóvát Harringtonra. A liberalizmusához annak sajátos problémamegoldó képessége és eredeti társadalmi értéktartalma miatt vonzódnak az absztrakt és doktrinér kontinentális liberalizmust megkerülve nyúlhatnak vissza régebbi forrásokhoz, így Harringtonhoz.

James Harrington pályafutása egy Nyugat-Európában semmiképpen sem tipikus „szabadon lebegő” értelmiségé. Anglia történetének talán legviharosabb korszakában élt anélkül, hogy megfigyelői státusát fel akarta volna, vagy amikor akarta, fel tudta volna cserélni az aktív politikai szerepvállalással. Örökké ellenzéki volt: I. Jakab alatt, Cromwell idején és a Restauráció korában. Életének viszonylag kevés részletét ismerjük. 1611-ben született egy olyan közép-nemesi család gyermekeként, amelyik a Tudorok alatt élte meg a felvirágzást, és került tagjai révén meglehetősen magas állami és közigazgatási pozíciókba. Harrington 1629-től Oxfordban tanult, elsősorban klasszikus nyelveket. Ezt követte tanulmányainak második, fontosabb szakasza, az utazások. Ezt abban az időben akár az intellektuális (papi, tudományos, politikai), akár a katonai pályákra készülők szakmai felkészülésének szerves részeként tartották számon. A kor szinte valamennyi kiemelkedő és máig ható személyisége (például Hobbes, Milton, Petty) hosszabb-rövidebb időt töltött el fiatal korában külföldön, elsősorban a polgárosodásban előrehaladott Hollandiában és Itáliában.

Harrington első útja Hollandiába vezetett, majd Dániába, s onnan Flandria és Franciaország érintésével Itáliába utazott. Családi kapcsolatai és ajánlói révén mindenütt igen előkelő körökben mozoghatott. Útja igazi tanulmányút volt: sikeresen elsajátította a meglátogatott országok nyelvét, és nagy figyelmet fordított történelmük, politikai berendezkedésük és intézményeik tanulmányozására. A harmincéves háború megrázkódtatásait élő Európa a politikai betekintés különösen kedvező lehetőségeit nyújtotta. „Később többször is kijelentette – írta róla a 18. század eleji harringtoniánus író, Toland –, hogy Angliából való elutazása előtt a monarchiát, anarchiát, arisztokráciát, demokráciát és oligarchiát csak szótári címszavakként ismerte.”⁹ Különösen Hollandia és Velence ragadták meg a figyelmét. Az első az egy kis nép által kivívott függetlenség és gazdagság miatt, a második pedig sok évszázados politikai stabilitása miatt volt az érdeklődés állandó tárgya. Példaadásuk Harrington gondolati fejlődésében is meghatározó szerepet töltött be. „Hollandiában a nép tehetségét tapasztalhatta, Velencében pedig azt, mire képesek az intézmények. Az előbbi a figyelmét a politika felé terelte; az utóbbi a politikai tudomány felé. A népbe és az intézményekbe vetett hitével gondolkodása a republikanizmus irányába fordult.”¹⁰

Hazatérésének időpontjáról csak annyi bizonyos, hogy megelőzte a polgárháború kitörését. Az angol történelem felgyorsulása és a politikai szféra polgárháborús szétszakadása Harringtont kényes választási helyzetbe sodorta. Ismerei, érdeklődése és családi háttere aktív politikusi, vagy politikai gondolkodói szerepvállalásra predesztinálták. A király és a parlament közötti végleges szakítás azonban megoldhatatlan dilemma elé állította a szoros családi és személyes udvari kapcsolatokkal bíró, ámde elveinél fogva elkötelezetten republikánus Harringtont. A lelkiismereti konfliktus eredménye a politikai élettől való tartózkodás lett. Először csak 1647-ben, öt évvel a polgárháború kitörése után vállalt valamelyes közéleti szerepet (1640-ben tett egy sikertelen kísérletet a parla-

mentbe való bejutásra), amikor egy parlamenti bizottság tagjaként (ahová udvari jó kapcsolatai és republikánus elvei ismeretében hívták meg) Newcastle-ba utazott a királlyal való egyezkedés céljából. A bizottság munkájának befejezése után is a letartóztatott király mellett maradt, egyfajta személyi titkári pozícióban. A kor talán legjelentősebb köztársaságpárti gondolkodója és a király között beszélgetéseik során szinte baráti kapcsolat alakult ki. Saját elveik fenntartása mellett is mindketten tisztelték egymás politikai véleményét. Barátságuk utolsó, tragikus mozzanataként Harrington engedélyt kért és kapott, hogy elkísérje a királyt utolsó útjára, a vérpadhoz.

Az interregnum 1649-től 1659-ig tartó évtizedének első felében, mialatt Anglia a republikánus kormányozás első lépéseit próbálgatta, nagy republikánus teoretikusa továbbra is visszavonultságban élt. A történelem, mindenekelőtt az ókori népek történetének tanulmányozásával és irodalmi próbálkozásokkal töltötte idejét. Az 1649-től 1656-ig terjedő évek voltak fő műve, az *Oceana* megírásának az évei.

Az elkészült mű publikálása nem bizonyult egyszerű feladatnak. Már 1643-tól kezdve törvények egész sorát hozták az anticromwelliánus újságok és írások cenzori letiltására. 1655-ben azután Cromwell egy minden korábbinál szigorúbb rendelettel igyekezett kifogni a szelet ellenzéke vitorlájából. Ennek az *Oceana* is – hiába kezdődött egy Cromwellnek szóló ajánlással – majdhogynem áldozatul esett. A már nyomdában lévő műben Cromwell titkosszolgálatának emberei a Protector elleni tartalmat vélték felfedezni, s a készülő példányokat lefoglalták. Toland erről így írt: „... azok, akik magukat köztársaságpártiaknak vallották ugyan, de ezen álarc mögött tulajdonképpen – Oliver Cromwellt támogatva – a legbünyösebb önkényuralom útját egyengették, voltak a műben kifejtett igaz köztársasági elvek legádázabb ellenzői; mindeközben Harrington második Athéni Pál módján prédikált a népek és az elvakultaknak, hogy rádöbben-se őket a szörnyű idolra, melynek csodálását tudatlanságuk kényszerítette rájuk.”¹¹

Cromwell az elkobzás kapcsán megjegyezte: „A szerző kertelés nélkül arra szólít fel, hogy mondjak le pozíciómról; de nem fog sikerrel járni. Amit karddal foglaltam el, azt nem áldozom fel az ő tollának.”¹² Végül is Harrington, Cromwell lányának közbenjárásával, mégiscsak elérte, hogy könyvét kiadják.

Az 1656 és 1659 közötti időszak Harrington népszerűségét és a republikánus politikai törekvések megélénkülését hozta. A köztársasági elvek a parlamentben is szépszámu képviselőt nyertek. Harrington további művek és vita-iratok egész sorát publikálta. Megalakította a Rota Clubot, az angol politikai klubok egyik úttörőjét, melyben a republikánus tanokat vitatták meg.

1659, a restaurációs korszak kezdete, s egyben a köztársasági törekvések elhallgatásának – elhallgattatásának éve. Harrington ismét politikai passzivitásba vonult, és folytatta tanulmányait. 1661-ben azonban élete tragikus fordulatot vett: egy állítólagos köztársaságpárti összeesküvés hamis vádjával börtönbe ve-

tették a tudóst. A koncepció perben ő volt az ideologikus áldozat. Csak jó pár év múltán engedték szabadon barátai és családja közbenjárására; akkor, amikor megromlott egészségi és szellemi állapota jobbra csak a vegetálást tették lehetővé számára. 1677-ben halt meg az a visszavonulásra hajlamos, nyugalmat kereső, s mégis örök ellenzéki tudós, akit lelkiismereti és filozófiai elkötelezettsége sohasem engedett egyértelmű politikai szerepvállalásra.

*

Az *Oceana*, mellyel Harrington örökre beírta magát a politikai gondolkodás történetébe, célját és tartalmát tekintve egy igen részletes alkotmánytervezet, formailag pedig utópia. Azon művek közt tartják számon, melyek sora talán Platón *Államával* kezdődött, s melyek száma angol földön Morus *Utópiája* után igencsak megsokasodott (elég itt Bacon, Hobbes, Hartlib, Milton munkáira utalnunk). A mű helyszíne az Oceanának nevezett Anglia, s főhőse Olpheus Megalektor, aki éjszakánként Lükurgosz, a nagy spártai törvényhozó példáján töpreng. Az ország siralmas közállapotain változtatandó, életre hívja a Törvényhozók Tanácsát. A Tanács tagjai sorsolás útján egy-egy régi vagy újabb keletű köztársaság tanulmányozását kapják feladatul, hogy az ily módon megszerzett történelmi tudásanyag birtokában láthassanak hozzá Oceana új alkotmányának kidolgozásához. A Tanács ülésein bárki résztvehet, kifejtheti véleményét, elképzeléseit, s végül e vitákban alakul ki az ország új alkotmányára tett ajánlás. A Tanács munkájának befejeztével, az alkotmány elfogadása után Olpheus Megalektor is befejezettnek tekinti tevékenységét, és az általa beindított államgépezetet magára hagyva, visszavonul a politikai életből.

Az *Oceana* szerkezetileg három részből áll: egy elvi preambulumból, a vitán elhangzott felszólalásokból, és magukból a véglegesen megfogalmazott alkotmánypontokból.

A könyv megírásának politikatudományi és közvetlen politikai céljait tekintve az **utópikus** formaválasztás valószínűleg nem volt a legszerencsésebb. Az *Oceana* ugyanis nem igazi utópia. Ha az utópiailrodalom ihlette, akkor inkább Platón gyakorlatiasabb utópiája, a *Törvények*, semmint az *Állam*, melyről Platón is azt írta, hogy az az állam, amelyet benne „alapított”, „csak gondolatban létezik, mert ilyen sehol a világon nincs... Az mellékes, hogy van-e valahol, vagy lesz-e...”. Ezzel szemben Russel Smith joggal írta az Oceanáról, hogy azt „Sem nem az égbe szánták, sem nem egy a földön sohasem létező helyre, hanem Angliába. Megálmodójának nagyon is határozott nézetei voltak országa szükségleteiről.”¹³ A mű utópizmusának az is ellentmond, hogy egy évszázaddal később a harringtoni alkotmánytervezet valamennyi lényeges pontja közvetlenebb vagy módosítottabb formában, de helyet kapott az amerikai alkotmányokban.

A 17. század első fele Angliában az abszolutisztikus politikai berendezkedés egyre mélyülő válságának időszaka volt: mind általánosabb lett a stabilitás hiá-

nya, egyre markánsabban fogalmazódtak meg és különültek el egymástól a politikai álláspontok. Az uralkodói hatalmat alkotmányosan korlátozni kívánó törekvések tulajdonképpen már az utolsó Tudor uralkodó, Erzsébet királynő országlása idején is jelentkeztek, de ekkor még szociális bázisuk gyengébb és újabb keletű volt, amellet túlásagosan meggyőző volt a királyi hatalom bel- és külpolitikai sikeressége, tekintélye, és még töretlen maradt a „bizalom a királyban” legitimációs elve. I. Jakab idejére alaposan megváltozott a helyzet. A megerősödött és vagyonára, szabadságára, vallására és hazájára büszke középosztályok mind nagyobb beleszólást követeltek maguknak a politikai életbe. A szabadság tradícióinak és a szokásjogok felelevenítésének, újraértelmezésének és képviselésének legfontosabb fóruma a parlamenti alsóház volt, amely a vidéki és városi vagyonos rétegeket – az „Országot” – képviselte az „Udvar” ellen. A vita mindvégig a szuverenitás megosztása, vagyis egyrészt a királyi hatalom jogi meghatározása, másrészt a királyi hatalom oszthatatlanságának „isteni jogokra” hivatkozó igénye körül folyt.

Már Jakab első parlamentje is azzal kezdte működését, hogy megerősítette jogait a képviselők elfogadhatóságának eldöntésére, és tudatta a királlyal, hogy a parlament két házának beleegyezése nélkül minden jelentős vallási és világi intézkedés törvénytelen. A parlament és a király (I. Jakab, majd I. Károly) közötti viták mindenekelőtt pénzügyi-adóügyi kérdésekben folytak. A korona az államháztartás kiadásainak fedezésére a parlament által megszavazott adókon kívül rendszeresen igénybe vett önkényesen kivetett adókat, vám- és egyéb bevételeket. A középosztályok hasonló sérelme volt a monopóliumok törvénybe ütköző eladása, amit a parlament tiltott ugyan, de a koronának komoly bevételeket jelentett. A vagyonos osztályok egyéb gazdasági jellegű sérelmei voltak az áru-, föld- és munkaerőpiacot korlátozó, és az új vállalkozói korszakban már anakronisztikus központi szabályozások, a vállalkozói biztonság hiánya, az, hogy az állam szinte semmit sem tett az angol kereskedők Anglián kívüli védelméért.

A parlament harcot indított az államapparátus korrupszága, a bíróságok függő helyzete és a jogszolgáltatás megtisztítása érdekében, a helyi öngazgatás megerősítéséért, a miniszterek parlament előtti felelőssé tételéért.

A külpolitikába való beleszólás igényét erősítette Anglia bekapcsolódása a harmincéves háborúba, amely az angolokat nem különösebben érdekelte, de – amikor Jakab a katolikus spanyolokkal vagy franciákkal szövetkezett a protestánsok ellen – vallási érzelmeiket kifejezetten sértette. Mert a gazdasági és politikai ellentétekhez természetesen a parlament és a korona közötti vallási ellentétek is társultak. Az anglikán egyházzal azonosuló és a katolikusokkal kokettáló udvar egyszerre volt kiteve a presbiteriánusok, a radikálisabb puritán mozgalmak és a katolikusok kritikájának és nyomásának.

A konfliktusok nem elhanyagolható forrása vagy összetevője volt az intellektuális életben és az általános gondolkodásban kialakuló új szellem, mindenne-

mű tekintély megkérdőjelezése, valamint az egyének, a csoportok és a nemzet szabadságának és önmeghatározási jogának mind szélesebb körű elfogadottsága.

A feszültségek előbb parlamenti vitákban, kérvényekben, manifesztumokban, összehívott és önkényesen felosztatott parlamentekben, parlament nélküli abszolutisztikus kormányzásban, később helyi zendülésekben, skót és ír háborúkban, majd polgárháború formájában jelentkeztek. Kiéleződő vallási és politikai ellentétek, pártok kialakulása és pártszakadások, rövid, hosszú és csonka parlamentek, a király kivégzése, protektorátus, belső elnyomó törvények, radikális áramlatok fellépése és félelmek, illúziók és csalódások – mind-mind a politikai instabilitás tünetei voltak, s egyben és együtt a tizenhetedik századi Anglia első hatvan évének története. Természetesen mindez az államformák eredete és stabilitásának problémája felé irányította a politikai gondolkodók figyelmét, az átlagemberben pedig felkeltették az erős állam iránti vágyat. Nem véletlen, hogy Anglia lakossága nem kis megnyugvással fogadta Monk tábornoknak az interregnum végét jelentő, és a restaurációt előkészítő londoni bevonulását. A stabilitásnak, az erős államnak ez az óhaja Európában tipikusan premodern, a polgári állam létrejöttét megelőző probléma – Angliában már a 17. század utolsó harmadában sem ez lesz a politikai érdeklődés homlokterében. A történelmi feltételeket tekintve a politikai gondolkodásnak ez a premodernsége teljesen természetes. Mint ahogy a merkantilizmus kapcsán Laski fogalmazta: „Ami említésre méltó, az nem a gazdasági liberalizmus hiánya a 17. században; ami említésre méltó, az inkább az a tény, hogy a liberalizmus egyáltalán képes volt a kihívásra.”¹⁴

A „kihívás” korabeli főalakjai – legalábbis a politikai elmélet iránt érdeklődő utókor szempontjából – Hobbes és Harrington voltak. Ezúttal Hobbesnak csak a válságmagyarázata érdekes a számunkra: „... a megosztás arra tanít – írja –, hogy az önmagában megosztott birodalom nem maradhat fenn... Ha Anglia legnagyobb részében nem terjedt volna el előzetesen az a nézet, hogy e jogokat (felülbírállhatatlanság, szuverenitás, hadúri jogok stb. – *P. Gy.*) megosztották a király, a nemesség és az alsóház között, a nép sose lett volna megosztott, és sose hullt volna ebbe a polgárháborúba – nem került volna sor háborúságra először azok között, akik a politika terén nem értettek egyet egymással, aztán meg azok között, akik a vallásszabadság kérdésében ellentétes nézeteket vallanak.”¹⁵

Harrington válasza Hobbesénál eredetibb, és egy, az *Oceana* megírásakor már háromnegyed évszázada tartó gazdaságtörténeti folyamatra reagál. Harrington úgy vélte, hogy az alkotmányos válság nem egyszerűen a megosztottságnak, vagyis a politikai és vallási ellentéteknek tudható be, hanem ezek alapjaként is egy másik tényezőnek, a földtulajdon megváltozott megosztásának. Harrington későbbi méltatói egybehangzóan hangsúlyozzák, hogy ő volt az első, aki a politikai változások okaként a társadalmi, s ezeken belül is a tulajdonbeli változásokat jelölte meg.

Ma már gazdaságtörténeti közhely, hogy Erzsébet királynő uralkodásának második felétől kezdve felgyorsult Angliában a birtokosi középosztály, a dzsentri megerősödése. Több tényező is közrejátszott ebben. Egyrészt a városiasodás és a növekvő munkamegosztás következtében mind nagyobb igény támadt a piacra termelt élelmiszerek iránt. A megnövekedett igény az árak emelkedéséhez, s ezáltal a vállalkozók profitjának növekedéséhez vezetett. Megélénkült és szabaddabbá vált a földek adásvétele. A szerzetesi földeknek még VIII. Henrik által kezdeményezett elkobzása és áruba bocsátása, valamint a koronabirtokok későbbi kiárusítása jelentősen növelte a földpiac forgalmát. Az adásvételbe a City is bekapcsolódott, immáron kizárólag üzleti, spekulatív megfontolások alapján. A forgalom növekedésével párhuzamosan a földforgalom jogi szabályozása és liberalizálódása is megindult. Másrészt, az infláció az arisztokrácia feudális típusú jövedelmeinek leolvadásához vezetett. A nagybirtokosok egy része növekvő árak mellett is fenntartotta régi, fényűző életmódját, és képtelen volt alkalmazkodni a megváltozott gazdasági körülményekhez, megújítani földbirtoka adminisztratív irányítását, vállalkozóknak bérbeadni, bekerítésekkel saját intenzív gazdálkodást kezdeményezni, egyszerűen: bekapcsolódni az árutermelésbe. A nagybirtok relatív súlyát jelentősen csökkentette természetesen az egyházi és királyi földek eladása. A vagyoni átrendeződés politikai jelentőségét érzékelteti Thomas Wilsonnak, Erzsébet királynő államtitkárának egy 1601-ben megjelent statisztikai munkája,¹⁶ amelyben adatokkal bizonyítja, hogy a mintegy 160 000 dzsentri család összes jövedelme körülbelül háromszorosa volt a főurak, püspökök, bíborosok, káptalanok és a gazdag parasztság együttes jövedelmének. S ezek a folyamatok csak 1604, vagyis I. Jakab trónra kerülése után erősödtek fel igazán.

Már a görög, majd a reneszánsz politikai gondolkodásban is elterjedt nézet szerint a politikai intézmények és az államforma változásoknak vannak kitéve, melyek nem véletlenszerűek vagy önkényesek, hanem a történelmi fejlődés nyomon követhető, megmagyarázható, sőt előrelátható következményei. Az államformákat, s főként azok változásainak okait vizsgálva Harrington is az általa jól ismert és gyakran hivatkozott Arisztotelész vagy Polübiosz nyomdokain indult el, de azoknál jóval messzebb ment. Analitikus tisztasággal elkülönítette egymástól a társadalmak intézményi struktúrájának általa **felépítményinek** (superstructure) és **alapnak** (foundation) nevezett szintjeit, a felépítménybe a kormányzati formát, a politikai és jogi intézményeket, míg az alapba a **tulajdonelosztást** sorolva. Az államforma változásait e két szint változásaival hozta összefüggésbe, melyek között egyértelmű viszonyrendszert állapított meg: az alap minden állapotához kapcsolható egy neki természetes módon megfeleltethető felépítményi struktúra, és az alap minden változása maga után vonja és megszabja a felépítmény változásának szükségességét és irányát.

A tulajdon, vagyis a föld, lehet **egy emberé**, lehet **keveseké**, és lehet a **sokaság** között viszonylagos egyenlőséggel elosztva. E három tulajdonlási helyzet-

nek, az „alap” három állapotának, három különböző politikai berendezkedés felel meg: a **monarchikus**, az **arisztokratikus** és a **demokratikus** kormányzati forma.

Alap és felépítmény természetes megfelelése az a nyugalmi állapot, mely az állam **stabilitásának** minimális feltétele. Az egyik probléma ezzel kapcsolatban az, hogy az összhang – Harrington a determinista elvet egyáltalán nem kezeli mindenáron ható szükségszerűségként – nem jön automatikusan létre. Sőt, akár hosszú időn át tartó hiánya is elképzelhető, ami a felépítményben a nem adekvát helyzet fenntartását célzó erőszakot, vagy **torz államformákat** (tiranosz, oligarchia, plebs-uralom) eredményez. A másik probléma a tulajdon megoszlásának, a tulajdonosi viszonyok alakulásának szinte elemi erőként ható történelmi változása.

Harrington igen gazdag történeti anyagon mutatja be az ókori Izrael, bizonyos görög városállamok és a köztársasági Róma viszonylag demokratikus tulajdonviszonyait. E tulajdonviszonyokkal harmonizált – a konkrét feltételektől függően – a demokratikus és arisztokratikus jegyeket, vagy a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus jegyeket egyszerre hordozó **kevert államforma**. E történelmi helyzetekre általában jellemző – a konkrét államformától függetlenül – a nem egyesek vagy kevesek, tehát nem az ember, hanem a **törvények** uralma. Ezt az állapotot nevezte Harrington **ókori egyensúlynak**, illetve az ezen állapot fenntartását célzó törvényhozói tevékenységet **ókori prudenciának**.

Ezzel ellentétben, a történelemben szintén gyakran előforduló tiszta helyzet a **gótikus egyensúly**, ahol az egyesek tulajdonosi státusa s ily módon személyes függetlensége helyett a tulajdonnak kevesek kezében való koncentrációja, s ennek következtében a sokaság személyes függőségi helyzete a jellemző. A vazalusi építkezésű politikai rendszerben a keveseket monopolisztikus helyzetbe emelő feudális tulajdonviszonyok adekvát felépítményre lelnak. Ez természetesen nem a törvények, hanem az **emberek** uralma, s az e rendszer tisztaságát fenntartani képes uralkodói rátermettség a **modern prudencia**.

Az uralkodói prudencia azonban esetleges, míg a történelem könyörtelenül halad előre. Sem az ókori demokratikus, sem a középkori feudális tulajdonviszonyok nem maradtak változatlanok. Változásuk viszont a politikai rendszerek korrupcióját okozta. Angliában a Tudorok uralkodásának idején megindult a nagy földbirtokok leolvadása. A köznépből sokan váltak tulajdonossá földvásárlás útján. Tulajdonosi helyzetéből fakadóan a népesség mind nagyobb része tett szert egzisztenciális függetlenségre, amely éles ellentétben állt az egyrésről paternalista gondoskodást, védelmet, másrésről szolgai engedelmességet feltételező feudális politikai rendszerrel. A tulajdonosi viszonyok megváltozását azonban nem követte a hatalmi rendszer változása, s így a Tudor-korszak végére, a Stuartok uralkodásának idejére súlyos **egyensúlyhiány** jött létre. Ennek felépítményi megnyilvánulása egy torz államforma volt: a Stuartok tirannikus uralma. Ideológiai téren a Tudorok „bizalom a királyban” legitimációs elvét felváltotta a Stuart „isteni jog” elve.

Még ha egy kicsit egyoldalú is Harrington válságértelmezése, olyan váratlanul éri az olvasót, hogy egyetértőleg közbevetethetjük itt Toland lelkendező kommentárját: „A kormányzati forma a tulajdon megosztásához igazodik aszerint, hogy egyetlen ember kezében van, vagy megoszlik a sokaság között. Harrington volt az első, aki ezt a nagyszerű felismerést szárnyára bocsájtotta: e felfedezés teljes egészében az ő nevéhez fűződik, és megalkotóját nem kevésbé illeti meg a halhatatlanság, mint a vérkeringés, a könyvnyomtatás, a lópor, az iránytű és a nagyító feltalálóját.” Harrington szemlélete nemcsak tartalmában, de módszerében is újszerűen hatott, hiszen a történelmi tapasztalásból indult ki, az ezekből levonható társadalmi törvényszerűségeket kereste, és az államot szervezetként, szerves egészként fogta fel, melynek részei szoros kölcsönhatásban, nem pedig mechanikus egymásmellettségben állnak egymással. Harrington teljes joggal tekinthető a baconi tudományos elvek, a new learning társadalomtudományos képviselőjének.

A válság okainak elemzéséről térjünk át a tudományos probléma megfogalmazására. A 17. század közepére a politikai irodalomban általánosan elfogadottá lett az önérdeke által irányított individuum mindmáig domináns képe; a polgári és piaci viszonyok térnyerése lassan egy új morális rend, az individualizmus és a nyereségvágy morális elfogadása előtt is megnyitotta az utat. „... nyugodtan állíthatjuk – írta Harrington –, hogy az egyéneket saját hasznuk vagy profitjuk mozgatja.”¹⁸ De a politikai szféra fokozódó tagoltsága és megosztottsága is mindinkább a széthúzó egyéni és csoportérdekekre irányította a figyelmet. Az angol társadalomban hagyományosan is erős volt az alsóház által képviselt birtokos osztályok óvatos, sőt féltékeny szabadságföltétele a korona törvényekbe vagy hagyományokba ütköző túlkapásaival szemben. Az udvar és az ország törekvéseinek különbözősége különösen a Stuartok idején lett szembeötlő. Hogy ki és hogyan képviseli az országot, vagyis az általános érdeket, csak még bonyolultabb kérdés lett 1640 után, amikor a „hosszú parlamentben” magának az országnak a megosztottsága is nyilvánvalóvá vált. A helyzetet Cromwell oligarchikus köztársasági, majd protektorátusi rendszere sem tisztázta. Angliában a politikai csatározások és a polgárháború végleg elsöpörték azt a hitet, hogy egy személy, egy csoport, egy párt, egy intézmény vagy egy eszme képes lehet az ország és az egész társadalom javának megfogalmazására és képviselésére. A monolit társadalomkép ezek után már csak utóvédharcokat vívhatott (például Filmer, és a Divine Right restaurációkorabeli felélesztése), és általánossá lett az elsősorban is önmagukat képviselő intézmények képe.

Az érdekekről szólva Harrington az egyének, az uralkodó és az összesség érdekéről beszél. Frazeológiájában az egyéneket (így az uralkodót is) szenvedélyeik irányítják, míg az összesség érdeke az ésszerűség. Csakhogy a fentiek értelmében nyilvánvalóan adódik a probléma, hogy „... ahányszor az emberek ellenére van az ésszerűség, legalább annyiszor az emberek is az ésszerűség ellen vannak.”¹⁹ Christopher Hill egy nagyon érdekes tanulmányában²⁰ mutatta be az

„ésszerűség” fogalmának 16–17. századi értelemváltozását, azt, hogy jelentésében az állandóságot, az örök igazságokat, a hierarchiát, a rendet, az egyének fölöttiséget felváltva miképpen kerültek előtérbe a hasznosság, a szabadság, a változás, az egység. Harrington remekül érezte a régi, a változatlanyságot és az örök értékrendet fenntartani hivatott ésszerűségfogalom és az érdekekkel terhelt új ésszerűségfogalom ellentmondását, s azt, hogy ez a politikai elmélet kulcsproblémája. Megállapítja, hogy az egyéni önérdékkövetés olyan tény, amelyikkel minden politikusnak és politikai gondolkodónak számolnia kell. De – és itt a nagy újítás! – amennyi szerepe az érdekeknek van a cselekvésben, legalább annyi az ésszerűségnek is jut. Mert az érdek – mondja Harrington²¹ – nem más, mint ésszerűség, és az ésszerűség nem más, mint érdek. A társadalmi kohéziót tehát nem valami érdekek felett álló ésszerűség nevében, és útmutatásával kell megteremteni, hanem az érdekek útján. A politikai közösséget nem az érdekek ellenében kell tételezni, hanem azok közvetítésével.

Az érdek, az önérdék, az egyéni szempontok és szenvedélyek kérdése mindig is szoros összefüggésben állt a **morál** politikai szerepének általánosabb problémájával. Az ókori elképzelésekben az állampolgári öntudat (az individualitás belső indíttatású, morális korlátozása) a politikai közösség életképességének egyik döntő feltétele. Arisztotelész Politikájában „minden közösség valami közös megvalósítására alakult”, s ebből következően „a polgároknak, bár egymáshoz nem éppen hasonlóak, a közösség biztosítása a feladatuk, ez a közösség pedig az alkotmány: ezért a polgár erényessége az alkotmány szempontjából nélkülözhetetlen”.²² Az önérdék és a nyereség vágya – írja Laski – ugyan már a civilizáció kezdeteitől fogva létezett, de a 16. század előtt az elfogadott cselekvés kritériumát nem kizárólag a nyereségre való törekvésből mint önmagában vett célból vezették le, hanem olyan morális szabályok határozták meg, melyeknek a gazdasági elvek alá voltak rendelve. A 17. századra az állampolgári morális hangoztatása lehalkult. „A vágyak – írja Hobbes – és az ember egyéb érzelmei nem bűnök. És éppoly kevésbé bűnök az érzelmekből eredő cselekedetek, ameddig nem ismerünk olyan törvényt, amely megtiltja őket.”²³

Az állampolgári öntudat kérdésében Harrington tökéletesen Hobbes szellemében járt el, mintegy ad acta téve a kérdést. Ezzel azonban újszerű és meglehetősen bonyolult elméleti probléma elé állította önmagát. Hiszen elméleti és gyakorlati megoldást kellett javasolnia kora alkotmányos bajaira és a stabilitás hiányára, miközben amivel számolhatott, az a pozíciókat, birtokot, vagyont és hatalmat hajszoló emberek, és amivel nem számolhatott, az a közösséget előtérbe helyező, önfeláldozó erkölcsiség.

A nagy gondolkodók egyik sajátossága valószínűleg az, hogy problémafelvetésük mind saját koruk, mind az utókor számára aktuális. A 17. századi Harrington a kormányzati formák változásának okait firtatta, és azt a kormányzati formát kereste, amelyik az adott kor követelményeinek leginkább megfelel. A „modern” Harringtonnak az utókor szempontjából érdekes és gyümölcsöző

kérdése azonban a társadalmi kohézió, a társadalmi érdek, a moralitás és az egyéni érdek problémáit tolja előtérbe és így összegezhető: **hogyan alakul ki a társadalomban kohézió, ha az emberek önértékeiket követő, nem pedig a közösség érdekeit szem előtt tartó individuumok?** És ekkor már a 18. század problémavilágának kellős közepén vagyunk: a morálfilozófia, a gazdaság filozófiája, Shaftesbury, Hume, Smith, sőt Bentham világánál!

*

Tawney főként a földbirtok történelmi átrendeződésének felismerése miatt magasztalta Harringtonot: „... politikai mechanizmusának leleményei kevésbé jelentősek, mint az az elemzés, amely egy ilyennek a megkonstruálására készítette.”²⁴ Ezen a ponton azonban vitatkoznék Tawneyval. A „jelentőség” eldöntése természetesen mindig szubjektív, de az a mód, ahogy Harrington az intézményeket, a politikai mechanizmust választotta kiindulási pontjául és a fenti kérdést megválaszolta, „jelentősnek” mondható a liberális elmélet kialakulása szempontjából. „Adjatok nekünk jó embereket, és azok majd jó törvényeket hoznak a számunkra – ez a demagógok szélsőségesen hamis elve – mondja. – De az, hogy hozzatok jó törvényeket, és azok majd a jó embereket is megteremtik, a Törvényhozó felfogása, és messzemenően helytálló.”²⁵ Ezzel Harrington mind a Szentek, mind a hadsereg és a puritán tábornokok hatalmát elvetette, és olyan intézményrendszer megteremtését javasolta, amit „a népesség egyik csoportjának sem áll érdekében, vagy akinek érdekében állna, nincsen hatalmában megdönteni.”²⁶ A helyesen megalkotott intézményrendszer mellett az önérték nem vétek, hanem tény, amit az intézményrendszer megerősítésére lehet felhasználni. Ha nem is vagyunk még a kissé cinikus madeville-i „magánbűnökközjő”, vagy a smithi láthatatlan kéz tudományosan levezetett doktrínájánál, de bizony közel járunk hozzájuk.

Harrington az egész itt érintett témakört egy nagyon is találó példával illusztrálta. Az önértéket adottságnak véve, hogyan képzelhető el – kérdezi – az egoizmusnak látszólag teljesen ellentmondó egyenlő elosztás? A megoldást – írja Harrington – már két kislány is kitalálja, amikor egy szelet tortán kell megosztaniuk. Az egyik vág, a másik választ. A vágó, mivel tudja, hogy barátnője mindenképpen a nagyobb szeletet venné el, tudása legjavát adva, lehetőleg pontosan osztja ketté a tortát. „S íme, az emberi együttélés nagy titkát, amelyen a filozófusok annyit gondolkodtak, már két butuska kislány is megfejti.”²⁷

De milyen is legyen ez az intézményrendszer? Angliában a monarchia kritikusai körében nagy népszerűséget élvezett Velence és Hollandia példája. Kortárs kiadványok egész sora adott sokszor némileg idealizált képet a „legbékésebb köztársaság”, a 600 éve nagyjából változatlan intézményekkel büszkélkedő Velence politikai szilárdságáról, és a holland polgári rend és szabadságjogok eredményeként létrejött gazdasági prosperitásról. Az ókori köztársaságok mellett Harringtonra is ezek a példák hatottak leginkább. A múlt és jelenkora tör-

ténelmének tanulmányozása révén próbált következtetni azon politikai intézményi megoldásokra, amelyek valószínűleg célravezetőek, mert kiállták az idők próbáját. Ellenfelei — köztük Hobbes — a szemére is vetették, hogy nem a megszokott úton járva, megingathatatlan alapelvekből dedukálja programját, hanem empirista útra téved. Harrington azonban büszkén vállalta komperatív történelmi módszerét: „Senki nem lehet igazi politikus — írja —, aki megelőzően nem volt történész és utazó; mert ha nem ismeri azt, aminek lennie kell és lehetséges, nem politikus: ha pedig nem ismeri a történelmet, nem tudja, hogy mi volt; és ha nem utazott, nem ismeri azt, ami van: de az, aki nem tudja, hogy mi volt, és mi van, soha nem fogja tudni megmondani, hogy minek kell lennie, vagy mi lehetséges.”²⁸

Természetesen nem érinthetjük itt Harrington igen alapos történelmi elemzéseit. Megelégszünk azoknak az alapvető alkotmányos javaslatoknak az ismeretével, amiket a tulajdoneloszlás és a politikai rendszer egyensúlyának megbomlásával, és a polgári élethelyzet tudati és morális következményeivel birkózó Angliának ajánlott. Ez az ókori prudencián nyugvó államrend, amelynek definíciója: „Egy egyenlőségi agrártörvény alapjain felépülő kormányzati forma, amely a felépítményben, vagyis a három rendben is megjelenik: a vitatkozó és javaslattevő Szenátusban, a döntéshozó népképviselői szervben és a Magisztrátusban, amelyek betöltése rotációval történik, általános és titkos választás útján.”²⁹

— Az agrártörvény a földtulajdon nagyságának korlátozását jelenti. Javaslata megfogalmazásánál Harrington természetesen nem radikális földreformra, netán földosztásra gondolt, hanem alkotmányos úton is meg kívánta támogatni és gyorsítani a nagybirtokok szétforgácsolódását és egy új tulajdonosi-politikai egyensúly kialakulását, vagyis a köztársasági államforma materiális bázisának megerősödését.

Ami a javaslatról várni lehetett, az a föld forgalmának megélénkülése, és ennek, valamint a primogenitura elvének Harrington által ugyancsak szorgalmazott megszüntetése révén a birtokos középosztály, valamint a vállalkozói réteg számbeli gyarapodása. Ennek kettős jelentősége volt a politikai stabilitás szempontjából: egyrészt, a köztársasági politikai rend társadalmi bázisát csakis a tulajdonuknál fogva személyi autonómiával rendelkező, és a rend fenntartásában érdekelt rétegek alkothatják; másrészt, a túlságosan nagyméretű birtokok megszüntetésével azokat a hatalmi pozíciókat és lehetőségeket is felszámolják, amelyek a politikai hatalom egyszemélyi vagy oligarchikus kisajátítására, a köztársasági intézmények megtámadására csábíthatnak.

— A köztársasági állam definíciójában szereplő három rend a politikai hatalom megosztására és a kevert államformára utalnak, amelyben a demokratikus (népgyűlés), az arisztokratikus (szenátus) és a monarchikus (magisztrátus) elem is jelen van. A hatalom ilyen megosztásával a politikai hatalom minden lényeges elve képviselőt kap anélkül, hogy a társadalom bármelyik csoportja túlsúlyra juthatna.

– A polgárháború idején igencsak eltérő nézetek alakultak ki arról, hogy ki is a „nép”, kiket szabad és kell beengedni a politikai intézmények sáncai közé. Egyedül a diggerek voltak azok, akik a választói jogot minden felnőtt férfira ki kívánták terjeszteni. A részvételt mindenki más valamiféle vagyoni feltételhez kötötte. Harrington álláspontja talán a levellerekéhez állt legközelebb: a lakosságot polgárookra és szolgákra osztotta, az előzők közé az önálló megélhetésre képes egyéneket sorolva. Választásra a harminc éven felüli szabad családfelek lettek volna feljogosítva. Két érdekességet említünk ezzel kapcsolatban: egyrészt, ugyancsak a szabadok közé sorolta a szabad munkavállalókat, akik munkájuk eladásából képesek megélni és családot fenntartani; másrészt, azok a szabadok, akik vagyonukat elveszítették, ezzel a választásra és választhatóságra való jogukat is elveszítették. Ez a klauzúla athéni eredetű, és az az értelme, hogy aki saját háztartása megvédésére, irányítására és gyarapítására képtelen, a köztársaságnak is csak kárt okozhat.

A szabadok maguk is két csoportra, lovasokra és gyalogosokra oszlanak, vagyoni kritériumok szerint. Bizonyos hivatalokat csak a lovasok tölthettek be. Nagyon lényeges vonása azonban a tervezetnek, hogy a lovasok rendjéhez való tartozás ne legyen örökletes, hanem a mindenkori és változó vagyoni helyzet függvénye. Mindennek a háttérében természetesen az a gondolat húzódik meg, hogy a vagyoniesség jórészt az egyéni érdemek és rátermettség tükré. Másrészt, Harrington szerint egy köztársaság egészséges működéséhez feltétlenül szükség van arra a bizonyos elemre, amit „természetes arisztokráciának” nevezhetünk, amelyiknek elegendő vagyona, és ennél fogva megfelelő szabadideje van ahhoz, hogy a közösség irányításához szükséges műveltséget és tudnivalókat elsajátítsa, és az irányítási teendőket ellássa. Az arisztokrácia léte csak akkor veszedelmes, ha hasztosodáson, korrupción és születési előjogokon alapszik, ha a természetes szelekció, az érdemek szerinti kiválasztódás és a vertikális mobilitás feltételei hiányoznak.

– A hatalmi testületeken belüli rotáció révén minden szervben folyamatos lenne a funkcionáriusok cseréje, s ezzel a tapasztalatok átadása, és nehezebben alakulna ki a funkcióval való azonosulás, a sajátos funkcionáriusérdekek és a korrupció, amelyek a parciális érdekek érvényesülésének teret adhatnának.

A harringtoni alkotmánytervezet minden pontja alapvetően egyetlen fogalomra, a **szabadságra** vezethető vissza: csak az a politikai rendszer van belső feltételeit tekintve biztonságban, amelyik szabad emberek szabad akaratára és tevékenységére támaszkodik, ezen alapul. Ha most az egész alkotmánytervezetet a szabadság oldaláról közelítjük meg, három olyan összefüggésre, három olyan „szabadságra” bukkanunk, amelyek a magántulajdon, a pártok és a törvényesség strukturális jelentőségére mutatnak rá a köztársaságban.

A **magántulajdon** az **egyének autonómiája és szabadsága**: csak a magántulajdon és az ezen alapuló autarkia biztosíthatja az egyén függetlenségét és személyi integritását. Az ilyen autonóm, létében másoktól nem függő személyiség

pedig felfedezi – és csak ő fedezheti fel – a politikai stabilitás és egyéni érdekei azonosságát, és ő az, aki – érdekeinél fogva – hajlandó is aktív részt vállalni a közösség ügyeiben. Nagyon egyszerűen kifejezve: „nem gondol a hajó sorsával az, akinek nincs része a rakományban”. Mindenekelőtt a jólétben élők és a birtokosok hajlandók akár vérükkel is megvédeni országuk külső és belső nyugalmat: „Ez amiről beszélek, sehol nem látszik jobban, mint ahogy összehasonlítjuk Oceanát Franciaországgal, amikor is Oceana, bár területét és lakosságának számát tekintve jócskán hátrányban van, mégis fölénybe kerül, mivel Oceana középrétegei jó katonák, amit Franciaország parasztjairól nem lehet elmondani ... a jó katonaságot felnevelő gazdálkodás egyben a jó köztársaságot is létrehozza: ... mert ahol az eke tulajdonosának kardja is van, azt birtokának védelmére fogja felhasználni...”³⁰

A tulajdonhoz hasonlóan a **pártok** léte is záloga a szabadságnak, mégpedig a **csoportok szabadságának**. A pártoskodás volt a korábbi köztársasági gondolkodók egyik rémképe, s egyben a polisz halála. A megosztottság, amennyiben szélsőséges vagyoni egyenlőtlenséghez, egymást ki nem egyensúlyozó és nem kontrolláló erőpozíciókhoz tapad, akkor Harrington szerint is gyógyíthatatlan betegsége a köztársaságnak, s kialakulásának megfelelő intézményes megoldásokkal kell elejét venni. Egészen más azonban a helyzet az egyének és csoportok érdek- és önkifejezési, valamint szervezkedési jogával. A köztársaság politikai rendszerében a lakosság valamennyi rétegét és valamennyi politikai álláspontot képviselőt illeti meg, hiszen a cél a minél többeknek a politikai testbe való beemelése, a politikai aktivitás és szerepvállalás kiszélesítése. Ennélfogva egy igazi köztársaság nem nélkülözheti a pártokat: „A köztársaságpártiak számára nincs is egyéb hozzátennivalóm, csak az, hogy mihelyt bármilyen pártot megszüntetnek, ezzel önmaguk ellen vannak; ... és a royalisták, csak mert ellenzik a köztársaságot Oceanában, sem az igazságosság alapján nem lehet megfosztani a kormányzásban való részvételtől, sem a politikai bölcsesség alapján, hiszen az egy pártból álló köztársaság önmaga állandó pusztításán munkálkodik...”³¹

Viszonylag egyenlő tulajdoneloszlás mellett a pártok nem, csak hiányuk jelenthet veszélyt a köztársaságra: „Azok, akiknek egyenlő a tulajdonuk, veled azonos ügyet védelmeznek; de ha elnyomáshoz folyamodsz, akkor még abban az esetben is a szabadságot védelmezik, ha a monarchiáért harcolnak...”³²

A szabadság harmadik összetevője a **törvényesség**, vagy a törvények uralma, amely az összesség, a **köztársaság szabadsága**.

„Amennyiben az ember szabadsága – írja Harrington – az ész uralmából fakad, melynek hiánya a szenvedélyek prédájává tenné őt: ugyanúgy a közösség szabadsága is törvényeiben áll, melyek nemléte türannusok hatalmaskodásának szolgáltatná ki azt.”³³ Harrington, mint erről már volt szó, a gótikus politikai berendezkedés és a demokratizálódó földtulajdonlás konfliktusába belebetegedett Európa és mindenekelőtt Anglia népei számára egyetlen gyógyírként az

ókori prudencia elveinek újbóli érvényre juttatását javasolta: „A kormányzás (amennyiben de jure, vagyis az ókori prudencia értelmében vett meghatározását tekintjük) az a művészet, mellyel az emberek civil társadalma a közös jog és érdekek alapján megszerveztetik és megőriztetik, és amely (Arisztotelész és Livius szerint) a törvények, s nem az emberek uralma.”³⁴

Harrington számára az állampolgári lét és a szabadság fontos tartozéka az állampolgári viszonyok **átláthatósága, kiszámíthatósága**. Nem véletlenül hangsúlyozta, hogy alkotmánya mindössze harminc cikkelyből áll. „Uraim, a köztársaságban kevesebb törvénnyel többre jutnak, mert ha mindenütt, ahol hiányosságok mutatkoznak, minden nap és minden órában új törvényt hoznak, akkor végül is bekövetkezik, hogy egyáltalán nem is lesznek törvények, hanem a demagógok üresen kongó szölamait szajkózzák.”³⁵ E felvetés politikai aktualitásának jelzésére megemlítjük egy Misselden nevű kereskedő 1622-ben elhangzott panaszát, aki I. Jakab államapparátusának gyengeségei kapcsán így fakadt ki: „Jobb lenne, ha kevesebb törvényünk lenne, és azokat jobban végrehajtanák.”³⁶

A történetírás gyakran felmerülő témája a különböző osztályok viszonylag békés együttélésének angol sajátossága. Tawney ezt az általános elburzsoásodással, a kulturális és léthelyzetbeli homogenizációval, valamint a vertikális mobilitással indokolja. Lawrence Stone arról ír,³⁷ hogy egy olyan arisztokrácia szabott általánosan elfogadott kulturális és magatartásbeli mintákat és mértéket az egész angol társadalom számára, amely nem zárkózott el kasztszerűen. A társadalmi harmónia lehetőségével Harringtonnál is találkozunk, aki azonban a harmóniát nem elsősorban gazdasági vagy kulturális okokkal, hanem a köztársasági intézmények és az emberi pszichikum sajátosságainak összefüggéseivel magyarázta. Három olyan szempontot említ, amelyek a „sokfejű szörny”, a nép, az alsóbb osztályok lázadását és bosszúvágyát – amely annyi kortársat nyugtalanított – számára nem létező veszéllyé változtatta. Egyrészt, a középosztályosodás felé tendáló vagyoneelosztás esetén sokan és mind többen válnak érdekeltté a társadalmi és politikai rendszer változatlan fenntartásában, a politikai nyugalom megőrzésében és a tulajdon védelmében. Másrészt, a status quo biztonságát erősíti az a megfigyelés, hogy **szabad** választások esetén az emberek (az alsóbb osztályok is) rendszerint a tanultabb és vagyonosabb rétegből választanak képviselőt a maguk számára. Vagyis, egy működő parlamenti rendszerben az emberek nem agitátort, hanem az érdekeiket megfogalmazni és képviselni képes **minőséget** választanak, önmagukat egyfajta meritokráciára vagy „természetes arisztokráciára” bízva. Harmadrészt, s talán ez a legfontosabb, az emberek az egyenlőséget nem pillanatnyi helyzetükön, hanem jövőbeni lehetőségeiken kérik számon. Az osztályhatárok, a felemelkedés útjainak nyitottsága esetén nincsen ok az alsó osztályok tulajdonellenes lázadására: „A közkatónának már az a tudat is elég, hogy erényei révén kapitányságig, sőt tovább, akár szenátusi tagságig is viheti.”³⁸ De jure és de facto adott jogi egyenlőség mellett tehát a vagyoni tagozódás nem vezet politikai válsághoz.

A társadalmi harmóniában való hit része a politikai és gazdasági intézmények problémamegoldó képessége iránt érzett liberális optimizmusnak. Harrington számára nem volt kétséges (miként Hobbes számára se), hogy a megismerésen, tapasztalaton, ráción és emberismereten alapuló intézményteremtői tevékenység képes létrehozni azokat az institutionális megoldásokat, melyek a politikai stabilitás, béke és prosperitás elégséges feltételei. A magánérényekre alapozó klasszikus politikai gondolkodás pesszimizmusa a végleg soha ki nem iktatható és a polisz vagy reneszánsz köztársaság számára végzetes „magánbűnből” táplálkozott. A polgári erények detronizálásával és a „magánbűnök” politikailag semleges előfeltételezésével azonban Harrington meglehetősen derűlátással jelenthette ki, hogy „sem az ésszerűség, sem a tapasztalat alapján nem lehetetlen, hogy egy köztársaság örökéletű legyen”.³⁹ (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a polgári állam stabilitását, illetve az ez irányú optimizmust már Adam Smithtől kezdve megzavarja egy, az elméleti konstrukción belüli tényező, mégpedig éppen a „magánbűnök” forrásának, a magánérdekeknek a **lanyhulása**. A veszély Smithnél két formában jelentkezik: egyrészt, a gazdasági függőség, a tőkés-bérmunkás viszony és a munkamegosztás következtében előálló **egyoldalúsodás, elidegenedés** következtében fellépő egyéniségvesztés formájában, másrészt – a tőkéseknel – a **nyereségérdekeltségi** motívumnak a profitráta tendenciózus csökkenése folytán fellépő mérséklődése miatt.)

A liberális optimizmushoz kapcsolódva végezetül említsük meg Harrington elméletének egy további, később nagy karriert befutott elemét. Egyik ismertetője, J. Shklar, bár a benthamitákat Harrington logikus utódainak tartja, megkérdőjelezi a 17. századi szerző liberális interpretációját. Szerinte a Harrington iránt valamelyest megelégnült érdeklődés a 19. század legvégén és a huszadik század elején nem véletlen, hanem az egyre konzervatívabb és ráadásul a történeti iskola támadásainak is kitett liberalizmus törekvéseit jelzi, hogy olyan történeti tradíciókra leljen, melyekből a radikalizmus az osztálykonfliktusok felidézése nélkül levezethető. Ehhez Harringtonban, aki radikális javaslatai mellett – mint láttuk – a társadalmi harmóniát is meghirdette, állítólag jó elődre letek. De – teszi hozzá Shklar – Harringtonnál az állam és a társadalom liberális antinómiájának szikráját sem találjuk. Főként erre alapozza következtetését: „Harringtont könyörtelenül liberalizálni kellett, hogy whig elődöt faraghassanak belőle.”⁴⁰ A magam részéről – a liberális interpretáció mindenáron való hajszolása nélkül is – megjegyzem, hogy az **állam és a társadalom antinómiájaként** értelmezhető, és ilyen irányban erőszakmentesen meghosszabbítható Harringtonnak az a gondolata, hogy jó törvények és intézmények esetén, a tulajdonelosztás és az államforma egymásnak megfelelése mellett a társadalmi integráció erőszakot érvényesítő állami tevékenység nélkül is reális lehetőség. Az Oceanában a Törvényhozók Tanácsa munkájának és az alkotmány kidolgozásának befejezésével Olpheus Megaletor, a nagy törvényhozó, Lükorgosz és Mózes képzeletbeli és anglicizált udóda is lemond hivataláról. A szükséges intézményeket létre-

hozta, a gépezetet beindította – nyugodtan visszavonulhat. Talán célzásnak szánta ezt Harrington az egyszemélyi hatalmat és a protektori címet megkaparintó Cromwellnek: a köztársaság alapvető intézményei létrejöttek, ideje átenedni nekik a hatalmat. És még valami: a politikai hatalomnak a Törvényhozó személyén keresztül érvényesülő pozitívitásában, majd a visszavonulás negatívitásában – a politikai akarattal szemben a mechanizmus jelentőségének a hangsúlyozásában – már egészen közel járunk Adam Smith politikai felfogásához.

*

Harrington az ideális polgári köztársaságot a szabad tulajdonosok ókori poliszának mintájára képzelte el, ahol is a polgárok autonómiáját (mind politikai, mind gazdasági értelemben) tulajdonuk biztosítja; nem az emberek, hanem a törvények uralkodnak; a törvények biztosítják a polgárok részvételét a közösség irányításában, és a közösség politikai stabilitását éppen az érdekek által motivált részvétel garantálja. Három olyan pontot találunk tehát, amelyekben a polgárháborús időszak békevágyát kifejező Harrington mind elméleti, mind gyakorlati szempontból kifejezetten liberális elődnek tekinthető: az érdekeket harmonizáló mechanizmusok keresése; a konkrét intézményi javaslatok; a politikai részvétel elvének hangsúlyozása. A társadalmi harmónia mechanizmus-szerű megoldásával, az intézmények s az érdekkifejezés szerepének hangsúlyozásával Harrington a liberális gondolkodás alapproblémáját érintette, és adott rá egyfajta választ. Annyira, hogy vele kapcsolatban is nyugodtan idézhetjük Hayeknek a liberalizmusról tett megállapítását: „A társadalomelmélet tulajdonképpen kezdete abban a felismerésben rejlik, hogy nem minden rend, ami az emberi cselekvések összjátékának eredménye, egyszersmind előzetes szándék eredménye is.”⁴¹

Harrington és általa az angol republikanizmus bekapcsolása a liberalizmus történetébe felveti a liberalizmus kritikájának és értelmezésének a problémáját. A kritikában a 19. századi német gondolkodók – Adam Müllertől Listen és Marxon át egészen a fiatal történeti iskoláig – jártak az élen. Vádjaik címszavakban: spekulativizmus, életidegen dedukcionizmus, túlzott általánosítás és elméleti abszolutizmus, az elmélet és gyakorlat közvetlen összekapcsolása, talaj nélküli kozmopolitizmus, imperializmus, nemzeti egoizmus, holt materializmus, bomlasztó partikularizmus és individualizmus, a bellum ōnium contra omnes áldatlan állapotának igazolása és állandósítása, az egyén homo oeconomicusszá sekélyesítése, szociális érzéketlenség, hamis harmóniatan, a közösségi érdekeknek az egyéni érdekek összegeként való mechanikus felfogása stb. A liberalizmusnak ez az ehelyütt bővebben nem ismertethető kritikája, amely mindmáig erősen dominál, valójában egy elméletileg mindinkább elsőkélyesedő, politikájában pedig önmagát az angol nemzeti érdekekkel és a burzsoá osztályszempontokkal azonosító manchesteriánus, doktrinér liberalizmusra reflektál. Az azono-

sítás azonban valószínűleg elhamarkodott volt, és a fürdővízzel együtt a gyerek is a csatornába került. A 19. században eluralkodó liberális doktrína csakugyan alkalmas volt nemzeti és osztályérdekek képviselésére, mint ahogy elméleti absztraktsága is szembeszökő volt. Egy dolog azonban egy elmélet politikai kiaknázása, s megint más ugyanennek az elméletnek a problémamegoldó tudományos és értéktartalma, ami inkább eredetéből és történelmi fejlődéséből, mintsem pillanatnyi végállapotából mutatkozik meg. Egyrészt, a külföldi, idegen kultúrkörből származó kritikus csak nehezen érthette vagy vehette észre a még a legszélsőségesebb manchesterizmusban is benne rejlő társadalmi problémamegoldó és érték-háttérrel, amely az angol kultúrközeg asszociációs rendszerében feltehetően nyilvánvaló volt, és amit a kontinensen kidolgozott alternatív társadalmi programok nem tudtak helyettesíteni. Másrészt, a harringtonianus-republikánus vonal bekapcsolásával nagyon keményen megkérdőjeleződik a liberalizmus ab ovo deduktív, nagyhatalmi egoista, burzsoá és individualista mivolta. Az Oceana nem absztrakt elvekből dedukált tételhalmaz, a 17. század közepének politikai gondolkodói számára nem az angol terjeszkedés elvi megsegítése volt a fő feladat, Harrington nem volt burzsoá osztályideológus, a kor alapvető tudományos problémája nem az individualizmus értékelése, védelme, jelentőségének bizonyítása volt. Harrington egy modernnek, doktrinérnek, nemzetinek és burzsoának egyáltalán nem mondható politikai problémára adott az előrehaladott polgáriassodást és az angol történelmi fejlődés sajátosságait valóban tükröző elméleti megoldást. A két megközelítés nem ugyanazt az eredményt adja. Az első az elmélet **ideológiai**, míg a második inkább **problémamegoldó** jellegét hangsúlyozza.

A liberalizmusnak különböző értékelései-értelmezései képzelhetők el és vannak forgalomban. Von Mises szerint a liberalizmus „politikai doktrína”, Stigler szerint pedig „közgazdász foglalkozási ártalom”. Rendszerint a burzsoá-doktrinér, politikai-filozófiai jelleget hangsúlyozzák. „Ismerjük el – írja az egyik szerző –, hogy általában és hosszú távon a kapitalizmus, liberalizmus és demokrácia egyazon fejlődés termékei.”⁴² Mások szerint a liberalizmus nem egyéb a szabadság hajszolásánál és individualista világnézetnél. A politikai és filozófiai megközelítés mellett azonban kirajzolódik egy harmadik értelmezési lehetőség is. Laski, aki egyébként szintén a liberalizmus osztályérdek vonatkozásait hangsúlyozza, megjegyzi, hogy az „legalább annyira gondolkodási mód, mint amennyire doktrínarendszer”.⁴³ Gondolkodási mód, vagyis a társadalmi integrációs probléma sajátos felvetésének, megoldásának és megoldási eszközeinek rendszere. Csak az ilyen beállítás adhat magyarázatot arra, miként maradhatott a liberális típusú gondolkodás a liberális politikai és filozófiai doktrína nyilvánvaló kudarcai ellenére és a burzsoá érában kívül és után is alternatív társadalommagarázó mód és értékhordozó.

A liberalizmusnak tulajdonképpen ezt a gondolkodásmódját világította meg J. G. A. Pocock amerikai történész Harrington kapcsán.⁴⁴ Pocock szerint a re-

publikánus Harrington ha nem is sikeres volt politikus (a republikánusok mindig elenyésző kisebbségben voltak a parlamentben), de annál sikeresebb értelmiségi volt. Felelevenített egy Arisztotelésztől, Polübiosztól, Cicerótól, majd Machiavellitől származó politikai problémafelvetést és nyelvezetet, és azokat a korabeli problémákra anglicizálta. Ezáltal nyelvezetet adott kortársai számára, amelyen azok problémáikat és értékszempontjaikat megfogalmazhatták, operacionalizálhatták, és mindennapi életükkel összefüggésbe hozhatták. Amit Harrington nyújtott, az az univerzalitás kontra partikularitás ókorig visszanyúló problémára adott polgári humanista megoldási mód felelevenítése és modernizálása. Az antik republikánus gondolkodásban a polisz, a politikai közösség univerzális – mert önellátó – volt, és az alapvető értékek megtestülése. Ugyanakkor a polisz, az állampolgárok egyesülése volt, akik számára a közös és legfőbb jót jelentette. Csakhogy az állampolgár egyben egyén is, és éppen az egyéni keresztül, a történelmi idő dimenziójában fellépő partikularitás jelentett veszélyt a polisz örökéletűségére, univerzalitására. Az antik gondolkodás az idő korrumpáló hatásával szemben az egyének, az állampolgárok moralitását, független, morális állampolgári létük és személyi integritásuk alapjaként tulajdonosi mivoltukat, a különböző partikuláris érdeket kiegyensúlyozó, az egyes érdekeket a többivel korlátozó kevert államformát állította. Még így sem tudott azonban elképzelni valódi történelmi fejlődést, és a történelmet az univerzalitás és hanyatlás, az államformák körforgásának sémájában ábrázolta.⁴⁵

Harrington átvette ezt az univerzalitás és partikularitás, erény és korrupció fogalmával élő nyelvezetet. Hangsúlyozta a személyi integritás, szabadság és függetlenség, s ezek alapján a tulajdon (vagy a szabad munkavállalói lét) stabilitást biztosító jelentőségét. Az angol feltételeknek megfelelően újraformalmazta a hatalommegosztás és a kevert államforma elméletét. Amiben a klasszikus nyelvezeten belül és ahhoz képest újat mondott, az a polgári humanista személyiség modernkori alternatívájának, s ezzel a 18. századi törekvéseknek a megelőlegezése. Ez az újabb személyiség már részben városi, kereskedelmi társadalomban él, szabad és erényes anélkül, hogy a klasszikus értelemben is az lenne. Személyi szabadsága már nem feltétlenül jelent tulajdont (munkások), érényessége pedig a közösségi moralitás helyett jelentheti a szorgalmat és a tisztas meggazdagodás vágyát. Ez az újabb személyiség megszületését főként Montesquieu-nak, Adam Fergusonnak, Adam Smithnek és John Millarnak köszönheti, de meglehetősen kifejtett csírái már Harringtonnál is megvoltak. És Harrington egy új megoldással – az egyenlőség, szabadság és törvényesség intézményrendszere útján – hozta harmonikus viszonyba az új partikuláris erényeket a polisz „univerzalitásával”. Eközben a kultúra és haladás, valamint a polgári humanista ideál ellentétét is megszüntette, s a kultúra fejlődését nem szembeállította, hanem éppenhogy feltételévé tette az ideál megvalósulásának.

- 1 D. Hume: *Essays Moral, Political and Literary*. London, 1898. 481 o.
- 2 G. P. Gooch: *Political Thought in England from Bacon to Halifax*. London, 1947. 120 o.
- 3 E. Bernstein: *Sozialismus und Demokratie in der grossen Englischen Revolution*. Stuttgart, 1919. 265. o.
- 4 W. E. H. Lecky: *Rationalism in Europe*. London, 1910. vol. II. 28. és 54. o.
- 5 Lásd pl. H. F. Russel Smith: *Harrington and his Oceana*. Cambridge, 1914; J. N. Sklar: Ideology Hunting: the Case of James Harrington. In: *American Political Science Review*, 1959. szept.
- 6 R. H. Tawney: Rise of the Gentry in History and Society. *Essays by R. H. Tawney*. London, 1978.; H. R. Trevor-Roper: The Gentry 1540–1640. In: *Economic History Review Supplement*, 1954.
- 7 Lásd erről Th. D. Dwight: Harrington. In: *Political Science Quarterly*, 1887. vol 2., és H. F. Russel Smith: *id. mű*.
- 8 Lásd pl. C. Rossiter: Seadtime of the Republic. New York, 1953; J. Dunn: The Politics of Locke in England and America in the Eighteenth century. In: J. W. Yolton ed. John Locke: *Problems and Perspectives*. Cambridge, 1969; Bernard Bailyn: *The Ideological Origins of the American Revolution*. Cambridge, Mass. 1967.; J. G. A. Pocock: Virtue and Commerce in the Eighteenth Century. In: *Journal of Interdisciplinary History*, 1972 Summer.
- 9 J. Toland: Preface. In: Harrington: *Aphorismes Politiques*. Paris, 1711. 8. o.
- 10 *uo.* 8. o.
- 11 *uo.* 33. o.
- 12 *uo.* 40. o.
- 13 H. F. Russel Smith: *id. mű* 12. o.
- 14 H. J. Laski: *The Rise of European Liberalism*. London, 1947. 145. o.
- 15 Th. Hobbes: *Leviatán*. Budapest, 1970. 156–157. o.
- 16 Th. Wilson: The State of England Anno Domini 1600. idézi R. H. Tawney: *id. mű* 18. o.
- 17 J. Toland: *id. mű* 30. o.
- 18 J. Harrington: *The Commonwealth of Oceana*. ed. Sten Bodvar Liljegren, Heidelberg, 1924. 23. o.
- 19 *uo.* 22. o.
- 20 Ch. Hill: Reason and Reasonableness. In: *Change and Continuity in 17th century England*. London, 1974.
- 21 J. Harrington: *id. mű* 22. o.
- 22 Arisztotelész: *Politika*. Budapest, 1984. 71. és 140. o.
- 23 Th. Hobbes: *id. mű* 109. o.
- 24 R. H. Tawney: Harrington's Interpretation of His Age. In: *History and Society*. London, 1978. 80. o.
- 25 J. Harrington: *id. mű* 56. o.
- 26 *uo.* 31. o.
- 27 *uo.* 23. o.
- 28 *uo.* 125. o.
- 29 *uo.* 32. o.
- 30 *uo.* 9. o.
- 31 *uo.* 55. o.
- 32 *uo.* 55. o.
- 33 *uo.* 21. o.
- 34 *uo.* 12. o.

³⁵ *uo.* 203. o.

³⁶ Ch. Hill: *Az angol forradalom évszázada 1603–1714*. Budapest, 1968.

³⁷ L. Stone: *An Open Elite? England 1540–1880*. Oxford, 1984.

³⁸ J. Harrington: *id. mű* 155–156. o.

³⁹ *uo.* 186. o.

⁴⁰ J. Shklar: *id. mű* 667. o.

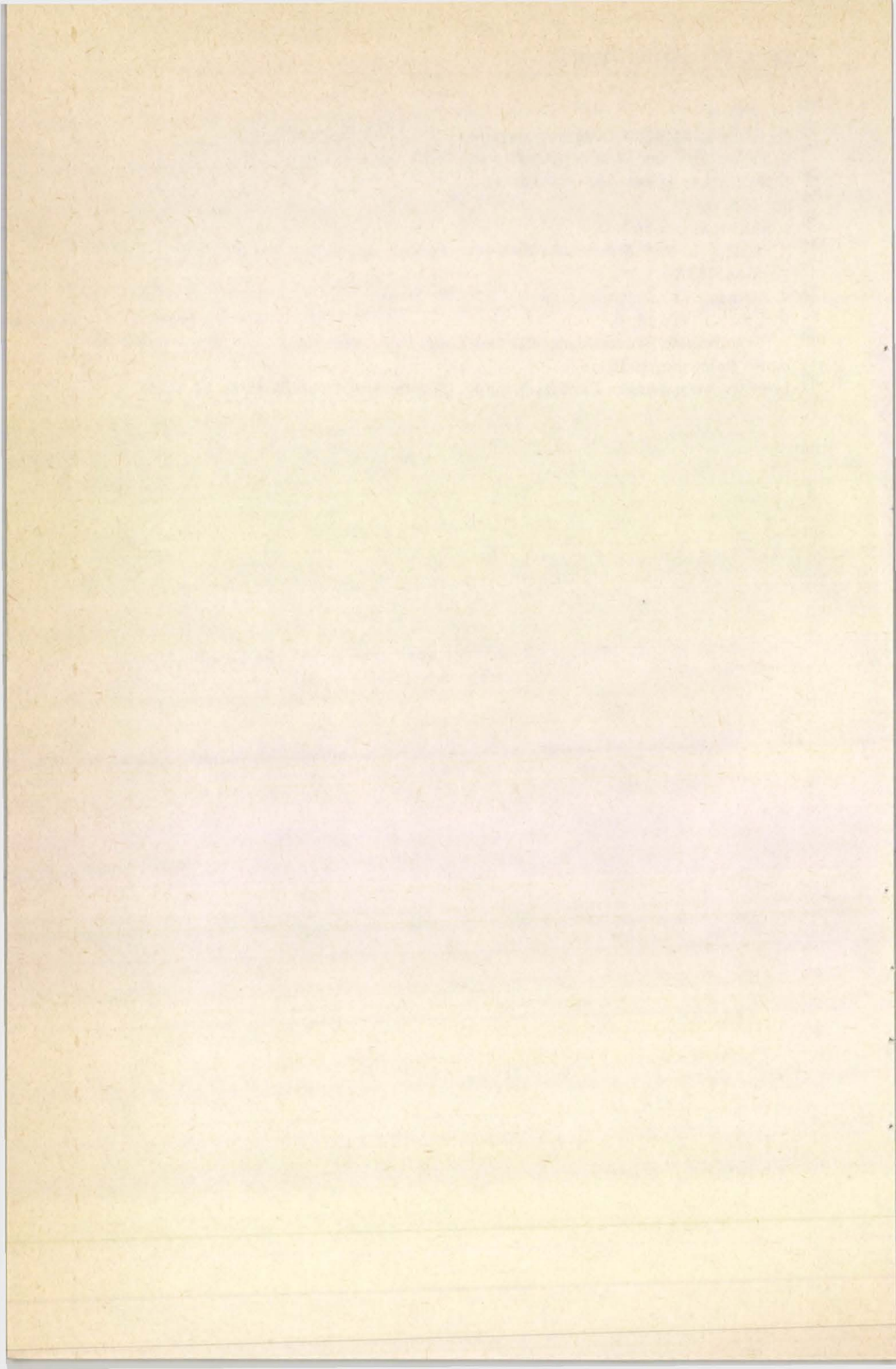
⁴¹ F. A. Hayek: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas*. London, 1978. 73. o.

⁴² M. Flamant: *Le Libéralisme*. Paris, 1979. 29–30. o.

⁴³ H. Laski: *id. mű* 15. o.

⁴⁴ J. G. A. Pocock: *Politics, Language and Time*. New York, 1971.; *The Machiavellian Moment*. Princeton, 1975.

⁴⁵ Lásd Madarász Aladár: Gazdagság, erény, ökonómia. *Világosság*, 1984. 12. sz.

AZ ALKOTMÁNYTEREMTÉS NEHÉZSÉGEI

Nem mindenki híve a nyugati típusú demokráciának. Abban azonban majdnem mindenki megegyezik, hogy a nyugati típusú demokrácia intézményei egyszerű és könnyen áttekinthető mechanizmuson alapulnak: elég, ha a választások formális szabadsága és a pártok pluralitása biztosított, s ha így létrejöhét a közvélemény megoszlását tükröző parlament és a parlament előtt felelős kormány.

Ez az általános meggyőződés – mely úgy gondolja tehát, hogy egy működőképes alkotmány felállítása nem különösen nehéz feladat – azonban téves. A valóságban egy életképes nyugati típusú alkotmányos demokrácia megteremtése igen problematikus. Az itt felmerülő elméleti és gyakorlati kérdések annyira el-elentmondásos formában jelentkeznek, hogy a meglevő nem túl sok parlamentáris demokrácia működése akár csodának is minősíthető.

Franciaország intézményes története mindenesetre kitűnően illusztrálja az itt felmerülő problémákat. Franciaország ugyanis, bár majdnem kétszáz éve alkotmányos rendszerek keretében él, csak 1958-ban talált rá arra az intézményes megoldásra, melyet egy ország lakossága végre nagy többségében elfogad. De az 1958-as alkotmány is csak az 1981-es szocialista győzelem után bizonyította be: nem csak a gaulle-ista tábor uralmát, de a pártok alternatív hatalomra jutását, sőt a köztársasági elnök és a kormány ellentétes táborokba való tartozását is képes lehetővé tenni.

Mindenesetre, ez az intézményes stabilitás és az intézményekbe vetett általános bizalom páratlan jelenség a francia történelemben. 1789 és 1958 között Franciaország tizenöt alkotmányt is kipróbált. Négy forradalmon és két államszínyen keresztül öt köztársaságot s a restauráció és a császárság két-két formáját ismerte meg, nem is beszélve a világháború alatti Vichy-féle fasisztoid rendszerről. 1958-ig a francia alkotmány átlagos élethossza nem haladta meg a tizenkét évet. Ráadásul még a hosszú életű III. köztársaság (1875–1940) intézményei sem mondhatók igazán elfogadottnak: a francia jobboldal virulens anti-parlamentarizmusa, a rendszer kormányválságai mind azt bizonyítják, hogy ez az alkotmány sem oldotta meg a politikai élet szabályozásával kapcsolatos problémákat. Talán csak az angolszász országok és Svájc találtak azonnal rá a nekik megfelelő intézményes megoldásokra: hogy hogyan és miért, arról még lesz szó a továbbiakban.

Mindenesetre nem könnyű feladat egy olyan intézményrendszert létrehozni, amely egy ország adott körülményei között funkcionálni képes. Előadásom-

ban az itt felmerülő nehézségeket szeretném leltárba venni, a francia, illetve a nyugati alkotmánytörténet példáin keresztül illusztrálni. S végül – mivel Magyarországon a gazdasági reform továbbfejlesztése mellett az intézmények reformja is szóba kerül manapság – a nyugati leckén okulva néhány megjegyzést én is megkockáztatnék. De mint kívülálló, erre természetesen és előzetesen engedelmeimet kérem.

Előadásom belső logikája megkívánná, hogy mondanivalómat három egyenlő fontosságú részre osszam. Ezek a következők:

- I. A nyugati alkotmányosság alapelvei és ezek ellentmondásai;
- II. A hatalmi berendezkedés különböző formái és az itt felmerülő konkrét problémák és megoldások;
- III. A magyar vonatkozások.

Mindezek kifejtése azonban túl hosszúvá nyúlna. Ezért az első részben felmerülő problémákat, rendkívüli fontosságuk ellenére, csak futólag fogom érinteni.

A nyugati alkotmányosság alapelvei és az ezekkel járó problémák

Két elv alkotja a nyugati alkotmányosság alapját:

- az egyik a szuverenitás kérdésével,
- a másik a hatalmak szétválasztásával kapcsolatos.

Látszólagos egyszerűsége ellenére a valóságban mindkét elv több problémát rejt magában.

1. A szuverenitás elve

Definíció: a szuverenitás a legfőbb hatalommal, minden hatalom forrásával kapcsolatos, és azt dönti el, hogy ki ennek a hatalomnak a letéteményese, azaz, kinek van joga arra, hogy ennek a szuverenitásnak a nevében mindenféle kötelező intézkedéseket hozzon. A szuverenitás letéteményese lehet az uralkodó, lehet a nép vagy lehet egy politikai párt, amely magáról egyszer s mindenkorra kinyilvánította, hogy ő eminensen képviseli egy kollektíva érdekeit.

A szuverenitás letéteményese hatalmát gyakorolhatja ugyan, de ezt a tevékenységet ideiglenesen rá is bízhatja különböző módon megválasztott egyénekre.

Nagyon röviden három problémát szeretnék itt megemlíteni.

1.1 A szuverenitás lehet egységes vagy megosztott, s ennek alapján monista és dualista csoportra lehet osztani a politikai rendszereket.

A nyugati történelmi fejlődés a monista abszolút monarchiából indult ki. Ezután a dualista alkotmányos monarchia korszaka következett, ahol a szuverén uralkodó a végrehajtó hatalom letéteményese lett, s a szuverén nép a törvény-

hozó hatalom irányítását vette magához. A fejlődés azonban a monista képződmények visszatérését eredményezte: ma a nyugati demokráciákban a hatalom teljességének lételeményese a szuverén nép. Ahol a monarchikus államforma fennmaradt, az uralkodó csak szimbolikus szerepet játszik: a végrehajtó hatalom a parlament előtt felelős kormány kezében van.

[Megjegyzés: a hatalmak szétválasztásának problémáját nem szabad összetéveszteni a szuverenitás dualista megoszlásának lehetőségével, bár egyes esetekben a két kérdéskör elfedheti egymást.]

A monista és a dualista rendszerek megkülönböztetését a továbbiakban még használni fogom.

1.2 Most összpontosítsuk figyelmünket a modern demokratikus, tehát monista szuverenitás elméletére.

Ennek az elméletnek két formája van: az egyközpontú szuverenitás címzettje ugyanis lehet a **nép** vagy a **nemzet**.

[Megjegyzés: a mindennapi szóhasználat különben nem respektálja ezt a különbséget és sokszor a népszuverenitásról beszél, amikor valójában a nemzeti szuverenitásról van szó.]

A **népszuverenitás** elmélete szerint a szuverén közösség akarata nem más, mint az **egyéni szuverenitások összessége**. Az egyedi polgárnak tehát a legaktívabban és a legfolyamatosabban részt kell vennie a kollektív döntések meghozatalában és végrehajtásában. Ez a **legdemokratikusabb** felfogás, amely igazán csak a **közvetlen demokrácia** intézményeit tartja érvényesnek s a népképviselettel és az ezen alapuló hatalmi struktúrákkal szemben (mely a választók helyett a politikusokra bizza a társadalom vezetését) bizalmatlan marad.

Viszont egy pár praktikus ellenvetés a népszuverenitásra apelláló közvetlen demokrácia ellen szól (praktikus ellenvetések: a modern államok dimenziói, a modern problémák bonyolultsága; elvi ellenvetések: a demagógia és az anarchia lehetősége, a társadalom kormányozhatatlansága, az általános érdek megfogalmazásának quasi lehetetlensége).

A **nemzeti szuverenitás** elmélete szerint a szuverenitás a jogi személyként jelentkező **Nemzet** attribútuma. A nemzet egységes, oszthatatlan és elidegeníthetetlen szuverenitás lételeményese.

A választók tehát mint az egyakaratú Nemzet tagjai vesznek részt a politikai életben. Ez a részvétel praktikusán a **képviselési rendszer** intézményein keresztül érvényesül: a nemzet szuverén akaratát a népképviselet által megválasztott politikai személyzet határozza meg. Ennek a felfogásnak legfőbb hátránya az, hogy a politikai személyzet valóságos oligarchiává válhat, s az sem biztos, hogy a többség politikája valóban megfelel az időről időre megkérdozett választók óhajainak, nem is beszélve a „többségi diktatúra” lehetőségéről. Ezeket a hátrányokat viszont ellensúlyozza az, hogy az egyesületek, a szakszervezetek és a különböző ellen-hatalmak révén a közvélemény állandóan hallatja szavát, és képes nyomást gyakorolni a hatalmat gyakorló politikusokra.

Nyugat-Európában ma ez a kombattáns demokrácia működik, ahol a társadalmi szervezetek a népszuverenitást, az állami intézmények a nemzeti szuverenitást érvényesítik. De mindkettő végső letéteményese az állampolgárok összessége.

Mindenesetre a szuverenitás e két formája között választás, illetve a kettő közötti kompromisszum kialakítása az intézményteremtés egyik fontos problémája.

[Megjegyzés: a francia politikai élet hagyományos instabilitása többek között éppen onnan eredt, hogy míg az intézmények államjogi alapja a nemzeti szuverenitás volt, a francia politikai élet s főleg a baloldali erők követelései a népszuverenitás ideológiájából eredtek s a közvéleményben az intézmények s a hatalom elleni bizalmatlanságot táplálták.]

1.3 A szuverenitással kapcsolatos harmadik probléma a **választási rendszerrel** kapcsolatos.

A modern képviseleti demokráciában ugyanis a szuverenitás végső forrása a közvélemény. A közvélemény polarizálását, valamint a különböző vélemények konkurens konfrontációját és politikai érvényesülését a **pártok** szervezik meg, s végső soron a politikai hatalom megbízottait a szavazások alkalmával jelölik ki a választók.

A választási mechanizmusok definiálása az alkotmányos jog igen fontos feladata, hiszen részben ettől függ, hogy milyen lesz a parlament arculata, melyek azok a pártok, amelyek képviselőkhöz jutnak stb. És itt megint paradox helyzet áll elő: a demokratikus igazságosság követelményei és az intézményes stabilitás, azaz a társadalom kormányozhatóságának feltételei sok esetben ellentmondanak egymásnak.

A **legdemokratikusabb szavazásmód** a listás és minél nagyobb választókerületben megszervezett szavazás. Itt minden párt az elért szavazatok arányában nyer képviselőt, s a parlament híven tükrözi a közvéleményben jelentkező összes véleménykülönbséget.

Viszont ez a szisztéma sok hátránnyal is jár: a parlamentben nehéz megszervezni az egységes kormánypártot, s a mindenkori kormány a pártok törekény koalíciójától függ. Emiatt gyakoriak a kormányválságok. Ráadásul a parlamenten belül a kis pártok jelentőségükhöz mérten aránytalanul nagy szerepet kapnak, mert sokszor rajtuk múlik, hogy áll-e vagy bukik egy koalíció. Ezen kívül, a valóságban a politikai hatalom a pártokat vezető pártbürokrácia kezében összpontosul, hiszen az ő kulisszáik mögötti tanácskozásaitól függ az ország vezetése. Végül pedig a képviselőket, azaz a politikai személyzetet nem igazán a választók választják, hiszen a pártok listáját a pártvezetőség állítja össze. Ez a rendszer tehát nehezé teszi, hogy a közvéleményben jól definiált és világos opciók alakuljanak ki, s a pártharcok miatt ez a választási rendszer sokszor nem képes véget vetni a kormányválságok sorozatának (lásd például Franciaországot a III. köz-

társaság időszakában, átlagosan tíz hónaponta 1914-ig és átlagosan hat hónaponta 1919 és 1939 között; továbbá Izraelt, Olaszországot).

A másik véglet itt az a szavazásmód, amely Nagy-Britanniában érvényesül, s amely gyakorlatilag két nagy politikai párt parlamenti jelenlétét teszi csak lehetővé. Az egyfordulós választókerületi szavazás a legtöbb szavazatot elérő jelöltet küldi a parlamentbe. Így a nagy és szilárd parlamenti többséggel rendelkező kormánypárt sokszor csak a szavazatok 40 százalékával rendelkezik, míg a 15–20 százalékot is elérő „harmadik” párt nem vagy csak alig jut képviselőhöz. Ez a szavazásmód tehát nagyon „igazságtalan”, és csak akkor működhet, ha a közvélemény ezt mégis elfogadja. Másfelől viszont a kormánypárt folytonosan rendelkezik parlamenti többséggel s az intézményrendszer krízismentesen működik.

A valóságban a legtöbb rendszer e két véglet között helyezkedik el, hiszen a választási mechanizmusoknak igen sok átmeneti formája van (Franciaországban például a kétfordulós választókerületi szavazás).

A szuverenitással kapcsolatos problémák rövid felsorolása mindenesetre azt mutatja, hogy az alkotmány kialakítása során az itt felmerülő koncepciók és változatok között választani kell, s hogy ez a választás gyakran azt jelenti: meg kell találni a lehető legjobb kompromisszumot az imént leírt alternatívák között.

2. A hatalmak szétválasztása

A nyugati alkotmányosság másik alapelve a hatalmak szétválasztása, amely látszólagos egyszerűsége ellenére szintén több problémát vet fel.

A hatalmak szétválasztásának gondolatát Montesquieu fogalmazta meg. Célja az egyén szabadságának védelme a hatalom visszaéléseivel szemben, méghozzá a hatalom belső megoszlásának a segítségével. Ez a gondolat hatalmas hatást gyakorolt a politikai gondolkodásra s a montesquieu-i bölcsesség több nyugati demokrácia alkotmányában az intézményes berendezkedés alapköve lett.

Ha viszont ezt a kérdést közelebbről megvizsgáljuk, a hatalmak szétválasztásának a gondolata hamarosan nehézségekbe ütközik. A továbbiakban ezeknek a nehézségeknek öt formáját szeretném néhány szóban említeni.

2.1 Az első nehézség a hatalmak pluralitására vonatkozik. Montesquieu idejében kézenfekvő volt a hatalmakról többes számban beszélni, hiszen – mint már említettük – az alkotmányos monarchia első formája a szuverenitás dualisztikus felépítésén alapult: a korona intézménye a végrehajtó hatalmat, a parlamentáris intézmények a törvényhozást képviselték.

A szuverenitás modern, monista felfogása viszont nehezen egyeztethető össze ezzel a pluralitással. A népi-nemzeti szuverenitás egységes hatalmat képvisel, s a hatalmak szétválasztása csak ezen belül jöhet számításba.

Ez az oka annak, hogy manapság az alkotmányjog szakemberei inkább a hatalmak különböző funkcióiról, mint a hatalmak pluralitásáról beszélnek. Csak-hogy így a hatalmak elválasztása is relativizálódik, s a hatalmak elkülönülése he-

lyett inkább ezeknek a funkcióknak a kapcsolata, egymáshoz való viszonya körül elő térbe.

A problematika annyira megváltozott, hogy egyes szerzők úgy gondolják: annak ellenére, hogy a legtöbb érvényben lévő alkotmány a hatalmak szétválasztásán alapul, ennek a dogmának ma már nem túl sok értelme van.

2.2 A második probléma a következő: ha el is fogadjuk a montesquieu-i elvet, az itt elkülönített funkciók vagy hatalmak természete a modern világ körülményei között teljesen megváltozott.

A mai világban a parlamenti intézmények fő szerepe nem igazán a törvények megteremtése, hiszen a legtöbb esetben a törvényjavaslatokat a megfelelő technikai apparátussal rendelkező kormány készíti elő, fogalmazza meg és terjeszti elő. A képviselők testülete csak ritka esetben hoz itt gyökeres változtatást. A parlament intézményének a jelentősége a törvényhozás szempontjából az, hogy garantálják: a legfontosabb jogszabályokat nyilvánosan megvitatják a lakosság képviselőivel.

Manapság a parlament igazi funkciója a kormány **ellenőrzése és felügyelete** lett, az, hogy a kormány felé közvetítse a közvélemény elvárásait, és hogy kritikus szemmel figyelje a kormány intézkedéseit: ebből a szempontból különben a mindenkori ellenzék szerepe fontosabb, mint a kormány többségét biztosító pártoké.

De nemcsak a törvényhozó hatalom arculata változott meg. A végrehajtó hatalom sem felel meg az eredeti elképzelésnek, hiszen ma ez a hatalom sem szorítkozhat a törvények végrehajtására. Feladata sokkal dinamikusabb, sokkal aktívabb lett. Nem végrehajtó, hanem **kormányzó** hatalomról kell itt beszélni, amelynek célja a társadalom irányítása, más szóval a makropolitikai döntések kidolgozása és keresztülvitele. A modern élet bonyolultságával a kormányzásra háruló feladatok sokkal elsődlegesebbek lettek, mint azok, amelyek a törvényhozók hatáskörét képezik. Röviden: a **végrehajtó hatalom** cselekszik, kormányoz, javasol, gondoskodik, szervez stb. (aktív); a **törvényhozó hatalom** ellenőríz, felügyel, beleegyezik vagy kritizál stb. (reaktív).

Mint már említettem, ennek az evolúciónak az eredményeként a fő probléma nem is a hatalmak szétválasztása, hanem együttműködésük megszervezése lesz (lásd a későbbiekben).

[Megjegyzés: ha utánagondolunk, manapság a végrehajtás funkcióját a valóságban a **közigazgatás** végzi, amely nem politikai értelemben vett **hatalom**, hanem csak a kormány **eszköze**. Nyugaton különben sok helyen éles határ alakult ki a **neutrális** adminisztráció és a politikai kormányzás között. Kelet-Európában külön problémát jelent, hogy a kormánysszervek és a túlpolitizált közigazgatás túlzottan egybeemosódtak.]

2.3 Harmadsorban az igazságszolgáltatást – Montesquieu harmadik hatalmát – ma már kevesen tartják önálló, a másik kettővel egy nevezőre hozható hatalom-

nak. Ha a bírák önállósága mérhetetlenül fontos is, nem lehet itt igazán hatalomról beszélni. Talán csak az alkotmánybíróságok tekinthetők kivételnek. Csakhogy:

- a) az alkotmánybíróság intézménye nem elkerülhetetlen velejárója a nyugati típusú demokráciának (lásd Franciaország 1958 előtt);
- b) az alkotmánybíróság tagjait nem a szuverén nép választja. Így, amikor a kormány valamely fontos intézkedését hatálytalanítják, gyakran éri őket az a vád, hogy illegitim módon a kormány helyébe lépnek (lásd például a New Deal és az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságát). Ezért aztán gyakran előfordul, hogy az alkotmánybíróságok fontos politikai kérdésekben nagyon óvatosan viselkednek, s így nem mindig felelnek meg a velük kapcsolatos reményeknek.

2.4 A negyedik megjegyzés arra vonatkozik, hogy a hatalmi funkciók előbb felvázolt fejlődése ellenére a szóhasználat megmaradt a montesquieu-i kategóriáknál, s sokan még ma is ezek szemszögéből értékelik a politikai élettel kapcsolatos elvárásaikat.

A probléma tehát nemcsak az, hogy a törvényhozó és végrehajtó hatalom fogalmát ma is sokan használják anélkül, hogy ezt kiegészítsék a kormányzás és a kormányellenőrzés kategóriáival.

A fő probléma ott van, hogy a montesquieu-i fogalmak mögött egy bizonyos értékrendszer is van, hiszen a felsorolás a törvényhozást a végrehajtás elé rendeli. Bizonyos szempontból ez a sorrend különben meg is felel a demokrácia követelményeinek, hiszen – kivéve az amerikai típusú elnöki rendszert – a szuverén nép képviselői a törvényhozásban foglalnak helyet, s a kormány csak annyiban képviseli a választókat, amennyiben a parlament bizalmát élvez. Csakhogy a fent említett értékesorolásnak két káros következménye is lehet:

- a) a törvényhozás prioritásához való dogmatikus ragaszkodás a végrehajtó hatalommal szembeni szisztematikus bizalmatlanság forrása lehet.

[Megjegyzés: az 1958 előtti francia tradíció például egyedül a parlamentet tekintette a népképviselő letéteményesének, s a különböző kormányokat teljesen alávetette a parlamenti pártarcok tényezőinek. A kormány nem rendelkezett tehát semmiféle eszközzel arra nézve, hogy a parlamenti krízisek megoldását lehetővé tegye. Így a kormányzás folytonosságát s vele a legfontosabb történelmi feladatokra való felkészülést nem lehetett biztosítani.]

- b) a hatalmak hagyományos értékesorolása nem segíti elő a kormányzás mai szerepének s végeredményben prioritásának felismerését. A francia intézmények instabilitását éppen úgy sikerült megszüntetni, hogy az államelnöknek a nép által való megválasztásával végre az államfő is a népszuverenitás direkt megbízottja lett.

Mindenesetre, a modern világban a végrehajtó hatalom mindenütt egyre fontosabb szerepet játszik s a politikai gondolkodás nem elégedhet meg azzal, hogy a kormányzás problémáit a végrehajtó hatalom kategóriájába préselje.

[Megjegyzés: fontos probléma, hogy a magyar politikai reformtervezetek nincsenek mindig tisztában a végrehajtó hatalom szerepének fontosságával.]

2.5 A hatalmak elválasztásával kapcsolatos utolsó megjegyzés arra vonatkozik, hogy a végrehajtó hatalom korunkbeli prioritását a modern demokrácia **új hatalmak** megjelenésével ellensúlyozza.

A modern kommunikációs technika eszközeivel dolgozó sajtó és információ – amelyet negyedik hatalomnak szokás nevezni – s a társadalmi önszervezkedés egyre szélesebb körű intézményeivel élő polgárok ma már nemcsak a szavazások alkalmával vesznek részt a közösségi élet folyamatainak meghatározásában, sőt az érdekképviselői szervek és a különböző ellenhatalmak szerepe többé-kevésbé még intézményesített is. Így a közvélemény szerepének és befolyásának kontinuitása nagy mértékben biztosítva van.

Összefoglalásként azt lehet mondani, hogy a hatalmak vagy a hatalmi funkciók megkülönböztetése a nyugati alkotmányosság fontos elve marad, hiszen – mint látni fogjuk – a különböző nyugati típusú alkotmányok többsége a megkülönböztetett hatalmak viszonyának meghatározásán alapul.

De a fent említett problémák arról tanúskodnak, hogy a gyakorlati megoldásoknak itt is mindig a körülményekhez kell alkalmazkodniuk, s hogy végül is nincs elvileg optimális megoldás. Az alkotmányjogi absztrakciókat a pragmatikus lehetőségekhez mérten kell kiválasztani.

A hatalmi berendezkedés formái és az itt felmerülő problémák

A nyugati típusú demokratikus rendszerek különböző formái a két legfontosabb hatalom, a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti kapcsolat meghatározásán alapulnak.

Háromféle kombináció képzelhető el:

1. Ha a hatalmak szétválasztása radikális és merev, az elnöki rendszerrel állunk szemben. Ennek jól működő prototípusa az Egyesült Államok berendezkedése. Franciaországban ezt a típust két próbálkozás ellenére sem sikerült megvalósítani.
2. Ha a hatalmak szétválasztása nem demokratikusan merev, és ha a hangsúly inkább a hatalmak egymással való együttműködésén alapul, a szűkebb értelemben vett parlamentáris rendszerrel állunk szemben. Itt a jól működő prototípus az angol rendszer. Franciaország ezzel a rendszerrel is sikertelenül próbálkozott.
3. A harmadik elképzelés végül is elveti a hatalmak szétválasztásának elméletét vagy gyakorlatát s a hatalmak koncentrációján, a hatalmak konfúzióján alapul. Itt is két változat lehetséges:

- 3.1 Ha ez a konfúzió a törvényhozó hatalom javára történik, a gyűlekezeti rendszerrel állunk szemben, ennek sikeresen működő példája Svájc. Fran-

ciaországban viszont a parlamenti rendszer gyakorlata a gyülekezeti rendszer effektív keretei között valósult meg, s kormányválságok megoldhatatlan sorozatát eredményezte hosszú évtizedeken keresztül.

3.2 Ha ez a konfúzió a végrehajtó hatalom javára történik, nem lehet többé nyugati értelemben demokratikus rendszerről beszélni.

4. Három kombinációs lehetőségről beszélünk. Franciaország 1958-as alkotmánya végül egy negyedik, átmeneti megoldást talált és egy félig elnöki, félig parlamentáris rendszert hozott létre. Ez az eredeti konstrukció – úgy tűnik – végre megoldást talált Franciaország epidémikus politikai válságaira.

A továbbiakban a fent említett négy rendszert szeretném röviden jellemezni. Az első három esetben a következő sémát fogom használni:

- a) a rendszer elvont leírása
- b) a francia próbálkozások és ezek sikertelenségének okai
- c) a sikeres nyugati megoldás prototípusa és ennek a sikerességnek a következményei

1. Az elnöki rendszer, illetve az alkotmányos monarchia

a) A rendszer elvont sémája

Az újkori monista elnöki rendszer a XVIII. századi dualista alkotmányos monarchiából fejlődött ki, és a hatalmak szigorú szétválasztásán alapul.

A monista változatban a két hatalom egyenlő erejét az biztosítja, hogy mindketten közvetlenül a szuverenitás forrásaiból táplálkoznak: a népi auctio jóvoltából mindkét hatalom egyforma presztízzsel rendelkezik.

A végrehajtó hatalom teljessége az elnök kezében van, aki egymaga látja el az államfő és a kormányelnök szerepét. A végrehajtó hatalomnak nincs formális kapcsolata a törvényhozókkal. Az elnök nem oszthatja fel a parlamentet, de nem is felelős a parlament előtt. Politikai felelősségre vonása tehát nincs, az elnököt vagy az elnök pártját csak a választók szankcionálhatják a következő választások alkalmával. Mandátuma alatt az elnök csak büntetőjogi alapon vonható felelősségre (impeachment, lásd Nixon).

A politikai felelősségre vonás hiányában kormány sincs. A miniszterek az elnök személyes munkatársai, akiknek nincs is joguk megjelenni a parlament előtt.

A törvényhozó hatalom, amely a törvény és az állami költségvetés forrása, nem cenzúrázhatja tehát az elnököt. A kormányzásba is csak úgy szólhat bele, hogy megtagadja azokat az eszközöket, amelyekre a kormányhatalomnak szüksége van. Az államfő – akinek formálisan arra sincs joga, hogy törvényjavaslatokat tegyen le a parlament asztalára – nem akadályozhatja meg neki nem tetsző törvények megszavazását. Ha van is az elnöknek vétőjoga, a végleges döntés – újabb vita után – a parlamentet illeti.

Ez a séma – amely dogmaként alkalmazza a montesquieu-i elméletet – könnyen konfliktusra vezethet, hiszen a minimálisra csökkenti két egyenlő és egymással könnyen rivalitásba kerülő hatalom egymásra való hatásának lehető-

a hatalom
természete

monista rendszerek
(a szuverenitás forrása egységes)

dualista rendszerek
(a szuverenitás forrása kettős)

a hatalmak berendezkedése	politikai rendszer neve	a társadalom és a rendszer viszonya	a politikai rendszer neve	a társadalom és a viszonya
	az elnöki rendszer – Franciaország 1848– – USA	– a hatalom forrása a népszuverenitás, azaz a társadalom összes rétegeinek egyeteme – permanens kontroll a közvélemény részéről (információs eszközök) – nyomás és befolyás (érdekszervezetek, egyesületek, ellenhatalmak; az érdekegyeztetés és részben intézményesítve) – szankció: a periodikus választások alkalmával a társadalom szankcionálhatja a hatalmat gyakorló politikusokat	alkotmányos monarchia Franciaország 1791–	a társadalmi kontroll kontroll gyenge
a hatalmak merev szétválasztása	félig elnöki, félig parlamentáris rendszer – Franciaország 1958– parlamentáris rendszer – Franciaország 3. és 4. köztársaság, de csak elméletileg – Nagy-Britannia		parlamentáris monarchia – régi angol rendszer – Franciaország, restauráció, 1814; júliusi monarchia, 1830	a társadalmi kontroll növekszik
a hatalmak egymással való közreműködése (vagy hajlékony szétválasztása)	a törvényhozók javára: gyűlekezeti rendszer – Franciaország 3. és 4. köztársaság gyakorlati működése – Svájc			
a hatalmak konfúziója vagy koncentrációja				

a végrehajtó hatalom
javára: **nem demokrati-**
kus rendszerek

latens pluralizmus és
színfalak mögötti érdek-
egyeztetés

– a hatalmat néhány
nagy érdekcsoport befo-
lyásolni tudja és vala-
mennyire van közvéle-
mény is, **de**

– a hatalom forrása maga
a politikai monopólium-
mal rendelkező párt

– a kontroll és a közvéle-
mény nyomása nem nyil-
vános és nem intézmé-
nyes

– az érdekérvényesítés sem
intézményesített

– nincs szervezett és érvé-
nyesített politikai szankció
a hatalom gyakorlóival
szemben

ségét. Így ez az elképzelés majdnem fatálisan az intézményes bénultság, illetve az államcsíny bekövetkezésének alternatívájához vezet. A rezsim franciaországi változatai nem is lettek maradandóak. Az Egyesült Államok viszont immár kétszáz éve az elnöki rendszer intézményei között él.

b) A franciaországi próbálkozások

Franciaországban 1789 óta három alkotmány, az 1791-es, az 1795-ös és az 1848-as fektette le alapelveként a hatalmak merev szétválasztását, s mindhárom előbb krízishez, majd az egyik hatalom erőszakos reakciójához vezetett. A két utolsó esetben ez a reakció véget is vetett a demokratikus államformának és a végrehajtó hatalom diktatúráját eredményezte.

- b.1 Az 1791-es első alkotmány még a dualisztikus szuverenitás elve, az alkotmányos monarchia keretében jelentkezik. A végrehajtó hatalom XVI. Lajos kezében marad, s az alkotmány nem biztosít neki semmiféle intézményes módot arra, hogy beleavatkozzon a törvényhozás munkájába. Feladata a tőle függetlenül megalkotott törvény alkalmazása. Az uralkodó egyedül vétőjoggal rendelkezik, de a vétő csak ideiglenesen tudja felfüggeszteni a törvényhozók akarátát. Két éven belül a nemzetgyűlés túlteheti magát a királyi vétón. Ezzel szemben a parlament – bár akadályozhatja a kormány munkáját – nem vonhatja felelősségre a végrehajtó hatalmat. Nincs tehát módja arra, hogy az uralkodóra rákényszerítse a neki megfelelő politikát, hiszen az általa hozott törvények végrehajtásáért végül is senki sem felelős.

A két hatalom konfliktusa nem sokat váratott magára. Ennek a konfliktusnak paroxisztikus betetőzése az 1792. augusztusi vétő, amikor a király nem fogadja el a nemzetgyűlés által sarkalatosan fontosnak tartott, az emigránsokra és a renitens papokra vonatkozó két törvény szentesítését. A krízist még súlyosabbá teszi a közben kitört háború és az, hogy mindenki úgy érzi: az udvar felszabadítóként várja az ellenséget.

Augusztus 10-én a Nemzetgyűlés végül is felfüggeszti a király hatalmát, és kezébe veszi a teljhatalmat. Szeptemberben ki is kiáltják a köztársaságot, amely ezúttal a hatalmak konfúzióján alapul majd.

A végrehajtó és a törvényhozó hatalom konfliktusában végül is a népszuverenitáson alapuló törvényhozás kerül ki győztesen, de hamarosan itt újabb problémák támadnak, és az ország megismeri majd a Robespierre-i terror néhez hónapjait.

- b.2 A hatalmak szigorú szétválasztásán alapuló (ezúttal monista) rendszert az 1795-ös Direktórium alkotmánya teremtette meg.

A végrehajtó hatalom itt kollegiális formát ölt, nehogy a Robespierre-féle terroruralom megismétlődjék. A Direktórium öt tagból áll, s bár a második képviselőház választja meg őket, az „igazgatók” nem felelősek a törvényhozó hatalom egyik háza előtt sem.

Ugyanakkor a törvényhozó hatalom is meggyöngül: a cél ezzel az, hogy a nemzetgyűlésnek az előző rendszerben gyakorolt teljhatalma megszűnjön.

A parlamentnek tehát két háza lesz: az Ötszázak és az Öregek Tanácsa. Az első javasolja és megvitatja a törvénytervezeteket, de nem szavaz, a második szavaz, de nem vitatkozik, tehát nem módosíthat az eléje kerülő szövegeken. Ez a rendszer, amely a két hatalmat kölcsönösen bénította, államcsínyek sorozatát és zavaros, anarchikus időket élt át. Az évek során a végrehajtó hatalom egyre tehetetlenebb lett és az utolsó államcsíny alkalmával (1799; 18 brumaire, l'an VIII) I. Napoleon kezébe csúszott át. Az ő alkotmányai azonban már nem a hatalmak szétválásán alapultak.

- b.3 Az elnöki rendszer utolsó és ténylegesen ilyen nevű francia kísérlete az 1848-as alkotmány keretében keletkezett. Az elnököt az immár általános választójoggal rendelkező lakosság négy évre választja meg. A minisztereket az elnök választja és hívja vissza: a parlament előtt tehát nem felelősek. A hatalmak szétválasztása annyira szigorú, hogy az elnöknek még vétőjoga sincs. A parlament közben megerősödik: egyetlen házában hétszázötven képviselő helyezkedik el, és az elnök nem oszthatja fel.

Nincs tehát semmiféle intézményes megoldás arra, hogy elsimítsa a két – egyformán a népszuverenitásból származó – hatalom között felmerülő konfliktusokat.

Az effajta konfliktusok természetesen hamarosan jelentkeztek is. Ez annál is inkább bekövetkezett, mivel az első elnök I. Napoleon unokaöccse lett, aki a demagógia eszközeivel és a népszavazás által hamarosan vissza is állította a császárság intézményeit. Ismét a végrehajtó hatalom győzött a népképviselő intézménye felett.

A három francia próbálkozás tehát azt mutatja, hogy a hatalmak merev szétválasztása és a hatalmak közötti kapcsolatok intézményesítésének hiánya végül is felemésztí az így elképzelt rendszert és vagy az egyik hatalom (a robespierré-terroret megelőző nemzetgyűlési diktatúra), vagy a másik hatalom (a két Napoleon) egyeduralmához vezet. Franciaországban a hatalmak merev szétválasztásán alapuló rendszerek végeredményben az így keletkezett politikai krízist megszüntető társadalmi „megváltó” hatalomra jutását eredményezték.

- c) Az amerikai megoldás

Mindezek ellenére az Egyesült Államokban kétszáz éve zökkenőmentesen működik egy ilyen típusú rendszer.

Mi ennek a sikernek az oka?

- c.1 Bár a hatalmak jogilag függetlenek egymástól, mégis van néhány érintkezési pont, amely a kölcsönös befolyást biztosítja:

– Az amerikai parlament két háza rendelkezik olyan attribútumokkal, amelyek nélkül az elnök nem kormányozhat (költségvetés, adók megszavazása, bizonyos kinevezésekhez való hozzájárulás, a külpolitika szenátusi kontrollja, az 1973-as War Power Act stb.); ahelyett, hogy konfliktusra vezetnének ezek a parlamenti hatáskörök, kompromisszumra késztetik az elnököt.

– Még fontosabb, hogy a Kongresszus és a Szenátus mindig apellálhat a köz-

véleményre, különböző bizottságai révén. A parlamenti bizottságok nyomozási lehetőségei, a tévé nyilvánossága előtt lefolytatott kihallgatások végül is állandó parlamenti kontroll alatt tartják a végrehajtó hatalmat. Nixon esete bizonyítja, hogy az elnök nem lépheti túl büntetlenül hatáskörét.

– De az amerikai rendszerben az elnök sincs kiszolgáltatva a parlament változó kedélyének: kormányzói hatalmát az sem bénítja, ha a parlament két házában nem az ő pártja van többségben. Az elnök rendelkezik ugyanis a vétőjoggal és gyakorlatilag az általa fontosnak tartott törvényjavaslatokat a házak elé tudja vitetni.

[Megjegyzés: Ezenkívül, az amerikai pártok nem hasonlítanak az európai, konkurens ideológiák köré szerveződő pártokra. Inkább a helyi tradíciókon alapuló választási gépezetről van szó, amelyek mindegyikében megtalálhatók a jobb- és baloldali szárnyak. Így, a közvéleményre apellálva az elnök elérheti, hogy a parlamenti többsége ne akadályozza politikáját, ha azt a választók nagy része helyesnek tartja.]

c.2 Egyéb tényezők is szerepet játszottak abban, hogy az Egyesült Államokban az elnöki rendszer életképes lehetett. A föderalizmus következményeként az alkotmány elsődlegesen államok közötti szerződés és nem az állampolgárok és a politikai hatalom viszonyának meghatározása. Így a mindennapi kormányzás nem is tartozik a föderális állam hatáskörébe. Ha ráadásul számításba vesszük, hogy a XIX. században – Lincoln kivételével – az elnökök hatalma végeredményben elég kevés tárgykört érintett, érthető, hogy az országnak volt rá ideje, hogy „megtanulja” a hatalmak szétválasztásával járó viselkedésformákat. Az elnöki hatalom és a föderális intézmények csak a XX. században lettek elsődleges fontosságúak. Ekkor azonban az intézmények működése már szilárd tradíciókra támaszkodhatott.

c.3 Az amerikai intézmények sikerének egy másik forrása az ország lakosságának érzelmi ragaszkodása az alkotmányhoz. Ezt a kétszáz éves szöveget úgy tiszteli ez a protestáns nép, mint az ótestamentumi tízparancsolatot; és a hatalom képviselőitől elvárja, hogy ennek szabályait és szellemét ők is betartsák (lásd Nixon).

c.4 Szintén liberalizmus: nem az államtól várják a boldogulást.

Ezek és még sok más tényező értetik meg, hogy a hatalmak szétválasztásán alapuló elnöki rendszer csak az Egyesült Államokban működik igazán. Máshová ezt a rendszert nem sikerült extrapolálni.

2. A parlamentáris rendszer

a) Elméleti séma

A parlamentáris rendszer a hatalmak egyensúlyán és hajlékony együttműködésén alapul.

Ebben a rendszerben a végrehajtó hatalom arculata kettős, mivel itt a többnyire szimbolikus szerepet játszó államfő és a kormányelnök szerepei különvál-

nak. Ennek a rezsimnek fontos ismérve, hogy mindkét hatalom rendelkezik olyan eszközökkel, amelyekkel befolyásolhatja a másik hatalom működését.

A miniszterelnök vezette kormány politikailag felelős a parlament előtt, amely interpellálhatja és meg is buktathatja a kormányt. De az utóbbi sem játékszer a parlament kezében, hiszen ha úgy érzi, hogy a közvélemény nem ért egyet a parlamentben folyó pártharcok alakulásával, az államfőnek javasolhatja a parlament feloszlátását. A kormány tehát a szuverenitás forrása elé viheti a két hatalom között felmerülő nézeteltéréseket és konfliktusokat.

Másrészt – az elnöki rendszerrel ellentétben – a kormány aktívan részt vesz a parlament életében, és a politikájának megfelelő törvényeket ő maga javasolja. A maga részéről a parlament nemcsak kontrollálja a kormányt, a képviselők soraiból kerülnek ki leginkább a miniszterek.

Amikor ez a rendszer harmonikusan működik, tehát amikor szilárd parlamenti többség alakul ki, nem is lehet eldönteni, hogy a kormány vagy a parlament kezében van-e az igazi hatalom. Ebben az esetben mindenesetre nincs kormányválság és a kormányok fennmaradnak a törvényhozási periódus egész időtartama alatt. Egy ilyenfajta stabilitás kialakulását nagyban elősegíti a kétpártrendszer és az, ha a parlamenti pártokon belül betartják a pártfegyelmet.

Ellenkező esetben, amikor a népképviselőtöbbi több kisebb-nagyobb pártra oszlik fel, és nincs világos és tartós parlamenti többség, csak hosszabb-rövidebb ideig tartó pártkoalíciók jönnek létre. Ebben az esetben a rendszert megoldhatatlan kormányválságok sorozata fenyegeti. Annál is inkább, mivel – a zavaros pártviszonyok miatt – feloszlátás vagy új választások esetén a választók általában hasonlóan kusza összetételű képviselőtestületet delegálnak a parlamentbe.

A francia alkotmánytörténet itt is a rendszer meghonosításának nehézségeiről tanúskodik, míg Nagy-Britannia a szilárd többségen nyugvó parlamentarizmus mintaképe.

b) A franciaországi próbálkozások

Franciaországban négy alkalommal is kísérlet történt arra, hogy bevezessék a dualista, két esetben pedig a monista szuverenitási berendezkedés keretében került sor.

A két dualista kísérlet

b.1 Az első példát az 1814-es Bourbon-restauráció chartája szolgáltatja.

A restauráció alkalmából a végrehajtó hatalom újra visszakért a király kezébe. De ez alkalommal – bár az uralkodó effektíve kormányoz – a miniszterek parlamenti felelőssége mégis megvalósul. Ennek ellensúlyozására az uralkodónak jogában áll feloszlítani a parlamentet.

XVIII. Lajos képes volt ezt a rendszert működtetni. Utódja azonban (X. Károly) konfliktusba került a parlamenttel. 1830-ban a király feloszlítja a parlamentet, de az új választások hasonló összetételű házat eredményeztek. Ahelyett, hogy elfogadta volna a népszuverenitás döntését, a király megszegte az alkotmányt. Az állam biztonságára vonatkozó cikkelyek hamis és

rosszindulatú értelmezése alapján az uralkodó felfüggesztette a sajtószabadságot, feloszlatta a még össze sem ült parlamentet és a szavazójog megváltoztatásával új választásokat hirdetett. Erre volt válasz az 1830-as júliusi forradalom.

Ez a konfliktus a kettős szuverenitás tarthatatlanságát bizonyítja: ha az uralkodó ténylegesen szuverén, nehéz azt elvárni tőle, hogy meggyőződésével ellentétes politikát folytasson. Viszont, ha a nép is szuverén, az is természetes, hogy megkövetelje akaratának teljesítését. A konfliktus tehát elkerülhetetlen, mint a két dudás egy csárdában esetében.

X. Károly nem volt hajlandó megérteni és elfogadni, hogy a parlamentáris rendszer és a modern idők logikája a korabeli angol fejlődés irányába mutatott. Ott az uralkodó lassan visszahúzódott az aktív kormányzástól, és az ország vezetését a – csak a parlament előtt – felelős kormány kezébe adta át.

- b.2 Az 1830-ban keletkezett új charta mindenesetre egy teljesen hasonló folyamatot ismétel meg. Bár Lajos-Fülöp elfogadta a parlamentáris rendszer megerősödését, fennmaradó végrehajtó hatalmát maximálisan használni akarta, többek között arra, hogy az általános választójogot reklamáló demokratikus mozgalmakat elfojtsa. Erre a kihívásra az 1848-as februári forradalom lesz a válasz.

A két monista kísérlet

- b.3 A második császárság bukása után a III. köztársaság megpróbált ismét visszatérni a parlamentáris rendszerhez, s az 1875-ös törvények egy ilyen típusú államformát valósítottak meg. A gyakorlat azonban hamarosan elkanyarodott a parlamentáris rendszer eredeti sémájától.

Az történt ugyanis, hogy a köztársasági elnök javára garantált parlament-felosztási jogot egy 1877-ben bekövetkezett krízis teljesen lejáratta, és emiatt ezt a lehetőséget az ezután következő államfők nem tudták (nem merték) többé alkalmazni.

A történet a következő: 1871 után a parlamenti többség királypárti, de – mivel a trón várományosa nem akarja elfogadni a háromszínű zászlót – a monarchia visszaállítása egyelőre nem sikerül. Így 1873-ban a parlament – átmeneti megoldásként – a királypárti Mac Mahon marsallt megválasztja hét évre köztársasági elnöknek.

Az 1876-ban megválasztott új parlament többsége azonban republikánus. Az elnök – aki nem akar együttműködni ezzel a többséggel – felosztatja a parlamentet, de 1877-ben a választók megerősítik egy évvel ezelőtti döntésüket. Ha nem is azonnal, Mac Mahon végül megérti, hogy a szuverén nép döntése előtt meg kell hajolnia, így két év múlva lemond. Mindenesetre az 1876–79-es krízis oka az volt, hogy az elnök teljesen félreértette a parlament felosztatásának jelentését. A parlamenti rendszerben ez akkor szükséges, amikor a kormány és a törvényhozók közötti konfliktus megakadályozza az in-

tézmények működésének folyamatosságát. Mac Mahon viszont, saját szerepét is félreértve, a parlamentet nem az intézmények diszfunkcionálása miatt, hanem azért oszlatta fel, mert annak politikai arculata nem felelt meg saját személyes elképzeléseinek, továbbá azoknak a jobboldali erőknél sem, amelyek a restauráció visszatérésében bíztak. Csakhogy ez a félreértés súlyos következményekkel járt a későbbiekre nézve, mert véglegesen lejáratta és lehetetlenné tette a parlament feloszlatásának jogát. Mac Mahon utódai az 1879-ben megválasztott Jules Grévy interpretációját követték, aki kijelentette: „Én sohasem fogok ellentétbe kerülni a nemzet akaratával.” 1879-ben tehát véglegesen kiiktatták a parlament feloszlatásának lehetőségét az alkotmányos gyakorlatból.

Így viszont a kormányok nem rendelkezhetek többé azzal a fegyverrel, amellyel a szüntelen pártharcok színterévé váló parlamentet jobb belátásra bírhatták volna. A végrehajtó hatalom így teljesen a parlament függvénye lett. Gyakorlati működésében tehát a III. köztársaság a **hatalmak konfúziójának** példája, s mint ilyen, a törvényhozók teljhatalmát tükrözi.

- b.4 Az 1946-ban alakult IV. köztársaság különben megismétli ugyanezt a képletet. Teoretikusan ez is parlamentáris rendszer s a parlament feloszlatása egyenesen a kormány jogkörébe tartozik. A valóságban azonban ennek a jogkörnek a gyakorlása annyira körülményes, olyan bonyolult procedúrát igényel, hogy végül is a helyzet e szempontból nem változott igazán (például a parlamenti periódus első tizennyolc hónapjában csak akkor lehetséges, ha ezen az időszakon belül kétszer van kormányválság; ha a parlament abszolút többséggel leszavazza a kormányt.)

[A parlament feloszlatása mégis megtörtént egy alkalommal, 1955-ben. Akkor is azért, mert a pártok nem vették észre, hogy véletlenül a parlament feloszlatásának összes feltételei összejöttek.]

A IV. köztársaság gyakorlatában még inkább a parlament túlsúlyát és az ebből eredő kormányválságok még felgyorsultabb sorozatát produkálta.

Összefoglalóan elmondható, hogy Franciaországban nem sikerült krízismenetesen működtetni a parlamentáris rendszert.

Az 1814-es és az 1830-as rendszerek fő hibája az volt, hogy a végrehajtó hatalom feje, a koronás államfő túlzott mértékben kívánt élni hatalmával.

A III. és a IV. köztársaság alkotmánya az ellenkező hibának lesz az áldozata: a köztársasági elnök, illetve a kormányelnök nem meri vagy nem tudja használni a parlament feloszlatásának jogát.

Így aztán a rendszer alapfeltétele, a hatalmak egyensúlya nem valósulhat meg, mégpedig a két köztársaság esetében azért, mert ugyanakkor a parlamentben nem sikerül egy egységes és szilárd kormánypártot kialakítani.

Itt viszont, a parlament feloszlatását illetően, paradox helyzet alakul ki: ha ugyanis egy szilárd többségi párt vagy pártkoalíció létrejön, a disszolúcióra nincs is szükség, illetve azt egészen más célra használják.

A parlamenti rendszer végül is csak akkor működik igazán, ha a törvényhozó és a végrehajtó hatalom harmóniáját a priori biztosítja a pártalakulás arculata és az ország lakosságának hozzáállása a politika kérdéseire. Ha a felosztásra szükség van, a parlamentáris rezsim állandó instabilitással küszködik (például Olaszország, Belgium). Ha pedig – mint Franciaország esetében – a felosztás politikailag lehetetlenné válik, a valóságban a rendszer a hatalmak konfúzióját, a törvényhozók egyeduralmát produkálja, és ez szintén kormányválságok sorozatát eredményezi.

c) Az angol példa

Ha Nagy-Britannia a parlamenti rezsim hazája lett, annak több oka is van, amelyek nem ennek az intézményrendszernek a belső logikájából, hanem az ország történelmi és politikai hagyományából erednek.

- Nagy-Britanniában a parlamentáris rendszer a középkor óta folyamatosan alakult ki.
- A Tudorok és a Stuartok despotizmusa két forradalommal végződik (1648: I. Károlyt kivégzik; 1688: II. Jakab trónfosztása) s ezek után a monarchiát III. Vilmos csak úgy mentheti meg, ha kiegyezik a parlamenttel.
- Ráadásul a XVIII. század elején trónra kerülő Hannoveri-dinasztia uralkodói méginkább visszahúzódtak az aktív kormányzástól. I. György nem is tud angolul, és emiatt nem vesz részt a minisztertanácson. Ebből is tradíció lesz, s az államfő szerepe szimbolikus arculatot ölt („a király uralkodik, de nem kormányoz”).
- A kormány és a parlament viszonyát egy jól működő kétpártrendszer garantálja. A kiegyezés korának magyar gyakorlatával ellentétben az ellenzék itt mindig kormányképes és a valóságban megbecsült jogokkal bíró intézménynek számít.

[Megjegyzés: Ha kettőnél több jelentős párt van jelen a parlamentben, az angol szisztéma sem funkcionál. 1906 és 1935 között, amikor a Labour Party még nem helyettesítette teljesen a Liberális pártot, még három párt szerepelt a parlamentben. Eredmény: koalíciós minisztériumok és kormányválságok.]

- A közvélemény elfogadja a kétpártrendszerrel járó torzulásokat. A kétpártrendszer és az ezt lehetővé tevő választási törvény antidemokratikusnak tűnhet, hiszen a közvéleményben jelentkező különbségeket nagyon leegyszerűsíti, és a domináns pártokon kívüli pártoknak jóformán semmi reményt sem ad a hatalom gyakorlására. De egy másik nézőpontból azt is lehet mondani, hogy Nagy-Britanniában a választók maguk döntenek el, hogy ki legyen a miniszterelnök, míg a többpárti demokráciákban a kormány a pártok egymás közötti traktációinak, koalícióinak eredménye. Végeredményben nem a választók, hanem a pártbürokráciák döntenek el, milyen legyen a végrehajtó hatalom által megvalósítandó kormányprogram.

A valóságban az angol választók a végrehajtó hatalomra szavaznak, hiszen annak feje a többségi párt vezére.

- Végeredményben a kormány és a győztes párt egyazon szervezet két arcukat képviselik, és a törvényhozók többsége végül is a kormányelnök akaratának engedelmeskedik. Így a kormány politikai felelősségének kérdése igen ritkán kerül napirendre: a valóságban inkább a kormány ellenőrzí és irányítja a parlament munkáját, mint fordítva.
- A parlament felosztatásának joga, amelyet az angol miniszterelnökök igen gyakran használnak, nem felel meg e lehetőség eredeti céljának (a kormány védekezése a parlament túlkapásaival szemben). A disszolúcióra akkor kerül sor, amikor a kormány úgy érzi, hogy újraválasztásának az esélyei a legjobbak.

Végeredményben a zökkenőmentesen működő angol parlamentarizmus igazából nem a két hatalom egyensúlyán, hanem a **kormány és a parlamenti többség ozmózisán** alapul. Az intézmények stabilitását a kétpártrendszer és az angol politikai hagyományok általános tisztelete garantálja.

3. A hatalmak konfúziója: a gyűlekezési rendszer és a diktatúra

a) Elméleti séma

Itt az elméletileg legdemokratikusabb és a diktatórikus rendszerek közös választóvonalához érkezünk, amelyek mindkettője a hatalmak elkülönítésének tagadásán – azaz a montesquieu-i elv elvetésén – alapul.

A nyugati típusú demokratikus megoldás a hatalmak konfúzióját a **törvényhozók javára** valósítja meg.

Ez az álláspont teljesen logikus, amikor úgy véli, hogy a modern monista demokráciában, ahol a hatalom teljes egészében a szuverén nép akaratából ered, a hatalmak szétválasztásának nincs sok értelme. Ha a közvetlen demokrácia nem is lehetséges, a szuverenitás igazi letéteményese a képviselők testülete, a nemzetgyűlés. A kormány tehát nem lehet más, mint a parlament végrehajtó bizottsága, amelyet a parlament bármikor visszahívhat. A kormánynak mint olyannak a parlamenttel szemben semmiféle hatalma sincs. A képviselőkön keresztül a népszuverenitás viszont állandóan ellenőrzi a törvények és a törvényhozás által meghatározott politikai program végrehajtásával megbízott testület munkáját.

A hatalmak konfúziójának másik, nem demokratikus változata a **végrehajtó hatalom javára** egyesíti a hatalmi funkciókat. Ez a megoldás egyetlen személy vagy egy kisszámú testület diktatórikus uralmát jelenti. Gyakran előfordul, hogy a providenciális ember, amely személyében egyesíti a hatalmakat, népszavazással szankcionálhatja uralmát (lásd a két Napoleon Franciaországban).

De gondolatmenetünk jelenlegi állomásán itt csak a demokratikus változat, a gyűlekezeti rendszer ismérveiről lesz szó.

Itt Franciaországnak az 1793-as, különben életbe sem léptetett, de megszavazott alkotmányával és a III. és IV. köztársaság gyakorlati működésének tanulságaival szolgál. Ha a Szajna partján e két utóbbi rendszer a politikai instabilitás prototípusa, addig Svájcban a gyűlekezeti rendszer zavartalanul működik.

b) A francia példák

b.1 Az 1793-as alkotmány az első népszuverenitáson alapuló köztársasági rendszer körülírása.

A törvényhozó testületnek egy háza van, s hogy a nép befolyása a lehető leg-erősebb maradjon, a képviselőket egy évre választják csak meg. Ráadásul a referendum intézménye is létezik: a törvények csak a nép jóváhagyásával vagy legalábbis tiltakozásának hiányában léphetnek életbe.

A végrehajtó bizottságot a parlament nevezi ki. Ennek huszonnégy tagja van és felét évente újra kell választani. E testület egyedüli feladata a törvények és a parlament rendeleteinek a végrehajtása.

A francia forradalom ellen vezetett nemzetközi háború miatt ez az alkotmány nem léphetett életbe. Miután a nemzetgyűlés kijelentette, hogy „a béke megkötéséig a kormányzás forradalmi lesz”, a hatalmat a Comité de Salut Public vette át, azaz a gyűlekezeti rendszer helyett a Robespierre vezette csoport diktatúrája érvényesült. A jakobinus klub és a párizsi tömeg mozgósításával, valamint a terror vérengzéseivel ez a csoport hatalma alá vetette a nemzetgyűlést és a lakosságot.

Robespierre bukása után (9 thermidor) a nemzetgyűlés visszaszerzi az irányítást – azaz a hatalmi szerkezet visszabillen a gyűlekezeti rendszer sémája felé –, s a parlament újra különböző bizottságain keresztül kormányoz. A forradalmi hullám elapad, azonban a rendetlenség is egyre nő: a helyzet megérett arra, hogy a végrehajtó hatalom újra felülkerekedjen. 1795-ben megszületik tehát a már említett Directoire-rezsim, amely a napoleoni császárság felé vezető út első állomása lesz.

Önmagában véve az 1793-as alkotmány egy ultrademokratikus rendszer körvonalait fogalmazta meg, és hosszú évtizedeken keresztül ez az elképzelés maradt a francia baloldal ideálja.

Ezeket az elgondolásokat azonban nem sikerült megvalósítani és félő, hogy ez nem is kompatibilis a modern idők követelményeivel, amelyek mindenütt megnövelték az állami feladatok számát és a kormányhatalom jelentőségét. S mi több, a demagógia hatására a gyűlekezeti rendszer könnyen aktív kisebbségek terroruralmához is vezethet.

[Megjegyzés: Mindenesetre az 1793-as alkotmány a baloldali demokratizmus egyik alap-paradigmáját képezi (pl. Jaurès).]

b.2 A parlamentáris rezsim formális leple alatt a III. és IV. köztársaság **gyakorlati** működése szintén a törvényhozó testület túlsúlyáról tanúskodik.

Mint már említettük, 1785 és 1958 között a francia kormányok a parlamenti pártharcok játékszerei voltak és a disszolúció fegyverével is élhettek. Kri-zishelyzetekben a kormányzat instabilitása igen nehézzé tette a megfelelő intézkedések meghozatalát. Ugyanígy koherens politikák hosszabb távú tervek és modernizációs folyamatok kidolgozása és végrehajtása is nehézkessé vált, hiszen a koalíciókhoz szükséges legkisebb pártok is érvényesíteni tudták az őket támogató körök konzervatív érdekeit. Ráadásul egyetlen kor-

mány sem rendelkezett a nagyobb lélegzetű akciókhoz szükséges idővel. Különben ez a helyzet a parlamentnek sem tette lehetővé, hogy maga irányítsa a kormányok munkáját: a sokféle párt és a pártkoalíciós lehetőségek különböző és gyakran egymásnak ellentmondó célkitűzéseket takarnak. Mindebből csak rossz kompromisszumok, politikai instabilitás, a kormányzás paralizise és inkoherenciája származhattak.

[Megjegyzés: Néhány számadat ékesen illusztrálja mindezt:

- hatvanöt éves működése alatt a III. köztársaság száznégyszáz kormányt ismert;
- a IV. köztársaság parlamentjeiben nyolc párt kapott helyet;
- 1946 decembere és 1958 májusa között huszonkét kormány volt hatalmon (-partitokrácia).]

A IV. köztársaság végül is a dekolonializáció, közelebbről az algériai háború problémáit már nem tudta megoldani.

c) A svájci megoldás

Svájcban azonban a nemzetgyűlési rendszer sikerrel működik, több mint száz éve.

A föderalista svájci államban a parlamentnek szükségszerűen két háza van: a Nemzeti Tanács, amely az ország lakosságát képviseli, és az Államok Tanácsa, amelyben minden kanton két–két képviselővel rendelkezik.

A végrehajtó hatalom a héttagú Szövetségi Tanács kezében van, amelyet a két ház választ meg négy évre. A kormány tehát nem hivatkozhat közvetlenül a népszuverenitásra, s teljesen a parlament kezében van. A Szövetségi Tanács politikáját tehát a parlament bármikor módosíthatja, és ekkor a kormány nem mond le, hanem tudomásul veszi a parlament óhaját.

Ha ez a rendszer Svájcban működik, ennek okai a következők:

- A parlament nem ülésezik állandóan. Évente csak két–három hónapra ül össze. Egy kormány valóságos ereje így jelentős, hiszen az ország életét gyakorlatilag ő igazgatja. A Szövetségi Tanács tagjai és ezek munkatársai a kormányzás igazi szakemberei. A Tanács tagjait számtalanszor újraválasztják (átlagos időtartam: tizenegy év, de egyesek harminc évig is hivatalban maradnak).

- A szövetségi állam csak bizonyos kompetenciákkal rendelkezik, a többit a helyi önkormányzatok végzik el.

- A kormány az összes parlamenti párt koalícióját képezi. A különböző pártok hagyományos megosztásban vesznek részt a Szövetségi Tanácsban. A pártok tehát szövetkeznek egymással, nem ideiglenes életű koalíciók kialakítása a céljuk.

Svájc példája mindenesetre ismét azt bizonyítja, hogy önmagában véve egy intézményrendszer csak absztrakt felépítmény: a konkrét körülmények és a történelmi hagyományok eredménye, ha egy bizonyos felépítésű intézményrendszer funkcionál valamelyik országban.

4. A sikeres francia megoldás: az V. köztársaság alkotmánya

Úgy tűnik, az V. köztársaság alkotmánya megoldást talált Franciaország másfél évszázados intézményes instabilitására. Ez a rendszer különben elég eredetinek mondható, hiszen a három fentebb megkülönböztetett modell egyikébe sem illik bele, és végül is az elnöki és a parlamentáris rendszer szintézisét vagy keverékét valósítja meg. Ezért az alkotmányjogászok félig elnöki, félig parlamentáris rendszernek nevezik.

A rendszer félig elnöki, mert az elnököt a választók egyenesen (közvetlenül) választják meg, és az államfő — bár politikai felelőssége nincs — fontos jogokkal rendelkezik (a parlament fölösztatása, a kormány kinevezése, a minisztertanács elnöklése, a törvények kihirdetése, referendumok kezdeményezése, különböző rendeletek és kinevezések aláírása, külpolitikai és honvédelmi hatáskörök, speciális hatalom válság idején, kegyelmi jog stb.).

Másfelől a rendszer mégis parlamentáris, hiszen az Egyesült Államok rendszerével ellentétben a parlament felelősségre vonhatja a kormányt. Ennek ellenére az V. köztársaság alkotmánya nagymértékben beszűkítette a parlament hatalmát. Egyrészt a törvény formális keretei csak bizonyos — limitative felsorolt — tárgyak esetében szükségesek. Az összes többi esetben elegendő a kormányrendelet. Másrészt a kormány erősen befolyása alatt tartja a parlament munkáját, hiszen prioritása van a parlament napirendjének a meghatározásában. Végül az új alkotmány teljesen racionalizálta a parlament működését, az obstrukció lehetősége például nagymértékben csökkent.

Nincs itt mód ennek az alkotmánynak részletes ismertetésére. Annyi azonban bizonyos, hogy végre sikerült kidolgozni egy működőképes és a különböző politikai helyzetekhez alkalmazkodni tudó intézményrendszert, amely megfelel a francia körülményeknek. Erre csak két példát:

— Franciaországban a kétpártrendszer megvalósítása lehetetlen, hiszen az ország közvéleménye igényli az ideológiai sokszínűséget és ezek politikai képviselőit. Az új alkotmány ezt nem akadályozza, de az elnököt támogató pártokat szövetségre készíti és így lehetővé teszi a kormányok stabilitását. Egyben a többpártrendszer ellenére elősegíti a parlament bipolarizációját.

— A francia közvélemény számára nagyon fontos, hogy az intézmények milyen mértékben apellálhatnak a népszuverenitásra. A múlt rendszereiben csak a parlament rendelkezett közvetlen referenciával. Az V. köztársaság rendszerében 1962 óta az elnököt is a nép választja. A végrehajtó hatalom autonómiája nőtt tehát a parlamenttel szemben és konfliktus esetében, vagy ha az elnök személye megváltozott, az államfő visszaküldheti a képviselőket a választók elé. Így 1981-ben például Mitterrand elnök feloszlatta a jobboldali parlamentet, hogy a választók programját megvalósítani hajlandó törvényhozó testületet küldjenek a nemzetgyűlésbe.

Ennek ellenére a parlament továbbra is megbuktathatja a kormányt. Így — az Egyesült Államokkal ellentétben — a kormánynak állandóan ügyelnie kell arra, hogy élvezze a parlament bizalmát.

Mindenesetre az 1958-as francia alkotmány lehetővé tette:

- a kormányok stabilitását,
- a demokrácia fennmaradását,
- a különböző pártállású kormányok váltakozását,
- az elnöki hatáskör rugalmas értelmezését (lásd Mitterrand 1986 előtt és azóta is),
- a krízisek békés megoldását (lásd 1968).

Az 1958-as francia alkotmány tehát az intézmények sikeres adaptációjának érdekes és eredeti példája.

*

A táblázatban már szemléltettem a hatalmak kapcsolatán alapuló intézményi modelleket, és megpróbáltam az ezekkel járó problémákat elemezni. Összefoglalásként a következő megjegyzéseket tenném.

A zökkenőmentesen működő nyugati demokráciákban a **kormányhatalom folytonossága** többé-kevésbé biztosított egy-egy törvényhozási ciklus idejére. Ezek a rendszerek mint valamiféle **ideiglenes monarchiák** működnek, hiszen Franciaországban és az Egyesült Államokban a kormányfőt/államelnököt megbízása időtartama alatt politikai felelősség nem terheli, Nagy-Britanniában a többségi párt vezetője, a miniszterelnök gyakorlatilag ugyanilyen immunitást élvez. A végrehajtó hatalom tehát legalább négy–öt éves távlatban gondolkodhat, hatalma bizonyos ideig biztosított. Felelősségét a következő választásokon szankcionálja a szuverén nép. Ezekben az országokban a politikai szankció tehát igazából nem a parlamentnek, hanem a népnek a kezében van. Két választás között viszont a kormány viszonylag szabadon rendelkezik a hatalom eszközeivel. A modern társadalom igen komplex problémái miatt ez a körülmény elég nagy jelentőségű. Egyáltalán nem biztos, hogy igazán megfelelnek a modern társadalom követelményeinek azok az elképzelések, amelyek a végrehajtó hatalmat teljesen alávetik egy **koherens többség kialakítására nem képes** parlamentnek vagy gyűlekezetnek. Ha ez így van, akkor a politikai gondolkodás figyelmét a végrehajtó hatalom működésére, a hatalom és a demokrácia összeegyeztetésére kell összpontosítani, ez pedig nem mindig rokonszenves a politológusoknak.

Mindenesetre az eddigi fejtegetések bizonyítják, hogy a demokratikus társadalom működtetése nem önmagától megvalósuló folyamat. Az egyes országoknak igazán megfelelő intézményrendszer nem az absztrakt elképzelések belső logikájának helyességétől függ, hanem attól, hogy a rendszer megfelel-e az ország történelmi hagyományainak, a nép politikában tanúsított temperamentumának, az emberek egymás közötti magatartásának stb. Nem mindig könnyű itt a megfelelő modellt megtalálni: Franciaország, ahol a törvényhozó hatalom és a végrehajtó hatalom kapcsolatában krónikus egyensúlyzavarok jelentkeztek, százhetven évig kereste a testére szabott alkotmányt.

Franciaország példája azért érdekes számunkra, mert ez az egyensúlyzavar a túlzottan hosszú életű, abszolutisztikus uralkodás következményeként jelentkezett. Amikor a társadalomnak sikerült megszabadulnia a nem demokratikus uralkodóktól, olyan intézményeket alkotott, amelyek nemcsak az önkényuralom visszatérését, de a kormányzást magát is lehetetlenné tették. Az ekkor jelentkező anarchia után a diktatórikus kormányzás természetesen ciklikusan visszatért. Ha Magyarországon lehetséges a nemdemokratikus kormányzás demokratikus irányba való fejlesztése, akkor arra is vigyázni kell, hogy:

- egyrészt az így elképzelt modellek ne vezessenek szükségszerűen az intézményeken belül konfliktusra,
- másrészt garantálják a társadalom kormányozhatóságának fennmaradását.

Néhány gondolat a magyarországi intézményes reformelképzelések kapcsán

1. A jelenlegi helyzet jellemzése

A jelenlegi magyar helyzet a **végrehajtó hatalom javára történt hatalmi konfúzió és koncentráció** példájával szolgál. A hatalmat ebben az esetben egy kollektív szuverén, az ideologikus legitimációt modelláló párt monopolizálja. A **törvényhozás** így nem játszik lényeges szerepet (az Országgyűlés rövid ülészakokra gyűlik csak össze, az Elnöki Tanács törvényhozó szerepet is játszik, a jogszabályok hierarchiája nem érvényesül szigorúan stb.).

Ami a **kormányzást** illeti:

- a **párt** és az **állam** szerepei nem határolódnak el világosan egymástól;
- a **kormány** és a **közigazgatás** egymásba folynak (a politika nem áll meg a kormány és a vezetői pozíciók határán);
- a **közigazgatás** és a **gazdasági tevékenység** is összekeverednek: a gazdasági tevékenység bizonyos szempontból az állami bürokrácia egy ágazatát képezi, és a termelés gyakran az adminisztratív tevékenységekkel rokon ismérveket ölt;
- **ahol nem kellene**, ott a döntések politikai jelleget kapnak (túlpolitizálás), **ahol pedig ez szükséges lenne** – például világos döntési alternatívák megfogalmazásánál –, ott a monopóliumában biztosított párt és az őt befolyásolni képes csoportok erőviszonyának mindenkori alakulása dönt. Ez viszont gyakran akadályozza, hogy a politikai döntés az erőviszonyok fölé tudjon helyezkedni.

Másrészt a lakosság is sabotálni tud bizonyos intézkedéseket vagy passzívtással, vagy a végrehajtás rossz minőségével.

Mindenesetre a lényeg az, hogy a hatalom gyakorlóival szemben nincs semmiféle **intézményesen megszervezett és a közakarat által érvényesíthető politikai szankció**, így nem érvényesül a közösség előtti **politikai felelősség sem**.

Egy politikai vonal csődbejutása esetén csak a párt szankcionálhat, de a pártot — amelynek nevében a mindenkori politikát megfogalmazzák — nem lehet felelősségre vonni. A párt immunitása tehát nem ideiglenes (mint például a francia vagy az amerikai elnök esetében). A párt permanens politikai immunitással rendelkezik és végeredményben ez a pártnak magának sem jó, hiszen a mai világban a kormányoknak szükségük van a külvilágból jövő elektrosokkokra, hogy időben felébredjenek, amikor a társadalom egyre nehezebben kormányozható hajóját zátonyos vizekre viszik. Ráadásul — mivel a hatalom birtokosa nem él a mindenkori adaptáció optimalizálásának abszolút kényszere alatt — a hatalmi személyzet kiválasztásában a kompetencia és a politikai rátermettség nem szükségszerűen az egyedüli kritérium. Emiatt aztán a hatalom funkciói nem is mindig gyakorolnak vonzóerőt mindazokra, akiknek erre képességeik lennének.

Minden ideológiai elfogultságot félretéve, azt lehet tehát mondani, hogy az egypártrendszernek nehéz megtalálni azt a kívülről buzdító és sarkalló erőt, amely számára szükségessé teszi a legjobb megoldások állandó keresését és azok legrövidebb időn belüli érvényesítését és adaptációját.

2. A reformelképzelések néhány formája

A magyarországi politikai reformelképzelések közös, alapvető problémája a következő: hogyan lehetne a hatalom gyakorlását nagyobb mértékben rákapcsolni a társadalomra.

Erre a visszacsatolásra nemcsak a társadalomnak van szüksége. A hatalomnak is érdeke, főleg a mostani, egyre erősödő krízishelyzetben, hogy döntései hatékonyabbak, racionálisabbak és végrehajtásukban biztosítottak legyenek.

A reformelképzeléseknek van viszont egy átléphetetlennek tűnő határa: a reformnak fenn kell tartania a **párt hatalmi monopóliumát** és ennek érdekében — úgy tűnik — az **egypártrendszert** is. A kérdés az, hogy e feltételek mellett túl lehet-e jutni a **latens pluralizmus primitív** és a társadalom egésze számára végeredményben **káros megoldásain**.

A továbbiakban szeretnénk megvizsgálni két elképzelést, majd felvázolni egy esetleges harmadik lehetőséget.

a) A latens pluralizmus intézményesítése

Az egyik legkézenfekvőbb elgondolás itt az, hogy talán meg lehetne próbálni a **latens pluralizmus intézményesítését**. Így létrejöhetne az érdekegyeztetés **nyilvános fóruma**, amely ugyanakkor **kontrollálhatná** a hatalom gyakorlását. Másfelől viszont ez az elképzelés nem módosítaná a hatalmi struktúra képletét, minimális struktúraváltozással járna.

a.1 Az itt felmerülő elképzelést az általam ismert előadások közül Pokol Béla fogalmazta meg a legigényesebben a *Valóság* 1986/12-es számában, „Alternatív utak a politikai rendszer reformjára” című tanulmányában.

A szerző kettős feladatot jelöl ki. Egyrészt létre kell hozni a központi rend-

szerben az egységet, tehát hogy a kormány valóban kormányozzon, és ne legyen a különböző érdekharcoló alakulásának játékszere. Másodszor viszont a közigazgatásról így leválasztott „alattvalói” politizálást nyilvánossá kell tenni. Létre kellene tehát hozni azokat a mechanizmusokat, amelyek „konszolidáltan becsatornázzák a társadalmi rétegek eltérő politikai véleményeit az állami döntési folyamatokba”. Ezt a mechanizmust a „társadalom érdek- és véleményküzdelseit artikuláló” valamiféle szerv biztosíthatja. De mi legyen ez a szerv?

Pokol Béla szerint ez a szerv nem jelentkezhethet a politikai szférában, hiszen itt a véleménykülönbségek intézményesítése a többpártrendszert vonná maga után. Ennek lehetőségét a magyarországi helyzet sajátosságai miatt azonban axiómaszerűen ki kell zárni.

Pokol Béla úgy gondolja azonban, hogy van „a politikai akaratképzésnek egy kompromisszumosabb útja is”, ez pedig a **neokorporatista** intézményesítés révén jöhet létre. Nyugaton az effajta intézmények biztosítják azt, hogy a társadalom **heterogén réteg- és csoportérdekei** bekapcsolódjanak az állami döntésekbe. Egy **érdekképviselői kamara** Magyarországon is képes lenne arra, hogy a már fennálló latens pluralizmust, sőt az ez idáig nem vagy alig jelentkezett érdekeket is nyilvánossá tegye és intézményesítse. Így a társadalomban jelentkező érdekek külön fórumon és nyilvánosan jelentkezhetnek, és lehetővé válnék, hogy végre intézményes formák között hassanak politikai akaratképzésre.

Mindenesetre az érdekképviselői kamarát úgy kellene kiépíteni, hogy **valóban kifejezze a lényegesebb érdekkülönbségeket**.

De nem elég egy ilyen kamarát megteremteni. Azt is meg kell határozni, hogy milyen legyen a kapcsolat a kamara és az államhatalom között. Itt Pokol Béla több lehetőséget is felsorol, amelyek közül a legradikálisabb az, amelyik az érdekképviselői kamarában a **parlament második házát** látja. A szakmai döntés-előkészítési szakasz után a felmerült **döntési alternatívák között** az érdekképviselői kamarán belül mehetne végbe a **szelekció**, azaz a politikai érdekérvényesítés.

Pokol Béla javaslata azért érdekes, mert a hatalmi struktúra fennmaradása mellett mégis megpróbálja intézményesíteni a társadalom létező pluralizmusát.

Mégis, ez a megoldás egy sor problémát vet fel.

– Legelőször is azt kell hangsúlyozni, hogy az igazi problémák ott kezdődnek, ahol Pokol Béla cikke végződik. A szerző ugyanis nem részletezi, hogyan képzei el az érdekképviselői kamara működését és jogait. Itt két lehetőség van, a kamara vagy kötelezi a kormányt, vagy nem.

Ha kötelezheti a kormányt, a politikai szférát csak látszólag kerültük el. Ebben az esetben ugyanis a kormány és a kamara közötti nézeteltérés vagy konfliktus esetén az előbbinek alkotmányosan meg kell hajolnia, s ha erre

nem hajlandó vagy mennie kell, vagy pedig államcsíny útján neutralizálnia kell az érdekképviselői kamarát. Bármelyik hipotézist választjuk is, a kamara mindenképpen politikai területté válik, ha a kormánnyal szemben érvényesíthető akaratképzéssel ruházzuk fel. Ez azonban ellentétes a kamara hipotézisével (az érdekképviselői kamara nem jelentkezhetik a politikai szférában).

[Megjegyzés: és ha már úgys politikázásról van szó, a kamara nem is a legjobb megoldás.]

Ha viszont a kamara **nem kötelezheti a kormányt**, akkor – bármilyen nevet is adjunk neki s bármilyen nagyszerű épületben helyezzük is el – a kamara csak egy tanácsadó-javaslattevő szerv marad, amelynek a latens pluralizmussal szembeni egyetlen előnye a nyilvánosság. Csakhogy – mivel ez a nyilvánosság végül minden valószínűség szerint elég formális intézmény maradna – a hatékonyságra törekvő, illetve a morális súllyal nem rendelkező rétegek továbbra is a latens pluralizmus lehetőségeit használnák ki érdekeik érvényesítésére.

– Másodszor, Pokol Béla elképzelése túl nagy jelentőséget tulajdonít a különböző **társadalmi rétegek érdekeinek**. Az érdekegyeztetés imperialisztikus felfogása és az azon alapuló szociológia azt az illúziót táplálja, mint az egyes társadalmak általános érdeke a különös érdekek összeegyeztetése, összege, integrációja lenne csak. Ez viszont nincsen így. Különösen akkor nem, amikor a társadalom krízishelyzetbe kerül, amikor áldozatokat kell hozni, amikor a hosszabb távú politikák több réteg rövid távú érdekeit sértik. Ekkor a társadalomnak nem az érdekeket kell **egyeztetnie**, hanem **választania kell** a krízis megoldására vállalkozó különböző politikai programok között.

[Megjegyzés: Itt külön kell említeni egy illúziót, amely több elképzelésben is megtalálható: tanulmánya végén Pokol Béla például alkotmányvédő garanciáról szól, amely biztosítaná a kamara jogait a többi állami szervezettel szemben. A valóságban azonban az alkotmánybíráóság nem alkalmas arra, hogy igazi politikai konfliktusokat megoldjon vagy hogy politikai erővel nem rendelkező intézmények szerepét állandó jelleggel biztosítsa. Ha fontos hatalmi kérdés merül fel, az alkotmánybíráóságok általában felemás döntéseket hoznak. Az alkotmánybíráóságok csak részletkérdésekben, kis horderejű politikai vitákban játszhatnak effektív szerepet, főleg akkor, amikor a hatalmi struktúra erősen centralizált marad. Mi súlya lehet egy alkotmánybíráóságnak, ha a kamara sem tudja hallatni szavát?]

a.2 A Pokol Bélával vitatkozó Bruszt László fényesen demonstrálta az **érdekcetrikus** felfogás tarthatatlanságát, a *Valóság* 1987/5-ös számában.

Ami a specifikus magyar helyzetet illeti, Bruszt legelőször is kimutatja, hogy még ha elfogadjuk is kiindulópontnak az érdekcetrikus felfogást, a magyar viszonyok az érdek megnyilvánulásának igen torzított formáját teszik csak lehetővé. A latens pluralizmus egyoldalú szelekciót takar, mivel a színpalak

mögött szavukat hallatni képes csoportok érdekei túltreprezentáltak. Az érdekképviselői kamara elképzelése homályban hagyja ezt a latens szelektivitást, pedig az esetleges intézményesülés során egyedül a politikai súllyal rendelkező rétegeknek van esélyük arra, hogy szavukat hallassák. Az érdekegyeztetés nem az érdekek demokratikus megmérésközése, hanem az érték-oligarchiák egymás közötti alkudozása lenne csak. A társadalmilag „alulintegrált” érdekcsoportok, a „konfliktuspotenciállal” nem rendelkező rétegek (szegények, öregek, segélyre szorulóak stb.) nehezen tudnának résztvenni a hatalommal folytatott dialógusban. Úgy gondolom, hogy Brusztnek teljesen igaza van. Az érdekegyeztetés nyilvánossága még nem változtatná meg az érdekek természetes erőviszonyait: érdekegyeztetési alapon az erővel nem rendelkező rétegek méginkább a társadalom alá süllyednek. Ezeknek a rétegeknek az érdekeit tehát csak a politikai szférában lehet figyelembe venni és biztosítani.

A politikum szférájának megkerülése az érdekegyeztetés elve alapján nem jelent tehát optimális társadalmi megoldást. Ahhoz, hogy az **összes** társadalmi réteg problémái és a társadalom közös ügyei megfogalmazódjanak, ki kell tudnunk törni az erejüket mozgósítani képes érdekek **mérésközésének** primitív porondjáról. Arra van szükség, hogy az érdekek **megmérettetésének** módzatai is kialakuljanak. Csakhogy itt az érdekek fogalmát az **értékek** fogalmával kell helyettesíteni és az érdekek alkuját alternatív **értékrendszerek** konfrontációjának, illetve kompromisszumának kell felváltania. Ez pedig nem más, mint a politikai pluralizmus jelentkezése. Bruszt László is konstatálja, hogy a politika problémáját megkerülni nem lehet: „új típusú politikacsinalási formák” létrehozásának szükségességéről beszél és a neokorporatizmus megoldását – amely megkerüli a politika szféráját – nem fogadja el.

A parlamentarizmus útjáról való letérés tehát nem lehetséges: „A politikai reform célja olyan politikai formák kialakítása, amelyben a különböző érdekek és szempontok **társadalmi státustól függetlenül**, gazdasági súly nélkül is politikai formáló erőre tehetnek szert, amelyben csupán állampolgári jogon adott a különböző politikai alternatívákban való részvétel.”

A probléma csak az – s ezt maga Bruszt is jelzi –, hogy így a fentebb kimondott axiómát is szükségszerűen megkérdőjelezzük. „Egy ilyen reform központi kérdése – konstatálja Bruszt – a **párt szerepe és struktúrája**.”

A kérdés tehát az, elképzelhető-e egy olyan reform, amely ezt a szerepet is érinti?

b) Megreformálható-e a politikai struktúra Magyarországon?

Az érdekképviselői kamara megoldása végül is nem teszi lehetővé a végrehajtó hatalom javára megvalósított hatalmi konfúzió megszüntetését.

A probléma tehát **nem az**, hogy ezt a formulát lehet-e tovább lágyítani különböző latens vagy nyilvános fórumok kialakításával, **hanem az**, hogy ki lehet-e hozni a rendszert a végrehajtó hatalom vezette hatalmi konfúzió zsákutcájából.

A jelenlegi helyzetben ez lehetetlennek tűnik egy **monista** rendszerben. Ez ugyanis azt feltételezné, hogy a párt helyett a szuverenitás teljessége visszakerüljön az állampolgárok testületéhez. Egy ilyen megoldás következménye csak a többpártrendszer és a párt erősen biztosított hatalmi monopóliumának megszüntetése lehet. Márpedig a párt hatalmi szerepének biztosítása elkerülhetetlen adottság.

[Megjegyzés: Különb, ha a népszuverenitás teljessége hirtelen helyreállna Magyarországon, egyáltalán nem biztos, hogy egy jól működő nyugati típusú demokrácia venné át az államgépezet irányítását. A francia példán keresztül bemutatott nehézségek itt is felmerülnének...]

A kérdés a jelenlegi helyzetben mindenesetre az, hogy van-e legalább lehetőség egy **dualista** megoldásra, arra, hogy a párt megossza a szuverenitást a néppel, arra, hogy a szuverenitás mindkét forrása effektíve részt vegyen a politikai élet alakításában.

A magyar politikai gondolkodás ebbe az irányba is megindult. Én magam két helyen is találtam erre példát. Most ezeket szeretném megvizsgálni.

b.1 Először: Bruszt László már említett vitacikkének végén szerepel néhány javaslat, amelyet nem lehet a szerző átgondolt elképzelésének tekinteni, de mégis érdekes jelzésekkel szolgál számunkra.

Bruszt vitacikkének címe is témánkba vág: „A többszólamú politikai rendszer felé”. Ezt a többszólamúságot a szerző szerint a felmerülő **kérdések elkülönítésével** lehetne megvalósítani.

Az alkotmány rögzítene először is azokat az **alapkérdéseket, amelyek nem kérdőjelezhetők meg**. Ezeknek a kérdéseknek az öre az alkotmánybíráóság lenne.

A vitatható kérdéseket viszont a **parlament** tárgyalná és a parlament határozná meg azokat a prioritásokat is, amelyek a kormány, a **végrehajtás** tevékenységét irányítanák.

Mik ezzel kapcsolatban a problémáim? A végrehajtó hatalom problémája nincs átgondolva. Ki a végrehajtás megbízottja? A párt? A kormány? Mi a kormány igazi szerepe? Csak végrehajtás?

A modern rendszerekben másképpen áll a helyzet. A kormány nemcsak végrehajt, hanem **javasol** is. A kormány határozza meg a politikát, a parlament csak **ellenőriz, módosít**. A stabilan működő nyugati demokráciákban az igazi megbízás a választók és a kormány között történik. Ahol ez nem így van, ott gyakoriak a kormányváltások. A parlament cenzúrázza a kormányt, de ez az ellenőrzés a pártok **egymás közötti harcával van főleg kapcsolatban**. A parlamentarizmus garancia arra, hogy a kormány ne térjen el a neki megszabott úttól, a garancia eszközei pedig az **állandó felügyelet és a nyomás**. De a kormányzás az **ország ügyeinek aktív vezetését jelenti**, nem pedig a végrehajtást. Ez a **közigazgatás dolga**. A politikai reform tehát nem mondhat le arról, hogy gondolkozzék a kormányzással összefüggő felelősségi kérdésekről. Az

alkotmánybíróság problémája pedig az, hogy nem alkalmas igazi politikai konfliktusok megoldására. Ha a Bruszt-féle szisztémában összeütközés van fontos hatalmi kérdésekben, akkor ezek megoldására az alkotmánybíróság alkalmatlan, csupán részletkérdésekben, kis horderejű problémákban játszhat effektív szerepet. Ellenkező esetben az történik, hogy az alkotmánybíróság a hatalomhoz alkalmazkodik, a hatalom instrumentuma lesz.

b.2 Vegyük most a *Beszélő* kibontakozási javaslatát. Témánk szempontjából ennek a javaslatnak államjogi elképzelései igen tanulságosak.

A *Beszélő* javaslatainak személyes interpretációmban a következők a lényeges pontjai:

- A javaslat kiindulópontként leszögezi: „adottnak vesszük az egypárt uralmat, s a párt bizonyos közhatalmi előjogait”.

- Ebből az axiómából kiindulva a **kettős szuverenitás** elképzelése fogalmazódik meg: a **párt által gyakorolt szuverenitás** alapja az, hogy garantálja az ország nemzetközi kötelezettségeinek a teljesítését, a párt közhatalmi szerepe ebből a szuverenitásból ered; a népszuverenitás minden más tényezőre kiterjed, de megnyilvánulásait a párt szuverenitása korlátozza.

- Az intézményes berendezkedéssel kapcsolatban a javaslat — bár ezt nem így fogalmazza meg — **kétházás parlamentarizmust ajánl**.

A **felsőház** nem más, mint a párt központi bizottsága, amely gyakorolja a párt szuverenitását, és meghatározza közhatalmi közbelépéseit. Ennek a felsőháznak — amely nyilvánosan ülésezik — az **illetékességi köre** a következő:

- a **külső szövetségi kötelezettségek** megfogalmazása, elfogadása (itt az alsóház, az országgyűlés csak tanácskozási joggal rendelkezik, döntést nem hozhat);
- az **alkotmány módosítására** vonatkozó törvények jóváhagyása (de itt az országgyűlés a betervező);
- a **szövetségi kötelezettségekkel** járó következmények módosítása (döntően a költségvetés, itt is az országgyűlés dönt, de a központi bizottság vétőt emelhet);
- **kinevezések**: direkt kinevezési joga van az államfő, az országgyűlés elnöke, a miniszterelnök, a külügy- és a hadügyminiszter személyére, hozzájárulási joga pedig a többi vezető posztot illetően.

Az **alsóház**, azaz az országgyűlés szuverén módon dönthetne mindarról, ami nem tartozik a párt hatáskörébe. A kormány tehát az országgyűlés előtt lenne felelős mindazokban a tárgykörökben, amelyek nem tartoznak a központi bizottság hatáskörébe.

Az országgyűlés tehát **utasíthatja, visszahívhatja** a kormányt. Ezen kívül a társadalmi szervezetek és a lakosság is széles körű ellenőrzést gyakorolnának a kormány felett.

- A javaslatlaltal járó választási rendszer — amely axiómaszerűen kizárja a többpártrendszert — a következő:

Az országgyűlés tagjait két különböző módon választaná meg a lakosság:

- egy **nagy országos listán** a különböző társadalmi szervezetek jelöltjei szerepelnének. Itt a pártnak is lenne egy bizonyos kontingense, amely biztosítaná jelenlétét a parlamentben;
- ezen kívül választókerületi szavazás is lenne, itt a népfront jelöltjei és független jelöltek indulnának.

Az országgyűlésen belül a képviselőcsoportok az országos listán megválasztott jelölteket delegáló szervezetek szerint alakulnának ki. A helyi képviselők csoportosulása „magától kialakulna”.

A tervezet **nem tartalmazza** a két választási módozat által megválasztott **képviselők számát**. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a pártnak csak egy bizonyos kisebbség megszerzése biztosított.

Ennek az elképzelésnek érdeme az, hogy megpróbálja konkretizálni egy dualista, a szuverenitás kettősségén alapuló elképzelés körvonalait. Valóban úgy tűnik, hogy egy tényleges politikai reform csak ebben az irányban kereshető ma Magyarországon.

Ha viszont ettől az alapmegállapítástól eltekintünk, a *Beszélő* elképzelése igen problematikus.

A javaslat a **gyülekezési rendszer** dualista változatát dolgozza ki: a kormány maga teljesen a kétházas parlament függvénye, magában hordozza a konfliktusokat, a politikai instabilitás és a társadalom kormányozhatatlanságának összes csíráját.

Az első problémakör a **kettős szuverenitás** elképzelt formájával kapcsolatos.

– Itt az első nehézség a **két ház viszonyára** vonatkozik. A javaslat úgy gondolja, hogy az illetékességi konfliktusokat rendezni lehet majd. Egyrészt, mert az alkotmány maga szabályozza majd őket, másrészt meg, mert vita esetén az utolsó szó joga az alkotmánybíróságot illeti majd. A valóságban azonban az alkotmánybírósági procedúrák csak a hétköznapi konfliktusok rendezésére alkalmasak, amikor mindkét fél el tudja és el akarja fogadni a kompromisszumos megoldást. Súlyos vagy lényegbevágóan fontos politikai konfliktus esetében ezek az eszközök nem alkalmasak: ekkor a politikai erőviszonyoknak kell döntenüik, s ha nincs meg a konfliktus megoldásának az intézményes módja – például a választók felé való apelláció –, végül mindig valami puccsszerű megoldás születik.

A „jó” alkotmánynak éppen az a célja, hogy ne szülessenek ilyen szituációk és hogy a konfliktus megoldására legyen egy hatékony, a „hatalmak” és a szuverenitás részvételével létrejövő megoldás.

Márpedig e szempontból a *Beszélő* javaslata **nehezen megoldható, súlyos konfliktusok** sokaságát hordozza magában.

A két ház együttműködése nem lenne könnyű egy olyan struktúrában, ahol a tárgykörök konkrét szétválasztása nem magától értetődő, de ugyanakkor sarkalatosan fontos következményekkel járhat, és mindkét ház presztízsét, hatalmát és szerepét érzékenyen érintené.

Ez annál is inkább így lenne, mivel a *Beszélő* azt is elismeri, hogy a párt nemcsak az ország nemzetközi kötelezettségeit, hanem társadalmi berendezkedésének folytonosságát is biztosítja.

Mindenesetre XVI. Lajos esete bizonyítja, hogy a vétőjog gyakorlása a ketős szuverenitás rendszerében igen veszélyes helyzetekhez vezethet.

[Megjegyzés: ráadásul azt sem lehet letagadni, hogy a *Beszélő* javaslatának belső logikája a párt hatalmának fokozatos visszaszorításán alapul. Különben ennek a szisztémának az a belső logikája, hogy Nyugat-Európában az összes dualista elképzelés a monista szuverenitás első állomását képezte, és a népszuverenitás teljességére vezetett.]

— A második nehézség a **két ház és a kormány** viszonyára vonatkozik.

Legelőször is, az elképzelés szerint a miniszterelnököt a központi bizottság nevezi ki, de a kormány léte az országgyűlés kezében van. Egy ilyen szituáció Franciaországban a Bourbon-restauráció bukását okozta 1830-ban.

Ha a párt nem hajlandó az országgyűlésnek megfelelő miniszterelnököt (és rajta keresztül kormányt) kinevezni, ha az országgyűlés nem hajlandó a központi bizottság által kinevezett miniszterelnökkel együttműködni, nincs intézményes megoldás a konfliktus rendezésére. Ha viszont a párt elfogadja az országgyűlés felsőbbbségét, arra nincs garancia, hogy a pártra bízott érdekek érvényesülnek.

Másodszor a javaslat magában hordozza a **gyülekezeti rendszer** működésével kapcsolatos összes kérdést, amely a társadalom kormányzására (kormányozhatóságára) vonatkozik.

Itt a legsúlyosabb probléma a kormány politikájának javarészét meghatározó országgyűlés természetéből fakad. A *Beszélő* által elképzelt parlamentben ugyanis a **politikai akaratképzés** teljesen lehetetlennek tűnik. Márpedig azért, mert axiómaszerűen kimondatott, hogy a többpártrendszerrel le kell mondani. Emiatt aztán az országgyűlés meghatározhatatlan struktúrájú informális gyülekezet lehetne csak, amelyben egyesek intézményesített csoportérdekeket, mások egyéni elképzeléseket, megint mások bizonyos területek lakosságát képviselnék. Ha a nyugati gyülekezeti rendszerek baja a pártok túlzott pluralizmusa, ott legalább a különböző politikai opciókat előre és nyíltan, az országgyűlés és a lakosság nyilvánossága előtt megfogalmazták. A *Beszélő* elképzelésében erre nincs lehetőség, és a valóságban senki sem tudja előre, hogy mi fog az országgyűlés zsákbamacskájából kikerülni.

[Megjegyzés: Ezen a problémán keresztül a *Beszélő* elképzelése mindenestre bizonyítja az axiómaként elfogadott egypártrendszer tarthatatlanságát, ha egy valódi és pluralista törvényhozást akarunk létrehozni. A népszuverenitás megnyilvánulásának csak a többpártrendszer felel meg. A feladat Magyarországon ennek a megoldása úgy, hogy közben a párt szuverenitása is fennmaradjon.]

— A *Beszélő* elképzelésének **utolsó baja** a végrehajtó hatalom természetének teljes félreismerése.

Mint a legtöbb reformelképzelés, amely a végrehajtó hatalom több évtizedes abszolutizmusából keres kiutat, a kormányzás fontosságát ez a javaslat is félreérti vagy elhallgatja, és a hatalmi visszaélések elleni védekezést a törvényhozó hatalom megerősítésében véli megtalálni. Csakhogy — mint már említettem — a modern világban nem lehet (és nem is célszerű) a kormányzást a törvényhozás akaratának passzív, szolgai végrehajtására redukálni. A kormányzás az **ország ügyeinek aktív vezetését** jelenti. A stabilan működő nyugati demokráciákban a kormány határozza meg és javasolja a követendő politikát, a parlament csak ellenőriz, módosít, felelősségre von. A kormányzás folytonosságát pedig az biztosítja, ha az intézmények lehetővé teszik szilárd parlamenti többség kialakítását, illetve — az elnöki megoldások révén — a végrehajtó hatalmat is a szuverén néppel választják meg. Nem tanácsos tehát az intézmények felújítását a gyülekezeti rendszer irányában keresni, amely félreérti a végrehajtó hatalom szerepét. A politikai reform nem mondhat le tehát arról, hogy **gondolkozzon a kormányzásról**.

Márpedig furcsa módon a *Beszélő* javaslataiban erről szó sincs: a kormányzás az innen-onnan eredő parlament nem tudni ki által meghatározott akaratának szolgai végrehajtását jelenti ebben az elképzelésben.

Összefoglalás (a *Beszélő* javaslatának elbírálása)

- sem a kétházás gyülekezeti rendszert,
- sem az egypártrendszer fennmaradásának axiómáját nem tudom megfelelő megoldásnak tekinteni.

Az elsőt azért nem, mert konfliktusok sorozatát és a társadalom kormányozhatatlanságát vonja maga után.

A másodikat azért nem, mert a plurális politikai akaratnyilvánítás egy párt révén nem képzelhető el.

3. Van-e más megoldás?

A kérdés ezek után az: elképzelhető-e egy másfajta dualista megoldás?

Előadásom megírása során merült fel bennem egy másik lehetőség, amelyet talán már mások is megfogalmaztak. Ez az elképzelés nem tartaná fenn az egypártrendszert, viszont szolidan garantálná a párt uralmát és kormányzási előjogát.

Ezt a megoldást — amely a „parlamentáris monarchia” posztoszociális változatát képezné — a következőképpen lehetne elképzelni. Minden választó kötelezően két jelöltre szavazna a választások alkalmával. Az egyik a kormány hivatalos jelöltje lenne, a másikat több szabadon induló jelölt közül választanák. A parlament felét így a párt jelölné, míg másik fele az országban jelentkező vélemények különbözőségét tükrözné, ezáltal — hosszabb-rövidebb idő után min-

denképpen — a pártok pluralizmusát eredményezné. Ahhoz, hogy a hatalom parlamenti többsége mindenképpen garantálva legyen, a párt rendelkezhetne még öt–tíz kinevezett képviselővel, akik például volt miniszterek, illetve elismert személyiségek lehetnének. Őket a párt javaslatára például a parlamentnek is ratifikálnia kellene.

Ez a szisztéma — amely az angol típusú többségi parlamentarizmus mesterségesen stabilizált változata lenne — többféle garanciát biztosítana a párt részére:

- garantálná a párt képviselőinek megválasztását; bizonyos tranzakciós legitimitásról lenne itt szó, a párt képviselőinek a megválasztása ellenében a lakosság saját képviselőit is megválaszthatná;
- garantálná, hogy a kormányhatalom továbbra is a párt kezében maradjon;
- garantálná a politikai konfliktusok és válságok elkerülését, hiszen a parlament nem hivatalos képviselőinek egésze sem tudná megdönteni a kormányt.

Ugyanakkor ez a megoldás **lehetővé tenné**:

- hogy egy valóban funkcionáló parlamentben — ahol a modern parlamentek összes **formális** jogát meg lehetne valósítani — nyilvánosan megütközzenek a különböző politikai elképzelések;
- hogy valódi szankció nélkül ugyan, de formálisan a kormány felelősségét is szóba lehessen hozni;
- hogyha a dolgok úgy alakulnak, a kormányzásba a nem hivatalos jelöltek csoportosulását/csoportosulásait is be lehessen vonni;
- hogy a demokráciába és a parlamentáris intézmények működtetésébe való beletanulás folyamatosan meginduljon, s hogy egy politikai polarizálódás is kialakuljon. A rendszer esetleges továbbfejlődésének békés folyamata alakulhatna ki.

Mindenesetre ez az elképzelés

- nem az egypártrendszer axiómájából indul ki,
- viszont gyakorlatilag **ez az elgondolás sem teszi lehetővé a kormány felelősségének a szankcióját.**

Befejezésként felteszem magamnak a kérdést: mit ér a jelenlegi helyzetben egy olyan reform, amelynek mindenképpen le kell mondania a felelős, szankcionálható kormány ideáljáról? A valóságban a gazdasági reformnak nem egy ilyen jellegű politikai reformra lenne-e szüksége?

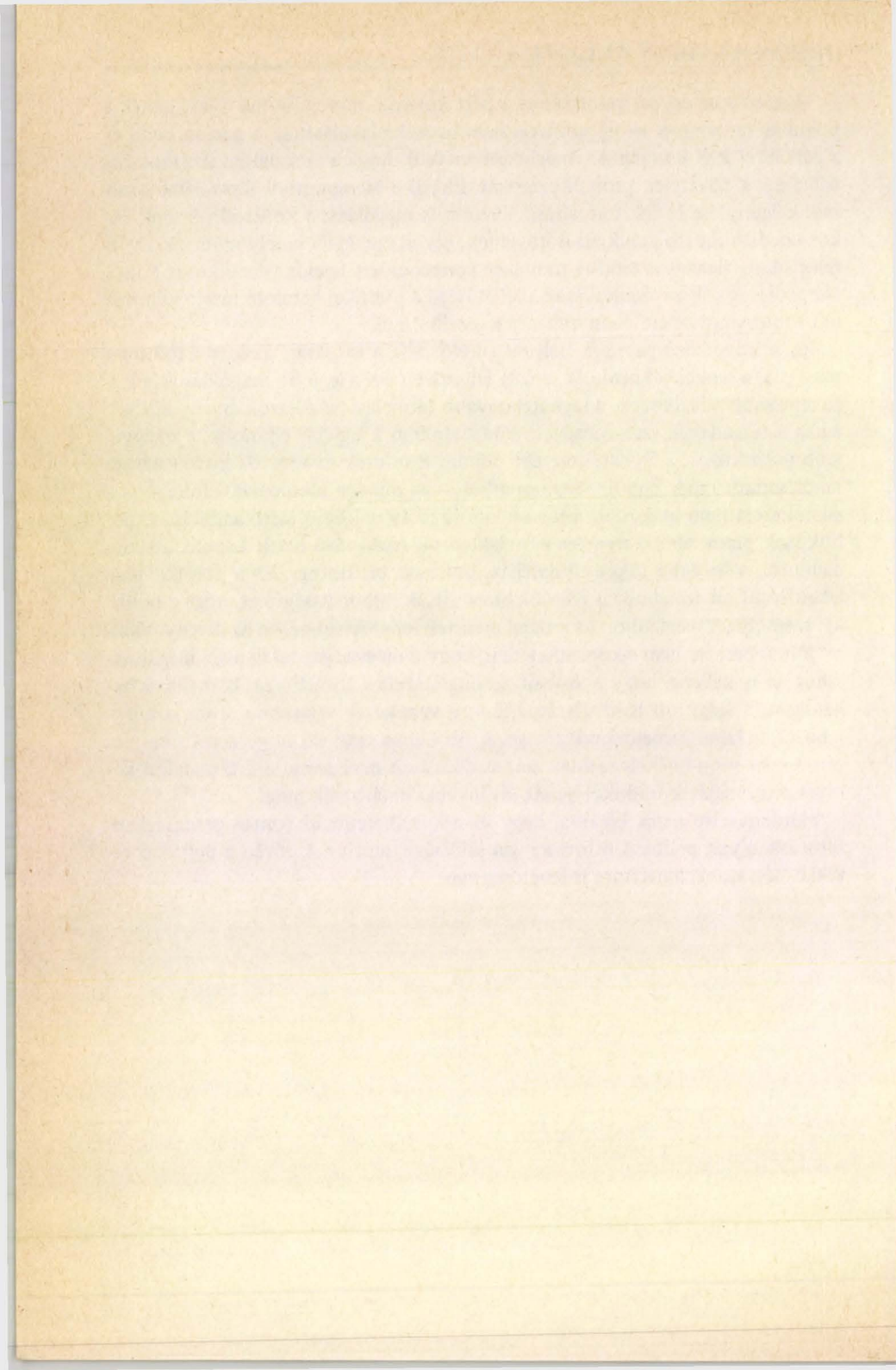
A **gazdasági reform** azon alapul, hogy végre a gazdasági tevékenységet ennek **piaci életrevalósága** s ne az adminisztratív döntések és bürokratikus folyamatok határozzák meg.

A **politikai reformra** a gazdasági reform szempontjából éppen azért van szükség, hogy a hatalmi szerkezet **ne akadályozza** a gazdasági élet átrendeződését és adaptációját, **éppen ellenkezőleg**, mozdítsa elő a struktúraváltást igénylő folyamatokat hathatós makropolitikai intézkedésekkel.

Márpedig az egypártrendszer és a párt hatalmi monopóliuma miatt ennek a politikai reformnak és új politikai habitusok kialakulásának a **párton belül és a párt által kell létrejönnie**, méghozzá anélkül, hogy a társadalom itt szankcionálhatná a sikertelen próbálkozásokat. Ebből a szempontból **társadalmi kontrollok** igénylése és folytonosítása illuzórikus megoldás: a kontrollnak csak akkor van értelme, ha **szankció** is követheti, olyan szankció, amely nemcsak a végrehajtókat, hanem a csődöt mondott koncepcióért felelős vezetőket is érinti. Márpedig egy ilyen szankciónak a lehetősége a politikai hatalom monopóliumának fennmaradása esetében nehezen képzelhető el.

Így a következő paradox helyzet áll elő. Míg a gazdasági életben a reformerek a piac szankcióját hirdetik, amely lehetővé teszi a legjobb megoldások, a legalkalmasabb vállalkozók, a leghatékonyabb termelési módszerek érvényesítését, addig a társadalom szervezésének módozataiban a legjobb eljárások, a legügyesebb politikusok, a leghatékonyabb adminisztrátorok és vezetők **kiválasztására** nincs semmi mód. Ebből a szempontból — és minden ideológiát félretéve — a demokrácia nem más, mint a társadalom vezetésére igényt tartó ambíciózus politikusok **piaca**, ahol a nyertes pártalakulatok rövid távú hitelt kapnak a társadalomtól, s ha ezt a tőkét elherdálják, bukásuk biztosított. Ez a politikai piac lehetőséget ad arra, hogy a vezetők bizonyítsák rátermettségüket, hogy a politikai személyzet megújuljon és a fiatal erőknek lehetőséget adjon az érvényesülésre. Mindenesetre nem elképzelhetetlen, hogy a magyar gazdaság piaci megújulásához az is kellene, hogy a szabad versengés szele a kormányzás berkeibe is behatoljon, s hogy ott is kiválasztódjék — a vezetettek választása révén — a legjobb társadalmi menedzserek rétege. A probléma csak az, hogy a politika piacán a párt monopolhelyzetben van, és döntéseit nem annyira a társadalmi kereslet, mint saját reprodukciójának kívánalmai határozzák meg.

Mindenesetre nincs kizárva, hogy az elkerülhetetlenül fontos gazdasági reformnak olyan politikai reformra van szüksége, amelynek révén a politikai tevékenység szankcionálására is lehetőség van.

VÁLASZÚTON AZ ORSZÁGGYÜLÉS*

„Ha valamely hatalom akár hibából, akár szerencsétlenségből oda jutott, hogy az anyagi jólét emelésére csak igen keveset tehet, sőt az állam fenntartására a súlyos terhek alatt majdnem már kimerült honpolgároktól újabb s ismét újabb anyagi áldozatokat kénytelen kívánni: nem jár el célszerűen, midőn a nemzet érzelmeit a politikai jogok csorbitásával is sérti, mert a súlyos terhek azon meggyőződés mellett, hogy a politikai jogok biztossága is veszélynek van kitéve, még súlyosabbá válnak, a méltó keserűség érzete lehangol minden áldozatkészséget, és elfojtja a bizalmat azon hatalom iránt, mely a polgárok anyagi érdekeit nem tudja, politikai jogait pedig nem akarja kímélni.”

Deák Ferenc

Ha az Országgyűlés 1945 utáni működését, szerepének alakulását nagyító alá vesszük, történetének két fő szakaszát regisztrálhatjuk. Az első egy rövid, de annál viharosabb időszak: 1944 végétől 1949-ig. A második 1949-ben kezdődik, s tart közel negyven éve. Elsősorban ez utóbbi periódust vizsgálva igyekszem e tanulmányban megválaszolni, hogy a — nyilvánosan hozzáférhető — dokumentumok, adatok és tények alapján miféle funkciót tölt be (illetve nem tölt be) a legfelsőbb népképviselői szerv.

A többpártrendszerű, népi demokratikus parlament

A magyar történelem népi demokratikus (1945 és 1949 közötti) időszakának politikatörténeti vizsgálata számos ok miatt egyre inkább az érdeklődés és a kutatások középpontjába kerül. Témánk szemszögéből nézve nemcsak azért érdemel e korszak megkülönböztetett figyelmet, mert e néhány esztendő gyökeresen különbözik a megelőző és az azt követő periódustól, hanem azért is, mert a mai viszonyok közvetlen előzményeként máig érvényes tapasztalatokkal szolgál.

A háború utolsó hónapjaiban szétesett nyilas államgépezet helyén merőben új politikai erőviszonyok formálódtak. 1945-ben először került sor valóban demokratikus választásokra Magyarországon. Az 1945. évi VIII. törvény bevezette az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választójogot. Nagy történelmi késéssel ugyan, de immár tehát nálunk is valóra válhatott a hazai progresszió e sok évtizedes követelése. Így nem túlzóak a novemberben összeülő nemzetgyűlés egyik kiscsapatpárti képviselőjének szavai: „A magyar nép leviszgázott. Most itt, e parlamentben, a magyar demokrácia templomában reánk, a nép választottjaira vár a vizsga. Ma a parlamentáris demokrácia értelmében megteesszük az első kapavágásokat annak talaján... A nép által választott vezetők találkoznak itt a törvényhozó testületben, és ezzel megeremtjük a parlamentáris demokráciát, amely az erőszak és a diktatúra tagadása. Lényege a diszkusszió, a vitatkozás, a meggyőzés és nem az elnyomás; eredménye ennek mindig a kompromisszum, a magyar törvény. Ettől függ életünk, fejlődésünk, tehát biztosítani kell állandó és zavartalan működését a nyilvánosság legteljesebb ellenőrzésével.”¹ A helyzet újszerű azért is, mert „a koalíció eddig ismeretlen fogalom volt a magyar politikai életben. Ezt a leckét is meg kell tanulnunk.”² A négy nagy párt ekkor még összecsengő kijelentései ellenére — tudjuk — a kísérlet kudarcba fulladt. Az eltérő politikai alternatívákat valló politikai erők tartós és konstruktív együttműködését nem sikerült megeremteni. Ennek ellenére (vagy tán éppen ezért) érdemes alapos figyelmet szentelni a parlament e rövid, de tevékeny időszakának.

A Debrecenben, 1944. december 22-én összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés határozatban, majd az 1945. novemberi választásokat követően megalakult Nemzetgyűlés külön törvényben (1945. évi XI. törvény) mondta ki, hogy a Nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselője. Ezen azt kell érteni, hogy a parlament gyakorolja az állami főhatalmat, hatásköre korlátlan, vagyis bármely kérdésben dönthet, s az általa alkotott törvények a jogszabályi hierarchia csúcsán állnak.

A kérdés azt: beszélhetünk-e parlamentáris demokráciáról ez idő tájt, s milyen tényleges politikai szerepet töltött be a népképviselőt a koalíciós kormányzás időszakában? A válasz végiggondolása előtt röviden idézzük fel, melyek a parlamentáris demokrácia kritériumai. Gombár Csaba definícióját elfogadva: „A parlamentarizmus azon eszmék és politikai intézmények fogalma, amelyek arra irányulnak, hogy egy politikai berendezkedésben a népszuverenitás letéteményese a legfőbb államhatalmi szerv, a demokratikusan megválasztott törvényhozás legyen. ...A parlamentarizmus ugyanakkor a montesquieu-i elveknek megfelelően, a törvényhozás, a végrehajtás és igazságszolgáltatás egymást fékező és ellenőrző intézményes szétválasztása az autokratikus hatalomösszpontosítás elkerülése érdekében,”³ mely többek között a parlamentnek felelős és visszahívható kormány intézményében ölt testet. A parlamentarizmus lényegi feltétele, hogy a parlament valóban az egész népet képviselje és ne csak egyes társadalmi csoportokat, tehát alapja: a demokratikus választójog és választási rendszer. „A

parlamentarizmus mint a népszuverenitás, a demokratikus érdekképviselő, az ésszerű közmegegyezés nyilvános fóruma a demokrácia egyik eszményi intézményegyüttese, amelynek értékei ugyan sokszor eltorzulnak, intézményei esetenként lejáratoznak, de alapvetően nem eszméinek hibás mivoltából, hanem mindig azok meghamisítása miatt.”⁴

Az 1945 őszén megalakult Nemzetgyűlés két fontos, egymással összefüggő momentum tekintetében különbözött minden korábbi magyar törvényhozástól. Először: nemzetközileg is nagyra értékelt demokratikus választójog és választások alapján jött létre, másodszor pedig a korábbi progresszió különböző irányzatai abszolút többségbe kerülve a törvényhozás meghatározó erőivé váltak. Ez lehetővé tette, hogy Magyarország demokratikus átalakításának folyamatában a népképviselő nélkülözhetetlen politikai tényezővé váljék, olyan fórummá, mely az ország előtt álló nagy horderejű kérdések nyílt megvitatásával, a teendők kijelölésével, a kormány feletti ellenőrzés gyakorlásával alapvetően betöltötte azt a funkciót, melyre kitaláltatott. Ezt támasztják alá a parlament működését jellemző adatok:

	1945	1946	1947	1948	1949
Törvények száma	13	29	35	63	28
Plenáris ülésnapok száma	13	76	94	62	45
Bizottsági ülések* száma	2	56	59	83	32
Interpellációk száma	—	254	169	47	1

* Csak azokat az adatokat tartalmazza, melyeknek a Nemzetgyűlés Irományaiban nyomuk van.

(Forrás: A Nemzetgyűlés, illetve Országgyűlés Naplói és Irományai)

A számok egyértelműen mutatják, hogy rendkívül aktív törvényalkotási periódusról van szó, mely a képviselők számára igen komoly elfoglaltsággal járt, hiszen például 1947-ben mindössze két olyan hónap volt (május és augusztus), amikor a plénum nem tartott ülést, és előfordult az is (1948 februárjában), hogy a testület megszakitás nélkül csaknem valamennyi munkanapon együtt volt. A nem kevés bizottsági ülés, megelőzve a testületi vitát, ahhoz elsősorban szakmai segítséget nyújtott. Az ebben az időszakban született valamennyi törvénytervezet először a megfelelő bizottság(ok)hoz került, ahol azokat pontról pontra megtárgyalták, és csaknem mindig nagyszámú módosító javaslat kíséretében terjesztették a plénum elé. 1946 novemberében például a szövetkezetekről szóló törvénytervezethez az együttesen ülésező közgazdasági és közlekedési,

valamint igazságügyi bizottság mintegy száz módosító indítványt fűzött. Bevett gyakorlat volt, hogy a bizottsági üléseken kisebbségben maradó képviselők ún. **kisebbségi vélemény** formájában – írásban, a bizottsági jelentéshez csatolva – terjesztették álláspontjukat a testület elé megvitatásra. A Nemzetgyűlés Irományai sok ilyen tanulságos esetet rögzítettek az 1947-es és 1948-as esztendőben. Így például 1947 nyarán az alkotmányjogi és közjogi, valamint az igazságügyi bizottságok együttes ülésén⁵ tárgyalták meg a választójog módosításáról szóló törvénytervezetet. A bizottsági jelentést két képviselő által aláírt kisebbségi vélemény egészítette ki, melyben több, a tervezet lényegi pontjait érintő kérdésben fejtették ki kifogásaikat, megfelelően indokolva azokat. Az ugyanezen év októberében az igazságügyi bizottság ülésének napirendjére tűzött, az uzsorabírószági különtanácsok felállításáról rendelkező törvénytervezet vitája nyomán ismét két képviselő fogalmazta meg a törvényesség garanciális szabályait hiányoló különvéleményét. 1948 februárjában három képviselő – kisebbségben maradva – egyenesen elvetésre javasolta az igazságügyminiszter által beterjesztett törvényjavaslatot (1948. évi XXII. tv.), mely a bírák áthelyezésének lehetővé tételével – véleményük szerint – a bírói függetlenséget megszüntette, s a végrehajtó hatalomnak teret nyitott a bíraskodás terén akarata érvényesítésére, „másképp azt vetíti a köztudatba, hogy a neki nem eléggé engedelmes bíró elől az áthelyezhetőséggel és elmozdíthatósággal a számára kényes vagy politikai jellegű ügyeket a kormányzat kevésbé szilárd jellemű bíró elé viheti, miáltal azonban e törvényjavaslat az állampolgároknak az államhatalom erkölcsi jellemebe vetett hitét, s a demokráciába helyezett bizalmát is megingatni alkalmas lehet”.⁶ Az utolsó ilyenfajta megnyilatkozásra 1948 novemberében került sor, amikor három képviselő kisebbségi véleményét fenntartva állást foglalt a halálbüntetés újbóli bevezetése ellen.

A rendkívül élénk bizottsági munka azonban valóban csak szakmai segítséget volt hivatva adni a többi képviselőnek, semmiképpen sem helyettesítette a plenáris ülések vitáit. A Nemzetgyűlési (majd 1947-től: Országgyűlési) Napló jegyzőkönyvi hitelességgel tanúsítja, hogy a benyújtott törvénytervezetek, beszámolók elfogadása feletti vita – érdemi módon – folytatódott a testületi ülésen s egyben az ország nyilvánossága előtt, hiszen a képviselők e fórumot is ki akarták aknázni véleményük hangoztatására, egymás meggyőzésére, a közvélemény befolyásolására, illetve az általuk képviselt pártok és választók akaratának érvényesítésére. Az 1946-os házszabályok részletekbe menően és körültekintően szabályozták a Ház tárgyalási rendjét, egyenlő jogot biztosítva valamennyi pártnak, illetve képviselőnek az aktív részvételre. A rendkívül élénk – helyenként drámai – viták azt mutatják, hogy a nyilvános képviselői szereplésnek valódi tétje volt. Jellemző, hogy az akkori ügyrend előírása szerint nem lehetett beszédet – az elvi jelentőségű nyilatkozatokat kivéve – tartósan olvasni. Számos történeti elemzés utal a parlamenttől távol, zárt ajtók mögött megtartott pártközi egyeztető tanácskozások fontosságára, mégsem ismerjük még igazán, milyen

súllyal bírtak e fórumok a végső döntések meghozatalában. Több képviselői megnyilvánulás is alátámasztja, hogy voltak olyan törekvések, hogy az érdemi vitákat ezen értekezletek közé szorítsák. Mégis a tárgyalt időszakban alkotott törvények magas száma és tárgykörei arról győznek meg bennünket, hogy az egész ország sorsát érintő (politikai, gazdasági, kulturális stb.) kérdések nem kerülhették el a parlamenti megvitatást, s hogy a kormány szintjén történő szabályozásra ténylegesen csak a kisebb súlyú ügyekben nyílt lehetőség.

A népképviselőnek az államigazgatás feletti ellenőrző funkcióját az interpellációs jog alapozta meg. Az adatok azt mutatják, hogy 1948 végéig éltek is e joggal a képviselők. Igaz, már 1947 márciusában komoly aggodalmak is megfogalmazódtak ezzel kapcsolatosan, sőt egy képviselő egyenesen azt a kérdést vetette fel, hogy „hajlandó-e a kormány az interpellációs jogot — ezt a fontos alkotmánybiztosítékot parlamentáris szellemben kezelni, és a reá vonatkozó írott és íratlan szabályokat tiszteletben tartani?”⁷ A képviselő kételyének az adott okot, hogy az 1945 novemberétől 1947 márciusáig eltelt időszak alatt benyújtott interpellációk alig 6 százalékára adtak határidőn belül választ az érintettek, egy sereg kérdést pedig semmiféle válaszra nem méltattak.

Ennek ellenére elvi jelentőségű, hogy 1948 végéig a Ház, s ezáltal az ország nyilvánossága előtt érdemben mérlegelhető volt a kormány, illetve tagjainak ténykedése. Kétségtelen végül az is, hogy az 1945-ös és 1947-es választások révén mandátumhoz jutó képviselők valóban képviselői voltak a társadalom különböző közösségeinek, s ezek érdekeit, törekvéseit igyekeztek érvényesíteni a pártok közvetítésével.

A proletárdiktatúra programjának időszaka 1948–1956

E tanulmány keretein messze túlmutat az 1948–49-ben bekövetkezett politikai fordulat okainak elemzése, értékelése vagy akár csak közjogi szempontú mérlegelése. Szándékom pusztán annyi, hogy a változásokat a legfelsőbb népképviselői szerv vonatkozásában számba vegyem.

A parlament funkciójának gyökeres átalakítása csupán egyik láncszeme volt az 1949 januárjától proletárdiktatúraként definiált hatalmi abszolútizmus kiépítésének, melyhez fel kellett számolni valamennyi, részhatalmi státust megtestesítő szervezetet, illetve intézményt, a társadalmi ellenőrzés, a nyilvánosság szerveit. A kontroll nélküli hatalomgyakorlás kiépítésére két módszer szolgált. Az egyik: a szándékos és erőltetett elsorvasztás vagy megszüntetés, melyre azon intézmények, illetve szervezetek esetében került sor, melyek eleve feleslegesnek ítéltettek és/vagy átalakításuk lehetetlennek vagy túlságosan hosszadalmasnak mutatkozott. Felesleges és kiiktatandó elemmé vált az állami szervezetrendszeren belül például a közigazgatási bíróság, majd a választási bíróság. A későbbi évek fejleményeinek ismeretében különösen tanulságos a közigazgatási bíróság

megszüntetését elrendelő (1949. évi II.) törvény indokolása, ezért ebből hosszabban idézek: „A múlt század – mintegy az azt megelőző korszak visszahatásaként – a politikai fejlődés betetőzését az ún. jogállam kiépítésében látta. Ennek fogalmához pedig hozzátartozott a közbírói bíraskodásnak az a rendszere, amelyben a közhatalom és a jogkeresők között felmerülő közbírói jellegű jogviták eldöntése egy, a végrehajtó hatalmon kívül álló bírói szerv hatáskörébe tartozik. Ennek a gondolatnak a jegyében alkotta meg a magyar törvényhozás is a közigazgatási bíraskodásnak az 1896. XXVI. tc.-ben megvalósított rendszerét. Ezzel szemben a népi demokrácia az állampolgári jogok biztosítékát abban látja, hogy az államhatalmat maga a nép gyakorolja, hogy tehát maga a végrehajtó hatalom is olyan hatóságok kezében van, amelyek minden tekintetben a nép érdekeit tartják szem előtt. Ilyen felfogás mellett külön közigazgatási bíraskodásra nincs többé szükség. Áll ez annál is inkább, mert a magyar közigazgatási bíraskodást a maga jogszabályhoz kötöttségében a jogalkalmazás terén bizonyos merevség jellemezte, ami sok esetben nem felelt meg a nálunk végbement és ma is folyamatban levő rohamos fejlődésnek, sőt a népi demokráciának bizonyos államcéllok megvalósítására irányuló törekvését nem egy esetben keresztezte is.”⁸ A sorok között felfedezhetjük Ries István akkori igazságügyi miniszternek, az indokolás előterjesztőjének burkolt ellenérzését és aggályait, melyek azonban mitsem enyhítenek azon a tényen, hogy a jogállamiság egyik fontos elemének kiiktatására került sor. Ugyancsak 1949-ben szűnt meg az 1945-ös jogszabályokkal (a választásokról szóló 1945. évi VIII. tc. alapján kiadott 20.470/1945. BM. sz. r.) létesített választási bíróság, mely független szervként, a választásokon indult pártok egyenlő részvételével örködött a választások törvényessége felett. Ezekén kívül több egyéb intézkedés is történt, amely az igazságügyi szervezet (a bíróságok, ügyészségek) függetlenségének felszámolását készítette elő.

Ismert, hogy beolvasztással (SZDP) vagy elsorvasztással rövid időn belül felszámolták a pártokat, s nem volt beilleszthető a hatalmi logikába az üzemi bizottságok, a nemzeti bizottságok vagy a NÉKOSZ tevékenysége sem.

Működtek azonban olyan intézmények és mozgalmak, melyeket nem lehetett rendeleti úton vagy jogon kívüli eszközökkel kiiktatni. A következetesen végigvitt átalakítás révén, a cégtábla meghagyásával a korábbitól merőben eltérő funkcióra állították át például a szakszervezeteket, az ifjúsági szervezetet, s nem utolsósorban az Országgyűlést. A népképviselői szerv új szerepre való átfarmálása néhány hónap alatt megtörtént.

Az 1948. június 12-ére összehívott pártegyesülési kongresszuson a létrejött új párt által elfogadott programnyilatkozat még leszögezte: „A Magyar Dolgozók Pártja a magyar népi demokráciát sajátos, viszonylag békés átmenetnek tekint a szocializmusba”, majd néhány sorral lejjebb: „A népi demokrácia a népi szuverenitáson alapuló demokratikus parlamentarizmusra épül.”⁹ Bár már e dokumentumban is megfogalmazódott, hogy „az egymással versengő pártok laza koalíciójának rendszere a népellenes erőknek kedvez”, és hogy a megszervezen-

dő új Függetlenségi Frontban „fokozatosan háttérbe kell szorulnia a pártversengésnek” —, ekkor még úgy tűnhetett: e szervezetet a demokratikus pártok és mozgalmak valódi partneri együttműködése keretének szánják.

1948 szeptemberében már a kivülálló számára is érzékelhetővé vált a szándékok változása. Az MDP országos oktatási értekezletén Révai ugyan még nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „alradikalizmus és öncsalás volna, ha fel akarnók számolni a pártokat az osztálykülönbségek elmosódása előtt.... Nálunk népi demokrácia van, koalíció van, osztályok vannak, nem mosódhatnak el a munkás-ság és a parasztság közötti különbségek; ilyen körülmények között a pártok formális megszüntetésével egy lépést sem tennénk előre az osztályok különbségeinek megszüntetése felé”¹⁰ — mégis ez a beszéd, mely nyilvánvalóan a párt hivatalos álláspontját tükrözte, már bizonyos fokig előrevetítette a politikai rendszer közelgő radikális átalakításának árnyékát. Érezhető, de teljes nyíltsággal még ki nem mondott módosulás következett be a népi demokrácia jellegének meghatározásában. Taktikai okok miatt Révai még került a proletárdiktatúra kifejezést, de mondanivalója így is egyértelmű: „Világosan látnunk kell, hogy a népi demokrácia ugyanoda vezet, mint a szocializmus felépítésének útja a Szovjetunióban. Csak így ismerhetjük fel azt a tényt, hogy a formai különbségek ellenére a mi népi demokráciánkra is érvényesek a kapitalizmus és a szocializmus közötti átmeneti korszaknak Marx, Lenin és Sztálin által kidolgozott alaptörvényei.”¹¹ Révai szerint, ha sikerül a „pártmarakodás” helyébe a közös munkát tenni, akkor a többpártrendszer továbbra is fenntartható. Ám az a kijelentése, hogy „a népi demokrácia államhatalmát messzemenően egységesé, egyakaratúvá lehet tenni”,¹² igen csak kétségessé teszi a pártnak a koalíció melletti kiállását.

Révainak ez az előadása az ideológiai-politikai fordulat egyik első dokumentuma. S noha az új vonal elfogadása a párton belül sem ment teljesen simán, 1949 januárjában Rákosi „kikiáltja” a proletárdiktatúrát: „A népi demokrácia mint államtípus csak a II. világháború után keletkezett, új jelenség, jellegének, funkciójának, fejlődési irányának megállapítása körül gyakran voltak tévedések, vagy nem pontos megállapítások. Nagy tanítónk, Sztálin elvtárs útmutatásai alapján a problémának a lényege tisztázódott, most világosan állnak előttünk. Eljött az ideje, hogy Pártunk széles tömegei is megismerjék őket. ...A népi demokrácia funkciójára nézve proletárdiktatúra szovjetforma nélkül.”¹³

1948–49 fordulóját követően mintegy hadiállapotok lettek úrrá az élet valamennyi területén. A társadalomirányításnak kialakuló szigorúan egyközpontú rendszere döntően a hadseregben ismert intézményeket, módszereket és terminológiát vette át.

Az az 1948 elején deklarált törekvés, hogy a Függetlenségi Frontot a pártok viszálykodása helyett a konstruktív politikai együttműködés fórumává kell tenni, egy év leforgása után „feledésbe merült”. Az újjászervezett Függetlenségi Népfront 1949. március 15-i első kongresszusát megelőző (március 5-i) MDP

Központi Vezetőségi ülésen végleg megpecsételődik a többpártrendszer, s egyben a Népfront sorsa is, miután megfogalmazást nyer, hogy „a demokratikus pártok pusztá léte állandó tartalékot jelent az ellenség számára, s hogy e pártok éppen ezért nem annyira összekapcsolják a munkásosztályt szövetségeseivel, mint inkább elválasztják tőlük, ezért létük több kárt okoz a demokráciának, mint hasznot. A népfrontot tehát nem úgy kell felfogni, mint a demokratikus pártok tevékenységét összefogó szervet, hanem mint a »szomszéd pártok« elsatnyításának eszközét”.¹⁴ Létrejöttek ugyan valamennyi megyében, városban és községben a helyi népfrontbizottságok, de ezeket már csupán a választásokat előkészítő és lebonyolító szerveknek tekintették, s a továbbiakban működésük megszűnt. Majd csak négy évvel később, 1953 tavaszán, az ismét esedékessé váló választások miatt „veszik elő” újra a népfrontot.

1949 márciusában az Országgyűlés új választójogi törvényt fogadott el (1949. évi IX. tv.). Anélkül, hogy a jogi szabályozás lényegesen módosult volna, elsősorban a választások politikai tartalmában történt gyökeres változás. Minthogy az 1949. májusi választásokon a Függetlenségi Népfrontba tömörült pártok és szervezetek (MDP, FKGP, NPP, MSZOSZ, DÉFOSZ, MNDSZ, NINSZ, a Függetlenségi Magyar Demokrata Párt és a Radikális Demokrata Pártszövetség) közös lajstrommal indultak, a választói döntés egyetlen alternatívára szűkült. Voksolni a korabeli propaganda megfogalmazása szerint „a kapitalizmus” vagy – az átformált Népfrontot vezető MDP által körvonalazott – szocializmus mellett lehetett. Vagy ahogyan Révai a – mind a mai napig érvényes – változást megfogalmazta: „A májusi választásokon nem versengő pártok között fog választani a magyar nép. De dönteni fog sokkal nagyobb, sokkal fontosabb kérdésekben. Arról, hogy helyesli-e vagy nem a népi demokrácia eddigi hatalmas építőmunkáját.”¹⁵

A választást megelőző hetekben már világossá vált, hogy a kommunista pártvezetés álláspontja a parlamentarizmus kérdésében is merőben különbözik a korábbtól. Ismét előkerültek az 1919-es nézetek, melyek szerint a burzsoá képvisleti rendszer pusztán szemfényvesztés. A parlament mint a polgári demokrácia találmánya egyre inkább hazug, a tömegeket megtévesztő intézménynek minősül. Azzal, hogy az MDP vezetői, ideológusai **1949-ben** az országgyűlést egyszerűen „burzsoának” nyilvánították, megtagadták a népi demokráciáról vallott korábbi felfogásukat. Nemcsak azt hagyták figyelmen kívül, hogy a kommunisták az 1947-es választásokból már győztesként kerültek ki, hanem az MDP 1948-as programnyilatkozatának helyzetértékelését is, miszerint Magyarországon a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság van hatalmon.

Egy akadémuskodó, nyilvánosan vitatkozó népképviselőt nem illebbe az elképzelésbe, ezért semmi meglepő nincs Révai következtetésében: „Parlamentünket is meg kell reformálni, mert még magán hordozza a polgári parlamenta-

rizmus maradványait, a törvényhozás és végrehajtás kettősségét.”¹⁶ 1949 óta a választások tartalmilag sokkal inkább emlékeztetnek a népszavazások „igen-nel” vagy „nemmel” megválaszolható kérdésfeltevéseire, s nem jelentenek mást, mint a mindenkori politika utólagosan, en bloc elfogadásának vagy elvetésének alternatíváját. Bár az 1949-es választások nyomán összeülő parlamentben még jelen vannak a pártok; a képviselői mandátumok 29 százaléka az MDP-vel a Népfrontban szövetséget alkotó pártoké, szerepük egyre formálisabbá, a népfrontos együttműködés egyszerű reprezentációjává válik. A pártok elsorvadásával a választások megfelelően előkészített tömegdemonstrációvá süllyedtek, s minden látszat ellenére elvesztették valódi politikai tartalmukat.

Az Országgyűlés fokozatos politikai jelentéktelenedése működésének minőségi és mennyiségi mutatóiban egyaránt kimutatható. 1949 után zuhanásszerűen visszaesik a megalkotott törvények száma. Több mint hét éven át (1956 augusztusáig) egyetlen interpelláció nem hangzik el, szünetel a bizottsági munka, s a koalíció éveihez képest az ötvenes években ötödére csökken az ülésszakok száma.

Az 1949-es alkotmány hívta életre az Elnöki Tanács intézményét, mely mint-hogy (az alkotmány módosítását kivéve) korlátlan felhatalmazást kapott az Országgyűlés helyettesítésére, végképp kihúzta a talajt a népszuverenitás alól, és törvényessé vált a törvénnyelküliség, a rendeleti kormányzás. A jogállamiság formái mögött így lehetett gyorsan és egyszerűen életbe léptetni bármilyen tartalmú intézkedést, mely törvényi erővel bírt. Beszédes adat, hogy az ötvenes években mintegy hétszer annyi az Elnöki Tanács által kiadott törvényerejű rendelet jelent meg, mint ahány törvény, ennél azonban fontosabb, hogy 1949-től kezdve igen jelentős alkotmányos kérdések, az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit érintő ügyek jogi szabályozása került ki az Országgyűlés kezéből. Csak példaként: az igazságügyi szervezet, a központi állami ellenőrzés, a tervgazdálkodás büntetőjogi védelme, a munka törvénykönyve, az állami begyűjtés, a társadalombiztosítás szabályozása. Ehhez még hozzátesszük, hogy e szűk körű prezídium döntéseit többnyire vita nélkül hozta, s 1950-ben például a nyolcvan napirendhez összesen négy hozzászólás hangzott el.¹⁷ Működését – különösen a 49 és 53 közötti időszakban – elsősorban a kormány igényei szabták meg, s tevékenységében rendkívül sok formális elem volt.

1950-től kezdődően a törvényjavaslatok felett sem a bizottságokban, sem a plénumon nincs vita. A képviselők szerepe az egyetértésre, s legfeljebb a tervezeteket támogató, előre leírt és jóváhagyott felszólalásokra korlátozódott. Az Országgyűlés transzmissziós szerepe révén a politikai centrum manipulációjának eszközévé vált. Funkciói közül értelemszerűen nyomtalanul eltűnt a kormányzati tevékenység ellenőrzése. A kormány és tagjainak felelőssége csak a szűk körű és jogi felhatalmazás nélküli pártvezetés irányában létezett.

Módosulások 1956 után, a 80-as évek országgyűlése

Az 1956-os esztendő bizonyos élénkséget hoz a Parlament rituálékkal terhelt életébe. A társadalmi-politikai válság elmélyülése bizonyos fokig a Ház falai között is érzékelhetővé válik. Ezt mutatja, hogy Rákosi Mátyásnak, a párt éléről való eltávolítása (1956. július 18.) után az augusztusi ülésszakon sor kerül a korábbi (1950-es) ügyrend módosítására, hogy egyetlen napon (augusztus 3-án) hét és fél évi szünet után huszonegy interpelláció hangzik el, melyek közül az egyikre, az illetékes által adott választ sem a képviselő, sem a testület nem fogta el. Ez pedig az előző évek szavazásainak gépies egyhangúsága után egy politikai földrengéssel felérő nóvum. Ugyanezen az ülésszakon a képviselőtestület határozatot alkot „az Országgyűlés és az országgyűlési képviselők munkájáról”. Ebben (ön)kritikusan megfogalmazódik, hogy „országgyűlésünk eddigi munkájában nem valósultak meg kellőképpen azok a követelmények, amelyeket Alkotmányunk a legfelsőbb államhatalmi szerv működésével szemben támaszt.”¹⁸

E határozat nemcsak azért figyelemreméltó, mert a politikai vezetésnek azt az első nyilvánosan is deklarált felismerését tükrözi, hogy az Országgyűlés működésének korábbi módja nem tartható fenn, hanem, mert e határozat ismétlődik, majd kisebb kiegészítésekkel az elkövetkezendő évtizedek politikai dokumentumaiban és jogszabályaiban.

Noha 1956 nyara a parlament öntudatra ébredésének első szelíd megnyilvánulásait hozta, sem ez az év, sem a következő nem idézett elő lényegi változásokat a népképviselői szervnek a politikai rendszerben betöltött igen korlátozott szerepében.

Ha a politikai vezetés későbbi deklarációit sorra vesszük, azokban meglepő makacssággal ismétlődnek ugyanazok a célok, illetve elvek. Az idézett 1956-os országgyűlési határozatot követően a párt valamennyi kongresszusi határozatában megjelenik az a két–három mondat, mely a népképviselőlet további erősítését, a kormányzati munka feletti ellenőrzés hatékonyságának növelését, a képviselők és választók kapcsolatának közvetlenebbé tételét írja elő. Ezen kívül a párt Központi Bizottsága és Politikai Bizottsága bizonyos időközönként külön is foglalkozott a választójog, illetve az Országgyűlés működésének időszerű kérdéseivel. Így például a választójogi törvény 1966-os módosítása előtt (1966. október), majd 1976 júniusában, valamint 1979 júniusában.

A parlament politikai szerepét és működését érintő 1956 utáni **jogszabályi változások** közül az alábbiak jelentőségét fontos kiemelni:

- 1958-ban (1958. évi III. tv.) módosul az országgyűlési és tanácsügyi választások rendje, s ennek alapján az 1958. november 16-i választásoktól kezdve az országos (parlament) és a helyi (tanács) választásokat négyéves ciklusokban, egy napon tartják.
- 1966-ban (1966. évi III. tv.) az országgyűlési képviselők esetében is megszűnik a lajstromos választás és áttérnek a ma is ismert egyéni kerületi rendszerre. (A tanácstagok esetében ezt az 1954. évi IX. törvény vezette be.)

	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960
Törvények száma	13	29	35	63	28	5	4	4	6	11	4	4	8	3	5	4
Plenáris ülésnapok száma	13	76	94	62	45	11	11	10	5	12	9	9	10	10	6	9
Bizottsági ülések száma*	2	56	59	83	32	3	—	—	—	—	—	1	1	—	1	1
Interpellációk száma	—	254	169	47	1	—	—	—	—	—	—	21	7	—	3	3
Törvényerejű rendeletek száma	—	—	—	—	21	48	35	26	27	33	39	36	66	42	43	29

* Csak azok, amelyeknek az Országgyűlés Irományaiban nyomuk van.
(Forrás: A Nemzetgyűlés, illetve Országgyűlés Naplója és Irományai)

- c) 1970-ben (1970. évi III. tv.) a választójogi törvény újabb módosításával sor került a képviselők jelölési rendszerének liberalizálására, ettől fogva már nem kizárólag a Hazafias Népfront joga képviselőjelöltet ajánlani, hanem valamennyi állampolgárnak, s az állampolgárok jelölőgyűlése szavaz afelől, hogy a javasolt személy felkerülhet-e a megválasztható képviselők listájára vagy sem. Ez az intézkedés a szocialista országokat tekintve a maga nemében egyedülálló lépés volt, még ha igazi jelentőségre csak az 1985-ös választásokon tett is szert. A hetvenes években néhány kisebb jelentőségű változásra került még sor: az 1970. évi III. törvénnyel szétválasztják, majd az 1976. évi I. törvénnyel ismét összekapcsolják az országgyűlési és a tanácsügyi választásokat. Az 1975-ös országgyűlési választásokkal kezdődően nem négy, hanem ötéves ciklusokra történő választást vezetnek be megteremtve ezáltal a szinkront a pártkongresszussal és az ötéves tervekkel. Így az első együttes és öt évre szóló választásra először 1980-ban került sor.
- d) 1983-ban (1983. évi III. tv.) ismét változott a választójog. A több kisebb jelentőségű változás mellett, két lényeges ponton hozott módosulást az új törvény: előírta a képviselők kötelező többes jelölését és az addigi 352 helyet harminccal kiegészítve bevezette az országos lista intézményét. Az így megválasztott képviselőket (a nagy társadalmi szervezetek és mozgalmak vezetőit) tehermentesíti a törvény a konkrét választókerületi munka alól.
- e) 1986-ban sor került az Országgyűlés ügyrendjének átfogó módosítására. Az 1956-os ügyrend után ez sorrendben a hatodik módosítás volt, jelentősége azonban messze túlmutat az előző ötén (1963., 1967., 1968., 1972., 1984.). Az Országgyűlés politikai szerepét befolyásoló legfontosabb jogszabályi változások felsorolása után tekintsük át, milyen módosulások következtek be a népképviselőtényyleges működésében az ötvenes éveket követően. A népképviselőt munkáját jellemző alapvető számadatok igencsak meglepőek és elgondolkodtatóak:

	Plenáris ülésnapok	Interpellá- ciók	Törvények	Törvényerejű rendeletek
	egy évre jutó átlag			
1945–1949	58	97	33	4,2*
1950–1960	9	3,1	5,3	38,5
1961–1970	8,5	8,6	4,8	33,3
1971–1980	7,5	7,6	5,2	30,1
1981–1986	6	4	4,5	33

* Az Elnöki Tanácsot 1949 augusztusában az Alkotmány hozta létre
(Forrás: A Nemzetgyűlés, illetve Országgyűlés Naplói és Irományai)

A számokból egyértelműen kitetszik, hogy napjainkban a testületi ülések nemcsak a koalíciós időszakhoz képest mutatnak erős visszaesést, de még az ötvenes évekhez viszonyítva is jelentős: 30 százalékos a csökkenés. A nyolcvanas években, az évszakkal egyezően négy ülészakon évente átlagban mindössze hat napot van együtt a testület! Ez a tény már önmagában is erőteljesen megkérdőjelezi a plénum valódi szerepét. Hasonló a népképviselő által alkotott törvények számának alakulása. A nyolcvanas években átlagban évente még öt törvény sem születik, s ez az átlag ismét csak a legalacsonyabb a II. világháború óta eltelt időszakban. Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy az Elnöki Tanács által alkotott törvényerejű rendeletek száma változatlanul igen magas, valamint, hogy a törvények és törvényerejű rendeletek aránya szintén a nyolcvanas években a legkedvezőtlenebb: mivel átlagban 7,3-szer annyi törvényerejű rendelet látott napvilágot, mint ahány törvény. (Az ötvenes években ez a szám: 7,0; a hatvanas években: 6,9; a hetvenes években pedig: 5,7.)

Nem tapasztalunk kedvezőbb tendenciát az interpellációk számának alakulását illetően sem, hiszen ezen intézmény 1956-os újjáéledése óta megint csak a nyolcvanas évek szolgálnak a legalacsonyabb adatokkal. (Ebbe nem számítottam bele az 1986-os ügyrend által konstruált ún. képviselői kérdést, mert ez jellegében egészen eltérő, új „találmány”.)

Mindennek ellenére nem érzéki csalódás, hogy a Parlament működése változóban van, és sok új vonást mutat az utóbbi esztendőkből: lassan kezd visszazivárogni az élet, vagyis a politika a Ház falai közé. E folyamat eddig legerőteljesebben a bizottsági ülések gyakoribbá és érdemibbé válásában mutatkozik meg. Tevékenységük ma már nem korlátozódik csupán a – kevés számú – törvény előzetes megvitatására. Egyre gyakrabban tűznek napirendjükre a plenáris üléstől függetlenül témákat, hallgatnak meg beszámolókat. A különböző kormányzati koncepciók és tervezetek bizottsági vitáit egyre növekvő szakszerűség és erősödő vitakészség jellemzi.¹⁹ Ugyancsak fontos új tapasztalatokat hozott a legutóbbi, 1985-ös választás. A jelölőgyűlések egy részének átpolitizálódása az Országgyűlés és a képviselők jelentőségének növekedését mutatja. Ennek két legfontosabb oka – szerintem – egyrészt az állampolgári öntudat erősödése, a társadalom – más összefüggésekben is érzékelhető – törekvése, hogy kiszabaduljon az öt kiskorúságban tartó kötelékekből, másrészt – az előbbivel összefüggésben is – a társadalmi-politikai feszültségek növekedése. Így van ez annak ellenére, hogy a választásokon való részvételi arány, illetőleg az érvényes és pozitív (valamelyik jelöltet támogató) szavazatok aránya 1949 óta a legalacsonyabb volt. (Az évtizedeken át jellemző és a nemzetközi tapasztalatok alapján teljesen irreálisnak mondható ma is igen magas részvételi arány valódi okait a tudomány – a politikai szociológia – eddig alig vizsgálhatta.)

A kötelező többes jelölés és az, hogy a képviselők egy része állampolgári kezdeményezésre – helyenként nem kis küzdelem árán – nyerte el mandátumát, máris érezhető változást idézett elő a képviselői magatartásban. A választókhoz

való nagyobb kötődés érezhetően megnövelte a képviselők felelősségérzetét. Míg korábban a rituális, egyhangú szavazásokban való részvétel az egyes képviselő számára nemhogy kockázatos, de egyedül biztonságos magatartás volt, most differenciálódik a helyzet. Elsősorban az állampolgári kezdeményezésre megválasztott és a személyükben, egzisztenciájukban kevésbé függő képviselőknél valódi mérlegelés előzi meg a szavazásban való részvételt, s itt érkezünk el a Parlament éledését leglátványosabban jelző új fejleményhez: ami a korábbi időszakokban természetes és magától értetődő volt, az mára már ritka kivétel: az egyhangú határozat. Egy felvilágosult politika ezt mindenképpen csak üdvözölheti, hiszen ahogy Marx mondta, „akinek nem szabad kifogásokat emelnie, annak dicséretei sem érnek fabatkát sem”.²⁰ A hatvanas–hetvenes években még csak elvétve és csak a képviselői interpellációkra adott válaszok kapcsán fordult elő, hogy a képviselők egy része tartózkodott vagy ellenvéleményét fejezte ki a szavazáskor. Így a hatvanas években benyújtott összesen nyolcvanhat interpelláció közül hét esetben fordult elő tartózkodás vagy ellenszavazat, és mindössze két alkalommal esett meg, hogy sem a képviselő, sem a testület nem fogadta el az interpellációra adott választ. Vagyis az interpellációk alig 10 százalékánál „merült fel probléma”. A hetvenes évek összesen hetvenhat interpellációja kapcsán nyolc esetben nem volt egyhangú elfogadás, s ez még mindig csak 10 százalék. A nyolcvanas években eddig nemcsak hogy 35 százalékra ugrik ez a szám, de ami korábban elképzelhetetlennek tűnt: a tartózkodás és ellenszavazat megjelenik a kormány tagjainak beszámolóí kapcsán is, és – *horribile dictu!* – a törvénytervezetek feletti szavazáskor is. A beszámoló és a törvénytervezetek, illetve személyi vagy ügyrendet érintő eddig ötvenkilenc határozat közül tíz esetben „renitenskedtek” tartózkodásukkal, illetve ellenszavazatukkal a képviselők; egy szavazás eredményét az ügyrend vitájakor elrendelt zárt ülés miatt nem ismerjük. A legtöbb ellenérzéssel az 1987 júniusi ülésszakon tárgyalt, a büntetőjogot és büntető-eljárásjogot módosító törvénytervezet esetében találkozhattunk, amikor is összesen negyvennégyen (ez a képviselői összlétszám 11 százaléka) nem szavaztak „igennel”.

Ezek a nálunk talán még szokatlan jelenségek némi bizonytalanságot és zavart keltettek az ülések menetében részben a szavazatszámhláláskor, részben a szavazásoknak az ügyrend által előírt módon történő lebonyolításában. Így például: az elnök „elfelejti” megszavaztatni a testületet az interpellációra adott válasz felől – 1986. március 21-én két ízben is – vagy az „egyhangú tapsból” következtet az egyetértésre. Ugyancsak szembe tünő az önálló képviselői indítványok, a bizottsági leszavazások után is fenntartott kisebbségi vélemények számának növekedése. Sőt – sokakat megdöbrentve – 1986 márciusában az illetéktörvény vitája során a képviselői módosító indítványt fogadta el a testület a minisztériumi, vagyis a hivatalos verzióval szemben.

A nyolcvanas évek új fejleménye az is, hogy helyenként már a – nyilvános – plenáris ülésekre is benyomul a vita. A „frontvonalak” ma még többnyire –

és törvényszerűen – a képviselők és a kormány tagjai között húzódnak, és kevésbé jellemző, hogy képviselők egymással vitatkoznak. Előfordul már, de még korántsem jellemző, hogy a képviselők egymáshoz intézenek szavakat vagy társaikat próbálják meggyőzni. A felszólalások jó része még ma is a politika támogatását deklaráló és a helyi viszonyokról, helyzetről, eredményekről szóló, a soron levő napirendhez néha alig kapcsolódó beszéd. A választások alkalmával és a Parlament működésében tapasztalt eddig felsorolt fontos és előremutató új vonások mind a választópolgárok, mind a képviselők egy részének új magatartását és igényeit jelzik. Még sem jelentik egyúttal, hogy valamiféle új szakasz kezdetéről beszélhetnénk. Nem egyszerűen azért, mert összességükben még nem hoztak minőségi változást, hanem elsősorban azért, mert a politikai deklarációk ellenére, sőt kifejezetten azokkal szemben a központi politikai törekvések a gyakorlatban éppenséggel e pozitív folyamatok lefékezésére, korlátozására irányulnak. Egyértelműen kimutatható, hogy az elmúlt másfél–két évtizedben végbement liberalizálódás nyomán növekvő állampolgári aktivitás, erősödő kritikai szellem, a társadalom civil szférájának izmosodása, a nyolcvanas években – részben jogszabályba öntött – ellenintézkedéseket vont maga után. Így például a szaporodó egyesületalakítási igények (és részben a lengyelországi válság) nyomán jelentősen szigorodott az egyesülési jog, s gyakorlatilag korlátlan mérlegelési jogkört kapott (formálisan) az államigazgatás, ténylegesen, ahogy a gyakorlat bizonyítja, a politikai vezetés. Számtalan példát szolgáltatott a közelmúlt, hogy milyen kemény helyi és központi ellenállásba ütköznek még a politikától távol álló egyesületi kezdeményezések is. Ugyancsak nem az egyéni szabadság erősítését hozták az elmúlt években alkotott és a munkafegyelem megjavítását célzó munkajogi adminisztratív intézkedések. Lényegében a meglévő korlátokat rögzítette (s csak egy-két kis előrehaladást tükröz) az 1983-as választójogi törvény és az 1986-ban alkotott sajtótörvény. A törvényes garanciákat csökkentette a büntetőeljárásjogot módosító ez évi törvény.

Visszakanyarodva az országgyűlés témájához, a Parlament példátlanul súlyos megregulázását hozta az ügyrend 1986 júniusában puccsszerűen és zárt ajtók mögött keresztülvitt módosítása.²¹ Még azon alkotmányos elvekhez képest is visszalépés volt ez, melyeket mintegy másfél évszázada Kossuth fogalmazott meg az országgyűlés feladatai kapcsán: „Ha a jövő országgyűlés feladatáról szönlünk, legelőbb is azt kell szemügyre vennünk, ami minden országgyűlésnek feladata. Ezen feladat: bírálat alá venni az ország állapotját; miszerint tudja – van-e baj és minő – s akként gondoskodhassék az orvoslatról. Az ország-állapot ezen felismerésénél természetes tárgy vizsgálat alá venni a kormány eljárását. A kormány eljárásánál két szempontra kell ügyelni. 1. a cselekvésre, 2. a mulasztásra. Mindkettőnél ismét két szempont:

1. Törvényesek-e tettei? mert alkotmányos országban jót sem szabad tenni a kormánynak törvénytelenül.
2. Amit törvényt nem sértve tett, célszerűen tette-e? mert a kormánynak nem

elég törvényt nem sérteni — kötelessége a törvényest célszerűen tenni, jól cselekedni.

Amannál a kormány törvényessége vagy törvénytelenessége; emennél ügyessége vagy ügyetlensége jó bírálathoz alá. Mindkettő a nemzet számoltató köréhez tartozik, mert jogunk van megkívánni, hogy törvényesen, s jól kormányoztassunk.”²²

Végső soron az Országgyűlés szerepére, a politika egészére is igaz az, amit Marx a politikai pártokról ír, hogy sohasem azon elvek és célok fényében kell megítélnünk, melyeket meghirdet, hanem csakis valóságos, gyakorlati tevékenysége alapján.

E tekintetben elgondolkodtatóak az 1985-ös választásokat megelőző jelölőgyűlések, amikor a választásokat lebonyolító apparátus számos esetben a választójogi törvény megsértésével sem törődve, igyekezett megakadályozni, hogy valakiből állampolgári kezdeményezésre is lehessen képviselőjelölt (s főleg képviselő). Ugyanez az ellentmondás érzékelhető a Parlament szerepét, a közéleti szereplés fontosságát ismételtető politikai kinyilatkoztatások, valamint a működését befolyásoló konkrét intézkedések között. 1986 júniusában például az ügyrendmódosítás tárgyalásakor (felső kezdeményezésre) — több mint három évtizednyi szünet után — **zárt ülést** rendeltek el. Nem kizárt, hogy az országgyűlés államtitkokat is érintő ügyeket tárgyaljon, s ezért zárt ülés mellett döntsön. De ha az ügyrend feletti vita is a testület magánügyévé minősül, akkor voltaképpen bármely kérdés, bármikor erre a sorsra juthat. S hogy mennyire nem véletlenről vagy egyszeri kisiklásról van szó, bizonyítja, hogy 1987 júniusában egy éven belül másodszor került sor zárt ülés elrendelésére a kormányban és az Elnöki Tanácsban elhatározott személycserék lebonyolításakor. Az intézkedés azt a benyomást keltette, hogy a kormányfő megválasztása nem közügy, nem tartozik a közvéleményre. E jelenségek a közvélemény számára **kívülről** is érzékelhető megfigyelések, s ezek alapján kételyek fogalmazhatók meg a jogállamiság garanciáit illetően.

Az Országgyűlés működésének ma legsúlyosabbnak tűnő ellentmondásai tehát:

1. Az Alkotmány megfogalmazása szerint az Országgyűlés a népszuverenitás leteleményese. Tagjai, a képviselők az általános, egyenlő, titkos és közvetlen választási elvek alapján tartott ötévenkénti választásokon, tehát közvetlen állampolgári felhatalmazással nyerik el mandátumukat. Az Alkotmány más helyen — 1972 óta — tartalmazza ugyanakkor, hogy a párt „a társadalom vezető ereje”. Ha már most pusztán alkotmányjogiilag próbáljuk értelmezni e két megállapítást, mindjárt szembetűnő ellentmondás áll előttünk: a két egyaránt magasra értékelt politikai intézmény egymáshoz való jogi viszonyának tisztázatlansága, amely még kiegészül azzal, hogy a párt működésének egésze jogon kívül esik. E helyzet persze nem a jogtalanság állapotát jelzi, ellenkezőleg. Érelődőben van az a gyakorlati dilemma, hogy a párt valamilyen

szintű határozata vagy pedig a választók megfogalmazott érdekei irányítsák a konkrét esetekben a képviselőket? Hiszen más állásfoglalások származnak abból, ha a képviselő az össztársadalmi érdeket szem előtt tartó párt, mint ha a választók részérdekeinek, részakarátának szószólója. Ha az előbbi, akkor végső értelmezésben merő haszontalanság a Parlament, hiszen csak felesleges szervezeti megkettőződéshez vezet.

2. Még mindig maradva az alkotmányos szabályozás szintjén: egyre kevésbé védhető az a helyzet, hogy az Országgyűlés és az Elnöki Tanács mint szűk körű prezídium viszonyában a választott népképviselő jogi értelemben csak annyival erősebb, hogy az Alkotmány elfogadására, illetve módosítására kívül más nem jogosult. Egyébként az Elnöki Tanács külön felhatalmazás nélkül is bármely kérdést, bármilyen módon szabályozhat, mindössze utólagos formális bemutatási kötelezettség terheli. A modern jogállamiságba semmiképpen nem illeszkedő intézmény, ahogy a tapasztalatok 1949 óta mutatják, időről időre alapjaiban kérdőjelezi meg az Országgyűlés Alkotmányban szereplő legfőbb államhatalmi státusát. 1982-ben az Országgyűlés határozatot fogadott el a jogalkotás rendjéről. Ebben többek között leszögezi: „A jogszabályalkotás demokratizmusának növekedése érdekében fokozni kell az országgyűlés törvényalkotó tevékenységét; a törvények jelentős vagy átfogó módosításáról az országgyűlés döntsön.”²³

Jellemző momentum, hogy ebben az esztendőben két törvénnyel szemben negyvennégy törvényerejű rendelet született. Figyelmen kívül hagyva nemcsak az előbbi határozatot, hanem az Alkotmány azon előírását is, mely szerint az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit törvényben kell szabályozni, az Elnöki Tanács szabályozta a természetvédelem kérdését (1982. évi 4. sz. tvr.) vagy az alkoholisták kötelező intézeti gyógykezelését (1982. évi 41. sz. tvr.). Még kirívóbb esetek fordultak elő a következő évben, amikor szintén törvényerejű rendeletként jelent meg a jogtanácsosokról, majd az ügyvédségről szóló jogszabály, sőt még lejjebb, kormányrendeletbe kerültek a magyar állampolgárok külföldön történő munkavállalásának szabályai, s még egy szinttel lejjebb került az ún. átképzési támogatás szabályozása (3/1983. (V. 4.) ME. sz. r.).

Ez utóbbi példák már azt mutatják, hogy az Országgyűlés jogalkotó szerepe nemcsak a NET-hez, hanem a kormányhoz, sőt a miniszterekhez képest is változatlanul kicsi. Azt a további súlyos kérdést pedig éppen csak jelzem, hogy a parlamenti törvényeknek is igen nagy százaléka csupán laza kereteket határoz meg, s az igazi magatartásszabályokat alacsonyabb szintű jogszabályok tartalmazzák. (Két figyelmeztető példa a közelmúltból: az oktatási törvény és a sajtótörvény, illetve az utánuk kiadott kormányrendeletek, miniszteri rendeletek, államtitkári rendelkezések.)

3. A kormányzati munka alapvető irányainak meghatározása és ellenőrzése elvben az Országgyűlés feladata. Ha azonban a gyakorlatot nézzük, itt is ugyan-

azt tapasztaljuk, mint az előbb, vagyis azt, hogy a választott testületnek nincs komoly befolyása a kormányzat irányítására, de még ellenőrzésére sem. A „felelős kormány” intézményének nálunk négy évtizede kialakult változatában a kormány, illetve tagjainak megválasztása, irányítása, valamint leváltása a pártirányító szervek tényleges hatásköre lett, a Parlamentnek az alkotmányosság látszatának őrzése maradt.

A kormány személyi összetételének meghatározása az Országgyűlés ötvenként összeülő alakuló ülésének lenne feladata. Évtizedek óta nem fordult elő, hogy ezeken a „választásokon” vita, hozzászólás, ellenszavazat vagy tárgyalás lett volna. Vagyis a népképviselőt gépiesen szentesíti a NET közvetítésével beterjesztett listát. És még ezt a mechanizmust is biztosítja „mindenesetre” az a lehetőség, hogy a NET (helyettesítő jogkörében eljárva) maga válassza meg a Kormányt, illetve egyes tagjait.

Az ugyancsak ötvenként előterjesztett kormányprogramok a hozzászólások ellenére sem válnak parlamenti mérlegelés tárgyává, legalábbis igazi alternatívák nem merülnek fel, még ha az 1987-es év élénk parlamenti vitákat hozott is. Ami a folyamatos ellenőrzést illeti: ennek formailag két módja van: a beszámoltatás és az interpelláció. A Kormány tagjai (a miniszterek, államtitkárok) rendszeres időközönkénti beszámoltatása – a legutóbbi időkig – szintén formális volt és a Parlamentnek való valódi felelősség fel sem merült. Az interpellációval kapcsolatban korábban leírtakat itt csak annyival egészítem ki, hogy miután 1956-tól ismét lehetővé vált ezen képviselői jog gyakorlása, voltaképpen nem a kormányzati munka ellenőrzésének eszköze éledt újjá, hanem illeszkedve a magyar parlamenti, illetve tágabban politikai viszonyokba: az interpelláció a kijárási egyik módja lett. Az interpellációk által felvetett problémák túlnyomó többsége olyan, a maga szintjén és helyén elintézetlen (elintézhetetlen) ügy, melyre így, az „ország nyilvánossága” elé tárva keresnek a választók vagy a helyi szervek megoldást. Ez inkább emlékeztet a „Televízió vagy a Rádió elintézte” funkcióra, mintsem a valódi kormányzati felelősségre. Noha persze voltak és vannak kivételek, mégis, igen jellemző, hogy például 1983-ban a sorozatos bányászsztrájkok nyomán, melyek az egész országot megrázták, még egy interpelláció sem hangzott el az ipari miniszterhez (hogy ennél keményebb következményekről ne is beszéljünk). Ez ügyben a felelősség semmilyen összefüggésben nem merült fel az Országgyűlés plénumán, sőt az Országgyűlés akkori elnöke néhány mondatos megemlékező gondolatait egyenesen azzal kezdte: „Bár minden lehetséges intézkedés megtörténik a föld alatt dolgozók biztonsága érdekében, sajnos áldozatokat követelő, váratlan szerencsétlenségek is bekövetkeznek.”²⁴

Hogy mennyire fikció csupán a kormány Országgyűlés előtti felelőssége nálunk, végül az is bizonyítja, hogy – miként arra legutóbb Lőrincz Lajos is izgalmas cikkében²⁵ rámutatott – teljesen hiányzik a bizalmatlanság

intézménye hatályos jogunkból és parlamenti gyakorlatunkból. Az Alkotmány egyszerűen csak annyit mond, hogy a Minisztertanácsot, annak elnökét és tagjait az Országgyűlés az Elnöki Tanács javaslatára menti fel. Itt is hangsúlyozandó, hogy az Elnöki Tanács minden aggály nélkül ebben is helyettesítheti a népképviselőt, s dönthet saját belátása szerint.

4. A jelenlegi választási rendszer további alapvető problémákat vet fel a parlament politikai funkciója tekintetében. Elvileg nálunk a képviselőt döntően területi alapon nyugszik, amikor is földrajzi egységek szerinti felosztással kb. 30 ezer választópolgár küldhet egy képviselőt. Sokak által és sokszor kritizált egyoldalúság ez, melyet már a hetvenes években született párhatározatok is elismernek. Túl azon, hogy a társadalmi érdektagozódásnak ez csupán egyik – s feltehetően nem is a legfontosabb – metszete, a mai választási rendszer a képviselőket igen nehéz helyzetbe hozza, hiszen milyen alapon nyilváníthat véleményt, fogalmazhat álláspontot, s szavazhat például a költségvetésről, a családjogi törvénytervezetről vagy az adórendszeréről, amikor a mögöttes választói érdekeket, elvárásokat a maguk sokszínűségében egyrészt képtelen megismerni (hiszen erre szolgáló fórumok nem léteznek), másrészt még ha lehetőség lenne is rá, nem világos, hogy milyen alapon részesítheti előnyben a szavazók egyikének vagy másikának a körét? Vagy miképpen szintetizálhatná egymagában azokat?

Az 1983-as választójogi törvény a központi lista bevezetésével ezen a helyzeten nem tudott lényegesen módosítani, legfeljebb élesebb megvilágításba helyezte az eddigi ellentmondásokat.

5. Végül, feltétlenül figyelmet érdemel az a – szintén az utóbbi években felerősödő – visszasság, hogy egyfelől örömdetesen érdemibbé és intenzívebbé vált a bizottságok munkája, másfelől igen erős politikai törekvés mutatkozik, hogy a plénum nyilvános üléseiről a bizottságok zárt ajtója mögé száműzzenek minden valódi vitát, kényes kérdést. Egyértelműen ezt a szándékot tükrözi az 1986-os ügyrend is. Tekintve, hogy a választóknak a bizottsági ülésekről való tájékoztatása még a plenáris ülésekénél is esetlegesebb, ezért (is) nagy nyomatókkal vetődik fel a népképviselő működésének nyilvánossága. Már az 1957. júniusi ülésszak után felmerült, hogy ténylegesen javítani kell az Országgyűlés munkájáról a tájékoztatást.²⁶ Mégsem történt azóta lényeges változás: máig nem sikerült még azt sem megoldani, hogy legalább a plénum – igazán nem gyakori és hosszadalmas – üléseiről megjelenjenek teljes körű, rövidítés nélküli, jegyzőkönyvszerű szöveg.

Természetesen a sort még hosszasan lehetne folytatni. A néhány legfontosabb kérdés kiemelésével csak alátámasztani kívántam azt a megállapítást, hogy a legfőbb népképviselői szerv jogi és tényleges státusa, működése, megválasztása olyan egyre inkább szembeötlő ellentmondásokat hordoz, melyeken apró változtatgatásokkal nem lehet úrrá lenni. Konceptcionálisan újra kell gondolni a parlamenttel kapcsolatos valamennyi, akár legalapvetőbb kérdést is.

Csupán az utóbbi néhány esztendőben láttak napvilágot azok a publikációk, melyek az Országgyűlés jelenlegi szerepét taglalják és működésének érdemivé tételéhez javaslatokat is megfogalmaznak.²⁷ Ezekre támaszkodva szeretném – a tanulmány befejezéseként – vázolni, milyen alternatívákat látok parlamentünk jövőbeli szerepét illetően.

Az Országgyűlés érdemi fórummá válásának folyamata úgy tűnik, ha nagyon lassan is, de megindult. Ennek az öntudatosodási folyamatnak a megállítására már mind a formális (=jogi), mind pedig az informális szférában szigorú intézkedések lennének szükségesek. Hogy vannak ilyen törekvések, arra az előzőekben már utaltam. Ideológiai alátámasztásként ismét feltűnnek a hatalommegosztás szükségességét elutasító nézetek, melyek azt a XIX. századi tapasztalatot igyekeznek a mára kiterjeszteni, miszerint a hatalommegosztásnak az osztálytagozódás az alapja, ezért csak ott és addig marad fenn érvényessége, amíg ellentétes érdekű osztályok léteznek. Ezzel kapcsolatban Bibó István már 1947-ben azt írta: „Az államhatalmak marxista értelmezése mögött valóban ott áll az az igazság, hogy a végrehajtó hatalom és a törvényhozó hatalom feszültsége mögött történetileg ott rejtőzött, sőt nem is nagyon rejtőzött a monarchia és a vele szemben álló társadalmi erők harca. De már a bírói hatalom nehezen azonosítható bármiféle külön osztályerővel. Az egész magyarázatból valójában csak annyi a tanulság, hogy az államhatalmak elválasztásáról szóló tan kialakulásában valóban döntő volt az a tény, hogy Európában, elsősorban Angliában évszázadokon keresztül tartó történelmi egyensúly alakult ki a feudális társadalmi erők és a demokratikus társadalmi erők között, s aránylag hosszú időbe telt ennek a két tényezőnek hatalmi átváltása. Ez a hosszabb ideig tartó egyensúly alkalmat adott annak az általános politikai-erkölcsi elvnek a felismerésére és technikai kidolgozására, hogy a hatalomkoncentráció újból meg újból megjelenő demoralizáló hatásait sikeresen ellensúlyozhatni a hatalmak elválasztásával, egymással való egyensúlyba hozatalával lehet. Ezt a felismerést azonban az osztálynélküli társadalom sem teszi tárgyitalanná.”²⁸

A minden döntési jogot egy kézben összpontosító és bárminemű nyilvános kontrollt nélkülöző hatalmi centrum tévedései, sőt elfajulása ellen ma is csak a funkciók világos szétválasztása, az államhatalmi ágak egymást is ellenőrző, független működése jelenthet biztosítékot, és ez alapozhatja meg hosszú távra a politikai stabilitást. Ehhez politikai rendszerünk egészének átfogó reformjára van szükség.

* Az OKKFT „Gazdasági szervezetek, gazdasági mikroszféra” című kutatása keretében készített tanulmány rövidített változata.

¹ A Nemzetgyűlés Naplója 1945–47. 55. o.

- 2 Uo. 62. o.
- 3 Gombár Csaba: *Politika – címszavakban. (Elemi politikai fogalmak értelmezése.)* Kiadja az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Tudományos Szocializmus Tanszéke. Bp., 1980. 120. és 121. o.
- 4 Uo. 122. o.
- 5 A kétnapos bizottsági ülésről szóló és a plénumnak benyújtott jelentés bár óvatos, negatív formában, de felveti – a ma újjáéledni látszó – kétkamarás Országgyűlés gondolatát: „Kiemeli a bizottság, hogy a törvényjavaslat lényegbevágó alkotmányjogi módosítást tartalmaz azon intézkedésnél fogva, hogy az eddigi Nemzetgyűlés helyett egykamarás országgyűlést állít fel. Ennek az intézkedésnek a helyességét az együttes bizottság is elfogadja, hiszen jelenlegi helyzetünkben minden közjogi tényező csupán az egykamarás országgyűlés fenntartása mellett foglalhat állást, mert Magyarország nem tartományokból tevődik össze, és ilyen formán egy kétkamarás rendszer bevezetése, amelyben esetleg a különböző nemzetiségek, illetve tartományok különféle testületi szervei foglalnának helyet, nem látszik semmiképpen sem indokoltnak. De időszerűtlennek látszik a kétkamarás országgyűlés felállítása azért is, mert a képviselőház mellett szervezendő másik kamara – ha felállítatnák –, érdekképviselési alapon volna megszervezendő, annak jelen pillanatban azonban jelentős akadályát képezi a minden foglalkozási ágra kiterjedő érdekképviselési rendszer kiforratlan és rendezetlen volta. *Nemzetgyűlés Irományai 1945–47.* 271. o.
- 6 *Az Országgyűlés Irományai 1947–51. I.* 500. o.
- 7 *A Nemzetgyűlés Naplója 1945–1947.* 696. o.
- 8 *Az Országgyűlés Irományai 1947–51. II.* 379. o.
- 9 Az MDP Programnyilatkozata. Közli: Balogh Sándor–Izsák Lajos: *Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948)*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1979. 420. o.
- 10 *Szabad Nép*, 1949. szept. 26.
- 11 Uo.
- 12 Uo.
- 13 Rákosi Mátyás: A népi demokrácia néhány problémájáról. *Társadalmi Szemle*, 1949. 1. sz. 1–2. o.
- 14 Pl. Archivum 1/1. 39. öe., idézi Zsilák András: A magyar társadalom osztályszerkezetének alakulása a szocializmus építésének kezdeti időszakában és az MDP szövetségi politikájának főbb vonásai (1949–1956) c. cikkében. *Párttörténeti Közlemények*, 1956. 4. sz. 75. o.
- 15 Révai József: Miért közös lista? *Szabad Nép*, 1949. április 17.
- 16 Révai József: Népi demokráciánk jellegéről (Felszólalás az MDP KV 1949. március 5-i ülésén.) *Társadalmi Szemle*, 1949. 3–4. sz. 167. o.
- 17 Lásd részletesen: Váradi Vilmos: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának működése 1949 és 1958 között. *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve*, 1986.
- 18 *Magyar Közlöny*, 1956. 69. sz.
- 19 A parlamenti bizottságok tevékenységéről lásd: Kukorelli István: A parlamenti állandó bizottságok a törvényhozásban. *Jogtudományi Közöny*, 1987. 7. sz.
- 20 K. Marx: A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. *Marx–Engels Művei* I. kötet 76. o.
- 21 Lásd erről Halmi Gábor cikkét is.
- 22 Kossuth vázlata a közelgő országgyűlés feladatairól. *Világosság*, 1986. 10. sz. 633. o.
- 23 Az Országgyűlés 7/1980–85. sz. határozata a jogalkotásról. Az 1987. évi téli ülésszakon elfogadott alkotmánymódosítás azóta részben módosította az Elnöki Tanács jogkörét.
- 24 *Az Országgyűlés Naplója*, 1980–85. 1249. o.

- 25 Lőrincz Lajos: A közigazgatás szerepkörének tükröződése a magyar alkotmányban. *Jogtudományi Közlöny*, 1987. 7. sz.
- 26 A Népfront kiadásában útjára indult egy kiadvány „Országgyűlési Tudóstítások” címmel, de az 1. számot sajnálatosan nem követte több. A kiadvány célja az országgyűlési ülészakhoz kapcsolódó cikkek és írások megjelentetése volt.
- 27 Lásd többek között: Schmidt Péter, Pokol Béla, Schlett István, Gombár Csaba, Bihari Mihály cikkeit, tanulmányait.
- 28 Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. In: *Válogatott tanulmányok*. II. köt. Magvető, 1986. 390. o.

VÁLTOZÁSOK AZ ORSZÁGGYŰLÉS ÖSSZETÉTELÉBEN AZ 1985-ÖS VÁLASZTÁSOK NYOMÁN*

Az alábbiakban a Parlament összetételében bekövetkezett jelentősebb elmozdulásokat szeretném néhány táblázattal bemutatni.

Milyen a képviselők fluktuációja 1985-ben? Viszonyításképpen tekintsük át az 1949 utáni parlamenti választások adatait.

Az alakuló ülés időpontja	Az igazolt képviselők száma	Az új képviselők	
		száma	%
1949. június 8.	402	213	53
1953. július 3.	298	166	56
1958. november 26.	338	157	46
1963. március 21.	340	116	34
1967. április 14.	349	163	47
1971. május 12.	352	118	34
1975. július 4.	352	131	37
1980. június 27.	352	124	35
1985. június 28.	386	244	63

A táblázathoz a következő megjegyzést fűzném: az új képviselők számát nem a korábbi ciklushoz viszonyítom, hanem az tartozik ide, aki még sohasem volt képviselő. Több képviselő ugyanis kihagy ciklusokat (pl. 1967-ben kilenc fő, 1971-ben hat fő, a legutóbbi ciklust egy fő hagyta ki), de előtte képviselők voltak.

Az összehasonlításból kiderül, hogy 1949 óta az **1985-ös választások eredményezték a legnagyobb változást a Parlament összetételében**, a 386 mandátumon 142 régi (37 százalék) és 244 új (63 százalék) képviselő osztozik. Az adatok részletezve is érdekesek, az országos listán megválasztott képviselők között 10 új képviselő van (35 mandátumhoz képest ez 28,5 százalék), a június 8-án megválasztott 310 képviselő között 199 (64,2 százalék), a június 22-i pótválasztáson megválasztott 41 képviselő között pedig 35 (85,4 százalék) az új képviselők száma.

Megvizsgálva az eddigi parlamenti ciklusok azon képviselőinek adatait, akik csak egy adott ciklusban voltak képviselők, az derül ki, hogy az „egyciklusos”

képviselők nagyrészt fizikai dolgozók, nők és fiatalok. Ők alkották a fluktuáló részt, ugyanakkor kitapintható volt egy stabil mag, akikhez képest történt változás, cserélődés. A mostani választás éppen ezt a stabil személyi kört fésülte át: a választáson elindult 217 volt képviselő közül a mandátum nélkül maradt 75 képviselő többsége régóta képviselő volt. (Ők javarészt már nyugdíjasok.) Ugyanakkor, míg az országos listán szereplők átlagéletkora 63 év, addig az egyéni választókerületekben megválasztott képviselőké 45 év. Ez a Parlament a **középkorúak parlamentje**.

A közvetlen megelőző ciklusokhoz képest a 30 éves és annál fiatalabb képviselők aránya több mint a felére esett vissza. A 30 éves, és annál fiatalabb képviselők számának változását az egyéni választókerületi rendszerre való áttérés óta az alábbi adatsor mutatja.

1967:	1 fő
1971:	21 fő
1975:	37 fő
1980:	44 fő
1985:	20 fő

A középkorú jelző mellé még valamit illesztenék, a Parlament a középkorú férfiak parlamentje, a nők aránya, hasonlóan a fiatalokéhoz, az előző két ciklus-hoz képest csökkent.

A nők számának alakulása:

1967:	69 fő	1980:	106 fő
1971:	84 fő	1985:	81 fő
1975:	101 fő		

Az Országgyűlés foglalkozás szerinti összetételét a mandátumvizsgáló bizottság elnökei rendszerint az eredeti foglalkozás alapján jelentik be az Országgyűlés alakuló ülésein.

A jelentéseket alapul véve az alábbi táblázat készíthető:

Ciklus	Az Országgyűlés eredeti foglalkozás szerinti összetétele							
	Munkások száma	%	Parasztok száma	%	Értelmi- ségiék száma	%	Alkalma- zottak száma	%
1949/53.	174	43,3	114	28,4	92	22,9	22	5,4
1953/58.	129	43,3	90	30,2	79	26,5	—	—
1958/62.	169	50,0	75	22,2	78	23,0	16	4,8
1963/67.	142	41,8	64	18,8	123	36,2	11	3,2
1967/71.	136	39,0	76	21,8	129	37,0	8	2,2
1971/75.	137	38,9	60	17,0	131	37,0	24	7,0
1975/80.	157	44,6	48	13,6	146	41,5	1	0,3
1980/85.	158	44,9	46	13,1	130	36,9	18	5,1
1985/90.	133	34,5	16	4,1	179	46,4	58	15,0

A képviselők foglalkozás és beosztás szerinti megoszlását árnyaltabban adja vissza a már jelölteknel is alkalmazott szempontrendszer.

A Parlament összetételét eszerint mutatja be az alábbi táblázat:

	1967.	1971.	1975.	1980.	1985.
1. a produktív szféra:					
termelő, ellátó, szolgáltató vállalatok dolgozója	82	94	118	119	131
termelőszövetkezetek, ÁG-ok, szövetkezetek	63	56	48	50	71
2. politikai intézményrendszer:					
pártalkalmazottak	50	45	38	41	30
állami alkalmazottak	38	42	33	32	42
társadalmi szervezetek alkalmazottai	37	29	27	23	26
3. a nem termelő szféra:					
állami intézmények dolgozói (az oktatás, kutatás, közműve- lődés és az egészségügy terü- letén)	62	68	63	56	71
4. egyházak	6	6	6	7	8
5. egyéb (pl. nyugdíjasok, szabad- foglalkozásúak)	11	12	19	24	7
Összesen:	349	352	352	352	386

1967 óta megfigyelhető tendencia a politikai intézményrendszer képviselőinek csökkenése (125, 116, 98, 96, 98), továbbá a **termelő szférát reprezentáló személyek számának növekedése**. Ez a fejlődési ív tovább erősödött az 1985-ös választásokon.

A táblázat gondolatsorát folytatva, az összetétel arányai erősségi sorrendben a következők: a produktív szféra 52,3 százalék, a politikai intézményrendszer 25,4 százalék, a nem termelő szféra 18,4 százalék, egyéb 3,9 százalék.

A jelöltek hasonló adataival összevetve kimutathatók a negatív vagy pozitív irányú bejövetelei százalékok (az orvosoké pl. 75 százalék, a politikai intézményrendszer képviselőié 58 százalék, a fizikai dolgozóké 35 százalék).

A foglalkozási mutatókra építve megrajzolhatók a szakmai erővonalak. A választásokból a műszaki, az agrár és az orvosi szakma került ki győztesen, vereséget szenvedtek a társadalomtudományi szakmák és a pedagógus társadalom. A parlamenti képviselők között közgazdasági végzettsége van 21 főnek, jogi végzettsége 14 főnek, pedagógus 38 fő. Ezzel szemben műszaki végzettségű 58, mezőgazdasági 64, egészségügyi 34 fő. Az adatok a diplomások összlétszámához képest is értékelhetők, így például jól látható a pedagógusok érzékeny vesztesége.

Mind nemzetközi, mind hazai szempontból figyelmet érdemel a párttagok a. nya az Országgyűlésben. Ennek alakulását szemlélteti a következő adatso-

Alakuló ülés időpontja	Igazolt képviselők	Párttagok	
	száma	száma	%
1949. június 8.	402	285	70,9
1953. július 3.	298	206	69,1
1958. november 26.	338	276	81,6
1963. március 21.	340	252	74,1
1967. április 14.	349	259	74,2
1971. május 12.	352	249	70,7
1975. július 4.	352	246	69,9
1980. június 27.	352	252	71,6
1985. június 28.	386	290	75,1

A párt vezető szerveinek és az Országgyűlésnek a kapcsolatáról vall a soron következő táblázat.

A táblázat a kongresszusok jegyzőkönyvei és az Országgyűlés alakuló üléseinek jegyzőkönyvei alapján készült. Leolvasható belőle egy nagyon fontos tendencia: a testületek fokozatos különválása. A testületek alatt itt a KB értendő, a PB tagjai szinte kivétel nélkül mindig képviselők.

Összegezve a táblázatokkal érzékeltetett változás főbb irányait: **jelentős fluktuáció, generációváltás, középkorú férfiak jelenléte, értelmiségiek növekvő aránya, termelési szféra dominanciája, sikeres szakmák előtérbe kerülése.** A megválasztott képviselők közel háromnegyed része **vezető beosztású,** mikro- vagy makroszinten hatalommal rendelkező közéleti személyiség.

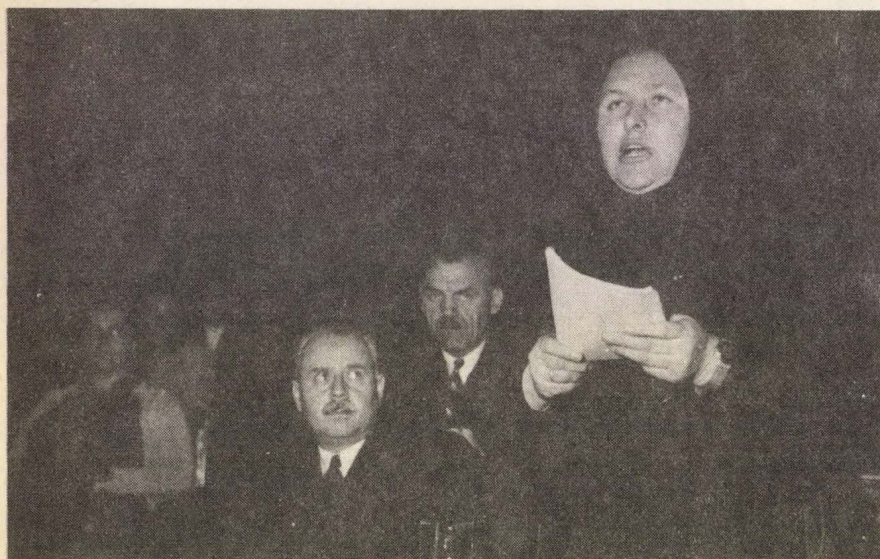
A Parlament összetételében bekövetkezett változásokat egy mondatban össze lehet sűríteni, a **Parlament jelentős mértékben professzionálódott.**

A képviselők aránya a párt vezető szerveiben

Az országgyűlési választásoknak megfelelő pártkongresszus időpontja	A KB (KV) létszáma	Ebből képviselők		A PB lét-száma	Ebből képviselők	
		száma	%		száma	%
1. MDP I. kongresszusa 1948. június 12–14.	66	58	87,8	14	14	100
2. MDP III. kongresszusa 1954. május 24–30.	70	52	74,2	9	9	100
3. MSZMP VII. kongresszusa 1959. november 30–december 6.	71	55	77,4	12	11	93,3
4. MSZMP VIII. kongresszusa 1962. november 20–24.	81	55	67,9	13	12	92,3
5. MSZMP IX. kongresszusa 1966. november 28–december 3.	101	38	37,6	11	8	72,7
6. MSZMP X. kongresszusa 1970. november 23–29.	105	35	33,3	13	9	69,2
7. MSZMP XI. kongresszusa 1975. március 17–22.	125	34	27,2	13	9	69,2
8. MSZMP XII. kongresszusa 1980. március 24–27.	127	33	25,9	13	11	84,6
9. MSZMP XIII. kongresszusa 1985. március 25–28.	105	30	28,6	13	12	92,3

Választási plakátok 1947-ben

Hozzászólás a költségvetési vitához, 1951

Csepeli jelölőgyűlés, 1975

Az eredményekben kimutatható arányokat most nem kizárólag az előzetes politikai döntések produkálták, hanem az állampolgári politikai részvétel, a választói magatartás alakította ilyené. Feltehető tehát így a kérdés: a választópolgárok döntése alapján ki, kit győzött le, hogyan és miért vált professzionistábbá a képviselet?

A speciális okokról minden választókerület kapcsán egy-egy önálló esettanulmány adhatna számot, mindamellett léteznek országosan érvényesülő és **választott eredményekben felerősödő tendenciák**. Ezek a tendenciák folyamatosan érzékelhetők voltak az előzetes választási események során. A legnagyobb vesztesek helyzetének alakulásáról tudósító adatokkal fejezzük be a szavazáson kapott százalékos arányokkal:

	az előzetes kiválasztás során	a jelölógyűlések lezárása után	a szavazás után
fiatalok aránya	9,8	7,3	5,2
nők aránya	27,7	26,5	20,1
fizikaiak aránya	29,7	24,8	16,6

Ahogy nő az állampolgári politikai részvétel, ahogy szélesedik az állampolgári aktivitás tere, úgy erősödnek a jelzett tendenciák. A szervezeti cselekvés – amely védi például a statisztikai arányokat – elválik ettől, sőt adott esetben szembekerül ezzel az állampolgári aktivitással (például amikor az állampolgárok a jelölógyűlésen nő helyett férfit, fizikai dolgozó helyett téveszelnőket kívánnak jelölni.)

A korábbi választásokon nagyobbreszt „felülről” hozták létre a parlamentet a statisztikai szemlélet alkalmazásával, ami nagy politikai biztonságot nyújtott, de az ilyen kiválasztásnak nem volt meg a teljes társadalmi legitimitása. A választási reform hatására a parlament a felső szintű politikai döntések, koordinációk és az alsó szintű társadalmi kezdeményezések ötvöződésén alakult át, vált összetételében „félprofesszionistává”.

* Részlet a szerző *Így választottunk.... (Adalékok a választási reform és az 1985-ös választások történetéhez)* című, megjelenés alatt álló tanulmányából.

AZ EGYESÜLETEK ÉS AZ ÁLLAM

Az egyesülési jog felfogása

Az egyesülési jog a társadalom életében való állampolgári részvétel eszköze, melynek révén az egyének közös tevékenységet végző, autonóm szervezeteket hozhatnak létre. A társadalom tagjainak törekvése többé-kevésbé szervezett emberi közösségek, társaságok létrehozására úgyszólván egyidős az állammal. Sőt, az államok jelentős része kezdettől fogva igyekezett jogi eszközökkel is szabályozni a társaságok működését. Ugyanakkor az egyesülési jog alapján létrejött szervezetek a polgári társadalom fejlődésének termékei, hiszen az egyesülési szabadság az egyének állampolgári minőségének kialakulásához kapcsolódik. Az állampolgárság kategóriája pedig — melynél fogva a személy az állam politikai összetevőjévé, államtaggá válik — feltételezi az egyénnek az állam által garantált státusát, és összefonódik a törvény előtti egyenlőség elvével. Az egyesülési szabadság tehát nem szakítható el a polgári átalakulásra jellemző állampolgári jogok keletkezésének koncepciójától. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyesülési jog már a polgári forradalmak kezdeti időszakában kialakult volna. Mint ismeretes, az állampolgári jogokra vonatkozó első polgári felfogás a feudális királyi hatalom korlátait kereső korai felvilágosodás képviselői által kidolgozott emberi jogok koncepciója volt. E gondolkodók többségének felfogása szerint az állam úgy jött létre, hogy a nép eszmeileg szerződést kötött az uralkodóval, melyben meghatározták a közhatalmat gyakorló szervezet hatalmának terjedelmét az ember felett.

Voltak azonban olyan jogok, amelyekről az ember nem mondott le: ezek a jogok az ember természetéből fakadnak, és mint ilyenek, elidegeníthetetlenek tőle, tehát azokat senki, még az állam sem veheti el. Ezek között az állam hatalmát korlátozó jogok között már a XVIII. században megfogalmazódott a gyülekezési szabadság, vagyis a polgároknak az a joga, hogy magán- és közügyek tárgyalására gyűléseket tarthatnak. Sem az amerikai alkotmány, sem az emberi és polgári jogok francia deklarációja nem tartalmaz viszont rendelkezést az egyesülési szabadságról. A gyülekezési jogról a modern politikai szervezetek, pártok keletkezésével párhuzamosan, a XIX. század során válik le az egyesülési jog, és nyer külön alkotmányi megfogalmazást, elsőként az 1831-es belga alkotmányban, melynek értelmében „a belgák egyesülési joga semmiféle előzetes jóváhagyástól nem függ”. Ezt követte az 1848. évi francia alkotmány, mely sze-

rint „a polgárok társulati joggal bírnak”. A Német Birodalom 1849-es alkotmánya kimondja: „A németek egyesületek alakítására jogosultak. Ezt a jogot semmiféle szabály nem korlátozhatja”. Az 1867. évi osztrák alaptörvény pedig az állampolgárok egyesülési jogának deklarálását követően úgy rendelkezik, hogy e jog gyakorlását külön törvény fogja szabályozni.

Az eddig említett kontinentális szabályozások közös jellemzője, hogy az egyesülési szabadság mint állampolgári jog alkotmányos elismerésben, egyes esetekben külön törvényi szabályozásban részesül, beleértve az állami felügyelet intézményét is. Ezzel szemben az angolszász jogrendszerek a negatív szabályozás elvét követik, anélkül, hogy az egyesülési jogot általános jelleggel jogilag rendeznék. Vagyis az egyesületek létrehozásának, működésének korlátait csupán a jogrendszer egyéb, zömmel büntetőjogi szabályai jelentik.¹

Mai felfogásunkban az egyesülési jogon alapuló közösségek kialakítására vonatkozó jog nem fogható fel valamiféle állami kegyként, melyet az állam olykor biztosít, máskor pedig többé vagy kevésbé korlátoz – bár ilyen vélekedésekkel lehet találkozni –, hanem az államhatalom jogilag kifejezett korlátjaként. Az ekképpen felfogott és szabályozott egyesülési jog – hasonlóan a többi állampolgári szabadságjoghoz – kijelöli az állami szervek hatalomgyakorlásának határait és ezeken belül módszereit. Az egyesülési jog ennek megfelelően azt jelenti, hogy az állami szervek csak a jogszabályban megengedett esetekben akadályozhatják meg az állampolgárokat egyesületek alakításában. Az állampolgári jogok ilyen megközelítése objektív követelményeket támaszt az állammal szemben, amennyiben az bizonyos állampolgári jogokat, például az egyesülési jogot köteles garantálni. Ilyen értelemben beszélhetünk e jogokról mint az állami szervek hatalmának korlátairól. Szemben az úgynevezett gazdasági, szociális, kulturális jogok (munkához, művelődéshez való jog stb.) csoportjával, amelyek megvalósításához az államnak valamilyen pozitív cselekvést kell vállalnia, tehát ezek érvényesülésénél elsősorban a gazdasági biztosítékok szerepe a meghatározó, a szabadságjogok – köztük az egyesülési jog – jogi szabályozása tekintetében az állami beavatkozást korlátozó politikai és jogi garanciák az elsődlegesek. Mindkettő megteremtése, kimunkálása tekintetében vannak teendők Magyarországon. A jogi garanciális keretek kialakítását jelentősen megkönnyítené, ha az egyesülési jogot (de a többi állampolgári szabadságjogot is) az állami (köz)hatalomhoz képest fogalmaznánk meg, és nem látnánk bennük a politikai hatalom veszélyeztetését. Az egyesülési jog érvényesítése érdekében az állam cselekvésének kereteit és feltételeit nemcsak az alkotmány szintjén kell megfogalmazni – hiszen az alkotmány jellegénél fogva elsősorban a politikai garanciákkal foglalkozik –, hanem további részletesebb jogi szabályozással is befolyásolni kell. Persze az, hogy a jog mit tartalmaz, és miként érvényesül, a hatalomgyakorlás demokratizmusának függvénye.

A szervezetek tipizálása

Az egyesülési jog alapján azonban a szervezeteknek rendkívül széles skálája jöhet létre:

- a) Az első csoportot azok a nagy társadalmi tömegszervezetek alkotják, amelyek a politikai hatalom gyakorlásában is a társadalmi típusú szervezetek közül a legjelentősebb szerepet játsszák. Ide tartozik a párt, a szakszervezet, a Hazafias Népfront és a KISZ. E szervezeteknek az államhoz való viszonyát jogi értelemben mellérendeltség jellemzi, legalábbis abban a tekintetben, hogy jelenleg az állami szervek nem gyakorolhatnak felügyeletet felettük, ami azonban nem jelenti azt, hogy az állami szervek által alkotott jogszabályok ne vonatkoznának rájuk.

Ezeknek a szervezeteknek a szűkebb értelemben vett egyesületektől való elhatárolását az 1972-es átfogó alkotmánymódosítás úgy igyekezett megoldani, hogy — ellentétben az alkotmány eredeti, 1949-es szövegével, mely az egyesülési jog kapcsán fogalmazta meg e politikai berendezkedéshez kapcsolódó társadalmi szervek szerepét — a kettőt látszólag elválasztotta egymástól. Az alkotmánynak a társadalmi rendre vonatkozó első részében fogalmazták meg a politikai alaphoz tartozó nagy társadalmi szervek szerepét, és az állampolgárok jogairól szóló fejezetben csak az egyesülési joghoz szorosabban kapcsolódó rendelkezések maradtak. Ezek a szabályok azonban a társadalmi típusú szervezeteknek még mindig viszonylag széles csoportját érintik: „A szocializmus rendjének és vívmányainak védelmére, a szocialista építőmunkában és a közéletben való fokozott részvételre, a kulturális nevelőmunka kiszélesítésére, a nép jogainak és kötelességeinek megvalósítására, a nemzetközi szolidaritás ápolására a dolgozók tömegszervezeteket és tömegmozgalmakat hozhatnak létre.” Ebbe a jogilag differenciálatlan csoportba — feltéve, de meg nem engedve, hogy az előbbi nagy, politikai tömegszervezeteket e körből kizárjuk — a társadalmi szervezeteknek a következő pontokban tárgyalt fő csoportjai tartoznak.

- b) Az államhoz való viszony szempontjából külön csoportba tartoznak azok a társadalmi szervezetek, amelyeknek az államhoz való viszonyát külön jogszabályok rendezik. Ilyen például a Magyar Vöröskereszt, de ebbe a csoportba sorolhatók azok a társadalmi jellegű szervezetek is, amelyek az állami szervek mellett jöttek létre, azzal a céllal, hogy az állami feladatok megvalósításában nyújtsanak segítséget. Ilyenek az önkéntes rendőrség, illetve tűzoltóság szervei, a városokban a lakóbizottságok. Az e csoportba tartozó szervezetek jellemzője, hogy felettük az állami szervek felügyeleti jogokat gyakorolnak, a felügyelet tartalma azonban külön-külön került jogi szabályozásra.
- c) Külön csoportot képeznek a tipikus érdekképviseltek, amelyek felett az állam szintén törvényességi felügyeletet lát el. Ugyanakkor ezen érdekképviseltek és a hagyományos egyesületek elhatárolása rendkívül bizonytalan, a je-

lentősebb egyesületek, illetve egyesületi szövetségek – az érdekképviselőre való hivatkozással – társadalmi szervezetnek törekşenek magukat minősíteni. Ezek az érdekképviselõk felépítésükben kétségtelenül egyesületi típusú szervezetek, hiszen tagsággal rendelkeznek, szervezetük nem függ a tagok személyétõl, jogi személyiségük folytán saját nevükön lépnek fel, döntéshozatalukban a többségi elv érvényesül, a vagyoni elemek jelentősége kisebb. Aligha vitás viszont, hogy státusukat tekintve e szervezetek nem egyesületek. Ezért feltétlenül indokoltnak kell tartani azokat a javaslatokat, melyek a tág értelemben vett egyesületi szervezettípuson belül árnyaltabb megkülönböztetést sürgetnek a szűkebb értelemben vett egyesületek és az érdekképviselői szervek között, ami egyben a politikai mechanizmus differenciáltabbá tételét is szolgálja.² Nem biztos viszont, hogy e különbségeknek a törvényességi felügyelet eltéréseiben is meg kell nyilvánulnia.

- d) Végül az utolsó csoportot a szűkebb értelemben vett egyesületi típusú szervezetek alkotják, melyeknek az államhoz való viszonyát az egyesületekrõl szóló 1981. évi 29. számú törvényerejű rendelet, vagyoni jogi viszonyait pedig a Polgári Törvénykönyv rendelkezései határozzák meg. Ez a kategória is egymástól rendkívül különbözõ szervezeteket foglal magába, az alig több mint tíz fõs szabadidõkluboktól egészen olyan nagy szervezetekig, mint amilyen a TIT. Célkitűzéseik alapján az egyesületek lehetnek tudományos (például az elõbb említett TIT), mûvészeti (Magyar Írók Szövetsége), szakmai (Magyar Újságírók Szövetsége) stb. jellegűek.³ Az 1981-es szabályozás kizárta, hogy egyesületet kifejezetten gazdasági célra hozzanak létre, azzal az egyáltalán nem túl meggyõző ideológiával, hogy egyrészt az ilyen célú állampolgári csoportosulásokra a kisvállalkozásoknak szinte ezzel egyidejűleg intézményesített formái szolgálnak, másrészt az egyesületi formában történõ gazdálkodó tevékenység az adójogszabályok megkerülését tenné lehetővé. Az viszont nem tilos, hogy az alapvetõen a szabadidõ eltöltését szolgáló egyesületek (vadász-, horgásztársaságok, sportegyesületek stb.) melléktevékenységként gazdasági feladatokat is ellássonak.

A jelenlegi szabályozás és annak kialakulása

Ahhoz, hogy a társadalmi szervezeteket és egyesületeket, illetve az állam viszonyát illetõen a szabályozás fejlesztésének bizonyos alternatívái kialakíthatóak legyenek, elõbb röviden értékelni kell a jelenlegi tételes jogi megoldásokat, melyekhez óhatatlanul hozzátartoznak kialakulásuk körülményei.

Tekintettel arra a már említett körülményre, hogy a társadalmi szervezetekre vonatkozó hatályos jogi szabályozás részben rendkívül hézagos, részben amennyiben létezik, annyiban sem egységes, a jelenlegi szabályozás áttekintését és annak kialakulását az egyesületek vonatkozásában követjük nyomon.

Ami az egyesülési jog magyarországi fejlődését illeti, 1848-at megelőzően, az egyesülési jog elismerésének hiányában, az uralkodó kizárólagos joga volt az egyesületek működésének engedélyezése. A szabadságharc leverését követően az egyesületek alakításának feltételeit egy 1853. évi pátens szabályozta, melynek értelmében az egyesület szervezésének előmunkálataihoz is külön engedélyt kellett kérni. A kiegyezés után néhány, az egyesülési jog törvénybe foglalását célzó kísérlet kudarca nyomán az egyesületek ügyeiben való döntés a magyar belügyminisztérium hatáskörébe került. A belügyminiszter egy 1873-ból származó körrendeletében jellemző hazai megfogalmazást nyer az egyesülési szabadság gondolata: „Nálunk különösen az egyleti ügy, annak jelenlegi fejlődése szerint törvényhozásilag szabályozva nem lévén, szükséges egyrészt a honpolgároknak a létező törvények iránti tisztelete, másrészt a kormány és a törvényhatóságok tapintatos eljárása, hogy fenntartassék az egyesülési szabadsága, emellett azonban a kormány és a törvényhatóságoknak felügyeleti joga ezek működésére biztosított maradjon.” Ennek eredményeként rohamosan szaporodásnak indultak az egyesületek. Az 1871–75 közötti években 1753 egyesület alakult (zömmel a céhrendszer 1872-es eltörlését követően létrejött ipartársulatok), és 1878-ra számuk elérte a 3995-öt, mintegy 670 ezer taggal, míg tíz évvel korábban mindössze 579 létezett, körülbelül 130 ezres taglétszámmal. Ennek az egyesülési jog elismerése nélküli, de viszonylag liberálisabb egyesületi politikának vetett véget a háborúra való felkészülés jegyében fogant 1912. évi LXIII. törvény, amely feljogosította a belügyminisztériumot, hogy — amennyiben az állam biztonsága megkívánja — megtilthassa új egyesület alapítását, illetve a már meglevő egyesületeket ellenőrizhesse, működésüket korlátozhassa vagy felfüggeszthesse. Ez a törvény, jóllehet kivételes intézkedésként született — az 1918–19-es forradalmak idejétől eltékvintve — kisebb változtatásokkal 1945-ig hatályban maradt.⁴

Az egyesülési szabadság első magyarországi deklarálását a polgári demokratikus forradalom 1919. január 2-án kelt III. néptörvénye tartalmazta. E törvény azzal, hogy deklarálta: „az egyesülés és gyülekezés joga mindenkit megillet”, s hogy „egyesület alakításához, vagy gyülekezéshez sem hatósági engedély, sem pedig bejelentés nem kell” a magyar történelemben egyedülállóan szabályozta az egyesülési szabadságot. Ezt követte a Tanácsköztársaság alkotmánya, mely az 1918-as szovjet-orosz alaptörvény mintájára a dolgozók egyesülési jogát szabályozta: „... a Tanácsköztársaság nemcsak megadja a munkásoknak és a földműveseknek a legteljesebb egyesülési és szervezkedési szabadságot, hanem egyesülési szabadságuk kifejlesztése és biztosítása céljából minden anyagi és szellemi támogatásban részesíti őket”.

A II. világháborút követő első rendelkezés az egyesülési jog területén az 529/1945. M. E. számú rendelet volt, amelyben a kormány az Ideiglenes Nemzetgyűlés felhatalmazása alapján feloszlatta a fasiszta politikai és katonai egyesületeket. A köztársasági államformáról szóló 1946. évi I. törvény az emberi jogok

konceptiója alapján az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogaként szabályozza az egyesülési jogot. Az e törvényben felsorolt emberi jogok „hatályosabb védelméről” gondoskodó 1946. évi X. törvény bűncselekménynek minősíti és öt évig terjedhető börtönnel szankcionálja e jogoknak a közhivatalnokok által hivatalos eljárás során való megsértését. A 7330/1946. M. E. számú rendelet valamennyi egyesületet – tekintet nélkül tárgyára és alapszabályszerű céljára – a belügyminiszter főfelügyeleti hatáskörébe utalta.

Az 1949. évi XX. törvény azután – az 1936-os szovjet alaptörvényhez, illetve az ennek nyomán született népi demokratikus alkotmányokhoz hasonlóan – alkotmányba foglalja a dolgozók (az 1972-es módosítás után pedig már általánosságban az állampolgárok) társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenységének fejlesztése érdekében az egyesülési jogot, egyúttal – a kontinentális hagyományoknak megfelelően – a részletszabályok megállapítását külön törvény hatáskörébe utalja.

Az 1949-es alkotmánynak az egyesülési jogot biztosító szabályát követően az első részletes szabályozás az 1955. évi 18. törvényerejű rendelet volt. Ebben az egyesületi alapszabály jóváhagyásának korábban létezett intézményét az egyesület nyilvántartásba vétele váltja fel, ami nem egyéb, mint az illetékes államigazgatási szerveknek az egyesület létrejöttét megállapító aktusa. 1956-ot követően az 1957. évi 3. tvr-ben az Elnöki Tanács felhatalmazta a kormányt, hogy az egyesületek felügyeletét „átmenetileg” az 1955-ös tvr-ben foglaltaktól eltérően szabályozza. E felhatalmazás alapján a 3/1957. (I. 20.) Korm. számú rendelet a tvr. hatálya alá tartozó egyesületek állambiztonsági szempontból való felügyeletét – további intézkedésig – a fegyveres erők és közbiztonsági ügyek miniszterének hatáskörébe utalta. A következő jogszabály, az 1970. évi 35. törvényerejű rendelet a nyilvántartásba vételt fenntartva előírja, hogy már az egyesület létrehozására irányuló szervezőmunka megkezdését is be kell jelenteni a majdani felügyelő szervnek. A felügyelő szerv a szervezést feltételekhez kötheti. Ha pedig az egyesület „előreláthatólag nem felelne meg a nyilvántartásba vétel feltételeinek”, a szervezőt a szervezés megszüntetésére hívhatja fel. Ez utóbbi szabályt a legújabb, 1981-ben kibocsátott törvényerejű rendelet kiterjeszti arra az esetre, ha az egyesület működéséhez a szükséges feltételek hiányoznak, valamint azzal a további korlátozással egészíti ki, hogy a felügyeleti szerv (országos egyesület esetében az illetékes miniszter, helyi egyesületnél pedig a tanács igazgatási osztálya) a szervezést megtiltja, illetve a szervezőt a szervezés megszüntetésére hívja fel, ha az egyesület célja ellentétes az állami, társadalmi és gazdasági renddel. E szabállyal tulajdonképpen egy államigazgatási szerv úgyszólván korlátlan mérlegelési jogköre érvényesül egy állampolgári alapjogot illetően, ráadásul anélkül a bírói felülvizsgálati kontroll nélkül, amely egyébként a nyilvántartásba vétel megtagadása, illetve az egyesület feloszlása esetében biztosítva van. Egy másik nívum: az 1981-es jogszabály feljogosítja a Belügyminisztériumot annak ellenőrzésére, hogy egy egyesület szervezése a felügyeleti szervnek való előzetes bejelentés után történik-e.

Mint látható, a kiinduló helyzethez képest az eljárás először megkettőződött, majd továbbszigorodott. A szabályozás ilyenén alakulása társadalmunk politikai stabilitásának lebecsülését tükrözi, még akkor is, ha a politikai gyakorlat ma nyilvánvalóan liberálisabb, mint az ötvenes években volt. A jogi szabályozás és umi szabályozás (15/1982. [IX. 7.] MÉM számú rendelet a mezőgazdasági és élelmészügyi ágazat területén működő egyesületekről; 12/1982. [X. 12.] MM számú rendelet a művelődési célú országos egyesületekről), amelyek értelem-szerűen tovább szélesítették a felügyelet jogosítványait.

Az 1981-es jogszabálynak, majd egy 1983-ból származó kiegészítésének az államigazgatási szervek általi felügyelet lazítására irányuló szabálya lehetővé teszi egyfelől, hogy a Minisztertanács vagy az illetékes miniszter hozzájárulásával az országos egyesület és az országos egyesület helyi csoportja felügyeletét társadalmi szervezet is elláthassa, másfelől, hogy a felügyelő szerv felügyeleti jogkörének egy részét (a nyilvántartásba vétel és a felosztatás kivételével) az országos egyesületre vagy az egyesületek szövetségére átruházhassa.

E jogszabályi rendelkezés alapján például a Hazafias Népfront 1985 decemberében elfogadott alapszabálya lehetővé teszi, hogy a népfront keretében és felügyelete alatt országos egyesületek működjenek. A VIII. népfrontkongresszus ajánlásainak megfelelően 1986 tavaszán három ilyen jellegű országos egyesületi szövetség szervezése indult meg: a Város–községvédő és -szépítő Egyesületek Szövetségéé, a Magyar Környezetvédelmi Szövetségé és a Kertbarátok és Kistenyésztők Országos Társadalmi Szövetségének átalakítása egyesületi szövetségé. Úgy gondolom, az a tény, hogy e próbálkozások közül csak az elsőként említett szövetség létrehozása valósult meg, jelzi, hogy az egyesületi szövetségek társadalmi szervezet általi felügyelete több jogi problémát vet fel, melyek a jelenlegi jogszabályi keretek között csak nagy nehézségek árán oldhatók meg. A fő probléma, hogy az egyesületi jogszabály a felügyelő szerv és az egyesület kapcsolatát – több helyen ugyan túlzottan erősen – alapvetően törvényességi jellegű felügyeletként szabályozza. Ugyanakkor a „patrónusok” szemszögéből érthető, hogy ha egy társadalmi szervezet a „szárnyai alá” kerülő, erkölcsileg, anyagilag általa támogatott egyesületekkel kapcsolatban bizonyos – a törvényességi felügyeleten túlmenő – többletjogokra tart igényt. Ezt jelzi, hogy a VIII. népfrontkongresszus már előre megválasztotta a kialakítandó egyesületi szövetségek elnökeit, ami nem egy jogszabály által szabályozott, alulról, az egyesületek részéről történő szövetségalakítási folyamatot, hanem sokkal inkább felülről történő létrehozatalt tükröz. A szövetségek alapszabály-tervezeteibe is bekerültek a felügyeleti tevékenységgel össze nem egyeztethető népfrontjogosítványok, például a tisztségviselőkre történő javaslattevél, megválasztásuk megerősítése, az alapszabály jóváhagyása, a szövetség „szakmai felügyelete” stb. Ezek azonban, ha tisztán az egyesületi jog kereteiben oldódnak meg, akkor jogszabályellenesek, és sértik az egyesületi önkormányzat elvét.

Úgy gondolom, a probléma megoldását az egyesületek törvényességi felügyeletének a későbbiekben ismertetendő koncentrálása és egyben jelentős

redukálása hozhatja meg, mely feleslegessé teszi az egyesületek társadalmi szervekhez történő „menekülését”, és ezzel nem kényszeríti e szervezeteket jellegüktől idegen tevékenységre.

a tényleges jogi-politikai gyakorlat ugyanis nincs feltétlenül szinkronban egymással. Vagyis, lehet szigorú szabályokat liberálisan alkalmazni, és megfordítva: demokratikus jogokat a bürokrácia útvesztőiben lehetetleníteni. Harminc évvel ezelőtt tényleg nem merült — nem is merülhetett — fel a maiakhoz hasonló egyesületek alakítása. Éppen azért lehetett akkor kockázat nélkül liberálisan szabályozni az egyesülési jogot, mert az akkori politikai légkörben az egyesületalakításnak még a gondolata sem vetődhetett fel. Paradox módon a szabályozás szigorodása éppen a „belpolitikai enyhülés”, a gazdaság, a tudomány, a művészetek területén a viszonylagos autonómiák kialakulása időszakában következett be. Ennek alapvető oka egyrészt az egyesületalakítási törekvéseknek túlzottan és közvetlenül politikai kérdésként való kezelése egyes párt- és állami szervek részéről,⁵ másrészt pedig, egyes esetekben, a más módszerekkel, de hasonló feladatokat megoldani hivatott szerveknek a „konkurencia” kizárására irányuló törekvése, amit általában a „párhuzamos profil” indokolatlanságával magyaráznak. Ezt jól példázza a budapesti városvédő egyesület létrejöttével kapcsolatos ellenállás. Úgy gondolom, ezzel függ össze egyesületi struktúránknak az az aránytalansága, hogy 1980 végén a KSH adatai szerint a meglevő 7420 egyesület közül 7195 politikailag viszonylag neutrálisabb, tanácsai felügyelet alatt álló, helyi egyesület volt.⁶

Az 1981-es törvényerejű rendelet értelmében az állami törvényességi felügyelet kiterjed az egyesület törvényes és alapszabályszerű működésére, valamint az egyesület vagyongazdálkodására. Ha a felügyeletet gyakorló szerv a vagyongazdálkodásban szabálytalanságot tapasztal, illetőleg ha a működés jogszabály-, vagy alapszabályellenes:

- az egyesület határozatát megsemmisítheti;
- súlyosabb esetben felfüggesztheti az egyesület önkormányzatát és felügyelő biztost rendelhet ki mindaddig, amíg az alapszabály-, illetve jogszabályszerű működés nem biztosított;
- az egyesületet feloszlathatja, illetőleg ha az nem működik, megszűnését megállapíthatja.

Az említett törvényességi felügyeleti jogosítványok értelemszerűen nem vonatkoznak azokra a klubokra, körökre, melyek bár bizonyos fokú közösségi, mozgalmi formát testesítenek meg, ehhez azonban nem igénylik az egyesület intézménye által biztosított előnyöket, köztük a jogi személyiséget. Aligha vitatható, hogy ezek a közösségek is az egyesülési jog alapján keletkeznek, formális elismerést nem igényelnek, így tehát a szervezethez egy bizonyos fokának eléréséig semmiképpen nem minősülhetnek jogellenesnek nyilvántartásba vétel hiányában sem. Sajnálatos módon egy 1981-ben született, nem nyilvános minisztertanácsi határozat célul tűzi ki ezen szervezetek egyesületté nyilvánítását.⁷

Ugyancsak e belső kormányhatározat kötelezte az érintett minisztereket, hogy a tvr-ben és a határozatban foglaltaknak megfelelően állapítsák meg az egyesületek felügyeletének gyakorlására vonatkozó „szükséges rendelkezéseket”. E felszólítás hatására született azután néhány olyan ágazati minisztéri-

A szabályozás kívánatos irányai

Az egyesületek és az állam viszonyának szempontjából a következő két kérdés a legjelentősebb: a testületalakítás feltételei és az állami törvényességi felügyelet.

a) A jogi személyként testületalakítás szabályozása tekintetében a külföldi jogrendszerekben történetileg háromféle megoldás alakult ki és létezett, részben párhuzamosan, részben egymást követően:

- A szabad területalakítás rendszere alapján minden testület már megalakulásánál fogva jogi személy, tehát a jogi személyiség külön elismerésére nincs szükség, ha létezik is valamiféle állami nyilvántartásba vétel, ez nem feltétele a megalakulásnak. A svájci magánjog például ezt az elvet követi, a gazdasági célú egyesületeknél lajstromozási kötelezettséggel, az eszmei célokat követőeknél azonban még ezt is mellőzve.⁸ Elméletileg a két világháború közötti magyar szokásjog is ezt ismerte el, és az egyesület magánjogi értelemben vett megalakulásához, jogi személyiségének elnyeréséhez kizárólag az alapítók ilyen tartalmú elhatározását kívánta meg. Ugyanakkor az egyesület szabályszerű működéséhez szükség volt az alap-szabály miniszteri (általában belügyminiszteri) láttamozására.⁹
- A normatív feltételek rendszerét követő jogrendszerekben, ha a testület az alakulásra jogszabályban megállapított feltételeket igazolja, az e joggal felruházott állami szerv a feltételek meglétében nem tagadhatja meg a jogi személyiség hatósági elismerését, illetve a nyilvántartásba vételt. A jogszabályok az egyes jogrendszerekben természetesen nagyon különböző feltételeket írnak elő. A német jogban például egy lajstromozási kényszerrel összekötött normatív rendszer érvényesül.¹⁰
- Az engedélyezési (koncessziós) rendszerben az állami szervek diszkrecionális mérlegelésén alapuló döntésétől függ a testület jogi személyisége. Ez a rendszer tisztán csak rövid ideig érvényesült néhány jogrendszerben (például Japánban a század elején), ma már civilizált jogokban nem találkozni vele, legfeljebb bizonyos speciális előírásaival. Az NSZK-ban például a kivételesnek számító gazdasági jellegű egyesületeknél állami engedélyezésre van szükség.¹¹ (A harmadik személyek érdeksérelmének nagyobb veszélye miatt egyébként ezek az egyesületek az eszmeieknél szigorúbb állami ellenőrzés alatt állnak.)

A normatív feltételek és az engedélyezési rendszer közös sajátossága, hogy

itt a jogszabályok meghatározzák az alapszabályokban kötelezően szabályozandó kérdéseket.

Ha az előzőekben vázlatosan ismertetett magyar egyesületalakítási szabályok elmúlt három évtizedes „fejlődését” értékelni kívánjuk, meg kell állapítanunk, hogy az 1955-ben szabályozott normatív feltételek rendszere fokozatosan magába olvasztotta egy engedélyezési rendszer sajátosságainak egyre több elemét. Mindezek alapján a jövődő szabályozás kézenfekvő célja a normatív feltételek rendszerének visszaállítása, némileg megváltozott tartalommal.

Továbbra is fenntartandók tehát az egyesületalakításnak jelenleg a Ptk-ban szabályozott feltételei (tíz alapító tag, alapszabály megállapítása, ügyintéző és képviselő szervek megválasztása). E feltételek fennállása esetén az egyesületnek alanyi joga van a nyilvántartásba vételre. Ennek az alanyi jognak egy előzetes eljárás keretében történő korlátozása nem indokolt, tehát a jelenleg az egyesületekről szóló tvr-ben szabályozott rendelkezéseket el kellene törölni.

Ugyancsak változásra lenne szükség a nyilvántartásba vételre jogosult szervezetekben. Jelenleg, mint ismeretes, az egyesület tevékenységi köre szerint illetékes, későbbi állami törvényességi felügyeleti szerv gyakorolja e jogot. Egyesületi szövetség, országos egyesület és annak helyi csoportja tekintetében ez a szerv az alapszabályszerű cél szerint illetékes miniszter (országos hatáskörű szerv vezetője), helyi egyesület vonatkozásában pedig az egyesület székhelye szerint illetékes városi, fővárosi kerületi tanács VB igazgatási osztálya, illetőleg a megyei városi hivatal.

Mint azt számos konkrét egyesületalakítási kísérlet igazolta, a nyilvántartásba vételt végző, illetve későbbi törvényességi felügyeleti szerv és a leendő, illetve működő egyesület szakmai kérdésekben nem ritkán gyökeresen eltérő véleményeket képvisel. Ez volt a helyzet például az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal és az ELTE Természetvédelmi Klubjának esetében, de ilyen konfliktusok elképzelhetők egy helyi lakóhelypártoló egyesület és a terület gazdája, a nyilvántartásba vételt teljesítő tanács között is, mint ahogy az történt az újpalotai egyesület esetében.¹² Márpedig úgy gondolom, nem szorul különösebb magyarázatra, hogy nem helyes, ha az egyesületalapítók, illetve a későbbi tagok bármilyen mértékben is ki vannak szolgáltatva a „konkurens” hatóságnak. Ennek kiküszöbölése azáltal érhető el, ha a nyilvántartásba vételre és az ezt követő törvényességi felügyeletre jogosult szervet nem szakmai és nem is területi alapon jelölnék ki. A legkevesebb hátránnyal rendelkező megoldásnak a nyilvántartásba vétel bírósági hatáskörbe utalása tűnik. Az a tény is e variáció mellett szól, hogy a magyar jogrendszerben a bírósági cégnyilvántartás 1985-ös szabályozásával az ilyen típusú nyilvántartások más személy-egyesülések, illetve vállalatok vonatkozásában is nagyobb jelentőségre tettek szert.¹³

- b) Ugyancsak ez a nyilvántartásba vételt végző megyei szintű bírósági szervezet láthatná el az egyesületekkel kapcsolatos — a korábbiakhoz képes szűkebb körű — törvényességi felügyeletet is.¹⁴ Nem szakmai szervekről lévén szó, vi-

szonylag csekély az esélye annak, hogy e felügyelet keretében érdemi irányításra kerüljön sor. (Sajnálatos módon azoknál a szervezeteknél, ahol a jogilag korlátozott törvényességi felügyeletet szakmai szervek látják el, ez a kockázat lényegesen nagyobb.) Ilyen jellegű „csonka törvényességi felügyelet” került szabályozásra a bírósági cégnyilvántartás részéről bizonyos jogi személyiséget nélkülöző társasági formák (gazdasági társaság, polgári jogi társaság, gazdasági munkaközösség) és néhány speciális vállalatfajta (jogi személyek, köztük az egyesületek vállalata, leányvállalat) irányában.

Az egyesületek feletti ilyen jellegű törvényességi felügyelet alapvetően nem terjedhet túl az egyesület alapszabályának (és esetleges más szabályainak), valamint szervezetszerű működésének jogszabályokkal való összhangjának vizsgálatán. Ez tehát azt jelenti, hogy a törvényességi felügyelet korábbi jogosítványai közül a vagyonkezelés ellenőrzése nem illethné meg a bíróságot. Tekintettel arra, hogy a bíróság jellegénél fogva nem lehet alkalmas az egyesület tevékenységének folyamatos figyelemmel kísérésére és az esetleges törvénysértések észlelésére, meghatározott szerveket (ügyészség, népi ellenőrzés, pénzügyi-gazdasági ellenőrzés, hatósági ellenőrző szervek) és magánszemélyeket (kisebbségvédelmi megfontolásokból mindenekelőtt a tagokat) fel kell jogosítani arra, hogy a nyilvántartásba vételt végző bíróságnál indítványt tehessenek az egyesület jogszabály-, illetve társadalomellenes tevékenysége ellen. Az indítványok alapján a bíróság – a cégbírósági eljáráshoz hasonlóan – polgári nemperes eljárás keretében döntene, amely döntés ellen természetesen fellebbezési lehetőséget szükséges biztosítani. Rendkívül súlyos törvénysértések (a büntető törvényekkel vagy az alkotmányos renddel ellentétes tevékenységek) esetén legsúlyosabb intézkedésként a bíróság feloszlatathatná az egyesületet.

- ¹ Vö.: Ficzer Lajos–Schmidt Péter: *Az állampolgárok egyesülési joga*. In: *Az állampolgárok alapjogai és kötelességei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965.
- ² Ilyen javaslattal lehet találkozni pl. Sárközy Tamás több munkájában. Vö.: *Az érdekképviseletek státusáról. Társadalmi Szemle*, 1984. 9. szám. 38. o., ill. *A jogi személy elméletének átalakulása*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985. 421. o.
- ³ Az egyesületek csoportosítását l. pl. Ádám Antal munkáiban. *Az egyesületek a magyar társadalmi szervek rendszerében*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964., illetve újabban *Az egyesületek, szövetségek szerepének növekedése politikai rendszerünkben*. Kézirat, 1987.
- ⁴ Ezen időszak szabályozásának részletesebb ismertetését l.: Pecze Ferenc: *A politikai szabadságjogok kodifikálása és érvényesülése (1848–1918)*. In: *A magyarországi polgári államrendszerek*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1981.
- ⁵ Vö.: Sándor Péter: *A magyarországi egyesületek rendszere és néhány hazai érdekképviseleti szerv*. Kézirat, 1982.
- ⁶ Vö.: Pokol Béla: *Az érdekképviseleti szervek és a politikai rendszer reformlehetőségei*. Kézirat, 1983. 11. o.

- ⁷ L.: 2037/1981. (XII. 29.) Mt. h. számú határozat az egyesületek felügyeletének egyes kérdéseiről.
- ⁸ Schweizerisches Zivilgesetzbuch (ZGB) 61. §
Vö.: Mario M. Pedrazzini–Niklaus Oberholzer: *Grundriss des Personenrechts*. Bern, 1985.
- ⁹ A korabeli magyar közjogi irodalomból l. erre nézve többek között: Erekly István: A jogi személyek. A Mayer Ottó-féle tételes jogi álláspont és annak bírálata. *Városi Szemle*, 1928. 1. szám.; Molnár Kálmán: Egyletalkotási jog. In: *Magyar Közjog*. Budapest, 1929.; Tomcsányi Móricz: Az egyesülési jog (egyletalkotás). In: *Magyarország közjoga*. Budapest, 1942.
- ¹⁰ Vö.: *Bürgerliches Gesetzbuch (BGB)* 21. §
- ¹¹ Vö.: *BGB* 22. §
- ¹² L.: Nógrádi Gábor: Törvény és valóság. *Valóság*, 1984. 1. szám.
- ¹³ Vö.: 1985. évi 16. tvr. a bírósági cégnyilvántartásról.
- ¹⁴ Az érdekképviseltek oldaláról hasonló következtetésre jut Tölgyessy Péter: *Érdekképviselési szervezetek a népgazdaságban* című tanulmányában. Kézirat, Bp., 1985.

A NAGY HISZTÉRIA, AVAGY AZ ÖNMAGÁT BETELJESÍTŐ JÓSLAT

*"The game of telling is included in the
reality told."*

(P. Ricoeur, 1981)

„Nos – dől hátra pneumatikus karosszékében az alelnök –, mindez alig néhány hete kezdődött. Szokás szerint, amint nap mint nap után történik, reggel nyolckor léptem be az irodámba, ahol már vártak legközelebbi munkatársaim, hogy – ahogyan már lenni szokott – megbeszéljük az aznapi kilátásokat. Alig kezdtük el a tanácskozást, amikor az egyik fiatalabb cégvezető azzal a váratlan hírrel állt elő, hogy úgy hallotta, Henry Kaufman, a Salomon Brothers vezető közgazdásza, tegnap megváltoztatta eddigi véleményét, és úgy nyilatkozott, hogy a kamatlábak a legközelebbi jövőben mégiscsak csökkenni fognak. Bár a hír meglehetősen hihetetlennek tűnt, tárcsáztam a Salomon Brothers New York Plaza 1-es szám alatti irodáját. A vonal végén megerősítették: Kaufman tegnap valóban megváltoztatta a véleményét.

A megbeszélés természetesen azonnal új irányt vett: ha Kaufman tényleg ilyen kijelentést tett, a részvényt piacon gyökeres fordulat várható. A hír hallatán az emberek kivesszik a pénzüket a bankból, a részvények iránti kereslet növekedni fog, ez felhajtja az értékpapírok árát, a bankból további összegek áramlanak a tőzsdére, a kamatláb pedig csökkenni fog. Ha csökken a kamatláb, további összegeket irányítanak a részvényt piacra, az emberek pótolni fogják a magas kamatlábak miatt eddig elhalasztott vásárlásaikat, az alacsony kamatok mellett könnyebb lesz hitelben vásárolni, mindenki utazni fog, üdülni, költekezni. Mindezt áttekinteni röpké idő volt csupán, titkárnómmal kapcsolattam a bank tőzsdeügynökségét, és megbíztam, vásároljon másfél milliárd dollár értékben repülőtársaság-, szállodalánc-, szupermarketrészvényeket. Amint a tőzsde észrevette, hogy másfél milliárd dollárt pumpáltunk a részvényt piacra, megértette az idők szavát. Az árfolyamok persze elindultak fölfelé. Hát így kezdődött valahogy” – merengett el a Chemical Bank megelégedett alelnöke, amikor 1982 augusztusában, Rockefeller Center-beli irodájában interjút adott az egyik nagy amerikai magazin riporterének. Az újságíró az iránt tudakozódott a több mint tizenegy milliárd beruházható dollár fölött rendelkező alelnöktől, hogyan kezdődött el a részvényt piac meglepetésszerű nagy megélénkülése.

1986 tavaszán, amikor ezeket a sorokat írom, a Dow Jones Industrial Average, a tőzsdei részvényárfolyamok legfontosabb indexe már jóval 1700 pont

fölött mozog; néhány kisebb megingástól eltekintve, 1982 óta folyamatosan emelkedik. Az emelkedés üteme az utóbbi hónapokban minden héten rekordot döntött, és nem lehet messze a kétezer pontos álomhatár áttörése sem.

A történet igen csábító. Képzeljük csak el a következő jelenetet: 1929. október 23-án késő délután, Paul Warburg, a Kuhn, Loeb & Company cég beltagja lassan elindul fölfelé a Wall Streeten. Nehéz napja volt, fáradtan bandukol, meg-megáll, merengve visszanéz a tőzsde 1903-ban befejezett szigorú, ám klasszikus épületére. Szinte észre sem veszi, kiér a Broadway sarkára, felpillant a torony öreg órájára, hitetlenkedve csóválja a fejét, aztán átbaktat az utca túlsó oldalára. Nekitámaszkodik a Szentháromság templom rozsdás vaskerítésének, maga elé bámul, és gépiesen olvasni kezdi a templomkertben a töredezett sírköbe vésett, lassan eltűnő sorokat: „itt nyugszik Robert Cranellnek és feleségének, Catarinának a teste, elhunyt 1761. január 26-án hatvanöt éves korában.” Nem érti, elolvassa még egyszer: a férj volt hatvanöt éves vagy a felesége? És kinek a teste nyugszik a repedt kő alatt: Robert Cranellé vagy szegény Catarináé? „Öregszem – gondolja. Lemondóan rálegyint: nem lesz ennek jó vége” – morogja maga elé. És ebben a pillanatban siet el mellette az ifjú, ambíciózus ügynök, akinek hegyes, sőt éles fülét megüti a híres bankár baljósnak tűnő félmondata.

A hír még aznap este futótűzként terjed el a városban. Másnap reggel idősebb Joseph Kennedy – a későbbi elnök apja – összes sörét piacra dobja, meg-alapozva ezzel a család vagyonát. A fejcsoválásból Kasszandra-jóslat válik; október 24-e a tőzsde történetének fekete csütörtöke. A következő héten, egy sebtében alakított szindikátus még egy kétségbeesett kísérletet tesz a zuhanás megállítására, de az erőfeszítés már teljesen hiábavalónak bizonyul. Október 29-én beüt a fekete kedd, a tőzsdén 16 400 000 részvénytől szabadulnak meg az idősödő Warburg fejcsoválásától megrémült tulajdonosok. (Negyven évig azután nem is sikerül ezt az eladási rekordot megdönteni.) A Dow Jones index a szeptember elejei 381 pontról 198 pontra, az ablakokból pedig az öngyilkosok sora esik le. Kitért a gazdasági világválság.¹

I.

Ha egy tréfás kedvű illető a zsúfolt színházi nézőtéren tüzet kiált, attól még nem valószínű, hogy tűz üt ki; de komoly esélye van a hangoskodónak arra, hogy tömeggyilkossá váljék. Hisz a mesélés játéka úgy is része az elmesélt valóságnak, hogy a közlés, akár gyökeres változást okoz abban a közegben, amiben elhangzik. Vagyis a beszéd nyilvánvaló beavatkozás (lehet) a dolgok menetébe – gyakran hatásosabb, mint a néma cselekvés. Valószínűleg ez a legfontosabb megfontolás a szólásszabadság korlátozásában.

Franciaországban, a központi kormányhivatalok nyelvéből 1709-ben száműzték az élelmiszerhiány kifejezést, nem beszélve az éhínségről.² Az ilyen sza-

vak, különösen a *petit peuple* nyelvén — vélte a kormányzat —, csak pánikhoz, fejetlenséghez, *jacquerie*-hoz, végül valóságos éhínséghez vezetnek. A tizennyolcadik század második felében a fiziokraták azzal vádolták a hozzájuk képest tradicionalistának tűnőket, hogy az utóbbiak a hiányról hangosan beszélve és megoldásokat keresve az inség felszámolására, maguk sokasítják a hiányt, az éhínséget beszéddel csak súlyosbítni lehet. Ám a tradicionalisták is megoszlotak a tekintetben, hogy mennyit szabad a nyilvánosság előtt kontemplálni. Egyesek amellett törtek lándzsát, hogy az ellátás kérdése túlságosan érzékeny ahhoz, hogy ne államtitokként kezeltesék.³ A nyilvános beszédnek a tradicionalisták szerint az is a hátulütője, hogy nyílt vitákra bátorít. A nyílt viták pedig a helyzet rosszabbodásához vezetnek, nehézségek közepette pedig amúgy is a kormányzati titkosság függőnye mögé kell rejtőzni.

A titkolódzás ellenfelei azzal jöttek elő, hogy a titkosság egyrészt csak a legvadabb feltételezésekhez vezet, másrészt a titkosságot amúgy sem lehet megőrizni, hiszen minden kiszivárog, az indiszkréciónak meg csak a kormány tekintélye látja kárát. Ráadásul, a titkosságot megőrzendő, a kormány nem fedheti fel kártyáit, de mivel mindenki tudatában van a titkos terveknek, az érintettek megelőző óvintézkedéseket tesznek, amit a kormánynak tétlenül kell szemlélnie, lévén a tervek titkosak, a kormány tekintélyvesztése nélkül idő előtt fel nem fedhetők.

A vita, természetesen, a forradalom alatt és után is folytatódott. A Közjóléti Bizottmány a titkosság pártján állott, mint ahogyan Napóleon prefektusainak is ugyanez volt a szilárd meggyőződésük. És az utóbbiak nem különböztek e tekintetben a restauráció korának rendőrhatalóságaitól, példaként szolgálva a töretlen történeti folyamatosságához.⁴ Az *Ancien Régime* korában úgy gondolták, mindegy, mit beszél valaki, a megnyilatkozás ténye rejt veszélyeket magában; az ellátás kérdését bolygatni önmagában politikai provokáció.⁵ Az inség helyett biztonságosabbnak találtatott a *disetteux* — hiánynak kitettek — semleges és minden felelősséget homályban hagyó kifejezést használni, ám a kényes helyzet megnevezésének legerterjedtebb formájává, le *problème des subsistances* vált. A robespierre-i uralom időszakában azonban még ezt a formulát sem lehetett nyilvánosan, sőt titokban sem használni, a bizalmas jelentésekben, a letartóztatottak neve mellett, az őrizetbe vétel okaként, többnyire a *diszkrét subs.* rövidítés állott.

Természetesen úgy is lehet cselekedni, hogy nem nevezzük meg a tárgyat, a mire a cselekvés irányul. Csakhogy az inség lehetősége mindig is annyira kényes kérdés volt, hogy a hatalmon lévők sem értettek egyet egymással, s így nehéz volt anélkül tenni bármit is, hogy legalább hozzátétőlegesen ne neveztessek nevén a problémát; hiszen vitatkozni kellett róla. Ezen a ponton azonban már minden eldőlt: ha egyszer a pusztá megnevezés elégséges ahhoz, hogy az ellátás problémája komollyá váljék — és hiábavaló a kormányzati titokzatosság, minden kiszivárog —, ha a kérdés kormányszinten egyszer felvetődött, nehéz volt

már nem cselekedni. Ha pedig már a kormány cselekvésre szánja el magát, azzal alátámasztja azokat a híreszteléseket, amelyeknek a cselekvéssel akarta elejét venni. „Nem igazán bölcs dolog azonnali nagyszabású akciókba kezdeni, hiszen ezt csak a kétségbeesés megnyilvánulásaként értékelték volna az emberek, mondván: azok vannak pánikban, akik a legjobban ismerik a helyzetet, és legrosszabb félelmeiket látták volna beigazolódni. Pánik tört volna ki, és a helyzet csak rosszabbodott volna.”⁶ Így gondolkozhatott valahogy III. Sándor is a *New York Tribune* 1892. január 4-i beszámolója szerint, hiszen „a cár nyilvánosan kijelentette, hogy éhínség pediglen nem létezik, és nézetét hivatalos körökben nagy egyetértéssel osztják”.⁷ Amíg a kormányzat minden erőfeszítését a közvélemény félrevezetésére fordította, a Volga mentén tízmillióra nőtt az éhezők száma. Hogy a cári és kormányzati nyilatkozatok hitelesebbnek tűnjének, az adóbeszedés a normális keretek között zajlott, sőt 1891-ben Oroszország 310 000 000 pud gabonát exportált, a tömegeket megnyugtató. Amikor már egyes számítások szerint harminc millióan éheztek, a cári kormányzat – nem utolsósorban Tolsztoj gróf és író erőfeszítéseinek hatására – végre engedélyezte a segélyakciót. A cárevics elnöklete alatt segélybizottságot állítottak föl, és várták a följajánlásokat. Azok azonban nem érkeztek. „A helyzet úgy áll – írta Csehov egyik levelében –, hogy az embereknek vajmi kevés bizodalma van a kormányban, így aztán nem is hajlandóak adni.”⁸ A helyzet az 1911-es éhínség idején sem volt sokkal különb. Az orosz pénzügyminiszter úgy nyilatkozott, hogy a birodalom bevételei minden várakozást felülmúltak, úgy hogy nemcsak az ország adósságainak radikális csökkentésére nyílik kedvező lehetőség, de még mintegy 200 millió dolláros felhalmozás sem elképzelhetetlen. Ekkor már a Volga mentén újra felütötte fejét a komor éhhalál. Az újságok nem közölhettek híreket az inség méreteiről, jótékonyági egyesületek nem gyűjthettek a rászorulóknak, sőt a Moszkvai Művelődési Társaság még arra sem kapott engedélyt, hogy vitaülést rendezzen a kérdéssről.⁹

Ám ha a kormányzat nem tesz semmit, az csak olaj a rémhírek tüzére, hiszen mi sem bizonyítja jobban a helyzet súlyos voltát, mint a tény, hogy már központi eszközök sincsenek a katasztrófa elkerülésére. „Másrésről, ha a kormány vár az események kibontakozására, az elosztás csatornáit befagyhatnak, felhalmozás kezdődhet, és az árakat pedig a szomszédos városok egymásra licitáló élelmiszerbiztosai fel fogják hajtani... A kialakuló krízis teljes felelősségét aztán majd a hatóságoknak kell viselniük.”¹⁰ De a kormányzati paralizisnek más következményei is lehetnek: „A pániktól és nyugtalanságtól való félelmében Delbrück [Clemens von Delbrück, német birodalmi belügyminisztériumi államtitkár az I. világháború idején] néma és béna maradt. A közönség, félrevezetve az élelmiszer-ellátással kapcsolatos optimista sajtóbejelentésektől, több kenyeret fogyasztott 1914-ben, mint a háború előtt. Ám a folyamatosan emelkedő élelmiszerárak nyugtalansághoz vezettek, a szocialisták pedig mindezek eredményeképpen árkontrollt és a termelők ellenőrzését kezdték követelni.

1914 novemberében a szociáldemokraták utasították helyi szervezeteiket, kezdjenek határozott agitációba az élelmezési problémák megoldását követelve.¹¹

A kormány megethette, hogy látványos demonstrációval igyekszik lecsillapítani a kedélyeket, például a központi készletek közszemlére tételével. Csak-hogy a nagy mennyiségű élelmiszer látványa sokszor a kívánttal éppen ellentétes eredményhez vezetett: a hiányt szenvedő éhes tömeg szemében a nagy mennyiségű élelmiszer szemérmetlen szemléje morális alapot teremtett az önkényes cselekvésre, a népi elosztásra. Az éhezők magyarázatot találtak a hiány és a magas árak talányára: mindennek oka a nagyméretű, indokolatlan, a tömegek helyzetét nem javító állami felvásárlás. A baj így is beütött.

1915-ben, a világháború idején a kurszki volt az egyetlen gabonatermelő kormányzóság Oroszországban, amelyik nem követelt azonnali kormányintézkedést a gabonahiány enyhítésére. Ám még az önmegtartóztatásnak ebben a fészkében is súlyos gabonahiányt jelentett a járások több mint negyven százaléka. A háború kitörését követően, a kormányzóságok, járások, városok egymással versengve igyekeztek mind sötétebb képet festeni az ellátás helyzetéről. A kormányhivatalokat elárasztották a beadványok, a jelentések áradata közelgő katasztrófát sejtetett. 1915-ben, a szamarai és a szaratovi gabonatermelő (nem fogyasztó!) területek minden települése gabonahiányban szenvedett – közölte a kormányzóság, azonnali beavatkozást sürgetve.¹²

A sokasodó és egyre borúlátóbb hírek hatására, a mezőgazdasági minisztérium újonnan alakult élelmiszer-ellátási szervezete már 1915 júniusában fontolóra vette annak a lehetőségét, hogy a szükségét szenvedő területeket – beleértve a gabonatermelő körzeteket is – hitellel segítse a szükséges gabona megvásárlásában. 1915. szeptember 12-én pedig határozat született a hitelnyújtásról, megfelelő nagyságú központi és helyi készletek felhalmozása érdekében, hogy minden olyan esetben, amikor az áremelkedések veszélye fenyeget, a készleteket piacra lehessen dobni.¹³ Vagyis, az ellátás folyamatossága érdekében, hogy az árak emelkedését megakadályozza, a kormány nagy mennyiségű gabona felvásárlását határozta el. 1915 utolsó hónapjaiban hatalmas összegek kezdtek a helyi hivatalokhoz áramlani. A kormányzóságok, járások, városok külön-külön folyamodtak hitelért, gyakran több központi szervnél is egyidőben. Sőt, a feltűnést kerülni igyekezve, a központi szervek és hivatalok is elkezdtek készleteket halmozni. A mezőgazdasági bank külön bizottságot állított föl, hogy saját alkalmazottai részére élelmiszert tartalékoljon.

1916 első hónapjaiban a városok és járások tömött pénztárcával megjelentek a piacon. Mindenki vásárolni akart, olyan gyorsan, ahogyan, és olyan sokat, amennyit csak lehetett. Az árak meredeken emelkedni kezdtek, és további ár-emelkedésekre számítva, aki csak tehette, igyekezett az eladást halogatni. A kereslet mind jobban túlszárnyalta a kínálatot, ami a növekvő hiány képzetét keltette. A panaszok áradata nemhogy csökkent volna, de előtölte az összes kormányhivaltalt. A helyi szervek már nem hitelért, de élelmiszersegélyért folya-

modtak. 1916 tavaszán a kormány utasította a hadsereget, hogy a nélkülözhető élelmiszer-tartalékokat bocsássa a nélkülöző települések rendelkezésére. A hadsereg élelmiszer-vásárlásaira újabb összegeket csoportosítottak át, hogy a katonaság nagyobb segítséget nyújthasson a civil lakosságnak. A katonaság, féltve saját készleteit, természetesen túltartalékol, így azután a hadsereg vásárlásai is hirtelen növekedtek, tovább növelve az árakat, a hiányt, a közelgő éhínségtől való félelmet.¹⁴

De a fordított okoskodás sem vezet feltétlenül eredményre. Németországban, „1914 szeptemberében, a nagyiparos Alfred Hugenberg és Hugo Stinnes, a Ruhr-vidék néhány polgármesterével együtt, kormánysegélyért folyamodott, hogy felállítandó vállalkozásuk kétmillió tonna gabonát vásárolhasson. Meggondolásuk az volt, hogy a kétmillió tonna hirtelen kivonása a piacról az árak tetemes emelkedését eredményezi, és kényszerítőleg hat a fogyasztás korlátozására. Így azután a megmaradt gabona segíteni fogja az ellátást 1915 tavaszán és kora nyarán.”¹⁵

A Kriegsgetreide-Gesellschaft munkálkodásának eredményét a hosszabbodó sorok bizonyították. A sorok hossza fordított arányban állt az üzletekben megvásárolható áruk mennyiségével. De a hosszú sorban állás lehetősége nemhogy elriasztaná a jövőben sorban állókat; serkentőleg hat a sorok meghosszabbodására. A sor hossza egyenes arányban áll a félelmek bizonyosságával: minél többen várakoznak, annál biztosabb, hogy az áru valóban el fog tűnni a pultról.¹⁶ A sor maga a valóra vált hír. A sorban várakozók újabb sorokról sutognak, a várakozás hitelt ad a keringő újabb híreknek. A vásárlók nem haza, hanem újabb boltok felé áramlanak. Bár a sorban mindenki ellensége mindenkinek, mind egyenként küzd az összes többi várakozóval, a közös várakozás, a közösen terjesztett hír, a közös félelem összekovácsol: az ellátásért felelősökkel, a felhalmozókkal, az árurejtegetőkkel, a termelőkkel, a helyi és központi igazgatással, a kormánnyal szemben; a bolt előtt mindenkinek egy az érdeke. (Nem véletlen, hogy 1793. július 19-én a Főtanács „felszólította a rendőrhatalóságot, hogy tartsa megfigyelés alatt a pékség előtt képző csoportosulásokat” Párizsban.)¹⁷

Mindez nem elméleti feltételezés, hanem a történelem jól rekonstruálható menete, igazi csapda. Be kell látni, hogy a cselekvés csak lehetséges értelmezéseivel együtt – sőt általuk – válik társadalmi (tehát történeti) ténnyé, illetve – ami ugyanaz – az értelmezés aktusa maga társadalmi cselekvés. Ez a belátás többféle elhatározást szülhet:

1. Jobb nem cselekedni. Ha a reakciók kiszámíthatatlanok, kontrollálhatatlanok, a cselekvő eredeti szándékai teljesen kifordíthatóak, akkor minden akció beláthatatlan következményekhez vezet.

2. Ha tenni már muszáj, jobb azt csöndben, titokban cselekedni, hiszen „csak olyan akciók vezethetnek számonkéréshez, amelyek számontarthatóak, valakinek a kartotékjára feljegyezhetőek”.¹⁸

3. A cselekvéseknek éppen az értelmezés közbejöttével, komoly társadalmi

hatása lehet (ami nem értelmezhető, nem is cselekvés) azért, csak azért befolyásolható az akció közvetlen hatásán túl az események menete, mert az értelmezések széles körének nyit tág teret. („Ahogyan az [írott]szöveg elválik a szerzőjétől, valamint a cselekvés végrehajtójától és saját következményei hordozójává válik. Az emberi cselekvésnek ez az autonómizálódása teszi a cselekvéseket társadalmivá. Egy cselekvés nem csupán azért társadalmi jelenség, mert sok cselekvő hajtja végre... hanem mert szándékaink elszakadnak tőlünk, és olyan hatásokat produkálnak, amik nem álltak szándékunkban.”)¹⁹

Milyen kormány végtére az olyan, amelyiknek az akcióira senki sem figyel? A kormány addig kormány, csak addig legitim, vagy legalább politikai tényező, amíg intézkedései figyelmet keltenek, amíg fontosnak tűnik értelmezni azt, amit tesz. Akkor válunk szereplővé, és addig leszünk történeti figurák, amikor és ameddig mások (félre)értelmez(het)ik azt, amit tettünk, mondtunk, tervezünk, míg a kíváncsi ellentétes hatása is lehet cselekedeteinknek.

Ha mindennek gyakorlati jelentősége van is, az okoskodás merőben akademikus. Amikor az ellátás veszélyben forogni látszik, az elégedetlenség politikai következményekkel fenyeget, a kormány ritkán van olyan helyzetben, hogy megteheti, nem tesz semmit.

II.

Az ellátás zavarai közepette, hiányok szorításában — ha a kormányzat felelősségét azonnal fel is fedezik az érintettek — a készletek lefoglalása, taxation populaire, fosztogatás, s más népi igazságtéves mellett vagy azt megelőzően, központi, hatalmi beavatkozástól remélnek a nélkülözők vagy az attól rettegők segítséget. A központi hatalom — mint tudjuk — általában igyekszik tartózkodni a nagyobb szabású akcióktól, hiszen azok csak megzavarják a dolgok normális menetét, rendkívüli helyzetet teremtenek, aminek rendkívüli következményei lehetnek. Az ilyen kényes időkben a kormányzatnak óvatosságot kell tanúsítania, mintha nem is a nehézségek, de a helyzettel kapcsolatos téves, megalapozatlan, felelőtlen híresztelések kényszerítenék cselekvésre. „Grenouillière-ben, a Saint Nicolas kikötőben a mosónők kiűrtették a szappanszállító hajókat, megállapodtak az árban, és elosztották maguk között az árut... A Főtanács este felhatalmazta a polgármestert, hogy doboltasson felhívást a fosztogatás megfékezésére, és különböző intézkedéseket határozott el a tulajdon védelmében. Másnap újból gyülekezni kezdett a tömeg... Érezvén eddigi óvintézkedéseinek elégtelenségét, a Tanács úgy döntött: üzenetet intéz a néphez, hogy »eloszlassa a tévhitelmeket, melyek az élelmiszer-ellátással kapcsolatos nyugtalanság okai«”.²⁰ „... az Országos Közellátási Hivatal elnöke 1916 decemberében 12 000. számú rendeletében a központilag meghatározott fejadagokat meghaladó »feleslegek« pótlólagos rekvirálását is elrendelte. Figyelmeztette (az alispánokat), hogy az

országos gabonakészletekről elterjedt és vérmes reményeket támogató valótlan hírszteleseket akadályozzák meg, s a közönséget alkalmas módon világosítsák fel...”²¹

A rutin kereteinek túllépése elsodorhatta a politikai mozgástér megszokott határait. Ha a kormányzat túlteszi magát a maga szabta kereteken, ez precedenst teremthet mások számára is. Cselekedni mindazonáltal elengedhetetlennek tet-szett, hiszen a kormányzati bénaság nyilvánvalóan a bizalom adta autoritás (lát-szatának) elvesztésével fenyegetett.

Bár megkockáztatható a feltevés – amit a háborús ellátás egyik legképzet-tebb irányítójának, természetesen öngazolást sem nélküöz elemzése is alátá-maszt –, miszerint az oroszországi polgárháború elhúzódásának egyik fontos oka a háború alatt (!) délen és keleten fölhalmozott nagy mennyiségű élelmi-szer-tartalék volt, az I. világháború idején a kormányok viselkedése éppen nem a hatalmozás bö tartalékaira enged következtetni.²² Hogy a feszültségeket csökkentse, a cári kormány minden készletet a közvetlen ellátás biztosítására mozgósított. Megtiltotta a vodkafőzést, hogy a gabona a lakosság élelmezését szolgálhassa. A vodkafogyasztás csökkenésével viszont, az élelmiszerre fordít-ható lakossági pénzösszegek jelentősen növekedtek, amit nem csupán gabona-és lisztvásárlásra fordított az italától megfosztott népesség, de több cukrot, húst, sőt teát igyekezett vásárolni a piacon. 1915–16-ban, amikor Vlagyivosz-tok már képtelen volt a kikötőjén keresztül áramló hadianyagokat kezelni, több importált teát raktak ki a hajókból, mint a háború előtt bármikor.²³ A cukorfogyasztás is jelentősen növekedett a háború első éveiben. Az orenburgi tanács 1915. december 15-én megállapította, hogy a szeszes ital árusításának megszüntetése akkora túlkeresletet okozott a piacon, amekkorát az adott kö-rülmények között nem volt lehetséges megközelítően sem kielégíteni.²⁴

Mint hogy csökkent a vodkavásárlás, a parasztok kevesebb terméket voltak kénytelenek értékesíteni, tovább tudtak várni az emelkedő árakra. És mint hogy kevésbé voltak érdekeltek az azonnali pénzkeresetben, és a háború körülményei között iparcikket amúgy is csak korlátozott mértékben lehetett vásárolni, to-vább tartották a disznót, többet fogyasztottak, gyűjtötték a készleteket, várták a jobb időket. Minél többet vártak a termelők, az eladók, annál kevésbé érez-hette magát várakozó helyzetben a kormányzat. Az 1915. február 17-én kibo-csájtott cseri ukáz a kormányt szükségintézkedések meghozatalára kötelezte. A rendelet szerint az ország katonai körzeteinek parancsnokai, a helyi kormány-zókkal és a mezőgazdasági minisztérium megbízottjaival közösen felhatalmazást kaptak: a hadsereg számára szükséges készletek piaci értékesítésének megakadá-lyozására; a hadsereg számára felvásárolandó élelmiszer és takarmány árának meghatározására; a kötött áránál 15 százalékkal alacsonyabb áron történő elkob-zásra, ha a termelő vonakodnék terményeit kötött áron a hadsereg rendelkezé-sére bocsájtani.²⁵ Ha a termelők eddig is vártak, ezután még tovább halogatták az értékesítést, a rekvirálás kilátásba helyezése a termelőket az eddiginél is na-gyobb fogyasztásra, a termények eltüntetésére ösztönözte.

Mindez valóságos hiányhoz vezetett akkor, amikor a termelés nem csökkent számottevően, a háború előtti jelentős export is a belső fogyasztást szolgálhatta, a készletek pedig növekedtek is. Az 1909–1913 közötti évek adatait alapul véve, 1914-ben a learatott gabona mennyisége több mint 100 százalék volt, 1915-ben 105,6 százalék, 1916-ban 82 és 1917-ben 77,9 százalék.²⁶ Egy 1917 közepén kiadott jelentés adatai szerint, míg a háború kitörésekor a gabonakészletek 8 millió tonnát tettek ki, 1916 közepére a készletek 16,4 millió tonnára duzzadtak. 1917 közepére is csak 12,7 millióra apadt ez a mennyiség. A jelentést összeállító bizottság számításai szerint 1918 közepére, feltételezve, hogy a fogyasztás növekedésének üteme nem változik, a készletek várhatóan 5,5 millió tonnával csökkentek volna.²⁷ Egészen 1917 közepéig, a forradalom kitörése utáni időig, a készletek lényegesen a háború előtti szint fölött maradtak. Korabeli becslések szerint, az 1917-ben bevetett területek nagysága elérte az 1913. évi 91,5 százalékát. Más, 1918-ból származó értékelés szerint, 1917-ben a learatott gabona csupán 10,6 százalékkal maradt el az 1909–1913 közötti évek átlagától.²⁸

Úgy tűnik, az adott körülmények között majdnem mindegy volt, mennyit vetettek, arattak, mekkorák voltak a készletek. Franciaországban, a forradalom előtti és utáni időkben az ellátással foglalkozó jelentések mindig jövő időben foglalmaztak.²⁹ Sohasem a ma volt a legfélelmetesebb, mindig a holnap, a következő napi kenyérért kellett rettegni.³⁰ Ha ma még volt mit enni, ez csak azt jelenthette, hogy másnap már nem lesz mit. Az étel csak annak lehetséges, közeli hiányára döbbsentette rá az embereket. A jelenség korántsem volt újkeletű: a korai újkori éhségzavargások jelentős részét az éhségtől való félelem provokálta.³¹

Ennek a kijelentésnek az sem mond ellent, hogy gyakran és periodikusan katasztrofálisak voltak a terméseredmények. Az európai mezőgazdaság a XIX. század közepe előtt meglehetősen védtelen volt a természeti katasztrófákkal szemben — a legsúlyosabb éhínség Írországban e század közepén pusztított. De még a legsúlyosabb éhínségek közepette is volt — lett volna — elég élelmiszer a lakosság ellátására. Az éhínség (általában) nem azt jelenti, hogy nincs elég élelem, hanem a népesség bizonyos részének nincs mit ennie. A piaci kereslet nem egyszerűen biológiai szükségletek megjelenése.³² Az elérhető statisztikák szerint az 1942–43-as nagy bengáli éhínség idején, az 1972–73-as etióp éhség közepette, de még az árvízzel súlyosbított 1974-es bangladesi éhhalál idején is (amely után a Concert for Bangladesh szerveződött) volt elég élelem a lakosság ellátására. Az éhínségek gazdasági katasztrófák, és nem egyszerűen csak fizikai szűkösség szülte élelmészeti válságok.³³

Az inségéről tett kijelentések személyek és áruk közötti viszonyokra vonatkoznak, nem pusztán fizikai mennyiségekre.³⁴ A népesség bizonyos csoportjai nem rendelkeznek azokkal az attribútumokkal, melyek szükségessé ahhoz, hogy jogcímük legyen az áruk megvásárlásához. Ha csökken a piacra vihető vagy vitt — a kettő nem ugyanaz — élelmiszer mennyisége, a lakosság legszegényebb, legkiszolgáltatottabb része képtelenné válik az emelkedő árakat megfi-

zetni. Az áremelkedés általában további áremelkedések előjele – az eladók és vásárlók legalábbis a jelent extrapolálják a közeli jövőbe. Az eladók tehát igyekeznek további áremelkedésig kivárni, a vásárlók pedig mindent felvásárolni, míg az árak ezt elérhetővé teszik. Mindez természetesen valóban áremelkedéshez vezet, a remények és félelmek beigazolódásához.

A félelem furcsa játzsma: vesztesei mindig vannak – akkor is, ha nyertesei nincsenek –, de nyerni csak úgy lehet, ha mások veszítenek. A földtulajdon elvesztésétől, az emelkedő adóktól, az értékesítés korlátozásától, a maximált ártól, az agresszív központi beavatkozástól való félelem a termelés csökkenéséhez, ellátási nehézségekhez, hiányokhoz vezethet anélkül, hogy ebből bárki-nek is számottevő haszna származna. De a gyenge termés (vagy az ezzel kapcsolatos híresztelések), a kínálat várható hiánya – a kereslet azonnali növekedése – az eladónak, a termelőnek és/vagy a közvetítő kereskedőnek hoz(hat) hasznot.

III.

Megeshet, az élelmiszerhiány segít a kormány (időleges) megerősödésében. Igazolhatja a rendkívüli intézkedéseket, az ellenőrző intézmények megkerülését, a központi apparátus hatáskörének növelését. A felhalmozók, harácsolók, közvetítők elleni kampányhoz megnyerhetők a nélkülözők, az inségtől rettegők. De inkább a mindenkori ellenzék képes a hiányhelyzetekből politikai előnyt kovácsolni. Bizonyos kivételektől eltekintve tehát a kormánynak alapvető érdeke a pánik kitörését megelőzni. Csakhogy ezzel a lakosság nagyobb része is tisztában van, ezért nehezen ad hitelt a kormány helyzetértékelésének, különösen akkor, amikor nyílt titok, hogy nem lehet nyilvánosan beszélni. Ha a lakosság tudja, hogy a várható vagy az aktuális helyzetről adott kormányértékelések kétséget hagynak maguk után, a központi megnyugtató nem sokat változtat a helyzeten. Ráadásul, a kormány a legnagyobb jó szándék mellett sem tudja pontosan, hogy mit gondoljon. Ha hitelt érdemlő számítások szerint van elég élelmiszer, de már felütötte fejét a kétkedés, akkor hiába van elég, mégis elég; lesznek a lakoságnak olyan csoportjai, amelyek nem lesznek képesek magukat megfelelően ellátni.

A kétkedésnek nemcsak a múlt tapasztalatai adnak tápot, nem csupán a történelmi emlékezet ad okot gyanúra. Nyilvánosság híján a lakosság – a kormány tudtával – kételkedik. A kormányzat persze már csak a bizalmatlanság eredményét, a rémhíreket, a suttogást érzékeli, a pániknak felütött fejét látja. A pánik pedig mint a hydra: száz fejjel terjeszti a hírt. Ha pedig a kormányzathoz a titkos ügynökök, a közvélemény-kutatók jelentéseiből eljut a hír, az már mint tudjuk, igaz is: a kétkedés megszüli igazi tárgyát; a rémhírből igazi lesz. A kormány is jogosan kételkedik tehát; magának sem hihet. A statisztikákban sem lehet megbízni: az elég is kevés. A hatalom sáncain kívül rekesztettek és a sán-

cok mögött fészkelők kölcsönös bizalmatlansága bizonyosságot, hiányt, nélkülözést, szenvedést szül.

Ha technikai vagy ami a gyakoribb eset, politikai okokból lehetetlen nyilvános kérdéseket feltenni és egyenes választ kapni (és ha nem lehet nyilvánosan kérdezni, akkor még ha a szándék meglenne is, lehetetlen egyenes választ adni, mert senki sem tudja a pontos választ), akkor beszéd helyett elindul a suttogás. Minél kevésbé van mód hangosan beszélni, annál intenzívebbé válik a suttogó hang, amely kívül van az intézmények falain, tehát nehezen kontrollálható. A kételkedés a legelemibb, legprimitívebb, de a fennálló rendre gyakran kiszámíthatatlan veszélyeket hozó ellenállás. A hatalom birtokosai csak látszólag dönthetnek beszéd és csend fölött; a hangos beszéd ellentéte nem a csend, hanem a veszélyes suttogás.

Guillermo O'Donnell, Albert Hirschmannak az *Exit, Voice and Loyalty* című könyvében alkalmazott kategóriát finomítva, az argentin katonai diktatúra közelmúltjának tapasztalatai alapján, különbséget tesz horizontális és vertikális hang között. A hierarchia különböző fokain állók közötti kommunikációt vertikális hangnak nevezi, horizontális hangnak a hierarchiában azonos helyet elfoglalók közötti érintkezést. O'Donnell szerint, a horizontális hang szükséges feltétele a vertikális hangnak, a horizontális érintkezés lehetetlenné tétele megakadályozza a hierarchia különböző fokain állók közötti verbális kapcsolatot.³⁵

Ez természetes trivialisítás. Más kérdés azonban, hogy a társadalmi nyilvánosság lehetetlenné tétele automatikusan csökkenti-e a horizontális érintkezést, ilyen esetben a suttogás intenzitását? Normális horizontális kommunikációra akkor nyílik lehetőség, ha mód van a nyílt beszédre, ami feltételezi a vertikális kommunikáció létezését. A horizontális beszéd és a suttogás azonban nem ugyanaz: a társadalmilag fontos kérdéseknek a közösségen belüli hangos megvitatására, a hierarchia azonos fokán állók közötti nyílt kommunikációra csak akkor nyílik lehetőség, ha létezik társadalmi nyilvánosság, ha lehetséges a hatalomnak nyílt kontrollja, ha hallatható a vertikális hang. Ellenkező esetben szűk közösségen belül sem lehet nyíltan beszélni, a szó helyét ekkor veszi át a suttogás. A nyilvános beszéd berekesztését nem a süket csend követi tehát, hanem állandó, sokszor nehezen érthető, sosem pontosan artikulált morajlás, melyet azok értenek leginkább, akiknek azonos a kódrendszerük, akik közel állnak egymáshoz, és akik gyakran arról ismerik föl egymást, hogy meghallják a félhangos szavakat, folytatni tudják a félbeharapott mondatokat.

Peter Bachrach és Morton S. Baratz 1962-ben publikált tanulmányukban a hatalmat kétarcúnak ábrázolják.³⁶ Az egyik profil kordában tartja azokat, akik résztvesznek a politikai játszmában, akik politikai jelenlétükkel szolgálják a hatalmat. A másik profil a fölött örködik, hogy kik vehetnek részt a politikai játékokban, kik vannak kirekesztve belőle, ki kaphat lapot, ki hallathatja a hangját, mi válhat politikai jelentőségű kérdéssé, miről lehet beszélni, mi az, amiről hallgatni kell, mintha nem is létezne. A hatalom nemcsak arról ismerszik meg, hogy

hallatja a hangját, hanem arról is, hogy kiket hallgattat el, hogy mi válhat üggyé és mi nem. Matthew Cranson a nem létező ügyeket is a politikai döntések tárgyai, sőt eredményei közé sorolja.³⁷ Hiszen, mint ezt Steven Lukes hangsúlyozta „a hatalommal élésnek leghatékonyabb és legmegtévesztőbb módja annak megakadályozása, hogy a konfliktusok napvilágra kerüljenek”.³⁸ Vagy ahogyan a már előbb idézett Bachrach és Baratz egy későbbi művükben megfogalmazták: „... a nem-döntések mechanizmusa olyan eszköz, amelynek segítségével az előnyök és privilégiumok elosztásának fennálló rendjét támadó követelések megfoghatóak, mielőtt hallhatóak lennének..., vagy sikerül azokat megölni, mielőtt a követelések eljutnának a megfelelő döntéshozatali szintre.”³⁹ És még egy hivatkozás: John Gaventa, Paulo Freirét idézve, a kirekesztettek világát a csönd kultúrájának nevezi, ahol csak hallgatás létezik a szó mindkét értelmében; csönd és fülelés azoknak a hangjára, akik döntenek.⁴⁰ A hatalom dönt a beszéd tárgyairól és arról is, hogy ki beszélhet arról, amiről beszélni lehet.

Ám a suttogásra nehéz nem odafigyelni. Útjai kifürkészhetetlenek, de legalábbis nehezen követhetőek, bajos előre megállapítani, meddig hallatszik a morajlás, meddig emelkedik a suttogás árja. A hatalmon lévőkhöz nem beszélnek, nincsen vertikális hang, nyilvános szólásra mód. A hatalomnak ezek után nem marad sok választása; fülelnie kell arra, amiről beszélni nem szabad. Jelen kell lennie ügynökeivel, hírhozóival a sáncokon kívül élők mindennapjaiban, hogy meghallja a hírt arról, ami nincs. És jelenlétével el kell ismernie, nincs ereje ahhoz, hogy csöndet parancsoljon. (A fülelő titkosrendőr nem az erőt, a hatalom reménytelen gyengeségét palástolja. A gyenge hatalom pedig nem hatalom, csak annak bitorlása.) Egy ponton túl a hatalmon lévők már nincsenek abban a helyzetben, hogy hallgassanak arról, ami nem vétetett föl a hivatalos beszéd tárgyai közé, vagy amit kirekesztettek onnan. Elérkezik a pillanat, amikor hangosan kell beszélni arról, amiről halkan sem szabad, és ezzel létezőnek kell nyilvánítani azt, ami állítólag nem létezik.

A suttogás hangos beszédre kényszerít, a nem-ügy valóságos üggyé válik. A hatalmon lévők tehát nem korlátlan urai a játéknak, a szabályok a legszigorúbb felügyelet mellett sem tarthatók be. A politikai hatalmon-nem-lévők világa – hiába a furfangos elméletek – mégsem a csöndé. Akik hangosan nem beszélhetnek, még nem lesznek némák és süketek, és a hatalom sem tettetetheti – saját érdekében – süketnek magát. A kerengő hírek megváltoztatják a dolgok menetét, s talán a döntéseket is sokszor csak látszólag hozzák ott, ahol azok láthatólag megszületnek. Azzal, hogy a konfliktusokat látenssé homályosítja, a politikai hatalom (is) elveszti tájékozódó képességét, nem látja pontosan, hol is kellene beavatkoznia. A suttogás cselekvésre kényszerít, de a habozó beavatkozás sosem érhet a suttogó hang sebessége nyomába. A titkosság hívei és ellenfelei közötti vita – hosszabb távon – céltalan: a döntés arról, hogy miről lehet és miről nem beszélni, mi titok és mi nyilvános, csálóka: előbb-utóbb a titokról is beszélni kell, és persze a titok így már nem titok többé.

IV.

Amint ez látható, a hiány vagy az attól való félelem a zavargások lehetőségével fenyeget. Ez a fenyegetés már önmagában hatást gyakorol arra a piaci helyzetre, ami a lehetséges zavargások forrása. E. P. Thompson elképzelése szerint: „(ha) a piac éppannyira az osztályharc színtere, mint amennyire a gyár és a bánya azzá vált az ipari forradalom idején, akkor a zavargások lehetősége nem csupán szűkös években, hanem viszonylag jó termés esetén is hatással van a piaci viszonyokra. Bármennyire gondosan számszerűsítjük az elérhető adatokat, ezek nem sokat árulnak el arról, hogy milyen magasra emelkedtek volna az árak akkor, ha sikerül kiküszöbölni a zavargások fenyegető rémét.”⁴¹ Ám a spekuláció hatására alapozott ellenkező spekuláció legalább ugyanennyire jogosult: „A várható termés mennyiségével kapcsolatos spekulációk, az aratás eredményétől függetlenül hatással voltak az aratást közvetlenül követő időszak piaci áralakulására.”⁴² Néha beszélni sem kell, elég csak elgondolni, és megváltozik a dolgok menete.

Az I. világháború első évének végén, 1915 közepén a tifliszi tanács arról panaszkodott, hogy a közvetítő kereskedők nagyszabású felvásárlása nyomán, az aktuális kínálat messze elmarad a lehetőségestől, az aratási eredmények semmiképpen sem igazolják a piacon tapasztalható mind nagyobb hiányt.⁴³ A háború mindenkit sietős óvatosságra intett: a közvetítő kereskedők addig igyekeztek mindent fölvásárolni, míg a termelők elegendő árut voltak hajlandók kínálni. A termelők, a növekvő kereslet láttán, visszafogták eladásait, ami tovább fokozta a kereskedők étvágyát. A kereskedők vásárlásai a lakosságot is mind nagyobb vásárlásra ösztökölték, az egyre duzzadó túlekedés a piacon a termelők további visszahúzóódásához, az aktuális termelői kínálat csökkenéséhez vezetett. A valószínű kereslet messze felülmúlta a lakosság ellátásához szükségeset, a kínálat pedig sokszorosan alulmúlta a termés adta lehetőséget. 1914–15-ben a gabonafelesleg 22 százalékkal múlta felül az ellátáshoz békeidőben szükséges mennyiséget, 1915–16-ban pedig Oroszország 35 százalékkal több gabonával rendelkezett, mint ami a lakosság normális ellátásához békeévekben elegendőnek mutatkozott.⁴⁴

1916. november 29-én, M. Rittikhnek, a cári kormányzat utolsó mezőgazdasági miniszterének neve alatt rendelet jelent meg a razversztka, a „gabonaadó” bevezetéséről. A rendelet szövege szerint, az adó „a nemzeti védelem számára elengedhetetlenül szükséges gabona és takarmány” begyűjtését célozta. Egyetlen szót sem ejtett a civil lakosság ellátásáról, ellenkezőleg, úgy tüntette fel a kötelező beadást, mint a háború oltárán, a hadsereg érdekében hozott áldozatot. A megfogalmazásban minden bizonnyal a mezőgazdasági termelők és a városi lakosság között növekvő, a piacon mind láthatóbb, a sorban állók között mindinkább hallható ellenségeskedés volt a döntő megfontolás. A parasztnak nem a városi lakosokért kellett újabb áldozatot vállalnia, hanem a hazáért ajánlást tennie.

A rendelet minden jel szerint előre megfontoltan, kódös, félreértelmezhető, eleve kibúvókat nyitva hagyó nyelvezeten fogalmazódott. Nem tette lehetetlenné, hogy akár figyelmen kívül hagyható legyen: ha mód nyílt a hadsereg ellátását hagyományos piaci tranzakciókkal biztosítani, a hadsereg beszerzési biztosainak lehetőségük volt a begyűjtéstől eltekinteni, anélkül, hogy ezzel megszegették volna a rendelet előírásait. A kétértelműség, a szándékolt homály természetesen arra készítette a termelőket, hogy igyekezzenek a szabad piacon értékesíteni a terményeket. A gabonaadó bevezetését nyilvánosságra hozó rendelet egyúttal felemelte a kötött árakat is. Ebből természetesen könnyű volt kiolvasni a további áremelések lehetőségét, ehhez nem kellett más, mint a kormány még szorultabb helyzete, vagyis az eladások, beadások késleltetése.

Az eredeti elképzelések szerint 772,1 millió pud gabonát kellett volna a gabonaadó segítségével a hadsereg rendelkezésére bocsájtani. A rendelet szigorú, és egy későbbi világot megelőlegező tervlembontásos rendszerben gondolkozott. A globális előírásokat a kormányzóságoknak, a kormányzóságokét a körzeteknek, azokét a járásoknak, a járások kötelezettségeit a községeknek, az utóbbiakét végül az egyéni termelőkig kellett lebontani. A kormányzóságok — természetesen mindenekelőtt a helyi katasztrófák lehetőségére gondolva — csupán 450,1 millió pud összegyűjtését találták lehetségesnek, a lokális elégedetlenségtől tartó körzetek mindössze 321,2 millió pudot, vagyis az eredeti előírányzatnak mindössze 63 százalékát látták begyűjthetőnek. Mikorra a lebontás elérte a járásokat, a körzeti vállalatoknak alig 57 százalékára volt vállalkozó, s mire a kivetések eljutottak a termelőkig, alig maradt 100–130 millió pud, a minisztérium elképzeléseinek mindössze 20–25 százaléka.⁴⁵

Feltehető, a bekövetkezett kudarc nem érte teljesen váratlanul a rendelet kiötlőit: tudva a vezérkar terveiről, arra számítottak, hogy egy nagyszabású katonai offenzíva gyors eredményt véget vet a háborúnak anélkül, hogy a mezőgazdasági termelőket teljesen elidegenítő begyűjtési rendszert kényszerülnének bevezetni. A rendelet tehát a semmit sem tenni, csak kívánni, és a valamit mégis tenni kell kettős kényszere közti kormányzati mutatóvány példás esete volt. Eredménye természetesen igen távol került a tervezők eredeti szándékaitól. Az 1916. december másodikán kiadott végrehajtási utasítás értelmében, a kormányzóságoknak december nyolcadikáig, a körzeteknek tizennegyedikéig, a járásoknak huszadikáig, a községeknek huszonnegyedikéig, az egyéni termelőknek pedig ugyanazon hó harmincegyedikéig kellett lebontaniuk a kivetést. A betarthatatlanul rövid határidők a rendelkezés komolytalanságáról árulkodtak, arról, hogy a kormány maga sem hiszi, érvényt tudna vagy kellene szerezni utasításának. A gabonaadó kivetése így azután, bár a háború közeli befejezésének reményében fogant, a világháború elhúzódásához szolgált újabb adalékkal. Hatása nem lehetett más, mint a demoralizálás; a városi lakosság, akire a rendelet szándékosan nem gondolt, még nagyobb pánikba esett, a termelők, akikre a rendelet épített, az egészet nem vették komolyan, a katonák pedig azt hitték, hogy a

kormány valahonnan tudja, a háborúnak hamarosan vége lesz. Ez meg éppen nem a harci morál növelését szokta elősegíteni.

V.

1918. január 31-én a szövetséges miniszterelnökök táviratot intéztek az Amerikai Egyesült Államok elnökéhez: „Szilárd meggyőződésünk – sürgönyözték –, hogy az élelmiszerhiány és annak a lakosság moráljára gyakorolt hatása, ami a legfontosabb oka volt Oroszország tönkremenetelének, a legnyugtalanítóbb veszélyt jelenti az európai szövetségesek számára.”⁴⁶ Ludendorff, a vereség okait keresve, azt írta visszaemlékezéseiben, hogy „(a) háterszágban csökkenő morál szoros kapcsolatban állt az élelmezési helyzettel... Széles körökben tapasztalható volt a fizikai és szellemi ellenállás csökkenése, ami férfiatlan és hisztérikus hangulatot eredményezett. Mindez, az ellenséges propaganda hatására növelte a németek egy részénél tapasztalható pacifista hajlandóságot... Ez a tudati állapot a gyengeség rettentő forrását jelentette. S bár, bizonyos fokig ellensúlyozhatta ezt az erős patrióta buzdultság, hosszú távon csak jobb táplálással lehetett volna kihúzni alóla a talajt.”⁴⁷ A nyugtalanító veszély ellenére, Angliában sikerült megoldani a lakosság ellátását, ám Németországban a helyzet másképpen alakult.

Az I. világháború előtt Németország a lakosság kalóriaigényének 80 százalékát termelte meg, míg Nagy-Britannia mindössze 35 százalékot. A háború előtt Németország vámvédelmében legfontosabb szempont volt a háborús szükségletek hazai kielégítése, az önellátás. A britek könnyűszerrel voltak doktrinér hívei a laissez faire-nek, az ideológia mögött a flotta hajói álltak.⁴⁸ Arra nem sokan számítottak – talán a kevesek között Sir Arthur Conan Doyle volt a legérdekesebb próféta –, hogy a sebezhetetlennek hitt flotta alatt megjelenik a német tengeralattjáró. 1917. január 9-én Plessben a német vezérkar, a császár beleegyezésével a korlátlan tengeralattjáró-háború mellett döntött, és február elsején, most már semmire sem tekintettel elkezdték pusztítani a brit tengeri flottát. Hat hónap alatt közel négymillió tonna hajórakertet süllyesztettek el a németek, többet, mint amennyire a vezérkar eredetileg számított. A brit tengeri szállítókapacitások közel kétötöde megsemmisült.⁴⁹ A német hadvezetés pontosan mérte fel a brit szállítóeszközök számát, a rendelkezésre álló tartalékokat. A blokád, minden kalkuláció ellenére, mégsem eredményezett brit kapitulációt. A britek többet, jobbat ettek, mint a németek, akik a nélkülözések következtében, egyes számítások szerint legalább 769 000 civil áldozatot veszítettek a háború idején. A polgári lakosság halálozási rátája 9,5 százalékkal nőtt 1915-ben, 14 százalékkal 1916-ban 32(!) százalékkal a következő évben és 37 százalékkal a háború utolsó esztendejében.⁵⁰

A II. világháború előtt, ahogyan a napóleoni háborúk idején is, voltak akik

kétségesnek látták a brit népesség ellátását, ha netán a háború elhúzódna. 1938-ban publikálta Lymington az *Éhség Angliában* című könyvét (London), Keynes pedig azt javasolta, hogy szabad raktárakat állítsanak fel, ahol a kereskedők állami finanszírozással tárolhatják tartalékaikat.

Bár legalább 1932-ig tartotta magát a háborús kabinet által még 1919 augusztusában megfogalmazott elképzelés, miszerint „a soron következő tízéves időszakban nagyszabású háborúra nincs kilátás”, a kincstár 1929-ben — biztos, ami biztos — mégis a nagyobb lélegzetű háború eszméjét tette magáévá. És bár az *Árak alakulása egy nagy háborúban* című memorandum a háborús gazdaság elveinek átfogó dokumentumává lett, a világháborúk közti időben nem sok történt a brit háborús élelmiszer-gazdaság kiépítése terén.⁵¹

A II. világháború hajnalán Nagy-Britannia kalóriaszükségletének kétharmadát a tengerentúlról szerezte be, a gabona és a liszt héttizedét az import biztosította. A háborúban megintcsak elveszített 11,4 millió tonna kereskedelmi hajórakert, kereskedelmi flottájának 54 százalékát.⁵² Bár 1943 januárjára az importált élelmiszer mennyisége 75 százalékkal csökkent, a korabeli értékelések szerint a britek a háború időszakában nemcsak elégségesen, de egészségesen is, sőt egészségesebben táplálkoztak, mint a háború előtt. 1942 után a brit népesség egészsége jelentősen javult.⁵³ A halálozási arány — kivéve természetesen a katonaságot — komoly mértékben csökkent.⁵⁴

Nagy-Britannia mindhárom teljes fizikai és morális leromlással fenyegető modernkori háborúját egészségben, viszonylagos jóltápláltságban és győzelemben élte túl. Az ellenfelek, a császárok (a francia és a német), a Führer, a királyok, kormányzók, de még a szövetséges cár is megbuktak, többségük nemcsak a csatatéren, de a népelelmezés otthoni frontján is. (Napóleon azt találta mondani, hogy „kevésbé félnék kétszáz ezer ellenséges katonával szembeni ütközettől, mint a kenyérhiány okozta zavargásoktól.”⁵⁵) Pedig a kontinens hadban álló államai közül ő függött leginkább a bevittől, volt képes legkevésbé ellátni magát, tűnt élelmezési szempontból a legvédtelenebbnek.

Az angol élelmezés, háborús gabonatermelés ügyében magyarázat annyi volt, mint a pelyva. Bár Napóleon kontinentális zárlatot hirdetett Nagy-Britannia ellen 1806 novemberében, egyes vélekedések szerint, a briteket ekkor kizárólag a császár merkantilista vonzalmak mentették meg a kiehéztől. A nemesfémek csábításának ellenállni nem képes Napóleon 1809 tavaszán engedélyezte ugyanis az értékesítési nehézségekkel küzdő francia gabonakereskedőknek a britanniai exportot.⁵⁶ Mind több és egyre gazdagabban dokumentált érvelés támasztja alá azt is, amit Marx *A Tőke* első kötetének híres huszonnegyedik fejezete írásakor is tudhatott volna már, ha olvasta volna Reverend J. Howlett 1786-ban publikált művét, az *Enquiry Into the Influence which Enclosures Have Had Upon the Population of this Kingdom* címűt, illetve ha az egyházfi fejtegetései illettek volna elképzeléseibe. A lelkiismeretes pásztor ugyanis, egyházközségének anyakönyveit tanulmányozva, arra a meggyőződésre jutott, hogy a bekerítések nem-

hogy csökkentették volna a lakosságot, ellenkezőleg, a hatékonyabb földművelés több embernek teremtett megélhetést, mint a közös földeken legelésztető birkák. 1801-ben a Parlament törvényt fogadott el, amely számottevően növelte a bekerítések ütemét és nagyságát. Míg 1776 és 1790 között évente átlagosan huszonöt bekerítési törvényt fogadott el a Parlament, 1802 és 1813 között átlagosan évente kilencvenkilencet. 1810-ben a Lepárlókért és Gabonakereskedelemért Felelős Bizottság meghallgatásán senki sem volt, aki úgy vélekedett volna, hogy a bekerítések csökkentették a termelt gabona mennyiségét, ellenkezőleg, a megidézett tanúk szerint a megtermelt gabona nagy mértékben növekedett.⁵⁷ J. D. Chambersnek az *Economic History Review* 1953. évfolyamában megjelent tanulmánya óta⁵⁸ nehéz tagadni, hogy a munkaintenzív szántóföldi gabonatermelést kiterjesztő bekerítéseknek, minden jel szerint meghatározó jelentőségük volt a növekvő brit népesség élelmezésében, nélkülük a napóleoni idők története is bizonytalanként alakult volna.⁵⁹ A bekerített földeken búzatáblákra és nem annyira birkákra süttött a nap, az anyakönyvek szerint, a környező falvakban is többen éltek, mint az open fieldek körül. Amikor Oliver Goldsmith 1770-ben megírta a *Deserted Village* című poémáját, ami a bekerítések romboló hatásait taglaló irodalom klasszikus hivatkozása lett, bátyja elvesztése fölötti keserve homályosította el látását. A pusztaságnak, pusztulásnak Goldsmith festette képe, ami tudós művek és a búsongó népi emlékezet meghatározó hivatkozásává vált, a komor színeket nem, de a történeti tényeket annál inkább nélkülözi.

A kevésbé előrelátó németek még 1914-ben sem vezették be a jövedelemadót, nem úgy a britek: az ifjabb William Pitt a közkiadások felét volt képes az egyenesadókból fedezni. (Bár a közkiadások a háború előtti 27,5 millió fontról 1815-re 173,5 millió fontra emelkedtek – vannak olyanok, akik a brit háborús gazdasági sikereket a jövedelemadónak tulajdonítják.⁶⁰) Noha az I. világháború idején az adók a közkiadásoknak csupán 28,3 százalékát fedezték, mégis hihető, hogy a politikai aritmetikusoknak – ma inkább gazdaságstatisztikus a frekvenciát megnevezés – a nemzeti és fiskális jövedelem forrásairól a napóleoni háborúk alatt kidolgozott elvei⁶¹ használható örökségül szolgáltak a későbbi háborús gazdaságpolitika számára. (Lloyd George mint pénzügyminiszter a parlamentben „elődeink hősiességét” emlegette – mármint az adómegszavazással kapcsolatban.⁶²) De most nem is ez az igazán fontos történelmi tanulság, inkább a tény, hogy Lloyd George a Parlamentet igyekezett meggyőzni, ahogyan ezt az ifjabb William Pitt, Gladstone, Neville Chamberlain, Sir John Simon (aki az 1939-es különleges háborús költségvetést terjesztette elő), Sir Kingsly Wood vagy Sir John Anderson (aki a II. világháború végén irányította a pénzügyeket) tette.

A modern hadigazdaság – amelynek azután egyre tökéletesebb formái terjedtek el az Elbától keletre – születésének idején Németországban nem elsősorban a parlamenttől fájt a végrehajtó hatalom feje. A közvetlen adók kivetésé-

nek és behajtásának joga az egyes szövetséges államokat illette, a Birodalmi Belügyminisztérium – amely jellegzetes módon a gazdasági ügyeket is irányította – a szövetségi államoktól függött. A birodalmi törvénytervezeteket a birodalmi felsőház, a Bundesrat terjesztette a Reichstag elé, és a Bundesrat hagyta jóvá az alsóház által elfogadott törvények végrehajtási utasítását. A Bundesrat elé viszont a birodalmi kancellár terjesztette a törvénytervezeteket, ő már azonban nem a parlamentnek, hanem az uralkodónak volt felelős, ahogyan a többi birodalmi minisztérium vezetője is, akiknek ellenben nem volt végrehajtó hatalmuk, lévén ez a szövetségi államok minisztériumába delegált. Így azután a valóságos hatalom az egyes államokat illette, pontosabban a legerősebb szövetségi államot, Poroszországot. A birodalmi kancellár egyúttal a porosz államminisztérium miniszterelnöke volt, pontosabban, a mindenkor porosz miniszterelnök volt a kancellár. A porosz miniszterelnök viszont nem függött a porosz Landtagtól, minthogy a porosz királynak – aki ebbeli minőségében mint császár uralta a birodalmat – tartozott felelősséggel.

Az I. világháború kitörésének napján érvénybe lépett az 1851-es porosz ostromállapot törvény, ami a birodalom huszonnégy katonai körzetét egy-egy vezénylőtábornok helyettes parancsnoksága alá helyezte. A vezénylőtábornokok közvetlenül az uralkodónak tartoztak felelősséggel, ahogyan a birodalmi háborús gazdaságot irányító porosz hadügyminiszter, a Nagy Vezérkar főnöke és a katonai kabinet feje is. Ezek közül egyedül a porosz hadügyminiszter tartozott a Reichstagnak is elszámolni, ám nem lehetett felelős olyan döntésekért és intézkedésekért, amit olyan hatóságok hoztak, melyek kizárólag az uralkodó fennhatósága alatt állottak. A katonai körzetek határai természetesen nem estek egybe a civil közigazgatási határokkal, és bár a polgári hatóságok a háború időszakában is funkcionáltak, döntéseiket illuzórikussá tette a katonai irányítás felsőbbbsége. A hadsereg és a hadigazdaság irányítói közül a háború első időszakában tehát egyedül a porosz hadügyminiszter fölött gyakorolhatott volna ellenőrzést a parlament. Azonban, amikor a porosz hadügyminisztert, Erich von Falkenhaynt 1914 októberében kinevezték a Nagy Vezérkar főnökének helyettesévé, majd ugyanez év decemberében vezérkari főnökké, olyan funkció birtokába jutott, amely nem tartozott a parlament ellenőrzése alá. Nem véletlen, hogy Falkenhayn a háború kitörésekor azonnal elhagyta Berlint, és a vezérkarhoz tette át székhelyét, egy helyetttest, és a valóságos parlamenti felelősségrevonás lehetetlenségét hagyva maga mögött. Lehet-e csodálkozni ezek után azon, hogy a Fegyver- és Hadianyag Hivatal egyik technikai tanácsadója a következő ihletett kijelentésre ragadtatta magát: „Én nagy értéknek tartom a porosz történeti örökséget, mivel az a szilárd meggyőződése, hogy az avittá lett internacionalista–demokrata–parlamentarista–kapitalista korszak után, tudatos nacionalista–arisztokrata–korporativista–szocialista orientáció kialakulásának belső lehetőségei jönnek létre.”⁶³

VI.

Sir Arthur Conan Doyle, aki nem pénzügyminiszterként szerzett hírnevet, az első világháború előtt közreadta egyik rémálmát. A történetben egy tengeri erővel alig rendelkező ország tengeralattjáróival elvágja Nagy-Britanniát a létfontosságú importtól, aminek következtében a gabonaárak sosem hallott mértékben emelkednek, társadalmi válságot, zavargásokat provokálva. „A lancashire-i szénmezőkön, Közép-Angliában komoly zavargások törtek ki, Kelet-Londonban oly méretű szocialista fellángolás kezdődött, ami polgárháborúval fenyegetett... A nagyvárosokban az éhező tömeg kenyeret követelt a városháza előtt, a hivatalnokokat a feldühödött tömeg megtámadta, sokat közülük megölt a főleg neki keseredett asszonyokból álló csőcselék, akiknek gyermekei szemük előtt pusztultak éhen. Vidéken az emberek gyökeret, fatörzset ettek végső kétségbeesésükben. Londonban a miniszterek palotáit erős őrség vigyázta, a parlament körül állandóan egy zászlóalj állt készenlétben.”⁶⁴ A rémálom, ma már ez tudható, nem vált valósággá.

Nem sokkal azután, hogy az éhség feltüzeltelte a tömeg 1795 októberében békét követelve megtámadta az uralkodót, Malthus megírta az *Essay on Population* című művét. És miután 1800 novemberében I. Pál lezáratta az orosz kikötőket az angol kereskedelmi hajók előtt, Malthus valóra válni látta a népesség növekedése és az élelmiszer-termelés növelése közötti félelmes szakadékról kifejtett elméletét.⁶⁵ De Nagy-Britannia esetében a malthusi Kasszandra-elméletek sem jöttek be. Amíg a forradalom alatti Franciaországban, az I. és II. világháború alatti Németországban, az I. világháborús Oroszországban, a hadikommunizmus és a kollektivizálás időszakának Szovjet-Oroszországában minden, az ellátással kapcsolatos rémhír, de csak a rémhír bevált, addig Nagy-Britanniában a kételkedőknek, a kétségbeesetteknek, az aggódó közvéleménynek, pedáns tudósoknak, köz- és privátíróknak, kalkuláló politikusoknak sosem sikerült eltálatlaniuk az élelmezési jövőt. A talány nem is egyszerűen történeti; bátor nekirugaszkodással akár ismeretelméleti következtetésekre is alkalommal szolgál.

Ha elfogadjuk azt a közhelyértékű egyszerűsítést, miszerint történeti kijelentést csak olyan eseményekkel kapcsolatban tehetünk, melyek már befejeződtek, megváltoztathatatlanok, akkor nyilvánvaló, hogy a jövőről nem lehet történeti állítással élni. (Most tekintsünk el néhány nyilvánvaló ellenérvtől: a csillagászok pontos kijelentésekre képesek a jövőbeli napfogyatkozásokkal kapcsolatban, ám a csillagok nem emberek, a csillagászok így nem igazán történészek. Nem tudni, meddig tart egy-egy esemény, mikor zárul le véglegesen, meddig érnek következményei, de fogadjuk el, hogy intuitíve szétválasztható diszkrét eseményekről beszélünk most csupán. Előkerülhetnek dokumentumok, amelyek teljesen megváltoztatják addigi tudásunkat egy diszkrét történettel kapcsolatban, tehát a múlt, legalábbis a számunkra, változhat – viszont a halottak ritkán szoktak feltámadni. Egy vereséget a történész győzelemmé fordíthat vagy stili-

zálhat, sőt a résztvevők kortársi élményeit is megváltoztathatja a későbbi történeti értékelés, de az interpretáció nem teljesen azonos tárgyával – bár vannak, akik tagadják, hogy tárgy egyáltalán létezhet. Stb.)⁶⁶

Ha (időlegesen) megfelelkezünk a történetfilozófiai, ismeretelméleti és logikai rafinériákról, akkor a trivialitás így hangzik: a jövő nem látható előre, tehát vele kapcsolatban nem lehet történeti kijelentéseket tenni, csak a múltból rendelkezünk történelmi ismeretekkel. (Ha valakinek bemutatam barátnőmet mint leendő feleségemet, akkor a kijelentés csak akkor lehet történeti értelemben igaz, ha később valóban elveszem. Elővigyázatosabban járok el tehát, ha mint a menyasszonyomat mutatom be az illető hölgyet – így a kijelentés akkor is igaz lesz, ha netán az esküvő előtt bejelenti, hogy szakít velem – ám Illyés, Szendrei Júliával kapcsolatban már könnyűszerrel tehetette azt a jövőre vonatkozó történeti kijelentést, hogy Petőfi bemutatta Jókainak az ő – mármint Petőfi – jövőbeli feleségét.)

Malthus, Viscount Lymington, Conan Doyle, akik koruk populáris félelmeinek adtak artikulált hangot, nem voltak képesek eltálni a jövőt, a dolgok más-képpen alakultak. A forradalom alatti párizsi utcánép, a pétervári tömegek, az 1917-ben Berlinben tüntető fegyvergyári munkások, de még az írni-olvasni nem tudó, faluközösségben élő ukrán paraszt is képes volt pontos, igaz történeti kijelentést tenni a jövőről: biztosan tudta, hogy éhínség lesz, nyomor, szenvedés, és ahogyan 1792-ben nem tévedett, tudta a jövőt 1916-ban, 1920-ban is és 1928-ban sem fogott mellé. A predikció ezekben az esetekben helyesnek bizonyult.

Egy 1936-ban íródott brit kormányzati dokumentum állította, hogy nem lehetséges hatékony háborús gazdaságpolitika anélkül, hogy „általános megértés mutatkozna az ország előtt álló feladatokkal kapcsolatban, a kormány biztos populáris támogatásra számíthatna, és a kormány erősnek és határozottnak mutatkozna a nép támogatásának alapján cselekedni.”⁶⁷ És a kormány valóban komoly erőfeszítéseket tett azért, hogy megszerezze a lakosság támogatását, nem csupán a közvetlen háborús erőfeszítésekhez, de a gazdaságpolitika számára elkerülhetetlennek látszó intézkedések bevezetéséhez is.

Bár már a háború kitörése előtt kész tervek voltak az élelmiszer és az üzemanyag adagolására, sőt az élelmiszerjegyek is elkészültek, a kormány élelmezési bizottsága pedig úgy vélte, hogy a háború kitörésekor azonnal, minden késedelem nélkül meg kell kezdeni az adagolást, a kabinet hosszasan habozott. A háborús kabinet a gazdasági racionalitással szemben a pszichológiai tényezőket mérlegelte. A kormány nem érezte bizonyosnak magát abban, hogy az élelmiszer-adagolás a lakosság támogatásával találkozónék, attól tartott, hogy az intézkedés rossz hatással lesz a hátország moráljára, és propagandaeszközt ad az ellenség kezébe. A pszichológiai megfontolások kerekedtek felül akkor, amikor döntés született 1939 szeptemberében arról, hogy közvélemény-kutatással tájékozódni a lakosság véleményéről. A felmérés azt mutatta, hogy amennyiben hiány

fenyegetne, a lakosság döntő többsége határozottan támogatná az adagolás bevezetését. A kormány mindezek után is nehezen szánta döntésre magát, hogy feladja az élelmiszer-adásvétel hagyományos szabadságába vetett nemzeti hitét. Csak amikor már itt-ott hiányok mutatkoztak vajból és szalonnából, csak akkor egyezett bele az adagolásba, ám még mindig nem érezte meggyőzőve magát a cukor és hús adagolásának szükségességéről.⁶⁸

Németországban mindkét világháborúban szigorú kenyéradagolást kényszerült a kormány bevezetni. A Bundesrat már 1915 januárjának végén állami ellenőrzés alá helyezte a gabonatermelést – bár állami helyett pontosabb a katonai megjelölés. 1915 januárjában először Berlinben, majd júniustól az egész birodalomban elkezdődött a kenyéradagolás. Persze Németországban nemcsak kenyérben volt súlyos hiány. A nyersanyaghiány okozta nehézségek, illetve a hiánytól való félelem miatt már 1914 augusztusában felállították a Kriegsrohstoffabteilungot, a Hadügyminisztérium nyersanyaghivatalát.⁶⁹ A villámháborús tervek összeomlása után külön szervezetet kellett létrehozni egyre több, lassan minden nyersanyag, késztermék, termelési tényező hiányának kezelésére, a hiányok meg csak növekedtek. Egy idő után szappan sem volt, amivel a fogyasztó számú és mind kevesebb termelésre képes, éhes bányászok lemoshatták magukat.

Az I. világháború alatt egyre erősödő német szakszervezetek és az egyre gazdagodó nagyiparosok között két dologban volt nagy egyetértés: a feketepiac és a hadsereg szerepének megítélésében. Mindkettőt igen pozitívan értékelte mindkét fél. Már a háború legelején határozott katonai beavatkozást követeltek a szocialista és szakszervezeti újságok, ettől remélve a polgári bürokrácia impotenciájának kúrálását. 1916-os újrakezdésében pedig a *Correspondenzblatt*, a szocialista szakszervezetek lapja így írt: „A katonai diktatúra sok esetben több megértéssel viseltetik az emberek igényei iránt, mint a bürokrácia. A katonai diktátor képes igazán ellátni a tömegeket, megszervezni a rekvirálásokat, és azt is pontosan tudja, hogyan értékelje a helyzetet a sikerrel vívandó háború szempontjából.” Az *Internationale Correspondenz*, a jobboldali szocialisták orgánuma pedig 1916. november 17-én a Háborús Hivatal felállítását, a „Hadi Szocializmus legkiválóbb megnyilvánulásaként” üdvözölte.⁷⁰ A háború előrehaladtával élelmiszert mindinkább csak a feketepiacon lehetett beszerezni. Az iparvállalatok, hogy a növekvő sztrájkveszélytől megóvják üzemeiket, rendszeresen a feketepiacról látták el a háborús munkaerőhiány közepette mind értékesebbé váló szakmunkásaikat. A dolgozók érdekeit védő szakszervezetek is a feketepiacban látták az ellátási gondok enyhítésének egyedüli eszközét. A helyi rendfenntartásért felelős vezénylőtábornokok, akiknek kötelessége lett volna a feketepiac korlátozása, és hatalma is volt rá, a nagyiparosokkal és a munkásszervezetekkel tartottak. Egyre inkább csak a feketepiac segített a körzet rendjének megőrzésében.⁷¹

Nagy-Britanniában a II. világháború alatt nem került sor a kenyér adagolá-

sára (a háború után a rossz európai terméseredmények következtében vezették be rövid időre a kenyérfejadagokat), a kormány jelentős állami támogatást nyújtott, hogy megakadályozza a kenyér árának veszélyes emelkedését. A háború vége felé a forgalomba került élelmiszer 85 százaléka állami csatornákon keresztül jutott piacra.⁷² Az állami beavatkozás mellett, mindkét világháborúban számítani lehetett a termelők és fogyasztók önkéntes együttműködésére, és ez nem csupán a hazafias felbuzdulás következménye volt. 1942 tavaszán a parlament heves vitában tárgyalta a tüzelőanyag-adagolás kormányzati tervezetét. A képviselők többségének ellenállása nyomán a kormány elállt tervének keresztülvitelétől. Inkább a széntermelés fokozásával igyekeztek a nehézségeken úrrá lenni, és úgy vélték, hogy az adagolás tervének elejtése a szénbányászat iránti jó szándék, a kormányzati jóhiszeműség bizonyítéka lehet, ami jótékony hatást gyakorolhat a termelés fokozására. Egyúttal országos kampány indult az önkéntes korlátozás fokozása érdekében. Igaz, 1942–43 tele meglehetősen enyhe volt, de az előző évinél kisebb szénfogyasztásban minden bizonnyal a kormányt támogató lakossági megtartóztatás is szerepet játszott. A kölcsönös önmegtartóztatás legalább akkora eredményekre vezetett, mint amekkora veszteséggel járt volna az egyoldalú kényszerítés.⁷³

A vetésszerkezet megváltoztatásában – ami végső soron döntőnek bizonyult mindhárom nagy háború idején a megnövekedett élelmiszer-termelésben – sem csupán és nem is elsősorban a kényszerítés játszott szerepet. A II. világháború idején, az I. világháborús kezdemények után, járási mezőgazdasági bizottságokat állítottak föl, melyekben elsősorban jobb módú farmerek, mintagazdák vettek részt, akik a nemzeti programot és az azt premizáló árrendszert szem előtt tartva, az érintett gazdákkal megvitatta kidolgozták a helyi vetéstervet. Akiknek nem volt megfelelő nagyságú tőkéjük gépekre, műtrágyára, vegyszerekre, azokat kötelezték hitel elfogadására (ami a kényszerítés igen speciális esete). A gazdák autonómiáját nem igazán sérthette ez a közös megvitatáson alapuló döntési mechanizmus, hiszen ahogyan az I. világháború utáni években is érvényben maradt az 1917-es Gabonatermelési Törvénynek a gazdákat premizáló rendelkezése,⁷⁴ a II. világháború alatti rendszer sok vonását a háború utáni időkben is fönntartották.⁷⁵

1914 novemberében, az első birodalmi védelmi törvény rendelkezéseinek kiadásakor a kormány kijelentette, hogy igyekszik a lehető legkevésbé beavatkozni az élet normális menetébe és a törvényes tulajdonviszonyokba, így azután kénytelen volt tapasztalni, hogy kényszerintézkedéseit mind többször és egyre sikeresebben vonták bírósági úton kétségbe. Az I. világháború időszakának jogtörténetéből okulva, a háborúra való jogi készülődés tűnt a legátgondoltabbnak. A rendkívüli hatalommal való felruházás jogi lehetőségeinek vizsgálata már 1924-ben elkezdődött, és 1937 júliusában a Birodalmi Védelmi Bizottság elfogadta a védelmi törvény és védelmi rendelkezések tervezetét, hiszen háború esetén sem cselekedhet a brit kormány a törvény adta kereteken kívül. Két évvel a II. világháború kitörése előtt a jogi szabályozás alapjai készen voltak.

1939. augusztus 22-én a parlament egyetlen nap alatt elfogadta a rendkívüli hatalomról rendelkező védelmi törvényt, amely rendkívül tágan fogalmazva minden szükséges hatalommal felruházta a kormányt, ez viszont nem akart a tágan fogalmazott, konkretizálatlan hatalommal élni: inkább felkérte a parlamentet, fogadjon el még vagy hatvan kiegészítő törvényt. A kormány döntése, bár sok munkát zúdított a parlament nyakába, nem volt előrelátás híján, hiszen a parlamentet sikerült beleegyeztetni olyan intézkedésekbe, amelyek fölött később vitát kezdeményezhetett volna, és olyan jogi hézagokat betömni, amelyek később zavarba hozhatták volna a végrehajtó hatalmat. A kormány megnyugtatóbbnak találta, ha a parlament konkrét felhatalmazást ad olyan ügyekben, mint a kisajátítások után fizetendő kártérítések vagy a sorozás.

A kormánynak adott teljes körű felhatalmazás azonban nem jelentette a parlamenti hatalom feltétel nélküli feladását, amit legjobban a bizalmát veszített kormány leszavazása példáz 1940-ben. De a parlament abba sem egykönnyen adta beleegyezését, hogy különleges háborús bíróságok vegyék át a büntetőjog helyét, korlátozta a belügyminiszter jogát abban, hogy gyanúsítottakat ítélet nélkül internálhasson, viharos támadást intézett a kormány ellen a propaganda centralizált kontrollja miatt, egyet nem értését fejezte ki a sajtócenzúra ügyében, és megtiltotta, hogy előzetes figyelmeztetés nélkül a kormány sajtótermékeket tilthasson be. A parlament ellenkezése a rendkívüli hatalom körülményei között is sokszor meghátrálásra készítette a kormányt, 1944-ben pedig külön parlamenti bizottságot állítottak föl, amelyik felülvizsgálta a kormány által kiadott rendelkezéseket, megvizsgálta azok összhangját a parlament által elfogadott törvényekkel.⁷⁶

1914. augusztus negyedikén a Reichstag – a szocialisták egyetértő szavazatával – megszavazta a Felhatalmazási Törvényt, amely meghatalmazta a Bundesratot, hogy az alsóház beleegyezése nélkül rendkívüli gazdasági törvényeket fogadjon el. Bár a Reichstag fenntartotta a jogot, hogy visszamenő hatállyal megvétőzza az így hozott törvényeket, ezzel a jogával egyetlen egyszer sem élt a háború idején.⁷⁷ „A cenzúra is a vezénylőtábornokok kezére jutott”, írta naplójába Rupprecht, a finomkodó bajor királyi herceg 1914-ben.⁷⁸ Nemcsak a cenzúra, de az ítélet nélküli fogvatartás joga is, a sajtótermékek betiltása, a polgári bíróságok jogkörének nagyobb része is.

VII.

Mínderre persze legyinteni lehet: annak kijelentése, hogy a komolyan vett parlamenti játékszabályok betartása teszi bizonytalanná a predikciót – hogy ne essék ki a stílből – pusztá „retrodikció”, a történelmi dokumentumok hiánya hagyta örök utólagos betömködése, nyilvánvaló következmény elé kanyarított, önkényesen választott ok láncolatáá fűzése.⁷⁹ Az angoloknak egyszerűen szerencséjük volt: túl sok birkát terelgettek a legelőiken, túlságosan hittek a brit

tengeri fölényben, és amikor jöttek a háborúk, a frissen fölszántott földek sokkal termékenyebbek voltak, mint a hosszú ideje készülődő, a véletlenre semmit sem bízó, önellátni igyekvő németek kizsigerelt búzamezői. Az önhittség gabonát terem, ennyi az egész. Akinek kevés a birkája, ne kezdjen háborúskodni, akár autokrata cár az illető, akár a parlamenttől függő miniszterelnök... A rálegyintés előtt azonban érdemes még egyszer szemügyre venni a dolgot.

Visszatérve az írás wagneri vezérfonalához, az élelmiszer-ellátásnak, rendkívüli körülmények között legalább négy kulcsproblémával kell szembenéznie:

1. a termelés folyamatosságának megszervezésével, illetve a termelés növelésével;
2. a piacra vagy az elosztás egyéb csatornáiba kerülő mezőgazdasági termékek folyamatos áramlásának biztosításával;
3. a veszteségek, a luxusfogyasztás csökkentésével, a fogyasztói magatartás befolyásolásával;
4. a lakosság legkiszolgáltatottabb csoportjai ellátásának garantálásával.

Ezek természetesen nem egymástól független kérdések, a termelés növekedése előbb-utóbb növeli a piaci kínálatot, ami hosszabb távon az árak csökkenéséhez vezethet, biztosítva az alacsony jövedelmű csoportok emberibb ellátását. De a négy probléma megoldása az élelmezési folyamatban különböző helyet elfoglaló cselekvő személyek befolyásolását kívánja: a termelőkét, a közvetítő kereskedőket vagy az elosztásban közreműködő más egyénekét, a fogyasztóké és a gazdaságpolitika több vagy kevesebb befolyással rendelkező irányítóit. Minél több szereplőt sikerül megnyerni, annál kisebb lesz a többi szereplőre nehezedő nyomás.

A felidézett esetekben, a tulajdonviszonyoktól függetlenül, a mezőgazdasági termelés kisüzemi méretek között zajlott, a termelő valóságos allokációs autonómiával rendelkezett, módja volt eldönteni milyen módon, mekkora munkaráfordítással termel. De még nagyüzemi méretek között is, a dolog természetéből, a technológiai lazaságból következően sosem befolyásolható úgy a mezőn munkát végző ember, mint a futószalag mellett álló ipari dolgozó. A parasztot lehet adminisztratív eszközökkel, büntető szankciókkal kényszeríteni, de nem tanácsos: nehéz olyan történeti példát találni, amikor ez a termelés fokozását eredményezte volna. A mezőgazdasági termelő viszonylag könnyen megteheti, hogy nem termel vagy úgy termel, hogy kevés teremjen, vagy elfogyasztja, elvermeli, elrejteti azt, amit termelt. Termelni és nem elvermeli akkor fog, ha bizonyos abban, megéri a fáradság, ha (úgy érezheti) saját döntésének eredménye fölött maga rendelkezik. Mivel a termelő, helyzetéből következően, úgy érzi, maga kényszeríti magát munkára, maga dönt idejének, erejének beosztásáról, nem kiszolgáltatott egy bonyolult kooperációs folyamat általa át nem látható szervezetének, természetes módon követel beleszólást abba, mi lesz munkájának gyümölcseivel. A gyári munkással ellentétben pontosan ismeri az inputokat, személyes viszonyban áll a végtermékkel, amelynek további útjára jelentős befolyással bír.

A paraszt csak akkor termel többet (vagy legalább annyit, mint eddig), ha bízhat benne: kiszámítható, a gazdálkodás megszokott menetét nem fenyegeti önkényes, kívülről jövő adminisztratív kényszer. A kereskedő számára is meghatározó a bizonyosság: ha bízhat abban, hogy a normális gazdasági rizikó mellé nem társul kriminális rizikó, hogy a jövő eldönti majd, hogyan alakul a gazdálkodás menete, a piaci bizonytalanságnál senki sem akarja jobban és előre tudni, mi fog történni. A fogyasztó csak akkor nem fogja betegre enni magát és/vagy kétségbeesetten tartalékolni, ha bízhat abban, hogy az élelmezési lánc többi szereplője is igyekszik tekintettel lenni rá. A gazdaságpolitikai irányítói csak akkor nem fognak rendkívüli adminisztratív eszközökhöz folyamodni, ha bíznak abban, hogy a többiek bíznak bennük, hajlandók az együttműködésre. A többiek pedig csak akkor fognak bízni a politika irányítóiban, ha érzik, azok megbíznak öbennük.

A bizalom nyílt megnyilvánulása, sőt megteremtésének feltétele, ha nyíltan lehet beszélni: kérdezni és választ kapni, vitatkozni, vagyis mindenkinek esélye van a jövőről saját szemszögéből hangosan véleményt alkotni, és megismerni a többiek álláspontját. A vita pedig azt jelenti, hogy előre semmi sincs eldöntve, kivéve a játékszabályokat. Ha vitatkozni lehet, akkor a dolgok változtathatók, nem lehet előre biztosan tudni, mi lesz. Csak azt lehet előre biztosan tudni, hogy a dolgok változhatnak. Bármennyire furcsán is hangzik, mindebből azt a következtetést kell levonni, hogy a bizalom a bizonytalanságból sarjad. Csak ott lehet bízni, ahol nincsen valaki, aki előre és biztosan és megkérdőjelezhetetlenül tudja, hogy mi lesz. Mert ott természetesen nem lehet kérdéseket föltenni és választ kapni rájuk, ott nem lehet vitatkozni és nyíltan beszélni. Csak ott feltételezni lehet és félni és nem bízni és suttogni és rémületes híreket terjeszteni, amelyek biztosan bejönnek majd. (Pánik, persze a tőzsdén is kitör. De ott igyekszik mindenki úgy játszani, mintha tudná a jövőt. Másrészt, és ez sokkal fontosabb, a tőzsde nem politikai intézmény.) Demokratikus rendszerekben, rendkívüli körülmények között, az élelmezés kérdésében nem tudható a jövő. Sze-gény Conan Doyle is itt fogott mellé. Nem demokratikus rendszerekben pedig biztosan tudható: csak sosem azok tudják, akik hangosan mondják; csak akik suttogni tudják. Persze a történelmet ettől még azok is csinálják, akik hangosan beszélnek; mármint úgy, hogy suttogásra kényszerítik azokat, akiknek a próféciájuk elsuttogva valósággá válik a suttogás által.

Szeresd a Bizonytalanságot és Demokrata Leszel, adta cikkének címéül Adam Przeworski.⁸⁰ Természetesen itt nem ismeretelméleti problémáról van szó, hanem gyakorlati politikai kérdésről, amint a következő idézett írásban is, mindazonáltal az alábbi szemelvények talán újabb oldalról támogatják meg azt, amit mondandó vagyok. „... a demokrácia és autoritarianizmus közötti egyik lényeges különbség, hogy az előbbiben a folytatandó politikával kapcsolatban bizonytalanság uralkodik, hiszen a jövő politikája általános választások bizonytalan kimenetelének függvénye” – intette türelemre a demokrácia jövőjéért ag-

gódó latin-amerikai demokratákat Albert Hirschman.⁸¹ Hirschman cikkének alapja egy francia politikai filozófus, Bernard Manin tanulmánya,⁸² ahol azonban nem egészen erről a bizonytalanságról van szó. Manin azt állítja, hogy egy valóban demokratikus rendszerben az állampolgároknak határozottan tudniuk kell, hogy egy adott probléma megoldásával kapcsolatban bizonyos határozatlanságot kell tanúsítaniuk; meg kell várniuk a demokratikus vita kimenetelét mielőtt egyértelmű véleményt formálhatnak. A demokrácia működéséhez szükséges az elkötelezettség hiánya, vagyis, hogy az állampolgárok ne foglaljanak el rugalmatlan a priori álláspontot. De Hirschman szerint ez még kevés: a politika csinálóinak is osztozniuk kell a bizonytalanságban: „Igazi demokratikus erény annak a bizonytalanságnak a tudomásul vétele, hogy lehetséges, nem áll majd módomban saját programomat keresztülvinni. Többre kell tartanom a demokráciát [a játékszabályokat, a procedúrát – R. I.]¹, mint bizonyos konkrét elképzeléseim megvalósulását.”⁸³ És végül mindebből a bizonytalanságok újabb szintje következik: „A demokrácia megszilárdításának útjáról való elmélkedések egyik veszélyes csapdája – ami vélhetőleg a demokrácia destabilizációjához vezet, mint vezetett már oly sokszor a múltban –, ha szigorú feltételeket igyekszünk fölállítani, melyeket teljesíteni kellene ahhoz, hogy a demokráciának esélye lehessen.”⁸⁴ *Habozó következtetések bizonytalan demokráciákról*, adta kötetét sokatmondó alcíműl két bizakodó és ezért (?) bizonytalankodó társadalomtudós az autokratikus rendszerek demokratikus esélyeiről értekezve.⁸⁵

Talán mindezek után nem tűnik már elhamarkodottnak a megállapítás, hogy a brit élelmezési teljesítményekkel kapcsolatban nem az a döntő kérdés, hogy „Van-e ott folyó és földje jó / Legelőin fű kövér, használt-e a megöntözés...?”, sokkal inkább az (és az ahhoz hasonló), hogy mi minden következett abból, hogy a Committee of Imperial Defence-nek, aminek mindkét világháború sikereinek előkészítésében döntő szerepe volt, nincsen hatalma – amint azt Arthur Balfour a parlamentnek megmagyarázta.” Mivel csak tanácsot adhatott – fejti ki könyvében Hancock és Gowing – lehetősége nyílt arra, hogy valóban alapos vizsgálódásokat folytasson, és mivel vizsgálatai és ezeken alapuló javaslatai megalapozottak voltak, olyan tanácsokkal volt képes a jövőről folytatott vitákban szolgálni, amiket nem lehetett egykönnyen az asztal alá söpörni.”⁸⁶ Formális hatalmának korlátjai adták tehát igazi autoritásának valóságos alapját. Az I. világháború kormányzati tapasztalatait a II. világháborús helyzetre alkalmazva, Sir William Beveridge arra a következtetésre jutott, hogy a háborús kormányzat eredményes működésének egyik előfeltétele az, hogy minden tárcának legyen egy, a parlament előtt felelős kinevezett minisztere. „Felmerülhet a kérdés, vajon ez a feltétel a háborús sikernek vagy pedig a demokráciának a feltétele-e? A válaszom erre az, hogy a legbiztosabb reményt ennek a háborúnak a megnyerésére az adja, hogy Británia demokrácia...”⁸⁷

Minek tagadnám: mindez valóban „retrodikció” csupán. A rémhírt suttogva terjesztő kétségbeesettek, akik mindent megtettek annak érdekében, hogy elke-

rüljék a hír valóra váltását, valóban nem tudták biztosan, hogy a hír igaz, és éppen elkerülésén munkálkodva adnak érveket az elkerülhetetlenséget majd bizonyító történész számára. Nem tudhatták biztosan – ez majd a történész kiváltsága lesz –, hogy ott és akkor csakis a rémhír történeti kijelentés, minden egyéb fecsegés csupán. Csak a jövőből visszanezve, rekonstruálva az események menetét, üthető a bizonytalanságra a bizonyosság bélyege, bizonyítható a hatalmon lévők jövőbelátó képtelensége, és jelenthető ki, hogy a hatalmon nem levőknek semmi esélyük nem volt arra, hogy ne legyen igazuk. Így azután a történész, aki a mesélés játékaival – ami, mint már tudjuk, maga is része az elmesélt valóságnak – avatkozik bele a valóság menetébe, nem sokban különbözik az autokratikus rendszerektől: mindkettő megfosztja „a múlt generációt... a lehetséges jövő teljességétől, a bizonytalanságtól, a szabadságtól, ... az ellentmondásosságtól.”⁸⁸ Nemcsak hasonlóság van azonban közöttünk, munkamegosztás is. A kortársak még reménykednek: aki hangosan beszélhet, az igazában, aki csak halkan, abban, hogy mégis tévedhet. Egyikük sem tudja biztosan, amit csak én tudhatok. A bizonyosság csak visszanezve válik megváltoztathatatlanná, az elmesélő teszi kerekké a történetet. Csak ő mondhatja ki: sikerült a reménykedőket megfosztani a bizonytalanságtól, a jövő nyitottságától. Az autokratikus rendszer így a történészre utalt; műve csak általam lesz végül teljessé.

¹ A tőzsdekrach „valóságos” történetére lásd többek között: Charles Kindleberger: *The World in Depression 1929–1934.*, Berkeley, University of California Press, 1973.

² R. C. Cobb: *The Police and the People, French Popular Protest 1789–1820.* Oxford University Press, 1970. 46–47. o.

³ Cobb idéz a következő levélből: „... il est reconnu que, s’il faut s’occuper beaucoup de subsistances, il faut, officiellement, n’en parler jamais, ou parler le moins possible...” (a puyi prefektus levele a miniszterhez, 1812. október 12-én). Idézi Cobb, *i. m.* 274. o. 2. jegyzet.

⁴ Cobb; *i. m.* 237–274. o.

⁵ O. Hufton: *Social Conflict and Grain Supply in Eighteenth Century France*, in: *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. XIV., No. 2. 1982 ősz, 328 o.

⁶ Cobb; *i. m.* 216. o.

⁷ Idézi: H. H. Fischer: *The Famine in Soviet Russia 1919–1923. The Operations of the American Relief Administration*, New York, 1927, 476. o.

⁸ Idézi Fischer: *i. m.* 477. o.

⁹ Fischer: *i. m.* 479. o.

¹⁰ Cobb; *i. m.* 217. o.

¹¹ Gerald D. Feldman: *Army, Industry, and Labor in Germany 1914–1918.* Princeton University Press, 1966. 99. o.

¹² George Yaney: *The Urge to Mobilize.* University of Illinois Press, Chigaco, 1982. 410. o.

¹³ George Yaney: *i. m.* 411. o.

¹⁴ George Yaney: *i. m.* 411–412. o.

- 15 Gerald Feldman: *i. m.* 100. o.
- 16 P. S. Struve (ed.); K. I. Zaitsev, N. N. Dolinsky, S. S. Demosthenov: *Food Supply in Russia During the World War*. Yale University Press, New Haven, 1930. 373. o.
- 17 Albert Soboul: *Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794*. Budapest, 1983. 80. o.
- 18 Joel Feinberg: *Reason and Responsibility*. Belmont, California, 1965; idézi Paul Ricoeur: *Language, Action and Interpretation in: Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge University Press, Cambridge. 1981. 2807. o.
- 19 Paul Ricoeur: The model of the text: meaningful action considered as a text. In: P. Ricoeur: *Hermeneutics and the Human Sciences*. 201. o.
- 20 Albert Soboul: *i. m.* 44. o.
- 21 Idézi Puskás Julianna: Adatok a hadigazdaság kialakulásához és rendszeréhez Magyarországon az első világháború idején. In: *Történelmi Szemle*, 1958/1–2. sz. 148. o.
- 22 P. Struve (ed.): *Food Supply...* XX. o.
- 23 *Izvesztija po prodovol'sztvennomu*, 1917 május; idézi Yaney: *i. m.* 411. o.
- 24 P. Struve (ed.): *Food Supply...* 370. o.
- 25 P. Struve (ed.): *Food Supply...* 7. o.
- 26 P. Struve (ed.): *Food Supply...* 311. o. és a 31. tábla.
- 27 *Izvesztija po prodovol'sztvennomu*, 1917 szeptember: 12–17, idézi Yaney: *i. m.* 409. o.
- 28 George Yaney: *i. m.* 409. o.
- 29 Cobb: *i. m.* 261. o.
- 30 Lásd például B. A. Lenoir: *De la probabilité d'une disette prochaine*. Paris, 1828.
- 31 George Rudé: *The Crowd in History*. Oxford, 1964. 36. o.
- 32 Amartya Sen: *Poverty and Famines. An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford, 1982. 161. o.
- 33 Amartya Sen: *i. m.* 162. o.
- 34 Amartya Sen: *i. m.* 1. o.
- 35 Guillermo O'Donnell: *On the Fruitful Convergences of Hirschman's Exit, Voice and Loyalty and Shifting Involvements: Reflections from the Recent Argentine Experience*. University of Notre Dame Press, 1986. 4. o.
- 36 Bachrach and Baratz: The Two Faces of Power. In: *The American Political Review*, No. 56., 1962.
- 37 *The Un-politics of Air Pollution: A Study of Non-Decision-Making in the Cities*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1971.
- 38 Steven Lukes: *Power: A Radical View*. McMillan, London, 1974. 24. o.
- 39 *Power and Poverty: Theory and Practice*. Oxford University Press, Oxford, 1970. 44. o.
- 40 Paulo Freire: *Cultural Action for Freedom*. Penguin Books, 1972. 52. o. Idézi: John Gaventa; *Power and Powerlessness. Quiescence and Rebellion in an Appalachian Valley*. University of Illinois Press, Urbana, 1980. 18. o.
- 41 E. P. Thompson: The moral economy of the English crowd in the eighteenth century. In: *Past and Present*, No. 50. 1971 február, 120. o.
- 42 A. W. Coats: Contrary Moralities: Plebs, Paternalists, and Political Economists. In: *Past and Present*. No. 54. 1972. 130. o.
- 43 P. Struve (ed.): *Food Supply...* 373. o.
- 44 P. Struve (ed.): *Food Supply...* 357. o.
- 45 Lásd Peter Struve (ed.): *Food Supply...* 89–96. o.
- 46 Idézi: Sir William Beveridge: *British Food Control*. London, é. n. 94. o.
- 47 Erich Ludendorff: *My War Memories*. Vol. I. 349–355. o. Idézi: Mancur Olson: *The Economics of Wartime Shortage*. Duke University Press, Durham, 1963. 80. o.
- 48 Lásd: Alexander Gerschenkron: *Bread and Democracy in German*. University of California Press, Berkeley, 1943.

- 49 Mancur Olson: *i. m.* 81–86. o.
- 50 Mancur Olson: *i. m.* 79. o. és a 20. jegyzet.
- 51 A II. világháborúra való angol felkészülésről lásd: W. K. Hancock és M. M. Gowing: *British War Economy*. His Majesty's Stationary Office, London, 1949., különösen a II. fejezet ii. részét: *The First Phase: Concept of a Great War*. 46–62. o.
- 52 Mancur Olson: *i. m.* 117. és 119. o.
- 53 Alan, S. Milward: *The Economic Effects of the World War on Britain*. The Economic History Society, London, 1970, 22. o.
- 54 R. J. Hammond: Food, History of the Second World War. *United Kingdom Civil Series*, London, 1951. Vol. I. 369. o. és Mancur Olson: *i. m.* 129–130. o.
- 55 Levél Eugene, itáliai alkirályhoz, 1810. augusztus 6-án. Idézi Olson: *i. m.* 61. o.
- 56 Lásd: J. H. Rose: *The Life of Napoleon I*. London, 1904. Vol. II.
- 57 Mancur Olson: *i. m.* 68–69. o.
- 58 *Enclosure and Labour Supply in the Industrial Revolution*. E. H. R. 2nd. Series, Vol. V.
- 59 A bekerítésekkel kapcsolatos modern elméletekre lásd: Eric Jones (ed.): *Agriculture and Economic Growth in England 1650–1815*. London, 1967., különösen Eric Jones bevezetőjét és Bennett D. Baack and Robert Paul Thomas összefoglalóját: *The Enclosure Movement and the Supply of Labour During the Industrial Revolution*. In: *The Journal of European Economic History*, Vol. 3. No. 2. 1974 ősz, 401–423. o.
- 60 Hancock és Gowing: *i. m.* 4–8. o. A napóleoni háborúk idejének jövedelemadójáról. A. Hope Jones: *Income Tax in the Napoleonic Wars*, London, 1939.
- 61 Lásd például P. Colquhoun: *A Treatise on the Wealth, Power, and Resources of the British Empire*. London, 1814.
- 62 Hancock és Gowing: *i. m.* 4. o.
- 63 Idézi: Gerald Feldman: *i. m.* 170. o.
- 64 Conan Doyle: *Danger! and Other Stories*. London, 1918. 40–41. o.
- 65 T. Malthus: *An Investigation of the Course of the Present High Price of Provisions*. 2. kiadás, London, 1800. 27. o.
- 66 A fenti érvelés lényegében parafrázisa Arthur C. Danto: *Analythical Philosophy of History* című könyve alap gondolatának, Cambridge University Press, Cambridge, 1965. Lásd különösen a IX. fejezetet: *Future – and Past-Contingencies*, 83–200. o., illetve a mű újabb kiadását a *Narration and Knowledge* című kötetben, ami a szerzőnek a témával kapcsolatos újabb ötleteit is tartalmazza. (Columbia University Press, New York, 1985.)
- 67 Idézi Hancock és Gowing: *i. m.* 62. o.
- 68 Hancock és Gowing: *i. m.* 175–176. o.
- 69 Gerald Feldman: *i. m.* 45. o.
- 70 Gerald Feldman: *i. m.* 97., 109. és 195. o.
- 71 Gerald Feldman: *i. m.* 462. és 469. o.
- 72 Mancur Olson: *i. m.* 95–96. o.
- 73 Hancock és Gowing: *i. m.* 472–473. o.
- 74 Millward: *i. m.* 25. o.
- 75 Lásd Mancur Olson: *i. m.* 121–122. o.
- 76 A parlament szerepére a háborúra való felkészülésben és a háború időszakában lásd Hancock és Gowing: *i. m.* III. fejezet i. részét; *Organization at the Centre, Powers of the Government*. 83–88. o.
- 77 Gerald Feldman: *i. m.* 29. o.
- 78 Gerald Feldman: *i. m.* 32. o.
- 79 A „retrodikció” Paul Veyne történetfilozófiai „leleménye”. Lásd Paul Veyne: *Writing History*. Wesleyan University Press, Middletown, 1984. VIII. fejezet, *Causality and „Retrodiction”*. 144–175. o.

- ⁸⁰ In: *Novos Estudos*, CEBRAP, 1984. július
- ⁸¹ Albert O. Hirschman: On Democracy in Latin America. In: *The New York Review of Books*, 1986. április 10. Vol. XXXIII. No. 6. 41. o.
- ⁸² Bernard Manin: Volonté Générale, ou délibération? Esquis d'une théorie de la délibération politique. In: *La Débat*, No. 22. 1985. január.
- ⁸³ A. O. Hirschman: *i. m.* 41. o.
- ⁸⁴ A. O. Hirschman: *i. m.* 41. o.
- ⁸⁵ Guillermo O'Donnell és Philipp O. Schmitter: *Transitions from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1986.
- ⁸⁶ Hancock és Gowing: *i. m.* 33–34. o.
- ⁸⁷ Sir William Beveridge, Government For Wars: A Comparison With 1916–18. In: *The Pillars Of Security*, London, 1943. 15–16. o.
- ⁸⁸ Thomas Nipperdey: *Nachdenken über die Deutsche Geschichte*. München, idézi: E. Craig, The War of the German Historians. In: *The New York Review of Books*, Vol. XXXIII. No. 21. 1987 január, 19. o.

VÁZLAT LENGYELORSZÁG POLITIKATÖRTÉNETÉHEZ 1957–1987

A Gomulka-időszak politikai fejleményei (1957–1970)

A közel másfél évtizedet felölelő Gomulka-időszak politikai fejleményeinek dinamikáját nagymértékben meghatározták annak kiindulási feltételei: Gomulka a „revizionista” – demokratikus értékeket hordozó – párton belüli értelmiségi mozgalom és a nemzet szövetségének révén került a párt élére (a geopolitikai viszonyokat is tükröző legjobb kompromisszumként), ám **pártbeli szervezeti bázisa** és a szovjet politikai vezetés a demokratizálódás októberi programjával szemben a LEMP társadalmon belüli hatalmi monopóliumának helyreállítását várta el tőle. Ennek következtében a revizionizmus és dogmatizmus irányzatai közül az előbbi elleni harc került Gomulka politikájának homlokterébe.

A LEMP 1957. októberi KB-ülésén az első titkár hevesen bírálta azokat a revizionistákat, akik a „lengyel október második szakaszát” követelték. Ekkor a revizionizmus veszélyét már egyértelműen a dogmatizmusé elé helyezte. 1958–59-ben a párt kulturális politikájának megkeményedése következett: az emigrációval való kapcsolatok újraértékelését jelezte a párizsi Kultúra kiadónál megjelenő íráskért járó büntetőjogi felelősségrevonás gyakorlata. 1959-ben Bienkowski lemondott az oktatásügyi miniszteri posztról, Iwaszkiewicz váltotta fel Słonimskit az Írószövetség élén. 1960-ban visszaállították a párt 1956 októberében megszüntetett személyzeti osztályát (a párt káderpolitikai szervét), s élére az 1956 poznańi eseményekben is szerepet játszó Witaszewski tábornok került.

Az 1956-ot követő időszakban az egyensúlyi politika és a Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatok jelentős változásai következtében növekedett az életszínvonal. A gazdasági reform programja fokozatosan háttérbe szorult, a Gazdasági Tanács jelentősége, funkciója csökkent. Ennek egyik oka a helyzet konszolidációja, másik oka, hogy Gomulka kénytelen volt jelentős engedményeket adni a párton belüli konzervatív erőknél (például az őt 1956. októberig hevesen támadó Zenon Nowak az ötvenes évek végén újra visszakerült a vezetésbe). Hozzájárult a reform elejtéséhez az is, hogy mind a hrucsovi szovjet vezetés, mind maga Gomulka a szocializmus alapjait veszélyeztető kihívást látott az iparirányítás decentralizálásában. Ezzel szemben Gomulka meggyőződésből ellenezte a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálását, és ezt az álláspontját még akkor sem adta fel, amikor (az ötvenes évtized végén, a hatvanas évek elején)

sor került a téészesítés befejezésére a többi kelet-európai szocialista országban. Igaz, hogy a lengyel magán-mezőgazdaságot az azt körülfogó állami és szövetkezeti felvásárló és termelőeszköz-ellátó monopóliumokkal gúzsba kötötte. Az egész Gomulka-időszakban fennmaradt az 1958-ban újra bevezetett kötelező beszołgáltatás. Így a Gomulka-féle agrárpolitika hozzájárult a lengyel mezőgazdasági viszonyok világméreteken ritka technikai konzerválásához.

A gomulkai gazdaságpolitikát 1956 után mindenekelőtt az egyensúlyi szempontok iránti fogékonyság jellemezte, s ez így is maradt a hatvanas évek során. Tulajdonképpen részben ez magyarázza azt, hogy az 1963–65 körül a kis kelet-európai országok egy részében kibontakozó növekedési válság nem érintette jelentős mértékben Lengyelországot. Az 1956 utáni időszakban a gazdasági ciklusok kilengései mérséklődtek, ami segített enyhíteni azok politikai kihatásait. Ennek révén a következő politikai válságot az 1968–70-es időszakig el tudták kerülni.

Mindazonáltal 1956 októberének lengyel megoldása magában hordozta annak lehetőségét, hogy a párton belüli frakcióharcok más országokhoz képest élesebben jelentkezzenek – 1956 októbere után is „legitimek” maradtak mind a revizionista, mind a konzervatív irányzatok –, valamint, hogy a legitimitás határain kívül rekedt baloldali és a sajátos helyzetbe került katolikus irányzatok öntudatra ébredése és önszerveződése komoly méreteket öltön.

A párton belül az októberi demokratizálásban aktív szerepet játszott, de párton belül a későbbiekben a „revizionista” áramlatoktól távolságot tartó ügynevezett Puławy-csoport többségében zsidó származású képviselői (köztük a korábban Gomulka szűk munkatársi köréhez tartozó Morawski) 1963-ban kerültek ki a legfelső politikai vezetésből. Ezzel szemben egy sajátos politikai képződmény, az ügynevezett partizáncsoport tett szert egyre nagyobb befolyásra. A partizáncsoport „nemzeti-kommunista” ideológiai értékeket hordozott, erős antiszemita töltéssel. Ennyiben folytatása volt a Natolin-csoportnak, noha szociológiai szerveződését tekintve inkább a pártapparátus alsóbb szintjein volt erős bázisa. Vezetőik, Mieczysław Moczar belügyi tábornok és Grzegorz Korczyński tábornok, mindketten részt vettek a németellenes kommunista ellenál-lási szervezetekben a háború idején, és mindkettőjüket félreállították a negyvenes évek végétől. Szervezeti bázisuk a belbiztonsági, illetve katonai elhárítási (Korczyński) apparátuson kívül a háborús veteránok szervezete, a ZBOWID volt. Nemzeti jelszavaik azoknak a párton kívüli lengyeleknek egy részét is mel-léjük állították, akik az ötvenes évek emlékeit eltorzítva „zsidó-kommunista” uralomról beszéltek. Mindazonáltal a Moczar-csoport távolról sem hordozott szovjetellenes töltéseket, nacionalista demagógiájukat inkább németellenes irány-ban élezték.

A hatvanas évek elején a partizáncsoport befolyása a pártban erősödött. Moczar 1964-ben belügyminiszterré nevezték ki, és póttagja lett a LEMP PB-nek is. Gomulka a revizionizmus elleni harcban nem nélkülözhetette az értelmiség- és

zsidóellenes demagógiától sem visszariadó irányzatot. 1964-ben már erősen formálódtak az 1956-os ideálok teljesítését erőteljesebben számonkérő ellenzéki tendenciák. Az év elején harmincnégy vezető értelmiségi nyílt levelet intézett Cyrankiewicz miniszterelnökhöz, melyben követelték a kultúrpolitika növekvő rigiditásának megszüntetését, az alkotás szabadságának bővítését. Az év folyamán további heves konfliktusokra került sor az Írószövetség tagjai és a kultúrpolitika képviselői között. Még abban az évben két fiatal marxista történész, Jacek Kuroń és Karol Modzelewski nyílt levelet intéztek a párthoz, melyben elítélték a pártvezetés „monopolista” pozícióját a társadalom életében.

Az 1956-ban tett kölcsönös engedmények ellenére az állam és az egyház, személy szerint pedig Gomulka és Wyszyński közötti kapcsolatok hamarosan újra feszültté váltak, és továbbra is feszültek maradtak. A két legnagyobb ellentétet kiváltó kérdés az egyház és intézményeinek gazdasági helyzete, valamint az iskolai hitoktatás kérdése volt. 1958 szeptemberében egy állami rendelet megnehezítette az iskolai hitoktatást, és megtiltotta a vallási szimbólumok használatát az iskolákban. 1959-ben az egyházak és egyházi intézmények adóztatására is sor került. Az egész tárgyalt időszakban viták forrása volt az egyházi földek ügye. 1961-ben pedig teljesen megszüntették az iskolai vallásoktatást az egyházak részéről.

A Znak katolikus képviselő csoport a Szejmben csupán szimbolikus szerepet töltött be, egyrészt számarányánál fogva, másrészt azért, mert fellépéseit a világi sajtó általában nem tette közzé. A csoport megpróbált az egyház és állam közötti kapcsolatok javítása érdekében közvetíteni, csakúgy, mint az egyházi hierarchia korszerűsítése irányában hatni, miközben a csoportot általában támogató püspöki kar és a katolikus képviselők között gyakran bizalmatlanság ébredt. A Znak csoportra sem maradt hatás nélkül a párton belüli partizáncsoport formálódása: a korábbi demokratikus értékeket hangsúlyozó irányzat mellett a hatvanas évek elején megjelent a nemzeti identitást erősebben ápoló tendencia is.

A nemzeti görcsök átpolitizálódását segítette a még továbbra is megoldatlan német kérdés, illetve az, hogy az NSZK továbbra sem ismerte el az Odera–Neisse határt. Amikor a lengyel püspöki kar 1965 második felében a lengyel egyház ezeréves fennállásának alkalmából levelet intézett a német püspöki karhoz, az állami vezetés hevesen támadta az állami kapcsolatfelvételt megelőző közeledést. Ebben az időszakban – a szovjet párt élén bekövetkezett változás miatt is – a lengyel párt- és állami vezetést nagymértékben nyugtalanította az, hogy a szovjet vezetés esetleg megállapodást köt a német újraegyesítésről még azelőtt, hogy a nyugatnémet állam elismerte volna az érvényes lengyel államhatárt.

A társadalmi folyamatok fejlődése a hatvanas évek második felében a politikai status quo újbóli megrendülését vetítette előre. A szocialista tábor több országában határozott reformista fejlődés jelei látszottak, miközben Lengyelországban Gomulka egyre határozottabban a párton belüli nacionalista áramlat

hatása alá került. A gazdasági helyzet a reformok elmaradásával felerősítette a közhangulat romlását. Ehhez járult, hogy az egyetemeken – különösen a varsói – a viszonylagos egyetemi autonómia talaján az 1956-os eszmékért annak idején síkra szálló tanárok továbbra is ébren tartották a lengyel október fő követeléseit. 1966-ban, a lengyel 1956 tízéves évfordulóján tartott megemlékezésért Kolakowski professzort kizárták a pártból. Az eset láncreakciókat váltott ki. Növekedett a szakadék a reformista értelmiség és a párt között.

Az 1967-es izraeli–arab háborút követően felerősödött az a tendencia, amely a feszültségeket a zsidókérdés síkjára igyekezett áttéríteni, és megkezdődött a főleg zsidó származásúakat érintő tisztogató az állami- és pártvezetésben. 1968-ban a feszült belpolitikai helyzetben betiltották Mickiewicz egy darabjának varsói bemutatását. Az utolsó, még engedélyezett előadás ominózus, szovjetellenes interpretációt is megengedő részénél a színházban heves rokonszenvtüntetésre került sor, amely azután utcai demonstrációvá szélesedett. A demonstrációban nagy számban részt vevő varsói diákok szellemi vezetői között sokan korábbi vezetőállású zsidó szülők leszármazottai voltak, ami alkalmat adott az „anticionista” kampány elmélyítésére. 1968. március 8-án pedig nagyszabású tüntetésre került sor a varsói egyetemen, majd több más nagyváros egyetemén. A varsói demonstrációba a karhatalmi erők is beavatkoztak, növelve a helyzet drámáit. A jelenkori visszaemlékezések egy része provokációt vél felfedezni a zavargások mögött. Noha nem zárható ki, hogy a konfrontáció elmélyítése a partizáncsoport érdekében állt, az bizonyos, hogy a tüntetések igazi magyarázata ennél mélyebben, a lengyel értelmiségi helyzettel való általános elégedetlenségben keresendő.

A diákzavargások után a politikai vezetés és a sajtó azokra a diákvezetőkre koncentrált a támadásait, akiknek szülei magas beosztású – többnyire zsidó származású – funkcionáriusok voltak. A sajtótámadásokhoz csatlakozott a Pax szervezet orgánuma, a Słowo Powszechne is, ahol vezetőjük, Piasecki az Izrael és a Német Szövetségi Köztársaság közötti stratégiai szövetségről beszélt, elítélte a nemzetközi cionizmust, és a nemzet természetes „állami ösztönére” hivatkozva folytatta propagandahadjáratát a diákdemonstrációk szellemi vezetői ellen. Ezzel szemben a Znak katolikus szervezet parlamenti frakciója március 11-én interpellációban tiltakozott a rendőri beavatkozás brutalitása ellen. Ezt követően a sajtótámadások nem kímélték a demokratikus beállítottságú, nem zsidó származású értelmiségieket sem.

A lázadó diákok elleni propaganda céljából munkásokat vezényeltek az egyetemekre (valójában többségükben gyári pártfunkcionáriusokat), hogy a rendőrség oldalán vegyenek részt a demonstrációk elfojtásában. Több gyárból, így mindenekelőtt a krakkói Nowa Hutából azonban szolidaritási demonstrációkról számoltak be, melyeknél a rendőrség szintén beavatkozott. Miközben a varsói egyetemen, a Műszaki Egyetemen, valamint a Wrocław Műszaki Egyetemen

a diákok ülősztrájkot tartottak, a püspöki kar beadványban fejezte ki elégedetlenségét a rendőri beavatkozások miatt. Az egyház ugyanakkor megpróbálta enyhíteni a konfliktust, latba vetve befolyását az események elvadulásának megakadályozására.

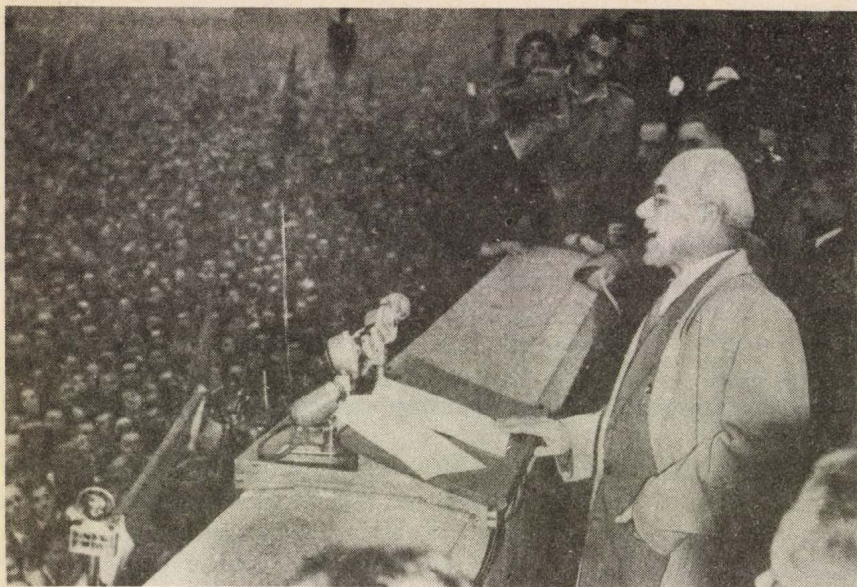
A márciusi eseményeket követően a diáktüntetések vezetőit börtönbüntetésre ítélték, Varsóban mintegy 1600 diákot menesztettek (részben oly módon, hogy bizonyos humán tanszékeket és szakokat teljes egészében megszüntettek). A párton belül és az államapparátusban, egyéb intézményekben eltávolították a zsidó származású, illetve az eseményekben „revizionista”, illetve „kozmpolita” álláspontot elfoglaló kádereket, akik helyére főleg a partizáncsoporthoz csatlakozó fiatalabb káderek kerültek. A legfelső pártvezetésben a korábban a frakcióktól magát távoltartó Gierek március 14-i beszédében egyszerre fejezte ki teljes lojalitását az első titkárral, és biztosította támogatásáról az „anticionista” akcióit.

A cionistaellenes kampány légkörében a zsidó származású lengyelek többsége a varsói holland követség közvetítésével kivándorolt az országból 1968-ban és az utána következő 1–2 évben. Ezt a belügyi szervek támogatták.

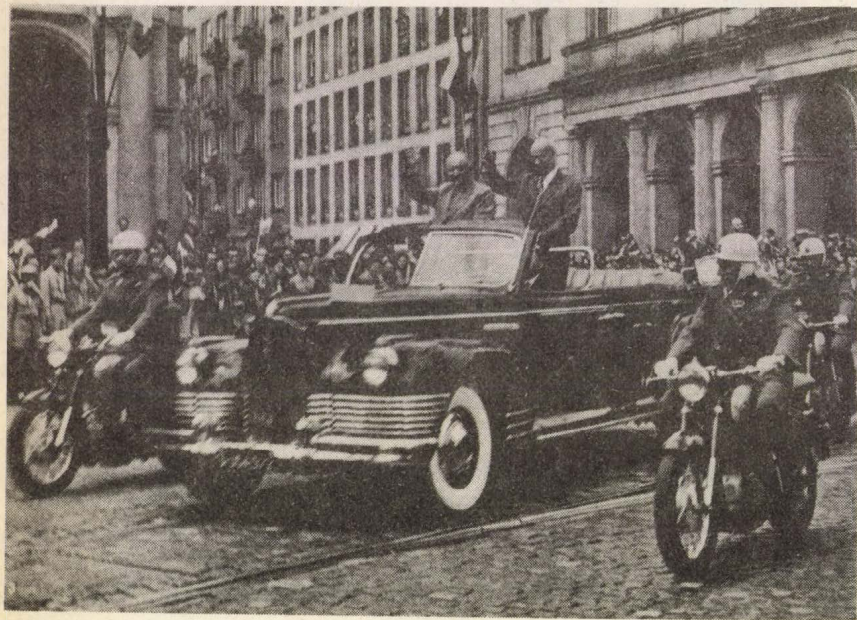
A márciusi eseményeket követő júliusi KB-ülésen a cionistaellenes hadjárat nemzetközi elítélésének hatására, valamint attól a szándéktól vezérelve, hogy a partizánoktól visszaszerezzék a kezdeményezést, Gomulka szűkebb köre, illetve Gierek megpróbált távolságot tartva, sőt helyenként kritikusan viszonyulni az előző hónapok eseményeihez, néhány pártszervezetben kialakult „hangulatról”, hibákról beszélve. Mindazonáltal a KB-ülésen kizárták a testületből Adam Schaffot, Gomulka korábbi vezető ideológusát. A vád revizionizmus volt, valójában azonban Schaff kizárása utóregze volt a korábbi időszak tisztogatásainak. Az ülésen Mocztart KB-titkárrá és PB-póttaggá választották, és több munkatársa – így a varsói első titkár, Kociolek – is feljebb került a hierarchiában.

A novemberi pártkongresszusra az 1968. augusztusi csehszlovákiai események után került sor. A legfelső vezetésben – a partizáncsoport növekvő befolyása ellenére – a szovjet pártvezetés határozott támogatása miatt Gomulka nemcsak hogy megőrizte pozícióját, hanem a PB és a titkárság összetétele a korábbiakhoz képest számára kedvezőbben alakult.

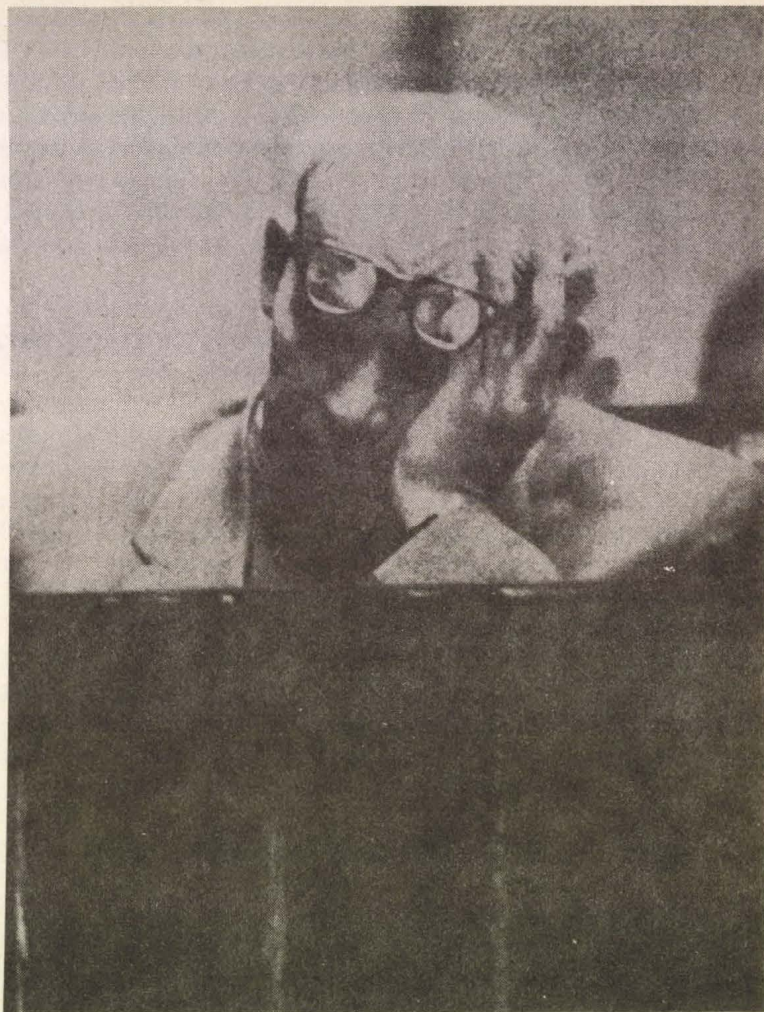
A lengyel 1968-as események részben az 1956 óta felgyülemlett, meg nem oldott problémák, feszültségek levezetését szolgálták. A tisztogatásoktól persze a problémák, mindenekelőtt az égető gazdasági problémák nem oldódtak meg. A gazdasági reform elmulasztása miatt és a középtávú gazdasági ciklusok leszálló ágába érkezve 1969 tájékán intenzívebbé váltak a gazdasági feszültségek, az áruhiány. A demoralizált és revizionizmusellenes akcióját éppen hogy befejezett pártvezetésnek nem volt esélye átfogó reformra. Annál is kevésbé, mert a reform kialakításánál potenciálisan szóba jöhető közgazdászok – így

Gomulka beszél. 1956. október 24.

Zsivkovval Varsóban

1970 végén

mindenekelőtt a nemzetközileg is elismert és a magyar és csehszlovák reform-ideológiákra nagy hatást gyakorolt Brus – külföldre kényszerültek vagy elvesztették befolyásos pozícióikat. 1968-ban magát a Közgazdasági Intézetet is megszüntették. Ennek következtében 1969-ben egy olyan reformcsomagot választottak, mely a lakossági fogyasztási szigorú korlátozására, áremelésekre, a bér-

szabályozás bizonyos racionalizálására kívánt építeni. Ezt a szelektív gazdaságfejlesztés politikája egészítette volna ki: a korábbi években a KGST-szakosítás egyik legfőbb szószólója, Gomulka a szakosítás kudarca következtében és az enyhülési folyamattól felbátorodva korlátozott világpiaci nyitásra gondolt. Az új gazdaságpolitikai elvek növelték a társadalomban és az irányító apparátusban a feszültségeket: az áremelések lehetősége és a fogyasztás visszaszorítása a munkásokat, míg a szelektív fejlesztés jelszava az erős ágazati lobbykat fordította a párt felső vezetése ellen. Ezen felül, mint láttuk, a Gomulka körül tömörülő legfelső politikai vezetés és a partizáncsoportokhoz húzó területi pártvezetőségek közötti távolság is tekintélyes volt.

Ennek következtében 1970 decemberében, a fogyasztói áremelések bejelentését követően utcai zavargások törtek ki, majd ezek után leváltották Gomulkát, annak ellenére, hogy az első titkár nemzetközi helyzete megszilárdult, és a zavargások előtt alig egy héttel pályafutása legnagyobb nemzetközi sikerét érte el: december 7-én Varsóban aláírták a lengyel államhatárokat elismerő nyugatnémet–lengyel államszerződést. A tüntetések és sztrájkok Gdańskban voltak a leghevesebbek, ahol a hajógyári és dokkmunkások álltak az elégedetlenség élén. Hasonlóan éles volt a konfliktus a tenger melléki Hármasváros két másik részében, Gdyniában és Sopotban, valamint a szintén tengerparti Szczećinben. Heves tüntetések voltak Elblągban és Slupskban, szolidaritási sztrájkok a krakkói Nowa Huta gyárban, wrocław-i és varsói nagyüzemekben. A tüntetések nagyjából egy hétig tartottak, de 1971 januárjában még jelentős sztrájkok és tiltakozó gyűlések voltak, a kisebb jelentőségű sztrájkok pedig az év közepéig is újraéledtek. A nagyszabású januári szzczećini sztrájkhullám hatására az új, giereki pártvezetés teljes egészében visszaállította az 1970. december 13-áig érvényes árakat.

A Gierek-korszak (1971–1980)

Az 1970. decemberi válság közben összehívott Központi Bizottság Gomulka távollétében (az első titkár ezekben a kritikus napokban súlyosan megbetegedett és kórházi kezelésre szorult) Edward Giereket választotta meg a párt új vezetőjének. Az ülésen más személyi változások is történtek: Moczar tábornok póttagból a Politikai Bizottság tagjává lépett elő, Gierek katowicei munkatársai közül Babiuch és Szydlak szintén tagjai lettek a legfelső párttestületnek. A fiatalabb, a partizánáramlathoz kötődő generációból Olszowski és a honvédelmi miniszter, Jaruzelski előlépett: előbbi PB-tag, utóbbi póttag lett. Piotr Jaroszewiczet szintén PB-tagká választották, és egyben felváltotta a miniszterelnöki poszton az azt rövid megszakítással 1948 óta elfoglaló Cyrankiewiczet.

A legfelső pártvezetésben 1971 februárjában és decemberében újabb fontos változások mentek végbe: a régi pártvezetői gárda legfontosabb személyiségei (Gomulka, Kliszko, Loga-Sowinski, Jaszczuk, Cyrankiewicz, Spsychalski) kike-

Gierek sziléziai kohászok között a 70-es évek elején

rültek a Központi Bizottságból. Ugyancsak távozni kényszerültek azonban a Politikai Bizottságból a partizáncsoport legerősebb vezetői: a decemberi kongresszuson Moczar, míg ezt megelőzően februárban az 1970. decemberi eseményekben Gdanskban első titkárként tevékeny szerepet játszott Kociołek. Az 1971-ben a legfelső párt- és állami grémiumokban lezajlott változások azt tanúsítják, hogy a partizáncsoportot korábban összetartó kohéziós erők közül az egyik legfontosabb a Gomulka-vezetéssel szembeni generációs érdekkonfliktus volt. A Gomulka-generáció távozásával a partizáncsoport egysége is felbomlott, és az új konszenzus Gierek fiatalító, a korszerűség jelszavát zászlajára tűző pragmatikus vonalvezetése körül alakult ki. Ez az irányzat feladatának tekintette az osztársadalmi konszenzus megteremtését is, ami a mélyen diszkreditálódott partizáncsoport platformján nem volt megvalósítható.

Hasonlóan nagy vérátömlesztésre került sor 1971-ben, majd a VI. kongresszust követő időszakban is a pártapparátus helyi szintjein. Noha az 1970. decemberi események kevésbé voltak drámaiak, mint a Gomulka hatalomra kerülését kísérőek, a váltás következtében lezajló személycserék kétségkívül mélyebbek, nagyobb szabásúak voltak. A tizenkilenc vajdasági első titkárból a VI.

kongresszusig tizenhármát leváltottak. A több mint kétmillió párttagból több, mint százezernek nem újították meg a tagságát. A személyi változások egyidejűleg eredményezték a régi forradalmár generáció távozását, valamint a Moczarhoz kötődő területi pártvezetők háttérbe szorítását. A párt felső és helyi vezetésében lezajlott nagyarányú személycserék következtében a lengyel párt megújult világnézeti beállítottsággal, cselekvési egységgel próbálhatta meg kidolgozni az új társadalmi közmegegyezést és az új nemzeti program elveit.

Az új nemzeti program az 1971-es KB-plénumon rajzolódott ki. Gierek minden jelentősebb rétegnek igényei teljesebb kielégítését ígérte. A mezőgazdaság fejlődése előtt álló adminisztratív korlátok részleges leépítésére a parasztság termelési aktivitása emelésével, az agrárszektor gyors bővülésével válaszolt. Enyhült a nem mezőgazdasági magánszektorra nehezedő adminisztratív nyomás. A munkásságnak a mezőgazdasági árak kétéves befagyasztását, az ipari áraknak a költségek csökkenésével arányos mérséklését, az életszínvonal gyors emelését, a modern, nyugati ipari fogyasztási cikkek bevitelét ígérte. Ez egyben antitézise volt a Gomulka által tizennégy évig előnyben részesített óvatosabb, az egyensúly szempontjait rövid távon is szigorúan betartó gazdaságpolitikai gyakorlatnak.

Az értelmiség számára az alkotás szabadságának kiterjesztését és nagyarányú reformokat, mindenekelőtt gazdasági reformot ígért. Nagy erővel látott hozzá ahhoz, hogy szabadabbá tegyék a nemzetközi turizmust a lengyel állampolgároknak is. Az állam és az egyház viszonyán is változtatni kívánt: tíz év után először 1971. március 3-án találkozott Wyszynski bíboros és Jaroszewicz miniszterelnök. Noha az egyházzal szembeni politika nem nélkülözött bizonyos ellentmondásokat, a katolikus egyház mégis sikerként könyvelhette el jelentős egyházi tulajdon visszaadását, új templomok építésének engedélyezését.

Az 1971. februári plénumon azonban a Gomulka-időszakot azok bírálták a leghevesebben, akiknek leginkább biztosítva volt az érdekképviselése az adott politikai és intézményi rendszerben: a jaszczuki szelektív fejlesztés által fenyegetett ipari érdekcsoportok szószólói. Így Gierek a legnagyobb súlyt a szelektív fejlesztés politikájával szemben követelt mindenoldalú előrehaladás bátor, de egyben megalapozatlan koncepciója meghirdetésére és realizálására helyezte. Az ágazati struktúrák politikai súlyának növekedése volt az 1971-es változásoknak az a logikus, ám egyben drámai következménnyel járó eleme, mely a többi ígéret beváltását hosszú távon keresztülhúzta. Mindenekelőtt azért, mert az ambiciózus fejlesztési törekvések kielégítésére csak külső források bevonása révén nyílhatott mód. Erre lehetőséget kínált nemzetközileg az enyhülési politika előrehaladása és a hetvenes évek elején a valutapiacokon uralkodó pénzbőség. A külső források nagyarányú bevonása azonban egyszersmind alkalmas volt a szükséges reformok elodázására.

Az új, perspektívákat ígérő ideológia, az ennek anyagi alapját néhány éves horizonton megteremtő nemzetközi hitelfelvételek, illetve a teljes generációs vértömlesztéssel járó káderpolitika révén az új első titkár gyorsan konszolidálta po-

zicióit. Az 1975-ig tartó időszakot az új párt- és kormányvezetés expanzív korszakának tekinthetjük. A gazdasági növekedés – külső forrásokból – gyors és töretlen volt, amihez a kezdeti liberalizációs intézkedések is hozzájárultak: az állami ipar területén a bér- és munkaerő-szabályozást leegyszerűsítő és decentralizáló úgynevezett WOG-reform, míg a mezőgazdaság területén a magánparasztság számára kedvezőbb agrárpolitika. Az ágazati logika szerint szerveződő erők további térnyerését jelezte az 1974–1975-ös közigazgatási reform, melynek keretében a korábbi tizenkilenc vajdaság (megye) helyett negyvenkilenc vajdaságot hoztak létre, csökkentve ezáltal a területi szervek politikaformáló erejét. A tanácselnöki funkciókat az azonos szintű területi párttitkár töltötte be, társadalmi munkában. A közigazgatás átszervezése egyben alkalmat adott a túlcentralizált ipar területileg decentralizáltabb fejlesztésére, a mezőgazdasági területek iparosításának felgyorsítására.

A giereki vezetés önbizalmát jelzi, hogy 1975-ben napirendre tűzték az 1952-es alkotmány módosítását. Kilátásba helyezték a párt vezető szerepének kimondását, valamint a „Szovjetunióhoz fűződő megbonthatatlan barátság deklarálását”. Ezenkívül változásokat terveztek az állampolgári jogok és kötelezettségek alkotmányos meghatározásában is. Az alkotmányreform kapcsán viszont az is megmutatkozott, hogy a lengyel társadalom emancipációja a hetvenes években a korábbiaknál magasabb fokot ért el, valamint az, hogy a párt- és állami vezetéssel szembeni ellenzék önszerveződése már jelentősen előrehaladt. Az alkotmány tervezett változtatása elleni tiltakozások közös platformra helyezték a különböző világnézeti, történelmi gyökerű értelmiségi csoportokat. A katolikus körökben megfogalmazódó fenntartások elsősorban a párt vezető szerepének alkotmányos elismerését, míg az egyéb tiltakozó levelek mindenekelőtt a Szovjetunióhoz fűződő megbonthatatlan szálak alkotmányos deklarálását bírálták. A tiltakozó akciók szervezésében vezető szerepet vállaltak az 1968-as diáktüntetések kapcsán ellenzéki pozícióba került csoportok, valamint sok korábbi pártaktivista az idősebb generációkból. Több neves művész is aktív szerepet vállalt – így a *Hamu és gyémánt* című regény írója Jerzy Andrzejewski – az alkotmánymódosítás elleni deklarációk szervezésében.

A püspöki kar ugyancsak állást foglalt az említett alaptörvény-változtatás ellen, előbb nem publikus beadványokban, majd egyre inkább nyíltan is. Wyszynski nyilvánosan a legélesebben a parlamenti szavazás előtt néhány nappal, 1976. január 25-én lépett fel, amikor egy varsói misén főleg az állampolgári jogoknak a köteleességekhez való tervezett kapcsolását nehezményezte.

A nagyarányú tiltakozó megmozdulások hatására a módosítások megfogalmazása a tervezethez képest visszafogottabb lett, az állampolgári kötelezettségek hangsúlyozásánál pedig a vezetés lényegében visszakozott korábbi álláspontjához képest. A szavazáson a Znak katolikus parlamenti csoport vezetője, Stomma tartózkodott, és a nem sokkal ezután rendezett parlamenti választásokon már nem is indult. Ezzel befejeződött a Znak csoporton belüli szakadás, a ko-

rábbi, a katolikus klubok támogatását élvező parlamenti csoportot teljes egészében felváltotta a Zabłocki vezette úgynevezett „új-Znak”, mely tömegbázis hiányában nem rendelkezett igazi önálló arculattal az 1976 utáni időszakban.

Ugyancsak ideológiai indíttatású – és a résztvevők visszaemlékezései szerint külső nyomástól sem mentes – volt a párt új kollektivizációs programja. Ez az 1974-től fokozatosan tért hódító irányvonal megtörte a magánparaszti termelés 1971 óta dinamikusan növekvő tendenciáit, és önmagában is hozzájárult a fogyasztói piac összeomlásához a hetvenes évtized második felében. Az új kollektivizálási tervek óvatosak voltak és nem egyszeri kampányban gondolkodtak, hanem egy hosszú folyamatban. Ennek érdekében ösztönözni kívánták az elöregedő paraszti lakosságot földjei leadására oly módon, hogy az újonnan bevezetett paraszti nyugdíjak megítélését is ettől tették függővé. A paraszti gazdaságtól tartva 1974-ben megszüntették az ösztönző felvásárlási árak gyakorlatát, amire válaszul csökkent a felvásárlóhelyekre szállított mezőgazdasági áru mennyisége. A kormányzat erre erőszakos begyűjtési módszerekkel kívánta a hiányzó mennyiségeket biztosítani – természetesen eredménytelenül.

1976-ra tehát összességében előállt az a helyzet, hogy a vezetés még megpróbálta az évtized első felének sikereit kihasználva javítani pozícióit – bizonyos területeken sikeresen, mint például a közigazgatási rendszer átalakítása kapcsán, másutt részsikerekkel, mint az alkotmányreform esetében, míg a kollektivizálási törekvéseiben inkább sikertelenül –, miközben a gazdaság túljutott csúcspontján, és láthatóakká váltak a hanyatlás jelei: nem következett be a nagyarányú tőkés importtól remélt hatékonysági fordulat és exportnövekedés, valamint romlott a belső piac ellátottsága. Az új vezetésnek korábban bizalmat szavazó lakosság elégedetlensége gyorsan nőtt, amit az is fokozott, hogy a lakosság széles rétegei utazhattak tőkés országokba, ahonnan fogyasztási- és életmódmintákat és -elvárásait kialakították. Ugyanez a liberalizálódott belpolitika nyújtott lehetőséget az alternatív, ellenzéki áramlatok és szerveződési formák kibontakozásához. (Tegyük hozzá: ez a belpolitikai liberalizálás volt az egyetlen, amit Gierek 1971-ben a lakosságnak nyújtani tudott. A feszültségek onnan adódtak, hogy a politika nem vetett számot a lengyel társadalom új helyzetével, és nem vitte keresztül a szükséges gazdasági és politikai reformokat – bár ehhez természetesen a nemzetközi feltételek sem voltak igazán kedvezőek a hetvenes évek elején.)

Az új politikai helyzet 1976 júniusában vált nyilvánvalóvá: a politikai vezetés a fenyegető gazdasági egyensúlyhiány enyhítése érdekében nagyarányú fogyasztói áremelésekre szánta el magát. A bejelentést követő napon az ország nagyvárosaiban munkabeszüntetések, sztrájkok voltak, valamint két városban, a Varsó melletti Ursuban, továbbá Radomban a demonstrációk kívülre kerültek a gyárkapukon. Radomban a tüntetők betörték a helyi pártbizottság épületébe is, ahol kifosztották az élelmiszerraktárat, majd felgyújtották az épületet. A karhatalmi erők az 1970. decemberi vérontás megismétlésének elkerülése vé-

gett nem használtak tűzfegyvert a tüntetők ellen. A tiltakozások hatására a június 23-án bejelentett áremeléseket már másnap visszavonták.

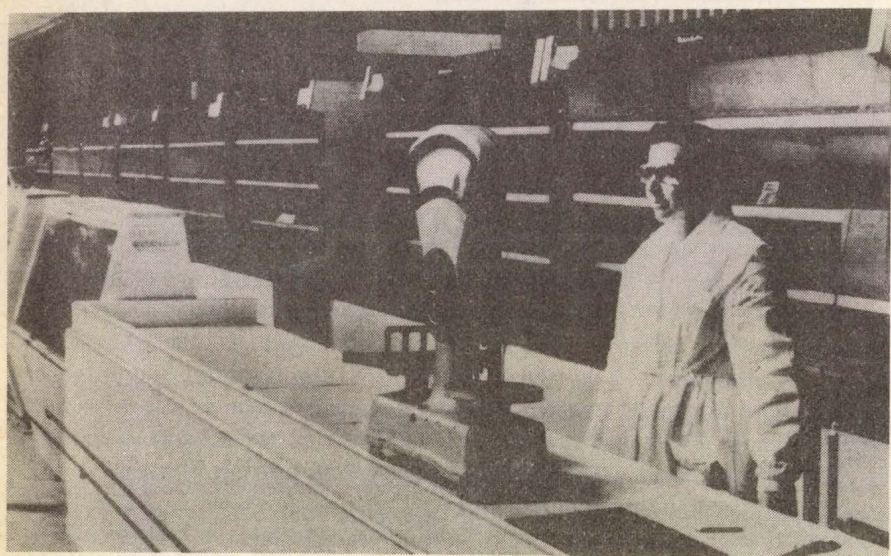
Az ursusi és radomi demonstrációk számos résztvevője ellen indult eljárás, őket a hivatalos propaganda huligánoknak és felforgatóknak bélyegezte. Értelmiségi körökből ismételten számos tiltakozás hangzott el a tüntetőkkel szembeni bírósági perek ellen, majd 1976. szeptember 23-án megalakult a Munkásvédelmi Bizottság (Komitet Obrony Robotników, KOR), a szocialista országok történetének legjelentősebb ellenzéki szervezete. A KOR feladatának tekintette a zavargások okán elítéltek kiszabadításáért folytatott harcot, az áldozatok, sebesültek és elítéltek családjainak gyűjtéssel fedezett anyagi támogatását, a történekről való információnyújtást. Az alakuláskor tizennégy tagú szervezet alapítói között szerepeltek baloldali, a 68-as eseményekben aktív szerepet vállalt értelmiségiek, így Kuroń és Michnik, az idősebb generációból a szintén baloldali indíttatású világhírű közgazdászprofesszor Lipinski, a Honi Hadsereg egykori tagja Lipski, egy pap és az ifjabb generáció nem baloldali indíttatású képviselői, így Macierewicz.

A KOR jelentős nemzetközi nyilvánosság mellett tevékenykedett, és sikerként könyvelhette el szervezetének növekedése mellett azt a tényt is, hogy 1977-ben, a július 22-i nemzeti ünnep alkalmából az Államtanács amnesztiarendelével kiszabadultak mind az elítélt munkások, mind a tevékenységükért időközben szabadságuktól megfosztott KOR-tagok.

Az ellenzéki szervezet programja, ideológiája is fokozatosan kikristályosodott: ebben túlsúlyban voltak a demokratikus értékek (szemben más, később szerveződő ellenzéki csoportok nemzeti, függetlenségi programjaival), nagy súly helyeződött az eltérő kulturális hagyományú baloldali ellenzék, illetve a katolikus értelmiségi körök közötti közeledés politikai feladatára. A csoport támaszkodott a helsinki egyezmény emberi jogokkal kapcsolatos ajánlásaira, valamint arra a tényre, hogy az 1977-ben hivatalba lépő amerikai elnök, Jimmy Carter fokozott súlyt helyezett az emberi jogok nemzetközi érvényesítésére. (Carter történetesen Zbigniew Brzezinski, lengyel származású szovjetológust, politológust választotta nemzetbiztonsági főtanácsadóul.) Az emberi jogok biztosítása terén jó hírt szerzett Gierk-vezetésnek kényes külgazdasági helyzetében nem volt módja határozottabb fellépésre a KOR tevékenysége ellen, noha propagandájában a német revansista erők szócsövének igyekezett beállítani a Munkásvédelmi Bizottságot. A KOR tehát 1976–77-ben nagy nemzetközi nyilvánosság mellett, jelentős munkásrétegek, katolikus értelmiségi körök és a klérus szimpátiáját maga mögött tudva tevékenykedett. Már ebben az időszakban kialakult az a stratégiája, hogy a társadalmi önszerveződésre építve gyakoroljanak nyomást a politikai-társadalmi élet demokratizálása, a halaszthatatlan gazdasági reformok megvalósítása céljából. A társadalmi önszerveződés jelszaván belül központi jelentőséget tulajdonítottak a független szakszervezeti sejtek kialakításának a nagyüzemek minél nagyobb hányadában.

Sorban állók

És a kínálat

Falusi piac

Bevásárlóúton Kelet-Berlinben

Az 1976. júniusi események hatására leszűkült mozgástérben a politikai vezetés esélye az elkövetett gazdaságpolitikai hibákkal való nyílt szembenézés és ezen az alapon egy radikális reform meghirdetése lehetett volna. A vezetők történelmi beidegzései és érdekviszonyai ezt az utat kizárták: maradt a látszat fenntartására való kétségbeesett kísérlet, a sikerpropaganda folyamatossága, gazdasági téren pedig a kis korrekciók taktikáján alapuló „manőver” meghirdetése. A manőver keretében a WOG-reformtól lényegében visszakoztak, anélkül hogy kísérletet tettek volna ennél következetesebb reformprogram kialakítására. A piaci helyzet romlását jelezte, hogy már 1976. augusztusában bevezették a cukorjegyet, míg novembertől korlátozták az első számú tüzelőanyag, a szén lakossági vásárlását. A beruházási program visszafogása önmagában keveset tehetett a piaci és a külső fizetési egyensúly visszaállítása érdekében.

Az 1980. februári VIII. pártkongresszus előtti jelölőgyűléseken, illetve az irányelvek vitája során már tömegesen fogalmazódtak meg a párt programját egészében bíráló vélemények, sőt testületi állásfoglalások is. A politikai vezetéstől mind több olyan értelmiségi fordult el, akik a hetvenes évek elejének felledülése idején teljes támogatásukat ajánlották fel. Gierék tudományos tanácsadó testületének tagjai egymás után nyújtották be lemondásukat. A *Polityka* című hetilap ismert főszerkesztője, Rakowski terjedelmes elemzésben tárta fel már 1977-ben a súlyos társadalmi-politikai helyzetet, messzemenő változásokat sürgetve.

A politikai élet megosztottságának és számottevő ellenzéki mozgalom kibontakozásának körülményei között 1977-től egy széles értelmiségi tábor Tapasztalatok és a Jövő (DiP) elnevezéssel vitaklubot szervezett. A kezdeti időszakban több párton belüli ismert értelmiségi is részt vett a DiP szervezésében, sőt Olaszowski KB-titkár is – akinek neve ekkor már mint Gierék alternatívája került szóba – részt vett egy ízben a DiP ülésén. A pártvezetés ezek után azonban a radikális gazdasági és politikai reformok irányában gondolkodó DiP-et ideológiailag elfogadhatatlannak ítélte, és a párttagokat igyekezett eltanácsolni tőle. Emellett megnehezítette a több mint száz tagot számláló klub rendezvényeinek megtartását. Így a DiP első jelentése 1978-ban a tagok által kitöltött kérdőíves felmérésből gyűlt össze. A DiP jelentése tekintélyt szerzett az értelmiség előtt őszinte, konstruktív, a demagógiát kerülő, de radikális helyzetelemzésével és cselekvési javaslatával. A DiP egy átfogó politikai reformért szállt síkra, de míg a KOR ezt a társadalmi önszerveződés révén a hatalomra gyakorolt nyomással kívánta elérni, addig a vitaklub a szélesen értelmezett hatalmon lévőkhöz és az értelmiséghez intézte javaslatait.

A nehezülő helyzetben a párt felhagyott a kollektivizálás erőltetésével és egyre inkább a nagyobb méretű, szakosított parasztgazdaságok támogatását kívánta a mezőgazdaság modernizálásának fő eszközévé tenni. Ebben sem volt

azonban következetes: csupán a hitelpolitikában és az állami földalapok bérbeadásánál érvényesült határozottan ez a törekvés, míg a falu hatalmi viszonyai-ban, a földforgalom szabályozásában, a termelőeszközökhöz való jutás mecha-nizmusaiban nem változott a korábbi évek gyakorlata.

Újra nagyobb figyelemben részesült az egyház, amely társadalmi válságok idején mindig a konfliktusokat csökkentő, a hatalom és a társadalom közti köz-vetítő szerepre vállalkozott. Ez alkalommal viszont az egyház pozíciói a koráb-biaknál sokkal erősebbek voltak: a lakosság a válság miatt még a korábbiaknál is nagyobb tömegekben fordult hozzá, a baloldali indíttatású ellenzék is együtt-működést keresett a katolikus értelmiséggel és a klérussal, a templomok növekvő mértékben szolgáltak ellenzéki megmozdulások kiinduló helyeül. Az egyház következetesen fellépett a szabadságjogok tiszteletben tartása mellett. A klérus pozícióit óriási mértékben tovább erősítette egy nem várt esemény: Wojtyła krakkói érseket 1978-ban pápává választották. A lengyel pápa 1979 nyarán már hazalátogatott. Gierek ettől a látogatástól nemzetközi pozíciójának erősödését, az egyház saját befolyásának növelését, míg az ellenzék a társadalmi önszerve-ződés előrelendülését várta. Az óriási tömegek részvételével lezajlott esemé-ny-sorozat mindenkinek a várakozásait igazolta, de belpolitikailag kétségkívül a ha-talomgyakorlók óriási veszteségét hozta: a társadalom a milliós, békés körülmé-nyek között lezajlott demonstrációkban megtapasztalta saját erejét, és egyben szert tett bizonyos politikai magatartási kódexekre is; ideológiai értelemben pedig bebizonyosodott, hogy a LEMP harmincéves hatalmi monopóliuma elle-nére az egyház által hirdetett és megtestesített értékek meghatározóan széles tömegek számára vonzóbbak, mint a párt által reprezentált társadalmi valóság. A pápalátogatás megrendítő tényei utat nyitottak az 1980. nyári események-nek.

Ehhez képest a LEMP VIII. kongresszusa semmi újat nem hozott; nyilván-valóvá vált, hogy a LEMP az adott körülmények között nem képes a helyzet-nek megfelelő lépésváltásra. A kongresszuson kieszközölt személyi változások a szorongatott helyzetben lévő első titkár közeli munkatársainak előretörését, potenciális riválisainak az eltávolítását eredményezték. Miniszterelnökké Gierek korábbi sziléziai munkatársát, Babiuchot nevezték ki, míg az 1971 óta a kor-mány élén álló Jaroszewicz kikerült a felső vezetésből, miként Olszowski is. Babiuch a parlamentben a gazdaságirányítási rendszer „tökéletesítését”, vala-mint az ártámogatások leépítését helyezte kilátásba. Okulva az 1976-os hibák-ból, ezúttal nem egyszerre sok alapvető élelmiszer árát akarták megemelni, ha-nem az árszintemelkedést időben szétterítve akarták elérni. A hatóságok politi-kájából kiábrándult gyári munkásság azonban ezúttal már az első, marginális je-lentőségű cikkek árait felemelő intézkedések után kifejezésre juttatta vétőját: az ország minden részében sztrájkok kezdődtek.

A Szolidaritás időszaka, 1980–1981

Az első sztrájkok 1980. július elsején törték ki az Ursus traktorgyárban, a sanoki Autosan autógyárban, valamint a PONAR tarnóvi üzemében. A sztrájkok szinte futótűzszerű terjedésében két tényező szerepét kell kiemelni: azt, hogy az ekkor még csak gazdasági követeléseket megfogalmazó gyári munkásokkal szemben a politikai vezetés szorongatott helyzetében aránylag ellenállás nélkül meghátrált, valamint azt, hogy a KOR tevékenységének eredményeképpen a munkások egy maroknyi csoportja ekkor már tudatosan igyekezett a sztrájk fejtőjével nyomást gyakorolni a hatóságokra. A sztrájkok első időszakában azonban még a spontaneitás dominált. A munkások általában nem is alakítottak képviselőti szervezeteket a hatóságokkal vagy az igazgatósággal való tárgyalásokra. A hatóságok igyekeztek elérni a nyilvánosság kizárását, nem voltak híradások a sztrájkokról.

A sztrájkhullám következő csúcspontját július 20-án érte el, amikor Lublinban csaknem általános sztrájk kezdődött, és a munkásokkal való tárgyalásra Jagielski miniszterelnök-helyettest, a LEMP PB tagját jelölték ki. A vezetés a jelentős béremelések mellett már azt is megígérte, hogy a sztrájkoló munkásoknak nem lesz bántódásuk. A hatóságok a béremelések megígéréseével a sztrájkmozgalom kimerülésére számítottak, hiszen gazdasági értelemben a bérnövekedéssel kiáramló vásárlóerő már ekkor jelentősen meghaladta a nyáron bejelentett szerény húsárnövekedés mértékét.

A sztrájkok azonban nem csillapodtak és egyre inkább a rendszerrel, az általános helyzettel való mélyen gyökerező elégedetlenség fejeződött ki bennük, azaz egyre inkább politikai arculatot nyertek. Az augusztusi újabb sztrájkhullám központjává a gdański hajógyárak és kikötők váltak. Ennek szervezettsége a szabad szakszervezeti mozgalom korábbi években kialakított csíráin és az 1970-es tiltakozások brutális elfojtásának emlékein alapulva már sokkal nagyobb volt, mint a korábbi sztrájkoké. Augusztus 14-én Lech Walsával az élén sztrájkbizottság alakult a Lenin Hajógyárban. A sztrájk szétterjedt a Hármaváros (Gdańsk, Gdynia, Sopot) többi hajógyárára, sok egyéb üzemre. A politikai vezetés csak ekkor vetett számot azzal, hogy súlyos politikai válság bontakozott ki. Gierek ekkor megszakította krími szabadságát, és hazautazott. Babiuch miniszterelnök aznap esti televíziós beszédében „a Lengyel Népköztársaság ellenségeinek” tevékenységéről beszélt a „munkabeszüntetések” kapcsán. Megszakították a telefonösszeköttetést és a közlekedést a Hármavárossal. Az idegenforgalmi szezon közepén a lakosság ezekből az intézkedésekből értesült arról, hogy drámai helyzet alakult ki Gdańskban.

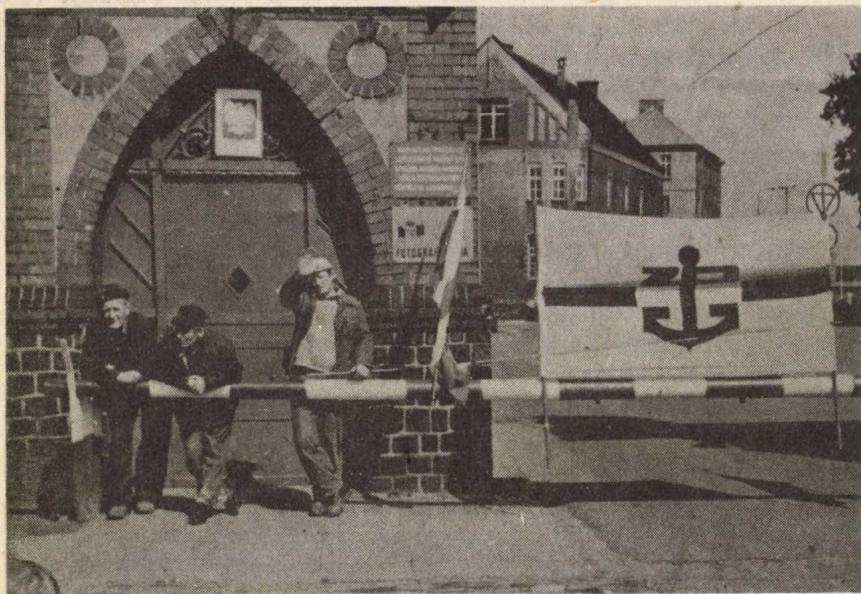
Augusztus 16-án a gdański hajógyárban Üzemközi Sztrájkbizottság (MKS) alakult, és a munkások nagy része folytatta a sztrájkot annak ellenére, hogy helyi gazdasági követeléseiket kielégítették. A tengerparti városok munkásai vezetőiknek tekintették a gdański MKS vezetőségét, augusztus 18-ig már 156 üzem

csatlakozott hozzá. Ugyanezen a napon fogalmazták meg az augusztus 31-i szerződés tárgyalási alapját jelentő 21 pontos követelést. Az első – legfontosabb – követelés így hangzott: „A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet LNK által is ratifikált 87-es Konvenciója alapján a párttól és a munkaadóktól független szabad szakszervezetek elfogadása.” Ebben a pontban az egész második világháború utáni politikai rendszer ideológiai alapjait kérdőjelezték meg a sztrájkolók. Egyéb politikai követelések is helyet kaptak a 21 pontban, így a sztrájkjogra, a nyomtatott szó szabadságára vonatkozóak, valamint az 1970-es és 1976-os sztrájkok miatt elbocsátott dolgozók visszavétele munkahelyükre, a lelkiismereti okból elítéltek és fogva tartottak szabadon bocsátása, hiteles információk közzététele a gdański sztrájkokról. A sztrájkolók követelték egy, a válságot fel számoló program kidolgozását és elindítását. A többi követelés gazdasági és szociális jellegű volt, amelyekben azonban közvetve szintén megnyilvánult a fennálló helyzettel való általános morális elégedetlenség. (Követelték például a korábbi években gyorsan terjedő dollárboltok hálózatából a hazai húskészítmények és élelmiszerek visszavonását.)

A 21 pont radikalizmusában lényegesen meghaladta az eseményeket egy-két napos késéssel regisztráló KOR-ét, amely a munkaszolidaritás előtérbe helyezése mellett a politikai követelésekben szüntelenül önmérsékletre szólított fel. Noha a hatóságok ekkor és később is a KOR közvetlen inspirációját látták a kibontakozó Szolidaritás mozgalomban, valójában közvetlen szervező szerepük augusztusban – a későbbiekben pedig különösen – mérsékelt volt. Döntőnek bizonyult ezzel szemben az 1976 óta folytatott tevékenységük ideológiai szempontból, valamint a szabad szakszervezeti struktúrák csíráinak megszervezésében. Augusztus 20-tól az egyezmények aláírásáig a KOR fontosabb személyiségeit fogva tartották, így a kritikus időszakban a kormány és a gdański MKS közötti tárgyalásokra semmilyen közvetlen befolyást nem gyakorolhattak.

Augusztus 18-án a gdańskihoz hasonló méretű és szervezettségű sztrájk kezdődött a tengerpart másik ipari központjában, Szczecinben. Mindkét városban magas szintű kormánydelegáció tárgyalta a munkásokkal. Eközben augusztus 24-én Varsóban a KB ülésén fontos személyi változások történtek. Babiuchot, valamint a tervbizottság vezetőjét leváltották, míg a kongresszuson a közvetlen vezetésből eltávolított Olszowski visszakerült a KB-titkárságba és a PB-be. Olszowski megfogalmazta a munkavállalók és munkaadók közötti szerződés követelményét, de a KB Gierek vezetése alatt nem volt képes olyan programmal előállni, amelyik enyhíthette volna a politikai válságot.

Augusztus második felében különböző értelmiségi körökből önmérsékletre szólító felhívások fogalmazódtak meg mindkét fél felé. Az egyház is hallatta hangját, és Wyszyński augusztus 26-án częstochowai beszédében határozottan a sztrájkhullám további erősödése ellen foglalt állást – noha nem takarékoskodott a hatóságok bírálatában sem. Ennek ellenére beszédének társadalmi visszhangja inkább kedvezőtlen volt, és kevésbé befolyásolta az események alakulását.

Amatőrfelvételek Szczecin 1980. Munkások őrzik a hajógyár bejáratát

Augusztus 24-én a gdański MKS tanácsadói teendőkkel bízott meg hét ismert varsói értelmiségit a kormányval való tárgyalásokon. Mind a tanácsadók kiválasztásának ténye, mind személyük jelentőséggel bírt: az előbbi azért, mert demonstrálta a munkások és értelmiségiek közötti szolidaritást, kontaktusfelvételt, valamint az értelmiségiek részéről a nyílt állásfoglalást a munkások ügye mellett, az utóbbi pedig a tanácsadó testületben résztvevők társadalmi gyökerei miatt: hárman a Znak mozgalomból indult kiemelkedő katolikus értelmiségiek (Mazowiecki a *Więź*, Cywinski a *Znak* főszerkesztője, míg Wielowieyski a varsói KIK főtítkára), hárman pedig a KOR-hoz közel álló „repülő egyetemi” baloldali beállítottságú tudósok, Geremek, Kuczynski és Kowalik voltak. A csoport hetedik tagja Jadwiga Staniszkis, nemzetközi hírű szociológus volt.

A következő napokban a gdański MKS pozícióját javította a kormány küldöttségével szemben az országban végigsöprő szolidaritási sztrájkhullám, illetve a legnagyobb, stratégiai jelentőségű sziléziai szénbányászati és kohászati üzemekben is fellobbanó sztrájkmozgalom. Noha a szczecini megállapodás korábban jött létre – ebben szerepet játszottak a kormánynak a gdański sztrájkszervezet súlyát csökkenteni akaró igyekezete, valamint a szczecinieiek helyi ambíciói – a további lengyel történeti fejlődést is determináló jelentőségű mégis a gdański megállapodás lett. Ebben a kormány és a gdański MKS mindenképp

Feszült várakozás a tárgyalások eredményére

megállapodtak az „önigazgató”, „a dolgozó osztályt autentikusan képviselő” új szakszervezetek szervezéséről, melynek alapító szerve a gdański MKS. Az új szakszervezeteknek széles körű jogosítványokat adtak. A kormány a gdański MKS szociális és gazdasági követeléseit csaknem teljes egészében jogosnak ismerte el, és kötelezettséget vállalt teljesítésükre — noha az ország gazdasági helyzete erre csak kis részben adott módot. A szccecini, gdański és a szeptember 3-án aláírt sziléziai megállapodás a kormány deklarációja szerint az egész országra érvényes lett.

A „társadalmi szerződések” megfogalmazásával és aláírásával a politikai és társadalmi válság nem múlt el, mert ezek nem garantálták még a lengyel társadalom új, működőképes modelljének kialakulását. A munkások a megállapodásokban elismerték a párt vezető szerepét és az ország szövetségi kötelezettségeit. Nem tisztázódott azonban, miként egyeztethető össze a szakszervezeti pluralizmus kormányzati elismerése a párt vezető szerepével, valamint, hogy az ország szövetségesei elismerik-e a Lengyelország társadalmi életében bekövetkezett változásokat, az 1940-es évek óta követett társadalmi szerveződési elvek, illetve rendszer de facto megszűnését. A szakszervezeti pluralizmusra való kötelezettségvállalás nem kevesebbet jelentett, mint annak az ideológiai alapelvnek a nyílt feladását, hogy a szocialista társadalom mentes az alapvető osztály-(réteg)konf-

liktusoktól, és a párt az állampolgári érdekek hí kifejezője. Ha a párttól független tömegszervezet szerveződhet meg, úgy tisztázandó a párt vezető szerepének konkrét tartalma. A megállapodást aláíró felek közül az egyik arra számított, hogy elérheti a szakszervezeti pluralizmus lehetőleg kis körre való szorítását, míg a másik arra, hogy a párt vezető szerepének pusztá deklarálása mellett kialakulhat egy de facto plurális politikai döntéshozatali mechanizmus. A gdański egyezmény így tulajdonképpen azt demonstrálta, hogy mindkét félben megvolt a minimális szándék a politikai válság további elmélyülésének és egy emiatti külső beavatkozásnak az elkerülésére. Ez utóbbira 1980 augusztusában több ok miatt nem került sor. Az egyik ok kétségkívül az volt, hogy noha a társadalmi tiltakozás óriási tömegeket fogott át, de szervezett, „önkorlátozó” keretek között zajlott, így nem veszélyeztette közvetlenül a LEMP pozícióit. Emellett a Szovjetunióhoz az adott történelmi időszakban — részben az afganisztáni konfliktus, részben saját gazdasági nehézségei miatt — komoly érdekei fűződtek a válság olyan megoldására, amelyik nem von maga után súlyos nemzetközi konfrontációt.

A gdański megállapodások alapján újra szabadságra kerültek a KOR vezetői, valamint egyéb politikai elítéltek. A tömegkommunikációs eszközök széles körben és realisztikusan beszámoltak a megállapodásokról, megszűnt a sztrájkolókkal szemben a „Lengyel Népköztársaság ellenségei” hangvételű vádaskodás. Szeptember 5–6-án a párt KB-ülésén újabb fontos személyi változások történtek: maga az első titkár is lemondott, és távozni kényszerültek a korábbi politikáért felelős további személyiségek. Az új vezetésben két irányzat kezdett körvonalazódni: az egyik a megválasztott új első titkár, Kania körül, aki az augusztusi eseményekben a belbiztonságért felelős KB-titkárként fontos szerephez jutott. Ez az irányzat az alakuló munkásszervezetekkel való aktív együttműködés módjait kereste, noha sem ideológiailag, sem politikailag nem volt tiszta képe ennek jövőendő modelljéről. A másik irányzat vezető képviselője Olszowski volt, aki a maga által megfogalmazott társadalmi szerződések hatókörének korlátozását sürgette. Erre ösztönözték a geopolitikai megfontolások is. A későbbi hónapokban a pártapparátusban folyamatosan nőtt az Olszowski-vonal híveinek a tábor, egyfelől geopolitikai megfontolásokból, másfelől azért, mert ez az irányzat sokak számára kevésbé radikális változásokat ígért. Ugyanakkor a belpolitikai realitások teljesebb figyelembevétele a Központi Bizottságban Kania szilárd többségét biztosította.

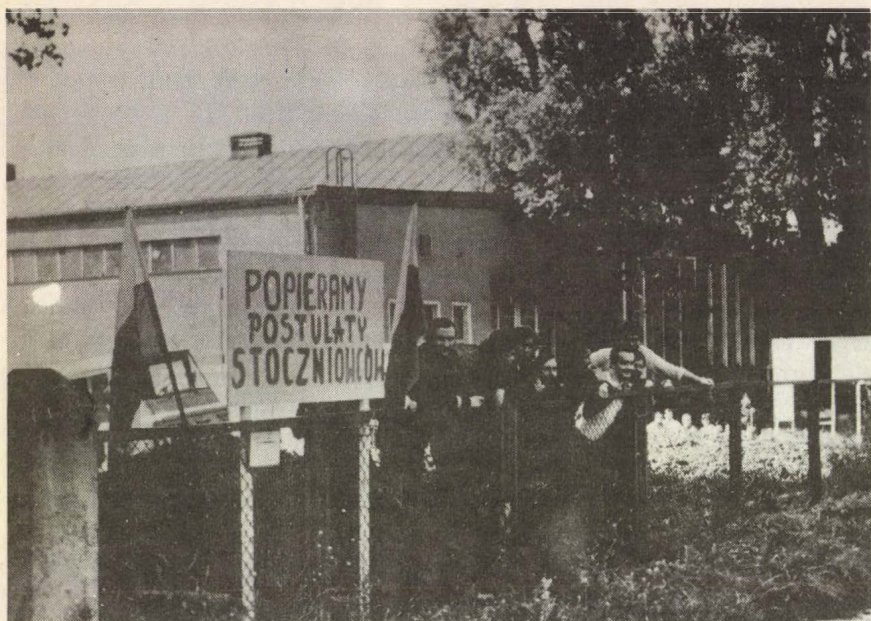
A nyár végi megállapodások után rohamléptekben haladt az új szakszervezetek szervezése. Amikor szeptember 17-én az ország minden tájáról Gdańskban összegyűltek a szakszervezeti aktivisták, és döntöttek arról, hogy egységes, országos szervezetet hoznak létre, valamint — a wrocław-i küldött, Karol Modzelewski javaslatára — arról, hogy a szakszervezet neve „Szolidaritás” Független Önzagató Szakszervezet lesz, már az ország mintegy 3 millió dolgozója jelezte szándékát, hogy kilép a korábbi szakszervezetből, és csatlakozik az újhoz.

Ugyanitt döntöttek arról, hogy a szakszervezet alapvetően területi, nem pedig ágazati vagy szakmai alapokon szerveződik meg. Ezt mindenekelőtt az indokolta, hogy ez felel meg inkább az országos hatalmi szervezetnek, amellyel a Szolidaritás aktivistái állandó, politikai tartalmú és konzekvenciájú egyezkedésben voltak. Ugyanez kényszerítette ki az országos szervezet létrehozását, amit a mozgalom vezetői, élükön Wałęsával nem szívesen vállaltak. Ekkor már befejezett tény volt, hogy az 1980 júliusában kibontakozott munkás-szakszervezeti mozgalom széles társadalmi mozgalommá alakult, amely mindenekelőtt a városi tömegeket – munkásokat, értelmiségieket – fogta át, de komoly szervezetet volt képes felmutatni falun is. A Szolidaritás egyfelől független szakszervezet volt, és mint ilyen, jelentette önmagában a politikai rendszer módosulását, másfelől azonban gyűjtőmedencéje lett mindazoknak a társadalmi szándékoknak, amelyek a korábbi gazdasági és politikai gyakorlat radikális megváltoztatására irányultak.

A Szolidaritás és a kormányzat közötti konfliktusok – melyeket a gdański megállapodás nem szüntetett meg, csupán elnapolt – a szakszervezet hivatalos bejegyzése körüli vitában éleződtek ki újra. Október 3-án a Szolidaritás 1 órász figyelmeztető országos általános sztrájkot tartott. A sztrájk megmutatta, hogy a szervezet óriási tömegeket tudhatott maga mögött – Rakowski későbbi miniszterelnök-helyettes megfogalmazása szerint a társadalom döntő részét. A következő napon került sor a KB soron következő ülésére, amely ugyan tovább haladt a giereki időszak vezető kádereinek leváltásában, és meghirdette „a gazdasági rendszer komplex reformját”, valamint ígéretet tett rendkívüli pártkongresszus összehívására, azonban a napról napra fokozódó forradalmi hangulat közepette csalódást keltett. Az augusztus által életre hívott eseményekben tevékeny részt vállalt a párttagok döntő többsége. Tömeges volt a pártból való kilépés, és radikalizálódtak a bentmaradottak, akiknek fő követelése a párton belüli mechanizmusok demokratizálása, a hivatásos végrehajtó apparátus hatalmának csökkentése volt. Ebben különösen néhány toruni pártszervezet járt élen, melyek a horizontális megállapodások jelszavát szorgalmazták.

Az 1980-as forradalmi időszak offenzív szakaszában a Szolidaritás hivatalos bejegyzését a hivatalos szervek jelentős engedményével valószínűsítették meg. A szakszervezet elképzelései szinte minden vonatkozásban érvényesültek, és a párt vezető szerepét elismerő kitétel az alapszabály függelékébe került. A szakszervezet további tagok millióival bővült, és expanzióját a soraiban kialakuló konfliktusok sem hátráltatták (itt főleg a sziléziai szakszervezeti vezetőknek, Sienkiewicznek a hatóságokkal való szorosabb együttműködést szorgalmazó álláspontja nyomán kialakuló nézeteltérésről van szó, ami Sienkiewicz elszigetelődéséhez, majd visszalépéséhez vezetett). Wałęsa és a többi szakszervezeti vezető óriási népszerűsége októberi országos körútjukon manifesztálódott. Wałęsát – a pápához hasonlóan – lelkes tömegek fogadták mindenütt.

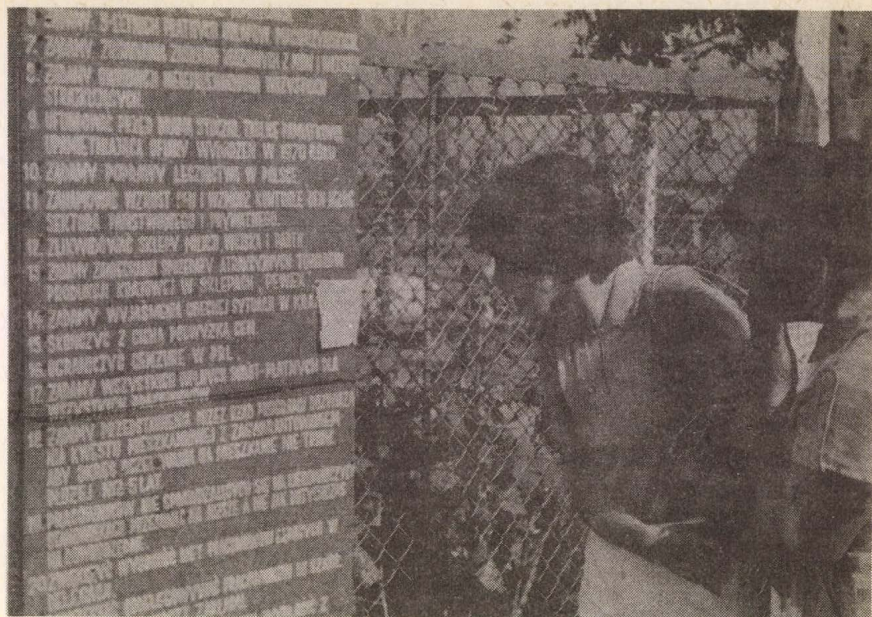
A Szolidaritás megalakulása és az önkorlátozó forradalmi mozgalom utat

„Támogatjuk a hajógyáriak javaslatait”

nyitott az ideológiai élet sokszínűbbé válása és a társadalmi intézményi rendszer részleges pluralizációja előtt. Mindenekelőtt nyíltabb és változatosabb lett a sajtó. A Szolidaritás pusztán ténye véget vetett a sikerpropaganda mítoszának, a hetvenes években felhalmozódott társadalmi és gazdasági feszültségekről nyíltan lehetett írni. Emellett a cenzúrázatlan, nem legális sajtótermékek száma és olvasótáborra megnőtt, ezek az írások zavartalanul terjedtek, mivel a Szolidaritás mintegy védnökséget vállalt szabadságuk felett. Napirendre került a gazdasági reform sokáig halogatott ügye. A párt és a kormány Gazdasági Reformbizottságot hívott életre, de emellett néhány szakmai csoportosulás és a politikailag is aktivizálódó és kritikus álláspontot elfoglaló Közgazdasági Társaság is önálló reformjavaslatot fogalmazott meg. A szakmai közvélemény képes volt a nyilvánosságon keresztül nyomást gyakorolni a hivatalos reformmunkálatokra is, radikalizálva azok szellemét.

Energikusan szerveződött a Szolidaritás paraszti ága, melynek beiktatását újabb politikai viták előzték meg. A korábban a LEMP-nek alárendelt politikai intézmények, a szövetséges pártok és a Szejm a nyilvánosság nyomására önállóbb arculatra kezdtek szert tenni, de nem váltak választóik, illetve az elvileg mögöttük álló társadalmi rétegek autentikusnak tekintett képviselőivé. Párt-szerű szervezeti jelleget öltött a Szolidaritás ernyője alatt működő intézmények

Mit fogadott el eddig a kormánybizottság a követelések közül?

közül a már több éves tradícióval rendelkező Független Lengyelország Konföderációja (Konfederacja Polski Niepodległej, KPN). A KPN a hetvenes évek vége óta rivalizált a KOR-ral, amely demokratikus célokat kívánt elérni, aprólékos szervezési munkával. A KPN viszont nemzeti, leginkább pilsudskiánusként jellemezhető jelszavakkal állt a nyilvánosság elé, és lazább szervezeti háttérrel rendelkezett. Az augusztusi események kiváltásában jelentéktelen volt a szerepe, de befolyása a későbbiekben részben demagógiára hajló programja miatt is erősödött. Az iránta érzett szimpátiát az is növelte, hogy vezetője, Moczulski huzamosabb ideig letartóztatásban volt.

A KPN befolyásra tett szert a Szolidaritás egyes helyi szervein kívül a formálódó Független Ifjúsági Szövetségben (NZS) is. Az NZS az új tanévben, 1980 őszén kezdett el szerveződni, és néhány hónap alatt hatékony, az egyetemi öngazgatás eszméit és a diákok anyagi érdekeit sikerrel védeni képes rétegszervezetté alakult, amelynek a követeléselei előtt a kormányzat a három hétig tartó fődízi diáksztrájk (1981. január–február) következtében meghátrált.

Különleges jelentőségre tett szert a katolicizmus. A Szolidaritás – noha laikus, az egyháztól független szervezet volt – minden eszközzel igyekezett erősíteni az egyházhoz és a katolikus hithez fűződő kapcsolatait. Nemzetközi jelentőségű szimbólummá, ideológiai tényné emelkedett a gdański hajógyárban a

sztrájk idején felállított ideiglenes oltár előtt imádkozó munkások képe. Ez a szimbólum a politikai élet tartós elemévé vált. A Szolidaritás vezetői minden módon igyekeztek leróni tiszteletüket az egyházi személyiségek, a lengyel pápa és a lengyel egyházfő, az „ezerév prímása”, Wyszyński előtt. A klérus felvállalta a lengyel Szolidaritás mozgalom szellemi hátterének a szerepét, hangoztatta ezeréves elválaszthatatlan kapcsolatát a nemzettel, ugyanakkor — miként augusztusban is — általában az önmérséklet irányába hatott. Ez alól kivételt jelentett néhány alsó pap, akik gyakran radikális függetlenségi programokat, élesen szovjet- és materializmusellenes jelszavakat fogalmaztak meg.

A PAX katolikus szervezet Piasecki halála után és a lezajlott események hatására radikalizálódott, és a demokratikus politikai reformok egyik szószólója lett. A régi Znakhoz kötődő katolikus klubok viharos gyorsasággal terjedtek. Intellektuális vezetőik nagy része vezető szerepet játszott a Szolidaritásban vagy a kompromisszum lehetőségeit kutató DiP-ben. A DiP vezetője, Bratkowski nagy szerepet játszott a párton belüli demokratizálást sürgetők között, és 1980 októberében megválasztották a Lengyel Újságíró Szövetség elnökévé is. Hasonló változások zajlottak le az írószövetség és a filmművészszövetség élén (az utóbbi elnöke Andrzej Wajda lett) és politikai arculatában: ezek az értelmiségi réteg-szervezetek is a politikai és gazdasági rendszer radikális megújítása mellett szálltak síkra, és igyekeztek a kormányzat és a Szolidaritás közötti kompromisszum útját egyengetni.

1980 novemberében, a Szolidaritás bejegyzésének időszakában tehát a lengyel politika térképén adva volt egy, a dolgozók többségét magában foglaló tömegszervezet, egy belsőleg megosztott és szomszédai részéről a társadalommal szembeni puhasága miatt hevesen bírált párt, és adva voltak a két erő között önállósuló régi, valamint újonnan alakuló szervezetek és intézmények, illetve a LEMP és a Szolidaritás között közvetíteni kívánó, a megújulás útját egyengetni igyekvő értelmiségi szervezetek.

Noha a nagy sztrájkhullám a Szolidaritás bejegyzése után megszűnt, a következő időszak is politikai konfliktussal volt terhes. A soron következő összecsapást az váltotta ki, hogy a Szolidaritás Mazowsze szervezetének egyik munkatársa, Naroźniak nyilvánosságra akarta hozni a legfelsőbb ügyésznek a megyei ügyészségekhez szétküldött instrukcióját, melyben az 1980-as eseményekhez vezető ellenzéki tevékenységeket továbbra is a régi felfogás szerint mint üldözendő ellenforradalmi tevékenységeket írta le, és ehhez kérte bizonyító anyagok szolgáltatását. A belügyi szervek tudomást szerezve az akcióról, házkutatást tartottak a Mazowsze városi irodájában és letartóztatták Naroźniakot. A Szolidaritás Mazowsze szervezete a legélesebben reagált az általa precedens jelentőségűnek felfogott akcióra, és sikerült kieszközölnie Naroźniak kiszabadítását. Ekközben a szakszervezet elkötelezte magát a jogszerűség biztosítása körüli politikai harcban: felfogásuk szerint az ügy aláhúzta, hogy a törvényesség fenntartása nélkül nem biztosított a szakszervezeti szabadság sem.

A Naroźniak-ügy után a szovjet vezetők — akik az augusztus óta zajló eseményeket ellenforradalminak értékelték, aggódva figyelték a független struktúrák létrejöttét, viszont alábecsülték a Szolidaritás mögötti tömegbázist — arról tájékoztatták a lengyel vezetőket, hogy előkészületek történtek egy szovjet fegyveres beavatkozásra, melynek katonai feltételeit a Varsói Szerződés haderőinek közös „Szövetség-8” hadgyakorlata teremtte meg. Ennek elodázására az adott lehetőséget, hogy a két ország legmagasabb szintű vezetőinek december 5-i, moszkvai tárgyalásain Jaruzelski tábornok, honvédelmi miniszter hitelt érdemlő terveket tudott felmutatni a rendkívüli állapot saját erővel történő bevezetésére.

Ezt megelőzően december 1–2-án, a KB soron következő ülésén még jobban polarizálódtak a vélemények. A legszűkebb vezetésben Kania első titkár a békés módszerekkel folytatott politikai harc híve volt, aki a válságot valódi reformok révén igyekezett megoldani. Nála is konstruktívabb állásponton volt a gdański vajdasági első titkár, a PB póttagja, Fiszbach és a gdański hajógyár munkása, PB-tag Łabęcki, valamint Kubiak. Rakowski nyíltan bírálta azokat a politikai vezetőket, akik még mindig nem szívesen vesznek részt a gdański egyezmények végrehajtásában, „ingadoznak a megegyezés és a konfrontáció között”. Ezzel szemben a szintén a legfelsőbb vezetők közé tartozó Olszowski ekkoriban már nyíltan „ellenforradalomról” beszélt. A személyi változások végleg megtisztították a legelső pártszerveket a Gierek-időszak kádereitől, azonban az újonnan megválasztottak között volt az 1968-as szerepléséről híres Moczar, az 1970-es gdański események idején vajdasági első titkár Kociołek (őt varsói vajdasági első titkárrá is kineveztek), valamint az Olszowski szoros munkatársává és a Szolidaritás egyik legélesebb bírálójává előlépett Grabski. Éles bírálatokat váltott ki az ülés határozatának a gazdasági életet megbénító sztrájkok hatására utaló pontja: a Szolidaritás szóvivője rámutatott, hogy a KB ülést megelőző időszakban az országban még vadsztrájkok sem voltak.

A szabad szombatok körüli vitában a kormánynak szintén az volt a szándéka, hogy a Szolidaritást sarokba szorítsa: miután a szakszervezettel való konzultációk nélkül döntött arról, hogy 1981-ben a gdański megállapodásban rögzítettől kevesebb szabad szombat lesz (a nehéz gazdasági helyzetre való hivatkozással), illetve január 10-ét munkanappá nyilvánította, a Szolidaritásnak az a válasza volt, hogy vagy szembeszegül a kormány döntésével — és akkor vállalja, hogy a nehéz gazdasági helyzetben a munkaidőalap csökkentésén fáradozik —, vagy belemegy a gdański megállapodások nyílt megsértésébe. A Szolidaritás Országos Egyeztető Bizottságának (KKP) a döntését az is motiválta, hogy helyi szinten sokasodtak a nem munkaügyi konfliktusok, azaz a tömegtájékoztatást maguk mögött tudva, a szakszervezet sok helyi vezetője radikalizálódott. Különösen sok konfliktus volt ebben az időben a helyi párt- és állami adminisztrációk korrupciós ügyeinek felkutatásából, valamint a falusi Szolidaritás és az NZS beiktatása körüli ügyekből. Így a KKP saját tömegeinek nyomására kénytelen volt tartózkodni a kormánnyal szembeni visszalépéstől. Mindazonáltal

Autógyári sztrájkolók

a KKP határozatlanságának és későn meghozott döntésének következtében a dolgozók egy része 1981. január 10-én, szombaton felvette a munkát. Ez volt a Szolidaritás első nem teljes körű győzelme.

Ezzel szemben január 24-én Wałęsa drámai felhívására a szombati hiányzás gyakorlatilag teljes körű volt. Az élesedő konfrontáció víziója azonban az egymással birkózó feleket mégis újabb kompromisszumos – egyben kevés konkrétumot tartalmazó – megállapodásra készítette. A szabad szombatok inkább presztízs jelentőségű ügyében olyan megállapodás született, hogy minden negyedik szombat nyolcórás munkanap, és a január 10-i és 24-i szombati távollamaradásért nem éri anyagi hátrány a munkásokat. Egyéb kérdésekben – a Szolidaritás részvétele a tömegtájékoztató eszközökben, a falusi Szolidaritás ügye – a kompromisszum lényegében későbbre tolt az érdemi politikai döntést.

Február 9-én a tömegek szemében teljesen hitelét veszített, a párt kompromisszumokat támadó erői által viszont ellenkező előjellel bíralt kormányzat éléről – éles konfliktusok közepette – lemondott Pinkowski, és helyére a szovjet vezetéssel is operatív kapcsolatot fenntartó honvédelmi miniszter, Jaruzelski került. Jaruzelski kinevezése a keményebb politika megvalósítását ígerte annak

belső és külső hívei számára, míg Jaruzelski egyes gesztusai a Szolidaritás vezetői és a politikailag aktivizálódott értelmiségi körök számára az elfogadható modus vivendi reményét jelentették. Jaruzelski leglátványosabb lépése a társadalmi élet egyik legjelentősebb képviselőjének miniszterelnök-helyettesi kinevezése volt, mégpedig a leglényegesebb pozícióba, a társadalmpolitikai feladatok ellátására: Rakowskira hárult tehát a Szolidaritással való tárgyalások feladata.

A februári személyi változásokat követően konstruktívabbakká váltak a folyamatban lévő tárgyalások, és február 18-án beiktatták az új diákszövetséget, az NZS-t. A diákok szűkebb egyetemi témákat érintő – az egyetemi öngazgatásra, és abban a diákok részvételére, valamint az ideológiai tárgyak fakultatív felvételére és az idegen nyelv választására vonatkozó – kívánalmait teljesültek, míg az általános politikai követelések területén a diákok visszakoztak. Ezzel befejeződhetett a tódzi egyetemen negyvennégy napja, más egyetemeken rövidebb ideig tartó sztrájk. Noha a Jaruzelski által a beiktatásakor kért „kilencven nyugodt nap” megvalósulását nagyon sok helyi konfliktus fenyegette, a Szolidaritás országos vezetőinek tűzoltómunkája, a püspöki kar állandó közvetítő tevékenysége és a kormány operatívabb viszonyulása eredményeképpen március közepéig megalapozottabbnak tűnt az a remény, hogy új korszak kezdődhet Lengyelország bonyolult politikai viszonyaiban. Ekkor azonban egy helyi konfliktus hirtelen újra országos krízist eredményezett.

Bydgoszczban helyi sérelmek felhalmozódásából alakult ki az a konfliktus, ami a szakszervezet helyi képviselőit egy eredménytelenül végződött egyeztető tárgyalás után a vajdasági tanácsépület tárgyalótermének elfoglalására indította. A tanácssterembe behatoló egyénruhás és civil ruhás rendőri egységek oly súlyosan bántalmazták a Szolidaritás aktivistáit, hogy hármat közülük kórházba kellett szállítani. Köztük volt a szervezet egyik legradikálisabb vezetője, a bydgoszcki területi vezető, Rulewski. Az incidensre március 19-én került sor, miközben folytak a Varsói Szerződés „Szojuz-81” nevű hadgyakorlatai. Az azonnal a helyszínre utazó Szolidaritás KKP közleményében ugyan úgy foglalt állást, hogy „a Jaruzelski-kormánnyal szembeni nyilvánvaló provokációról” van szó, ezzel együtt országos sztrájkkészültséggel és minden, a kormánnyal folytatott tárgyalás azonnali felfüggesztésével válaszolt a funkcionáriusai elleni erőszakos fellépésre, amely egyébként az első eset volt 1980 augusztusa óta. A bydgoszcki területen 20-án kétórás figyelmeztető sztrájkot tartottak. A tömegkommunikációban az eseményről az augusztusi események óta szokatlan egyoldalúsággal számoltak be; a propagandaügyekért felelős KB-titkár, Olszowski személyesen instruálta az érdekelteket az eseményekről adott tájékoztatás kötelező tartalmáról. A rendkívüli állapot kihirdetése a levegőben lógott, ezt tanúsította a LEMP PB 22-i közleménye arról, hogy „a szocialista rendszer alapjai” forognak veszélyben. A KKP 22-i ülésén Wałęsa és a szervezet radikálisabb vezetői között nyílt nézeteltérésre került sor. A testület kompromisszumos határozata értelmében a 23-ára tervezett négy órás országos figyelmeztető sztrájkot elnapolták

27-ére, feltéve, ha a kormánnyal folyó tárgyalások nem hoznak megfelelő eredményt, 31-ére pedig meghatározatlan időre szóló országos sztrájkot hirdettek. A sztrájkkövetelések között a bydgoszczi problémán kívül helyet kapott a paraszti Szolidaritás régóta húzódoó ügye, a szakszervezet aktivistái biztonságának garantálása, a szervezet álláspontjának ismertetése a tömegkommunikációs eszközökben a bydgoszczi esettel kapcsolatban, az 1976–80 közötti ellenzéki tevékenységet végzőkkel szembeni eljárások végleges beszüntetése. A szakszervezet regionális vezetőségei átköltöztek a területükön lévő legfontosabb nagyüzemekbe, és Országos Sztrájkbizottság alakult Wajsa vezetésével. A tárgyalások 2. éig nem vezettek eredményre, akárcsak Jaruzelski és Wyszinski megbeszélései, valamint a korábban említett értelmiségi csoportok közvetítési kísérletei, így délelőtt lezajlott a négy órás figyelmeztető sztrájk, valamennyi, a Szolidaritás által a sztrájkfelhívásból ki nem kapcsolt üzem részvételével. A pártalapszervezeteknek a KB-hoz intézett határozatai túlnyomórészt szintén a Szolidaritás álláspontját támogatták. Bratkowski nyílt levében fordult a párttagokhoz, melyben beszélt az apparátus elszigetelődéséről a nemzettől és az egyszerű párttagoktól. A PB felhívása ellenére általános volt a párttagok részvétele a sztrájkban.

A KB március 29–30-i ülésén is megnyilvánult a munkás KB-tagok és az apparátus nagy részének ellentéte. Olszowski és Grabski, a két legnépszerűtlenebb vezető felajánlotta lemondását a PB-tagságról, erre azonban nem került sor. Az ülésen Rakowski, ellentétben azzal az álláspontjával, melyet a szakszervezettel folytatott tárgyalásokon képviselt, hevesen támadta a bydgoszczi ügyért felelős állami vezetőket. A lengyel pártvezetők a kettős nyomás alatt — egyfelől saját tagságuk, illetve a Szolidaritás, másfelől a Lengyelországban tartózkodó és határozott fellépést váró szovjet katonai vezetők —, inkább az előbbinek engedtek azzal, hogy állást foglaltak a konfliktus politikai megoldása mellett, és kitűzték a rendkívüli kongresszus időpontját is.

A beláthatatlan következményeket ígérő március 31-i sztrájk előestéjén a tárgyalófelek újra olyan kompromisszumot hoztak tető alá, amely elkerülhetővé tette a nyílt összecsapást. A bydgoszczi incidens megítélésében a szakszervezet álláspontja kerekedett felül, miként fontos lépésekkel jutott előbbre a paraszti Szolidaritás ügye is. A többi kérdésben a Szolidaritás szimbolikus sikereket ért el: a kormány általános kötelezettségeket vállalt a követelések teljesítésére.

Noha a bydgoszczi ügy kapcsán megrendült a Szolidaritás aktivistáinak bizalma a Jaruzelski-kormányban és saját vezetőségükben, illetve tanácsadóikban — az elért eredményeket helyi szinten többnyire elégtelennek tartották — a megállapodást mégis viszonylag nyugodt április követte. Bevezették a hűsjeget, ami csökkentette az ellátási anarchiát és a sorbanállást — igaz, hogy tovább romlott az ellátás más élelmiszerekből, hiszen a dolgozók már a sztrájkok következtében felemelt béreket kapták, de az árak emeléséről politikai konszenzus híján nem lehetett szó.

A párt alsó szerveiben, majd vajdasági szervezeteiben megkezdődtek az előkészületek a rendkívüli, IX. kongresszusra. Ezek egy részében a megerősödött horizontális szervezetek jelentős sikereket értek el, és hatással voltak a felső szintű pártfórumok munkájára is. Erősödött a párton belüli demokrácia. A paraszti Szolidaritás hivatalos beiktatása után néhány nappal, 1981. május 25-én azonban már szervezett formában jelentkeztek a párton belül a változásokat mereven ellenző erők is. Ekkor alakult meg a katowicei ún. pártfórum, mely deklarációjában annak a véleményének adott hangot, hogy „a pártban napról napra egyre inkább terjednek a liberális-burzsoá, trockista-cionista nézetek, a nacionalizmus, az agrarizmus, a klerikalizmus, az osztályszolidaritás, valamint a jobboldal által különösképpen ébren tartott szovjetellenes nézetek és hangulatok”. A pártfórum által elindított ellenoffenzíva idején született az SZKP KB nyílt levele a lengyel központi bizottsághoz. Ebben szó van a LEMP folyamatos hátrálásáról „az ellenforradalommal szemben”, a lengyel nép „forradalmi vívmányait fenyegető halálos veszedelemről”. Kaniát és Jaruzelskit személy szerint bírálta a levél, mert noha „egyétértettek velünk az összes felvetett kérdésben”, „valójában minden maradt a régiben”; és végül: „a testvéri, szocialista Lengyelországot nem hagyjuk el a bajban”.

Az ellenoffenzíva következő állomása a párt júniusi KB-ülése volt, ahol a válság politikai megoldását és a párt demokratizálását támogató erők elleni táma-

„Fejlődő szocializmust igen – torzulásokat nem!”

dást Grabski felszólalása koronázta meg: megtette a kérdést, hogy a KB továbbra is megadja-e a bizalmat a jelenlegi összetételű PB-nek, Kania vezetésével. A reformista irányzat élén ezúttal is Rakowski állt, aki az erő alkalmazását tragédiának tartotta volna, és sikerként értékelte, hogy 1980 augusztusa óta a konfliktus ellenére nem folyt lengyel vér – ellentétben 1956-tal és 1970-nel. A KB végső soron állást foglalt a Politikai Bizottság változatlan összetétele mellett. Mindazonáltal az ellenoffenzíva annyi sikert elkönyvelhetett, hogy a legfelső pártvezetés határozottabban fellépett a párt demokratizálásáért küzdő horizontális struktúrákkal szemben. A szovjet KB levelére való reakcióként a népszerűségi növelő Kania ugyancsak arra használta fel befolyását, hogy elérje jó néhány konzervatív pártvezető újraválasztását. Így a pártkongresszusra – noha teljesen megújult összetételű pártvezetőségekkel és küldöttségekkel zajlott le – mégsem következett be akkora fordulat, hogy az a centralista szervezeti elv fel számolásához vezetett volna.

A júliusi kongresszus előtti hetekben a pártapparátus legfőképpen a párton belüli folyamatokra koncentrált. A Szolidaritás vezetősége – a párton belüli reformista szárny támogatásának szándékától vezérelve – ugyancsak a konfliktusok csillapításában volt érdekelt. Így – annak ellenére, hogy az élelmezési helyzet tovább romlott, és a háború utáni időszak legrosszabb ellátási körülményei alakultak ki – ebben az időszakban nem voltak komolyabb demonstrációk. A Szolidaritás politikai aktivitásának középpontjában a készülő szakszervezeti- és cenzúratörvény, valamint – növekvő mértékben engedve a tömegnyomásnak – a munkásönigazgatás ügye állt. Ugyancsak ekkor fogalmazódott meg az élelmezés-ellátás szakszervezeti ellenőrzésének követelése. Az egyház aktivitását nem csökkentette lényegesen, hogy május elején merényletet követtek el a lengyel pápa ellen, majd a hónap végén meghalt a hazai egyház feje, az óriási tekintélynek örvendő Wyszyński. Várható, majd kinevezett utóda, Glemp Wyszyński politikáját igyekezett követni. Június végén a Szolidaritás országos lapjában, a félmillió példányszámú *Tygodnik Solidarność*-ban az egyház és a szakszervezet testvéri szálairól beszélt.

A LEMP IX., rendkívüli kongresszusát megelőző napokban vége lett a viszonylagos nyugalomnak, mert több esemény borzolta fel a társadalmi kedélyeket. Így újra őrizetbe vették a Független Lengyelország Konföderáció vezetőjét, Moczulskit, elbocsátották a Demokratikus Párt lapjának főszerkesztőjét. A kongresszuson elsőpró személyi változásokra került sor. A korábbi PB-ből csupán Kania, Jaruzelski, a reformok elkötelezett híve, Barcikowski gazdasági titkár, valamint nagyon kis szavazattöbbséggel Olszowski került a KB-be. Az elmentmondásosan megítélt Rakowski szintén alig került a KB-be, de a korábbiakhoz hasonlóan az előző négy politikussal ellentétben, a PB-be nem választották be. Noha a kongresszus eseményei nem voltak felülről manipulálva, és a párt minden eddigi kongresszusánál spontánabb volt, a felsőbb vezetésbe bekerült négy régi funkcionárius a későbbi események menetére döntő hatást gyakorolt, és a

kongresszusi szavak radikalizmusát nem követték a párton belüli mélyreható demokratikus intézményi változások. Az új összetételű KB összességében a Szolidaritással szemben offenzívabb irányvonalat követett. Szimbolikus jelentőségű volt, hogy Giereket és közvetlen munkatársait kizárták a pártból. Gazdasági téren a kongresszus elfogadta a Gazdasági Reformbizottság tervezetét, amely a magyar és jugoszláv reformokhoz hasonló horderejű változásokat irányzott elő. A mezőgazdaságot illetően állást foglaltak a tulajdonviszonyok szerint különböző szektorok azonos kezelése mellett.

A konferenciát követően a néhány hónapos viszonylagos nyugalom után felerősödött a konfliktus az offenzívabb irányvonalat követő párt és kormányzat, valamint a tömegek (vagy az alsóbb szintű funkcionáriusok) radikalizmusát kontrollálni egyre kevésbé képes Szolidaritás között. A következő hónapok új fejleménye volt, hogy e konfliktus kikerült az utcára, mert egyes területi szakszervezetek a feszültség levezetésének szándékával éhségmeneteket szerveztek.

Ugyancsak a növekvő radikalizmus nyilvánult meg a Szolidaritás két menetben, szeptember elején és végén megtartott kongresszusán. A régi eszközökben a szakszervezet tömegei már nem bíztak – egyrészt, mert nem hozták meg a várt eredményeket, másrészt, mert túl nagy volt az erőszakos konfrontáció veszélye. Ugyanakkor erősödött az a vélekedés, hogy a kormányzat túl gyenge, ezért a korábbi szándékokkal ellentétben a Szolidaritásnak részt kell vállalnia az ország irányításából és az ezzel járó felelősségből. Ez pedig az öngazgatási program előtérbe kerülését vonta maga után. A szakszervezeti vezetés mindemellett fékezni tudta a radikális szárny (például Rulewski) követelését a politikai rendszer demokratikus átalakítására, például helyhatósági és parlamenti választások kiírására. A szakszervezetben belüli önmérséklet, az „önkorlátozó forradalom” eddigi szabályainak további tiszteletben tartásának szöszölői voltak Wałęsa mellett a KKP tanácsadói: Kuroń, Geremek, Mazowiecki, Włocławski is. Eközben a tömegkommunikációs eszközökben lényegesen felerősödött a Szolidaritással szembeni propagandakampány, valamint az erő alkalmazásával való fenyegetés. A propaganda felfolkozott aktivitására reagált a püspöki kar is augusztus 13-án, amikor aláhúzták az eseményekben tanúsított önmegtartóztatást és a tömegek érettségét. Határozottan állást foglaltak amellett, hogy a tömegkommunikációs eszközöket tegyék hozzáférhetővé az új szakszervezetek és az egyház számára.

A Szolidaritás kongresszusa előtti küldöttválasztó gyűlések, valamint maga a kongresszus fokozta a szakszervezet verbális radikalizmusát, mert a jelöltek így igyekeztek megválasztásukat biztosítani. A szakszervezet kongresszusának első felvonását is ez jellemezte: a szavak radikalizmusa, ami azonban nem jelentette a határozatok hasonló élességét, egy kivétellel: a kongresszus üzenettel fordult a többi kelet-európai ország munkásaihoz, és szabad szakszervezetek megalakítására buzdította őket. Taktikailag mindenképpen elhibázottnak bizonyult ez a határozat, amit a korábban említett mérsékelt vezetők és tanácsadók elleneztek, de a kongresszuson uralkodó lelkesültséggel szemben nem tudtak hatéko-

nyan érvelni. A LEMP PB szeptember 16-i reakciója a Szolidaritás kongresszusa, valamint a szovjet pártvezetés ezt követő állásfoglalása már a rendkívüli állapot kihirdetésére való közvetlen előkészületek jegyében hangzott el. A Politikai Bizottság az ország létfontosságú érdekeinek veszélyeztetésével vádolta a Szolidaritást.

Az 1982-ben bevezetett gazdasági reform szempontjából lényeges kompromisszum született a dolgozói öngazgatásról, ami utat nyitott a szeptember 25-i, az állami vállalatokról és az öngazgatásról szóló törvények elfogadása előtt. A kompromisszumot az is elősegítette, hogy a hatóságok joggal várhatták: a radikális Szolidaritás-vezetők a kongresszus második szakaszában bírálni fogják ezért Wałęsát és a mérsékeltre ösztönző tanácsadókat. A kongresszuson valóban éles konfliktusokra került sor, Wałęsa a radikális támadások keresztútjába került. Ennek ellenére a küldöttek 55 százalékos szavazataránnyal megválasztották a tagság körében egyedülálló népszerűségnek örvendő gdański vezetőt a szervezet elnökévé.

A kongresszuson jelentették be a KOR feloszlátását, mivel már teljesítette a maga elé tűzött célt. Ugyancsak a kongresszuson fogadták el a Szolidaritás programját, ami a szervezet ideológiai credójának tekinthető, noha a napi politikai harcokban csak nagyon elvont szinten bizonyult tényleges ideológiai alap-

Hivatalnokok is támogatják a hajógyáriakat

nak. A program – elismerve a Szolidaritás ideológiai sokszínűségét – a szervezetet egyidejűleg szakszervezetnek és széles társadalmi tömegmozgalomként határozta meg. Általános értelemben a közvetlen, széles körű öngazgatáson alapuló demokrácia eszméjének a kifejtéséről volt szó a programban. A gazdasági programban a küldötteknek nem sikerült megegyezniük, így a dokumentum függeléke tartalmazta a kongresszuson egymással versengő két javaslatot. Az egyik, szociáldemokrata tradíciókat követő javaslat a Brus-iskolához tartozó közgazdász, a KKP-szakértője, Bugaj nevéhez fűződött. Ez a tervezet bizonyos székszisszel viseltetett a piaci mechanizmusok iránt, viszont nagyobb reményeket fűzött az öngazgatás következetes végigviteléhez. Javasolta a vállalati dolgozói küldöttekből álló parlamenti alsóház felállítását is, széles alkotmányos jogosítványokkal. A másik javaslat inkább liberális-kereszténydemokrata ihletésű volt és a szakértők részéről Kurowski, míg a munkásvezetők körül a kongresszuson az új Országos Bizottságba (Komisja Krajowa) a legtöbb szavazattal beválasztott földzi Palka állt mögötte. Kurowski radikálisabb volt a szabadpiaci viszonyokat illetően. Az árak kérdésében a két felfogás között az a lényegi különbség volt, hogy a bugaji irányzat a krónikus piaci hiányok közepette is a reform bevezetésének meggyorsításától tette függővé a hatósági áremeléseket, és ezt a kormánnyal való tárgyalásokon alkukérdésnek tekintette, míg Kurowski, a Szolidaritás szakszervezeti tartalma iránt kevesebb érzékenységgel, nem tekintette az áremelések feletti vitát elsődleges feladatnak.

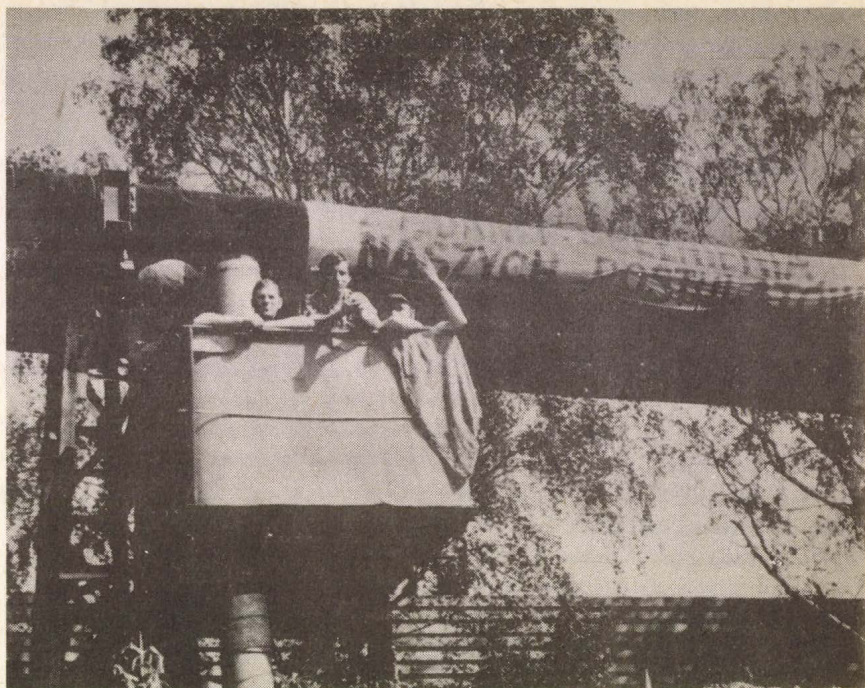
Noha a küldöttek többsége Kurowskit és Palkát támogatta (valamint a KOR filozófiájával szemben általában a nemzeti kérdést előtérbe helyező KPN-t és a másik, újonnan alakuló függetlenségi szervezetet), a kongresszus idején bejelentett cigaretta-áremelés mégis heves reakciót váltott ki, mert azt előzőleg nem egyeztetették a szakszervezetekkel.

1981 őszén a már említett függetlenségi klubon kívül más politikai formációk is alakultak. Így a Kuroń és Michnik által alakított Öngazgató Köztársaság Klubja, amely a befolyását gyorsan növelő függetlenségi szervezetek politikai alternatívája kívánt lenni. Lényegesen szélesebb volt a társadalmi bázisa az említett pártkezdeményeknél a nagyüzemek öngazgatási testületeit koordináló szervezetnek, a Hálózatnak. A Hálózat mintegy a két irányzat kompromisszumának volt tekinthető: magában hordozta a munkahelyi dolgozói tanácsok országos szintű politikai koordinációjának az ígérését, ugyanakkor programjában szintén a szabadpiaci elvek mellett voksolt. A tulajdonviszonyokat tekintve programja radikálisabb volt, mint az öngazgatási törvényben kifejeződő kompromisszum: a közüzemeket és a katonai üzemeket kivéve a vállalatok gazdái a dolgozói tanácsok lettek volna. Ezzel is összefüggésben az a mozgalom, amely 1981 őszén lépett fel egyes nagyüzemekben a pártszervezeteknek az üzemek területéről való eltávolításáért. Az üzemi pártszervezetekkel szembeni támadások egyszersmind reakciók voltak az országos szintű hivatalos propaganda éleződésére a Szolidaritással szemben. A Hálózat ugyanakkor előkészületeket tett

saját pártjának, a Lengyel Munkapártnak a létrehozására is. Az új-Znak szervezet vezetője, Zeblocki egy másik, az egyházhoz közel álló Munkapárt alapításán fáradozott. Mindezek a politikai szervezeti csírák kezdetleges stádiumban voltak a rendkívüli állapot bevezetésének az idején. A hivatalos szövetséges pártok, az Egyesült Néppárt és a Demokrata Párt nem mutattak az 1980–81-es időszakban jelentősen élénkülő és tartalmában megújuló tevékenységet – hagyományaik erősebbnek bizonyultak az új idők jelentette kihívásnál.

A LEMP-en belül erősödtek a Kaniával szembeni balos támadások, ezzel egyidőben sokasodtak a rendkívüli állapotra tett előkészületek. A szovjet vezetéssel főleg ez utóbbi ügyben kialakult szoros egyeztetés során mindinkább előtérbe került Jaruzelski, tekintélye erősödött. Mindezek miatt végül is sor került az első titkár lemondására, és helyére a miniszterelnököt választották meg. Ez egyben azt is jelentette, hogy az 1980 nyarán még a párt reformista szárnyán levő vezetők fokozatosan a centrum irányába tolódtak el, majd pedig a baloldal egyre több igényét elégítették ki. A párt balszárnyán rajzolódott ki a „Targowicának” nevezett csoport Olszowskival, a varsói első titkár Kociolekkal és Grabskival, akikhez szorosan kapcsolódott az 1981. március 6-án alapított Grunwald-szervezet, amely programjában a hatvanas évek partizáncsoportjára emlékeztetett, és a párton belüli reformista irányzatokat cionizmussal vádolta, miként az ötvenes évek sztálinista politikájáért is a pártvezetés zsidó származású tagjait tette felelőssé. A csoport diszponál a *Rzeczywistość* című országos napilap felett is. Ezzel szemben a párt radikális demokratizálását igénylő erők a kongresszus után már nem képviseltek jelentős erőt. Vezető személyiségeiket – így a horizontális szervezetek vezetőjét, Iwanowot, az Újságíró Szövetség elnökét, Bratkowskit – kizárták a pártból, és a spontán módon megválasztott országos vezető testületekben sem volt számottevő a képviselőtük.

Az üzemi kollektívák elégedetlensége októberben drámaian fokozódott, a Szolidaritás vezetőségének tevékenysége ekkor túlnyomórészt a feltörő sztrájkok, utcai megmozdulások lecsendesítésében állt. Ugyanakkor a társadalom jelentős része – például a tömegmozgalom közösségi pátozását át nem élt, viszont a katasztrofális ellátási helyzet által kiszolgáltatott helyzetbe került nyugdíjasok – belefáradt a megoldatlan konfliktusok szüntelen áradatába. A kritikus helyzetben a Szolidaritáson belül a radikális taktikát sürgető erők a kongresszuson is, majd utána is előtérbe kerültek, ami a mérsékeltebb irányzatok híveit, köztük Wałęsát is a kormányzattal szembeni erőteljesebb fellépésre készítette. Radikalizálódtak a követelések is: a korábbi, megoldatlan igények mellé a szét hulló gazdaságra való tekintettel egy kormány felett álló gazdasági szerv – Társadalmi Népgazdasági Tanács – megalakításának, valamint a helyhatóságok választások kiűrésének a követelése társult. A követelések alátámasztására és az elégedetlenség analizálásának érdekében a Szolidaritás egyórás figyelmeztető sztrájkot szervezett október 28-án. Ennek eredményeit mindkét fél egyfajta közvélemény-kutatásként kezelte. A részvételtől ellentmondóak az információk, de a

Sztrájkörség

kormány 40 százalékos adata csökkenő társadalmi elkötelezettséget látszott igazolni a Szolidaritás tevékenysége mellett.

Jaruzelski október végén a Nemzeti Megegyezés Tanácsának megalakítására tett javaslatot, melynek jogkörét azonban nem tisztázta, s melyben a Szolidaritás és az egyház tényleges tömegbefolyásukhoz képest aránytalanul kis képviselőkhöz jutottak volna a szövetséges pártok, a népfront és a régi, ágazati szakszervezetek mellett. Ugyanekkor a Szolidaritás országos vezetősége minden korábbinál határozottabb felhívásban ítélte el az elharapódzó vadsztrájkokat, utcai demonstrációkat. November 4-én sor került az ország három legtekintélyesebb vezetőjének, Jaruzelskinek, Glempnek és Wałęsának a találkozójára. Noha a Szolidaritás vezetőségén belül éles támadások érték Wałęsát azért, mert elvállalt egy olyan találkozót, melynek még a témáit sem egyeztetették előre, a szakszervezet az elkövetkező hetekben újra igyekezett elkerülni a sztrájkokat, amelyek inkább a felsőoktatási intézményekben törtek ekkor felszínre. A találkozó azonban a kialakult helyzetben már nem lehetett konkrét eredménye, célja inkább annak demonstrálása volt, hogy a kormány még mindig igyekszik megteremteni a társadalmi közmegegyezés platformját.

November végén Jaruzelski a KB ülésén bejelentette egy rendkívüli állapotról szóló, nyilvánosságra nem hozott törvénytervezet benyújtását a Szejmben. Ugyancsak novemberben sor került úgynevezett katonai operációs csoportok kiküldésére a kisebb településekre, majd a nagyvárosokba. December 2-án pedig a Tűzoltótszti Főiskola sztrájkoló diákjait rendőrségi kommandó távolította el, és elfoglalták az épületet. Varsóban válságos helyzet alakult ki. Wałęsa országos sztrájkkészséget rendelt el. A Szolidaritás morális tartásának lazulását tükrözte az országos vezetőség és a regionális vezetők radomi, december 3-i találkozója. Az elmúlt hónapok eredménytelen politikai csatározásaiban, radikalizmusuknak szüntelen, önmagukra erőltetett fékezésében talajukat veszített, koncepciójukban elbizonytalanodott aktivisták egyfelől igyekeztek egymáson túltenni a szavak radikalizmusában — a szervezet feletti kontroll elvesztésétől félt Wałęsa ezúttal először szintén radikális kijelentéseket tett, „a konfrontáció elkerülhetetlenségéről” beszélt —, másfelől hiányzott a konkrét helyzet beható, tárgyyszerű elemzése és az ebből fakadó aktuális teendők konkretizálása. Ugyanez jellemezte a szakszervezet vezetőségének utolsó ülését, az Országos Bizottság december 11–12-i gdański tanácskozását. Ennek gyakorlati jelentősége már semmiképpen nem lehetett: az ülést követő éjszaka megindult a rendkívüli állapot gépezete, amelynek egyik első aktusaként a Szolidaritás néhány ezer aktivistáját — köztük a Gdańskban lévő országos vezetők többségét —, valamint sok száz értelmiségit internáltak a katonai hatóságok.

Ezzel lezárult a háború utáni lengyel politikatörténet egy fontos szakasza. Kudarcba fulladt a lengyel társadalmi viszonyok „önkorlátozó forradalom” útján való pluralizálásának kísérlete. A politikai folyamatok kibillentek abból a mozgási keretből, amelyeket a jaltai status quo a lengyel társadalom számára hagyott. A nemzetközi erőviszonyok — mindenekelőtt a kelet-európai szocialista országok gazdasági helyzete — alakulása miatt a Szovjetunió a többszöri előkészület után sem avatkozott be közvetlenül a válságba. A lengyel katonai megoldás viszont nagy jelentőségű a lengyel társadalom- és politikatörténet további alakulása szempontjából: azok a reformlépések, melyek a Szolidaritás működésének időszakában a párt konzervatív erői és a szovjet vezetők értékelése szerint meghátrálásnak bizonyultak volna, a későbbiekben ebből a szempontból megvalósíthatóbbakká váltak, ugyanakkor a munkástiltakozások emléke ösztönzőleg is hat megvalósításukra. A hatékony társadalmi ellenőrzés hiánya viszont több lehetőséget nyújt a reformtervek végrehajtásának megakadályozására.

A „szocialista pluralizmus” programja 1982 után

A rendkívüli állapot (szó szerinti fordításban hadiállapot, stan wojenny, elentétben a rendkívüli állapottal, stan wyjątkowy) bevezetése a minél nagyobb meglepetésen, pszichológiai sokkhatáson alapult. Noha a korábbi hónapokban

a legfelső politikai vezetők szüntelenül az ellenforradalmi veszéllyel szembeni „végső eszközök” alkalmazásának lehetőségéről beszéltek, a Szejm megkerülése ez ügyben mégis valószínűtlennek tűnt a társadalom szemében. A Szolidaritás vezető köreiből pedig éppenséggel olyan magabiztosság uralkodott, hogy a gdański tanácskozáson az ország különböző helyein észlelt katonai és belbiztonsági mozdulatokról szóló jelentéseket sem vették komolyan: ebben a körben az óvatosság a félelem jelének bizonyult volna.

A rendkívüli állapot másik alapelve a kezdeti időszakban a lehető legnagyobb erőösszevonás, valamint a lehető legteljesebb információzárlat volt. Az akció minden várakozást felülmúlóan sikeres volt, amihez hozzájárult, hogy a Szolidaritás hatalmas szervezete csaknem teljes egészében a hivatalos kommunikációs eszközökre – telefon, telex, sajtó, illetve közvetlen kapcsolat – épült. Ezek kiiktatásával gyakorlatilag megszűnt a regionális szervek közötti kapcsolat. A rendkívüli állapot első napjaiban sok ezer szakszervezeti funkcionáriust, illetve ellenzéki tevékenységben elkötelezett értelmiségit tartóztattak le, internáltak.

Ma még nehéz objektív képet kapni arról, az üzemek mekkora hányadában sztrájkoltak közvetlenül december 13-a, a hadiállapot bevezetésének napja után. (A rendkívüli állapot gépezete 12-én, szombaton a késő esti órákban lépett működésbe.) Kezdetben gyakorlatilag az összes nagyüzemben sztrájkoltak a munkások, a legtöbb helyen az üzemekben barrikádokat építettek. A teljes hírzárlat pszichológiai nyomása alatt és a gyárakat körülfáró belügyi és katonai erők vezetőivel folytatott alkudozások során a gyárak egy részében felhagytak a sztrájkokkal. A nagyüzemek egy másik részét a belügyi erők megrohmozták, míg a honvédség egységei a második vonalban asszisztáltak, illetve az erődemonstráció feladatát látták el.

Az ország irányítását átvevő Nemzetmentés Katonai Tanácsa (WRON) betiltotta az összes politikai és társadalmi szervezet működését. A katonai kormányzatban az egyenruhás vezetőkön kívül fontos szerepet kapott a huzamosabb ideje a konfrontációt sürgető Olszowski, illetve Jaruzelski legfőbb bizalmasa társadalompolitikai ügyekben, a rendkívüli állapot legfőbb politikai végrehajtója, Rakowski miniszterelnök-helyettes. A WRON nagy súlyt helyezett arra, hogy a Szolidaritás teljes kapitulációját a lehető legkisebb véráldozatokkal ériék el: mivel az előző tizenhat hónap egyik kiemelkedő jellemzője volt a folyamatok vértelen jellege, propagandaszempontról nem volt mellékes, hogyan alakul a katonai–rendőri akció mérlege ebből a szempontból. A legnagyobb emberáldozatra a katowicei Wujek szénbányánál történt összeütközésnél került sor, ahol hét bányász halt meg a bánya megrohmozásánál. Az országos sztrájkhullám felszámolása a konfliktus méreteihez képest nem járt nagy emberáldozattal, körülbelül huszan haltak meg.

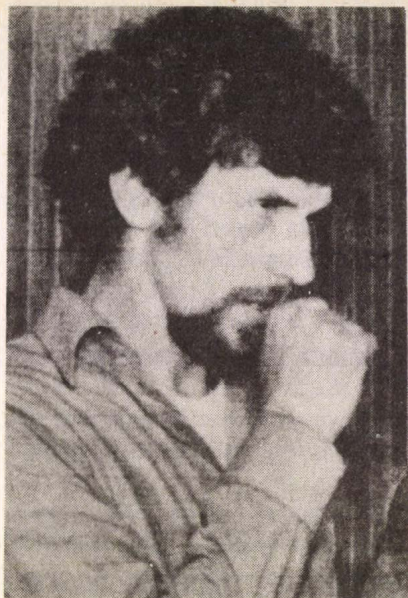
December végére, január elejére gyakorlatilag megtört a sztrájkmozgalom. A Szolidaritás vezetőinek többsége internálva volt. Wafését speciális helyen külön

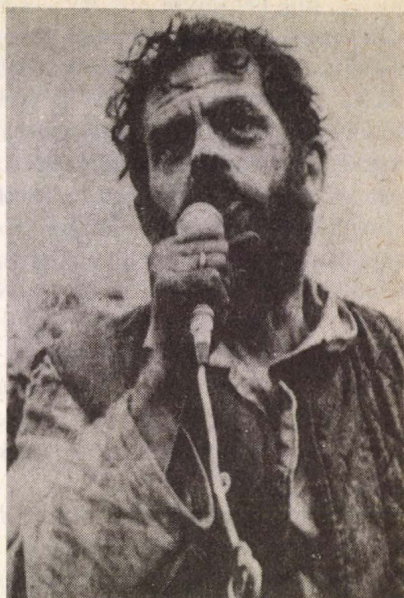
Kania és Brezsnyev

Jaruzelski és a pápa

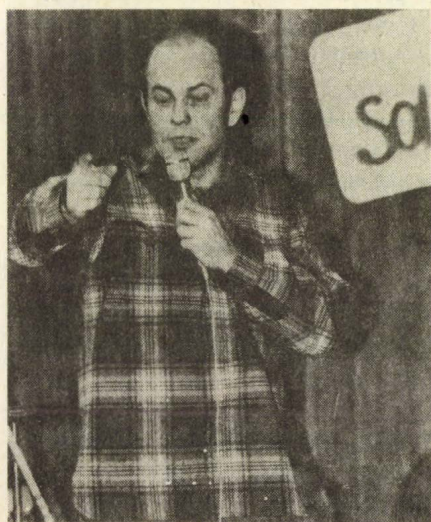
Bogdan Lis

Andrzej Gwiazda

Anna Walentynowi

Jacek Kuron

őrizték, míg néhány vezető, így a varsói régió elnöke, Bujak és a wroclawi regionális vezető, Frasnikiuk elmenekült, és illegálisba vonult. A Szolidaritás megpróbálta újjászervezni szervezetét az illegális körülményei között. A megmenekült regionális vezetőségek ideiglenes országos bizottságot is létrehoztak. A Szolidaritás illegális struktúrái azonban létezésük egész időszakában a helyzetre reagáló adekvát és a társadalom számára is vonzó program hiányával küszködtek: az olyan évfordulókon, amelyek a Szolidaritás szempontjából különös szimbólumot jelentenek – május 1-jén, május 3-án (a nemesi lengyel köztársaság akkori kiemelkedően demokratikusnak számító alkotmánya keletkezésének évfordulóján), augusztus 31-én (az 1980-as társadalmi szerződések aláírásának napján) és december 13-án – a társadalom széles rétegei mutatták ki rokonszenvüket az illegálisba kényszerült szakszervezettel utcai tüntetéseken vagy miséken, de ehhez képest kevesen vállalták az illegális tevékenység személyes kockázatát. Az adekvát társadalmi program hiányát elmélyítette, hogy a Szolidaritás vezető tanácsadóit kivétel nélkül internálták, s elvágták ezzel a munkásvezetőkötől.

A katonai kormányzat a represszív lépések rendkívül sikeres lebonyolítása mellett társadalmi programjában az 1956 utáni magyar pártpolitika sikeréből kívánt meríteni: noha a politikai vezetésben nem volt teljes egyetértés ezzel kapcsolatban, döntő pozíciókra tett szert a Jaruzelski nevével fémjelzett felfogás, amely az „aki nincs ellenünk, az velünk van” filozófiájára épített. Kezdetől fogva deklarálták a társadalmi szerződések melletti elkötelezettséget, valamint különösen a gazdasági reformok folytatásának szükségességét. Fokozatosan reaktiválták a Szolidaritáshoz nem kötődő társadalmi szervezeteket és a szakszervezetek viszonylag kevésbé szigorú személyi tisztogatása után az országos folyóiratokat. (A LEMP-et és a szövetséges pártokat a rendkívüli állapotot elrendelő dekrétum ellenére nem helyezték törvényen kívül, noha szerepük inkább marginális volt a kezdeti időszakban.) A rendkívüli állapot rendelkezései csak részben helyezték hatályon kívül a reformról intézkedő törvényeket; a módosulások legfontosabbika a dolgozói öngazgatás szervei működésének felfüggesztése volt. A sok független szakembert is tömörítő Gazdasági Konzultatív Tanács is működési szabadságot élvezett, és bírálhatta az egyes kormányzati lépéseket a gazdaság területén.

1981 decemberében létrehozták a rendkívüli állapothoz igazodó népfront-jellegű szervezeteket, a Nemzetmentés Állampolgári Bizottságait. Ezek azonban társadalmi érdeklődés híján elhaltak. Ám 1982 decemberében már olyan szervezetet is sikerült kreálnia a vezetésnek, amely a következő években a kormányzattal szemben bizonyos önállóságot élvezett, és bizonyos kérdésekben, így a gazdasági reform továbbvitelével kapcsolatban, progresszív irányvonalat tudott érvényesíteni. A Nemzeti Megújulás Hazafias Mozgalma (PRON) sem tudta azonban igazán áttörni a társadalom bizalmatlanságának falait. Kezdetben erősebben, később gyengébben bojkottálták is a népfrontszervezeteket

az értelmiség széles rétegei. A bojkott nem csupán a PRON-t, de művészek esetében a tömegkommunikációs eszközöket, társadalomtudósok széles körénél a kormányzati munkát, illetve az olyan nyilvános fellépést is érintette, ami a hivatalos politika melletti kiállásként volt értékelhető. A kormányzat elszigeteltsége így erős volt amellet, hogy a Szolidaritás megbénítását, majd felszámolását (hivatalosan 1982-ben tiltották be a szervezetet) sikeresen végezték el.

Az 1981 decemberét követő eseményekben a kormány csak minimális támogatással számolhatott, de a Szolidaritás hitele is erősen megcsappant. A rendkívüli állapot bevezetését követő első drámai hónapokban még tovább nőtt az egyház tekintélye. Az emberek a pszichológiai nyomás súlya alatt fokozottan keresték a „legtékintélyesebb lengyel intézmény” támogatását. Az egyház elítélte a rendkívüli állapot bevezetését, de egyszersmind a lakosság lecsendesítésén, a polgárháborús helyzet elkerülésén is fáradozott. Az a helyzet állt elő, hogy sem a lakosság, sem a kormány nem nélkülözhetette az egyház működését. Az egyházi hierarchia emellett az internáltak helyzetének javításán, majd kiengedésük kieszközlésén, amnesztia meghirdetésén fáradozott. Erős nemzetközi kapcsolata is segítette céljai megvalósításában. Emellett az egyház – noha hangoztatta, hogy távol tartja magát a közvetlen politizálástól – szemet hunyt afelett, hogy az 1981 utáni utcai demonstrációk kiinduló pontjai általában templomok voltak, és sok, ellenzékiek által szervezett szeminárium, előadás színhelye is templom volt. A Szolidaritás lapjainak megszüntével fokozódott a katolikus lapok, különösen a Znak-csoport ellenőrzése alatt álló *Tygodnik Powszechny*nek és *Więź* politikai jelentősége.

Az egyház tekintélyének növekedését saját szervezeti rendszerének erősítésére és az egyházi kegyhelyek fokozódó kiépítésére is felhasználta. 1981. december 13-a után tekintélyes, korábban a Szolidaritáshoz közel álló katolikus értelmiségiekből álló Társadalompolitikai Tanács alakult a püspöki kar mellett. Ez később Konzultatív Tanácsá alakult, vezetője Stomma professzor lett. Így az egyház bővítette a társadalompolitikai kérdésekben intellektuális potenciálját, még felkészültebben hallatta szavát a fontos politikai kérdésekben.

A lengyel vezetésnek a belső elszigeteltség mellett a külsővel is szembe kellett nézniük. A rendkívüli állapotra Nyugaton az amerikai kormányzat reagált élesebben, míg az európai kormányok, különösen pedig a szociáldemokrata pártok kevésbé elítélően. Bizonyos megkönnyebbülés fogadta azt a tényt, hogy nem került sor külső fegyveres beavatkozásra, valamint, hogy a konfliktus nem eszkalálódott oly módon, hogy az kihatással legyen az európai politikai status quóra. Ennek megfelelően a nyugati gazdasági szankciók is enyhék voltak; a leglényegesebb szankció az volt, hogy az USA bojkottálta Lengyelország felvételét az IMF-be és a Világbankba.

A lengyel kormány megpróbálta a szankciók ügyét a maga javára fordítani, és propagandájában azt állította, hogy azok nagy gazdasági károkat okoztak az országnak, és jelentős részben felelősek a súlyos helyzetért, a reform korláto-

zott megvalósításáért. Ugyanakkor politikai vita is kialakult a kormány és az illegális Szolidaritás között; ez utóbbi tagjai és Wałęsa a nyugati partnereket arra ösztönözték, hogy gazdasági támogatásukért cserébe követeljék a szabadságjogok, mindenekelőtt a szakszervezeti jogok visszaállítását.

A szocialista országok részéről Lengyelország csak korlátozott gazdasági segítséget kaphatott: részben ezek saját gazdasági gondjai, részben a lengyel gazdaság mérete nem tették lehetővé a hathatós támogatást. A Szovjetunió hosszabb időn át megengedte Lengyelországnak a negatív külkereskedelmi szaldó kialakulását és az alacsony kamatú adósság felhalmozását. A többi ország egyfelől szimbolikus összegű segílyt juttatott Lengyelországnak, másfelől viszont éberén őrködött a folyó külkereskedelmi mérleg egyensúlyának fenntartásán.

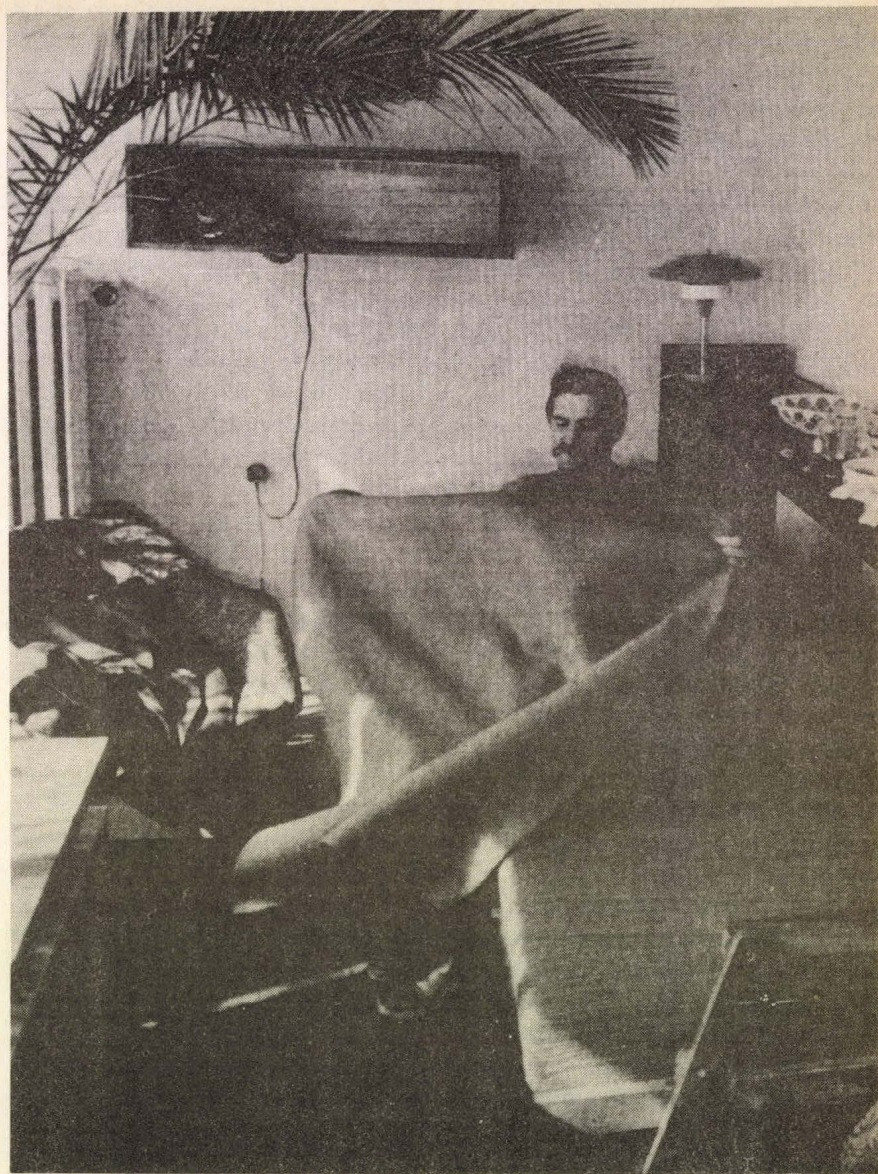
A belső és külső elszigeteltség és a rendkívül rossz gazdasági helyzet is további reformokra, illetve politikai liberalizálásra készítette a lengyel vezetést. A sajátnyilvánosság igen kiterjedt volt már 1982-ben is. Különösen a gazdasági reform, de egyes, nem politikaérzékeny társadalmi kérdések is szabad vita tárgyai voltak. Az Egyesült Parasztpárttal kapcsolatban a LEMP igyekezett demonstrálni a koalíciós jelleget, és alkotmányos garanciát kapott a magánparaszti gazdálkodás. A parasztpolitika már csak a nehéz gazdasági helyzetre való tekintettel is liberális volt, noha nem került sor a magángazdaság felhalmozási törekvéseit gátló állami felvásárló- és termelőeszköz-monopolszervezetek leépítésére.

A vezetés ösztönözte a szakszervezeti mozgalom olyan újjászervezését, hogy az új érdekképviselői szervek gazdasági, a kompetenciájukba közvetlenül tartozó kérdésekben önállóak legyenek, azonban ez ne váljék a Szolidaritáshoz hasonló politikai önállósodássá. 1982 végén már elindult a szakszervezetek szervezése; a Szolidaritás viszont bojkottra szólított fel velük szemben. A szakszervezetekben a részvételi arány fontos politikai kérdéssé vált, és a helyi kormányzati szervek, vállalati vezetőségek különböző kedvezmények nyújtásával igyekeztek vonzóvá tenni a szakszervezethez tartozást.

A következő lépésben szakmai-ágazati szakszervezeti struktúrákat szerveztek, majd 1984 novemberében megalakult a szakszervezetek országos egyeztető testülete. Az ágazati szervezetek azóta is viszonylag széles körű önállósággal rendelkeznek.

A rendkívüli állapot ideje alatt a párt az országos politika szintjén háttérbe szorult, míg az üzemekben népszerűsége és szervezettsége is csökkent. A gazdasági reform körülményeihez való alkalmazkodás is nehézségeket okozott. A taglétszám továbbra is esett, az 1979-es 3,1 millióról 1983-ra 2,2 millióra. A csökkenő létszámon belül is kisebb lett a munkások részaránya, 45,9 százalékról 39,4 százalékra süllyedt.

A rendkívüli állapot politikai sikere lehetővé tette a kormányzaton és a párton belüli centrumnak, hogy mindkét radikális szárny befolyását fokozatosan csökkentse. A régi konzervatív vezetők, Olszowski, Kociolek és a katowicei első

Walesa a sztrájbizottság épületében. 1980.

titkár, Żabinski kikerültek a vezetésből, de ugyanez történt a gdański reformista első titkárral, Fiszbachhal, a szintén gdański PB-tag Łabęckivel, valamint Kubiakkal. Feloszlatták a konzervatív katowicei fórumot, valamint a reformista krakkói párt-vitaklubot is. Nem választották PB-tagga Rakowskit, sőt a konszolidáció előrehaladtával 1985-ben miniszterelnök-helyettesi pozícióját is elvesztette.

A rendkívüli állapot első éveiben a párt- és az állami vezetésen belül a legfontosabb pozíciók nagy részét katonatisztek töltötték be. Ez a tendencia az utóbbi időben gyengült. 1983-ig a párt káderhatásköri illetékessége nem pártfunkciók esetében megszűnt, de később fokozatosan helyreállt. A párt felső vezetésének hagyományos hatásköre 1983 után egyéb területeken is egyre erőteljesebben érvényesült.

A rendkívüli állapot 1983. július 22-i megszüntetése előtt került sor a lengyel pápa második látogatására szülőföldjén. Ezt a kölcsönös érdekek sikeres megtalálása tette lehetővé: az egyház a látogatástól saját tekintélyének további megerősítését várta, míg a kormányzat ezzel is a konszolidáció előrehaladását igyekezett demonstrálni, és ezzel a bátor gesztussal is nemzetközi elszigeteltsége csökkentésére törekedett. Az esemény óriási tömegeket mozgatót meg. Az egyház és a rendfenntartó erők közös erőfeszítése eredményeképpen nem került sor élesebb konfliktusokra. A pápa beszédei is ezt célozták, noha politikai és erkölcsi tartalmú üzenete hitet tett az 1980-as megállapodások szellemé mellett. Katowicében név szerint is kitért a Szolidaritásra, aláhúzva a szakszervezeti mozgalom békés jellegét, a katolikus hittel való szoros kapcsolatát és a munka méltóságának előtérbe állítását.

1984-ben részleges, majd 1986-ban teljes amnesztiára került sor. Ekkor már a vezetés joggal bízott abban, hogy a szabadon engedett Szolidaritás-vezetők és -szakértők nem lesznek képesek komoly hatást gyakorolni a napi politika menetére.

1984 októberében a Szolidaritás mellett erősen elkötelezett egyik pap, a radikalizmusáról ismert Popieluszko politikai gyilkosság áldozata lett: gépkocsiját három állambiztonsági funkcionárius eltérítette, majd a papot megölte. Az ügy ügy tudódott ki, hogy Popieluszko sofőrje megmenekült, és az ezt követő nyomozás tisztázta az eset körülményeit. A nyilvánosság bevonásával megtartott tárgyaláson az elkövetőket és egy felettesüket elítélték. A kormányzat a társadalmi megegyezés elleni provokációnak nyilvánította az esetet. A pap temetésén sok százezres tömeg vett részt. Glomp gyászbeszédét a tömegkommunikációs eszközök is közvetítették. A temetésen megjelent és beszédet mondott az 1982 vége óta már szabadlábban lévő Wałęsa is. Az eset azonban nem fordította vissza a politikai konszolidáció menetét.

Az 1984-es, majd 1986-os amnesztiarendelet után oldódott az ország nemzetközi elszigeteltsége is. A szankciókat feloldották és Lengyelország beléphetett a korábban említett két nemzetközi pénzügyi szervezetbe. A gazdasági ne-

hézségek azonban csak szerény mértékben enyhültek: a reform — megfosztva társadalmi támogatásától, illetve a központi irányító apparátusra nehezedő társadalmi nyomástól és ellenőrzéstől — csupán félig, kompromisszumosan valósulhatott meg. A szankciók feloldása pedig nem jelentette a nemzetközi pénzügyi világ bizalmának visszaszerzését: Lengyelország adósságai továbbra is súlyosak. Ezért is került napirendre a reform második szakaszának meghirdetése, amit a párt 1986 júniusában megtartott X. kongresszusa is támogatott, és amely mellett a sajtó nyilvánossága is erőteljesen érvel.

Összefoglalás

A lengyel politikatörténet elmúlt negyvennégy évének alakulását a második világháború utáni nemzetközi erőviszonyok és a lengyel nép hagyományai, aspirációi együttesen határozták meg. Az ország geopolitikai helyzetéhez igazodó, ugyanakkor hosszú távon működőképes politikai berendezkedés, mechanizmus kialakítása 1987-ben ugyanolyan aktuális és megoldatlan problémának látszik, mint 1944-ben. A lehetséges válaszok készlete is hasonló, noha ezek intézményes elrendeződése ma különbözik a háború utánitól: a hatalom és a társadalom konfliktusos együttélésének történetében kölcsönösen jelen vannak a tanulás elemei is. A társadalom struktúrája, ideológiai arculata megváltozott az elmúlt negyven évben, míg a hatalom berkeiben az 1980–81-es konfliktus után a korábbinál nagyobb a reformhajlandóság. Erre a nemzetközi feltételek a tanulmány írásának időszakában kedvezni látszanak. Az összképet az teszi borúsabbá, hogy minderre a lengyel gazdaságnak a reformok sorozatos elmulasztása miatt kialakult akut válságában kerül sor, amikor az ország egyre ijesztőbb lépéshátrányban van a nemzetközi folyamatok mögött.

Irodalom

- Alton, T. P.: *Polish Postwar Economy*. New York, 1955.
- Ash, T. G.: *The Polish Revolution. Solidarity, 1980–1982*. London, 1983.
- Bethell, N.: *Gomulka. His Poland and his Communism*. London, 1969.
- Bingen, D. (szerk.): *Polen, 1980–1984. Dauerkrise oder Stabilisierung? Strukturen und Ereignissen in Politik, Gesellschaft und Wirtschaft*. Köln, 1985.
- Blit, L.: *The Eastern Pretender, Boleslaw Piasecki: His Life and his Times*. London, 1965.
- Bobrowski, Cz.: *Pamiętnik z lat 1945–1948. W tandemie PPR–PPS*. In.: *Polityka*, 1983.
- Bobrowski, Cz.: *Pamiętnik z lat 1945–1948. To nie był konflikt osobisty*. In.: *Polityka*, 1983.

- Bromke, A.: Poland under Gierek: A New Political Style. *Problems of Communism*, 1972. szeptember-október.
- Brzezinski, Z. K.: *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*. 1961.
- Dobieszewski, A.—Gołębiowski, J. W. (szerk.): *PZPR (1948–1978)*. Varsó, 1978.
- Domány A.: *Aki lengyel, katolikus?* Budapest, 1987.
- Dremnowski, J.: The CUP Trial. In.: *Soviet Studies*, 1979. 1. sz.
- Dziewanowski, M. K.: *The Communist Party of Poland*. Cambridge, Massachusetts, 1959 és New York, 1977.
- Hiscocks, R.: *Poland. Bridge for the Abyss?* London, 1963.
- Holzer, J.: *Solidarność. 1980–81*. Párizs, 1984.
- Jagiello, J.: *O polską drogę do socjalizmu*. Varsó, 1983.
- Jaruzelski W.: *A szocialista megújulásért*. Budapest, 1985.
- Jezierski, A.—Petz, B.: *Historia gospodarcza Polski Ludowej, 1944–1975*.
- Kersten, K.: *Narodziny systemu władzy. Polska, 1943–1948*. Párizs, 1986.
- Kloc, K.: *Historia samorządu robotniczego w PRL (1944–1980)*. Varsó, 1984.
- Kowalik, T.: *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948*. Varsó, 1980.
- Kolos M.: *Lengyelország politikai és gazdasági fejlődésének néhány jellemző vonása az 1970-es években*. Budapest, 1978.
- Kuklinski, R. J.: *Wojna z narodem*. Párizs, 1987.
- Lamentowicz, W.: *Die Legitimation der politischen Herrschaft in Polen seit 1944*. Köln, 1986.
- Lewis, F.: *The Polish Volcano. A Case History of Hope*. London, 1959.
- Micewski, A.: *Współrzędzić czy nie kłamać? Pax i Znak w Polsce, 1945–1976*. Párizs, 1978.
- Michnik, A.: *Kościół, Lewice, Dialog*. Párizs, 1977.
- Mikolajczyk, S.: *The Rape of Poland*. New York, 1948.
- Miłosz, Cz.: *The Captive Mind*. New York, 1947.
- Raina, P.: *Gomułka. Politische Biographie*. Köln, 1970.
- Raina, P.: *Poland, 1981. Towards social renewal*. London, 1985.
- Raina, P.: *Political opposition in Poland. 1954–1977*. London, 1978.
- Rakowski, M.: *Od sierpnia do grudnia*. Varsó, 1983.
- Rakowski, M.: *Rzeczpospolita u progu lat osiemdziesiątych*. Varsó,
- Rakowski, M.: *Trudny dialog*. Varsó, 1983.
- Rechnowicz, H.: *Bolesław Bierut*. Varsó, 1974.
- Schaff, A.: *Polen heute*. Wien—München—Zürich, 1984.
- Syzdek, B.: *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944–1948*. Varsó, 1984.
- Taras, R.: *Ideology in a Socialist State. Poland, 1956–1983*. Cambridge, 1984.
- Toranska, T.: *Oni*. London, 1985.
- W walce o utrwalenie władzy ludowej w Polsce 1944–1947*. Varsó, 1967.
- Woodall, J.: *Policy and Politics in Contemporary Poland*. London, 1982.

KGST ÉS VILÁGPIAC A kiszorulási folyamat tényei és tanulságai

A szocialista gazdaság közel négy évtizedes fejlődésében az iparnak mindvégig kitüntetett szerep jutott. Jó két évtizeden keresztül rá hárult a gazdasági struktúra átalakításának, a modern termelőbázis létrehozatalának fő feladata, és az ipar bizonyult a nemzeti jövedelemnövelés motorjának, sőt az életszínvonal-emelkedés hajtóerejének is. A hatvanas évek végétől az ipar jelentősége túllépett a belső fejlődés keretein és gondolati-stratégiai körén. Valamennyi szocialista ország számára nyilvánvalóvá vált, hogy a nemzetközi együttműködésben jelentős és mással nem helyettesíthető növekedési tartalékok rejlenek. Az iparnak a fokozott részvétele a nemzetközi munkamegosztásban egyrészt a bevonható erőforrások (nyersanyagok, féltermékek, alkatrészek, gépek, de műszaki-tudományos ismeretek is), másrészt a megszerezhető nagyobb piac (gazdaságos sorozatnagyság elérése, elsősorban a kisebb belső piacú országok esetében) oldaláról kapott gazdaságpolitikai alátámasztást. A hetvenes évek végétől az iparral szembeni elvárások újabb fejezete követhető nyomon: a kiéleződő külgazdasági egyensúlyi problémák mindenütt előtérbe állították az ipari, ezen belül a feldolgozóipari, sőt az utóbbin belül a modern ismereteket hordozó, jelentős piacra építő gépipari kivitel a nem-rubelelszámolású, tehát konvertibilis viszonylatokba. Ezt az alapvető célt – belgazdasági helyzetétől, adósságproblémáinak méreteitől, gazdaságának általános fejlettségi színvonalától függetlenül – valamennyi kis európai KGST-ország megfogalmazta, és az olajárak csökkenésének időszakában a szovjet külgazdaságpolitikában is egyértelművé vált e törekvés fontossága.

Az ipar e történelmi elvárásoknak különbözőképpen volt képes megfelelni. Tagadhatatlanul központi szerepet játszott a gazdasági szerkezet átalakításában, a gyors növekedésben, a „fejlett iparinak” nevezett szocialista gazdaság kialakításában. Köztudott ugyanakkor, hogy ez a vezető szerep számos ellentmondáson keresztül érvényesült, amelyek nem egy európai KGST-országban idéztek elő súlyos gazdasági-társadalmi válságot az ötvenes évek derekán. Az ipar és a mezőgazdaság (valamint az akkor még viszonylag megfelelő, mert évtizedek alatt felhalmozott hozományként örökölt infrastruktúra) közötti átrendeződés – ami nyilvánvalóan nemcsak a növekedési ütemkülönbségekben és az ipar növekvő, a mezőgazdaság csökkenő hányadában jutott kifejezésre, hanem mindelelőtt a beruházási eszközök iparcentrikus áramoltatásában és az ipar egyér-

telmű preferálásában, a mezőgazdasági értéktöbblet döntő vagy teljes hányadának ipari elszámításában — mondhatni törvényszerűen vezetett az ismert feszültségekhez. Jóval kevesebb, legalábbis felszínre törő, társadalmi-politikai arculatot öltő konfliktus forrása volt az elmúlt időszakban az iparon belüli átrendeződés, nevezetesen a kitermelő- és alapanyagipar túlsúlya a feldolgozóipari ágazatok rovására. Vagyis az ipar javára végbement — és első látásra egyértelműen sikeres — súlypontváltás mögött jelentős feszültségek húzódtak meg, amelyek egy része rejtve maradt, illetve nem közvetlenül, belső (gazdasági és társadalmi) közegeben, hanem nemzetközi szintén, az ipari versenyképesség alakulásában jelentek meg.

Az ipar fokozódó részvétele a nemzetközi munkamegosztásban részben oldotta, részben újabb tényezőkkel „gazdagította” ezt a feszültség-halmazt. Oldotta annyiban, hogy az autark, szűk belső piacra irányuló, mindent önerőből fejlesztő gazdaságpolitikát módosította, és a szűk keresztmetszeteket racionálisabb erőforrás-felhasználás mellett tudta részben felszámolni, a nemzetközi együttműködés segítségével. Ezen túlmenően újabb lendületet adott az ipar fejlődésének a műszaki vívmányok szélesebb körű átvétele, a külföldi finanszírozás lehetőségeinek bekapcsolása, nem utolsósorban pedig a szocialista integráció nyújtotta mozgástér erőteljesebb kihasználása. Ezzel egyidejűleg azonban újabb és a hatvanas–hetvenes évtized fordulóján megválaszolatlanul hagyott problémák is jelentkeztek, melyek hosszabb távon érlelődő-kibontakozó kedvezőtlen folyamatokat is előrevetítettek.

Alapvetően arról van szó, hogy a szocialista országok iparfejlődésében egyfajta kettős pálya körvonalai erősödtek fel: amíg az erőforrások, a bevonható tartalékok oldaláról egyértelműen megnőtt a nyugati (fejlett tőkés, konvertibilis) viszonylat súlya, addig az értékesítésben, a piaci irányultságban, vagyis az exportban valamennyien fokozottan támaszkodtak az akkor dinamikusabban bővülő KGST-piacra. Ennek következtében rövid néhány év alatt kinyílt az úgynevezett „konvertibilis olló”, azaz az ipar fejlődéséhez, bővített újratermeléséhez nélkülözhetetlen nyugati importot egyre kevésbé tudta ellentételezni a konvertibilis ipari export. A halmozódó hiányokat a hetvenes években a bőségesen csordogáló nyugati és OPEC-hitelek még fedezték, de az évtized végétől, ennek a forrásnak az elapadásával új helyzet alakult ki. Ekkor a hiányok, sőt a felhalmozott adósság egy részének leépítése is más ágazatok (Magyarországon a mezőgazdaság, másutt az energiahordozók) fokozottabb konvertibilis exportkényszerét erősítette fel. Hangsúlyozni kell, hogy a konvertibilis importnak nem volt, nem lehetett alternatívája, amennyiben az ipar központi szerepét, illetve az iparfejlesztés hagyományos modelljét a gazdaságpolitika fenn kívánta tartani.

Az iparfejlődés elért szintje, a termelési szerkezet bonyolultsága, a műszaki fejlődéssel való lépéstartás, de a növekvő és magasabb minőségi színvonalon újratermelő belföldi (és szocialista) igények önmagukban is indokolták ezt a

„nyitást”. A feszültség magját nem ez képezte, hanem ennek féloldalassága, nevezetesen az importoldalú nyitás az exportoldalú regionális (KGST-szintű) autarkia lényegében vett fenntartása, sőt esetenként további erősödése mellett. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az ipar az „importoldalú nyitást” nem versenyképességének erősítésére, hanem alapvetően a korábbi növekedési pályának az új feltételek közötti fenntartására, a korábban kialakított beruházás-, fejlesztés- és strukturálispolitikai súlypontok felülvizsgálatának elodázására használta fel; részben új eszközökkel és forrásokból igyekezett átmenteni a korábbi, önmagát túlélt, a változó világban egyre anakronisztikusabb modellt.

E kísérlet kudarcát két, egymással összefüggő, de különböző időtartamú folyamat tárta fel a legutóbbi években. Az egyik annak a törekvésnek a sikertelensége, hogy az adóssági problémákat, az egyensúlyhiányból adódó nehézségeket az ipari, ezen belül egyértelműen a feldolgozóipari kivitel fokozásával, konvertibilis exportképességének erősítésével enyhítsék. Az 1979–80 után követett gazdaságpolitika ugyan alkalmasnak bizonyult az egyensúlyi problémák rövid távú és rövidlélegzetű, de annál súlyosabb következményeket érlelő „kezelésére”, de az egyensúly helyreállítása részben a nem-ipari ágazatok konvertibilis exportkényszerének erősítésével, részben a fejlesztési-modernizálási gépimport drasztikus korlátozásával ment végbe. Eközben a változatlan ipari struktúra, és a mögötte álló, esetenként évtizedek óta változatlan fejlesztési prioritások (energetika, alapanyagipar, gyors növekedés, a bevonható erőforrások mennyiségi maximálására törekvés stb.) és erősödő vállalati különérdekek (a könnyebb ellenállás, nevezetesen a szocialista export irányába orientálódás) nem tették lehetővé az ipar világpiaci versenyképességének növelését. Az ezzel kapcsolatos problémákra a nemzetközi statisztikák már több mint másfél évezede figyelmeztetnek, körülbelül azóta, hogy a világgazdaság központi sávjában, de az ezekhez tapadó-kapcsolódó „félperifériákon” is gyökeres változások következtek be a gazdasági növekedés korábbi pályájában, ezen belül pedig az iparfejlődés meghatározó tényezőiben és az iparnak a növekedésben játszott szerepében is.

Az utóbbi egy–másfél évtized drámai világgazdasági változásai (az olajárak kétszeri emelkedése, az árányok átrendeződése, a súlyos külső és belső egyensúlyhiányok, a szerkezeti elmozdulások, a műszaki forradalom) több oldalról tölték előtérbe a versenyképesség jelentőségét. Az olajszáma ellentételezése, a megbomlott fizetési egyensúly helyreállítása egyrészt megkövetelte a kivitel fokozását, másrészt a behozatal olyan irányú csökkentését kényszerítette ki, ami mindenekelőtt növekvő takarékossgot eredményezett, a termelés fajlagos anyaghányadának mérséklésével. A műszaki fejlődéssel való lépéstartás egyrészt tovább növelte az exporttal szemben támasztott követelményeket, kikényszerítve a termelési szerkezet erőteljes átalakítását, másrészt az import mérséklésének csak olyan pályáját tette racionálissá, amely érintetlenül hagyta, sőt esetenként még növelte is a modern műszaki ismereteket hordozó termékek behozatalának

mozgásterét. A kibontakozó új, nemzetközi együttműködési formák (bankkapcsolatok, know-how, működőtőke-áramlás stb.), a megrázkódtatások és a nem egyformán sikeres alkalmazkodások hatására átrendeződő világ gazdasági erőviszonyok ugyancsak felértékelték a versenyképességet.

Az európai KGST-országok gazdaságpolitikájában nem tagadható a versenyképesség-megtartási vagy -növelési törekvés jelenléte az elmúlt tíz–tizenöt évben, de e tényező tényleges fontosságának felismerése még mindig nem történt meg. Egyrészt az látszik erre utalni, hogy a versenyképesség növelésének célkitűzését rendszeresen valamely éppen égető gazdasági probléma megoldásának rendelik alá, annak eszközeként kezelik. Ezt legjobban az egyensúlyhiány megszüntetésére tett lépések természete bizonyítja: az export mindenáron való emelése, az elmúlt évtizedek szocialista gazdasági gyakorlatát idéző kampányszerűség – a tapasztalatok szerint – nem emeli, hanem sokszor kifejezetten aláássa az adott ország nemzetközi versenyképességét. Másrészt nehéz felfedezni egy olyan gazdaságpolitika körvonalait, amely cél- és eszközrendszerében, intézményi struktúrájában a versenyképesség általános emelésére irányulna. Harmadrészt sokszor úgy tűnik, hogy a nemzetközi versenyképesség tényleges jelentőségét, sokoldalú motívaltságát még mindig nem ismerte fel a legtöbb ország gazdasági, és – jóllehet egy adott ország versenyképességét közel sem csak gazdasági, hanem egyre inkább társadalmi-politikai-értékrendbeli elemek határozzák meg – társadalmi-politikai vezetése sem.

Márpedig az elmúlt években mindenütt világossá válhatott, hogy a világpiacról való kiszorulás nem a felszínen megjelenő és az egyes országokban sok esetben igen különböző erősségű problémák folyamánya, hanem jóval mélyebb és közös gyökerekből, az elmúlt évtizedek növekedési-fejlesztési pályájának (egy fajta korai szocialista modellnek) a világ gazdasági leértékelődéséből táplálkozik. Hiszen az egyes európai KGST-országok konvertibilis adóssága igen különböző mértékben terheli az egyes gazdaságokat; mégis a kiszorulás éppúgy jellemző az erősen eladósodott, mint az igen óvatos hitelfelvételi politikát folytató gazdaságokra (sőt, az utóbbiakra esetenként még inkább jellemző). Hiába szóródnak széles sávban a növekedési ütemek (legalábbis, ahogy ezeket a hivatalos statisztikák bemutatják), a gyorsabb növekedésű országok világpiaci versenyképessége semmivel sem alakul kedvezőbben, mint az alacsony növekedési ütemet vagy kifejezetten stagnálást tükröző gazdaságoké. Vagyis ezt a fajta növekedést a világpiac egyszerűen nem hajlandó elismerni. Lehet, hogy a nemzeti jövedelem termelése, a ráfordítások oldaláról van mérhető növekedés, de nincs az értékesítés-felhasználás oldalán, vagyis az újratermelési láncolatban ez a növekedési többlet „elveszik”. Pontosabban: vagy az alacsony világpiaci árak emelik fel ezt a többletet (ha a termék exportra kerül önköltség alatti árakon), vagy a készletnövekedés nem teszi lehetővé, hogy a statisztikailag megtermelt többlet a felhasználható nemzeti jövedelmet, és ezen keresztül akár a beruházási erőforrásokat, akár a lakosság életszínvonalát, akár mindkettőt növelje.

Ennek a tanulmánynak nem feladata a versenyképesség csökkenését előidéző igen sokrétű okok vizsgálata – ez nemcsak a területi korlátokat, de a szerző erejét, sőt a közgazdasági kutatások kereteit is meghaladná. Azt sem tűztük célul, hogy a nemzetközi versenyképességüket növelni tudó országok gazdaságpolitikájának néhány kulcselemét és azok szocialista viszonyok közötti alkalmazhatóságát itt boncolgassuk (ilyen típusú vizsgálatok jelenleg folynak). Arra törekedtünk, hogy tényszerűen mutassuk be az európai KGST-országok nemzetközi versenypozícióinak alakulását, és felhívjuk a figyelmet néhány általános, hosszabb ideje tartó vagy csak a legutóbbi fél évtizedben kibontakozó, de mindenképpen elgondolkodtató tényre.

Módszertani megjegyzések

Elemzésünk az európai KGST-országoknak a fejlett tőkésországok (OECD-országok) importjában való részesedését mutatja be az ipari termékek esetében. A vizsgálatba bevontuk azokat a fejlődő országokat is, amelyek az elmúlt évtizedben jelentős teret nyertek ezen a piacon, nem utolsósorban a szocialista országok kiszorításának tulajdoníthatóan.

Az OECD-piac választását egyrészt az indokolta, hogy itt bonyolódik le a világ iparcikk-kereskedelmének egyharmada. Másrészt itt lehet valójában megmérni egy adott termék nemzetközi versenyképességét (közismert, hogy a KGST-országok egymásközi forgalmában szereplő ipari termékek túlnyomó hányada nem éri el a világpiaci követelmények szintjét). Harmadrészt az egységes statisztikai bázis mint megbízható összehasonlítási alap is ezt a választást támasztotta alá. Az adatok nem tartalmazzák az NDK és az NSZK közötti, úgynevezett belnémet kereskedelmet, miután ezt az OECD-statisztikák nem veszik figyelembe; az eltérő nyugatnémet és OECD-források összehangolása pedig közel sem problémamentes.¹

Az ipari termékek körét a nemzetközileg elfogadott gyakorlatot követve határoztuk meg. A négy árucíccsoport (vegyitermékek, döntően anyagigényes féltermékek, gépek és berendezések, valamint döntően fogyasztási iparcikkek) mellett néhány kiemelt árucsoportot vontunk be a vizsgálatba.

A felmérés idősíkját az 1975 és 1985 közötti szakasz képezi: a kiindulást a világgazdasági változások felgyorsulása, számos új kérdés felszínre kerülése indokolja, míg az utóbbit a statisztikai elérhetőség határozza meg.

A most következő rész – új szempontok beiktatása és az 1985. év adatainak figyelembe vétele mellett – támaszkodik a szerzőnek e témában készített korábbi anyagaira.²

Az ipari export értéke és dinamikája

Az évtizedes folyamat legjellemzőbb vonásait első látásra a kiválasztott országok ipari exportjának számszerű alakulása és a fejlődés dinamikája (üteme) tárja fel. Az 1. táblázat adatai arra világítanak rá, hogy az OECD-országok iparcikkimportja 10 év alatt 2,7-szeresére nőtt, miközben a fejlődő országoké közel ötszörösére (ezen belül a gyorsan iparosodóké³ ennél is nagyobb mértékben) emelkedett. Ezzel szemben az európai KGST-országok fejlett tőkésországokba irányuló exportja csak 81 százalékkal nőtt, vagyis lényegesen elmaradt az OECD általános ipari importbővülésének ütemétől (annak nem egészen felét tette ki), nem is beszélve a fejlődő országokkal való összehasonlításról. Hangsúlyozandó, hogy a kedvezőtlen tendenciák közel sem csak a gyorsan iparosodó fejlődő országok jobb teljesítményeiből vezethetők le, hiszen a nélkülük képzett fejlődő csoport, amely egyébként a legelmaradottabb országokat is magába foglalja, ipari kivitelét 4,3-szeresére tudta növelni, ami a megfelelő KGST-adatnak több mint négyszerese (10 év alatt 330 százalékos növekedés áll szemben 81 százalékkal).

Ha az évtizedes időszakot két részre bontjuk, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy a súlyos térvésztsé döntően az 1980 utáni időszakra tehető. Nem arról van szó, mintha 1975 és 1980 között ennek jelei már nem lettek volna jelen; de a kiszorulás kisebb mértékű volt, márcsak azért is, mert ha alacsonyabb ütemben is, de a KGST-országok Nyugatra irányuló ipari exportja is nőtt. Ezzel szemben 1980 után itt egyértelmű és következményeiben ma még felbecsülhetetlen visszafejlődés bontakozik ki: öt év alatt az ipari export 19 százalékkal esik vissza, miközben az OECD ipari importja, vagyis az iparcikkek iránti importkereslet 17 százalékkal nő. Kétségtelen, hogy az utóbbi is jóval gyengébb, mint 1975–80 között, ami nagyrészt az 1980–83 közötti elhúzóódó tőkés recessziónak tulajdonítható. Részletesebb, itt nem közölt idősorok arra utalnak, hogy a KGST-országok 1980 és 1983 között ipari kivitelükben jobban estek vissza, mint a stagnáló OECD-piac kereslete, 1983–85 között pedig nem tudták kihasználni a piaci kereslet élénküléséből fakadó pozitív hatásokat, sőt, korábbi visszaesésük tovább folytatódott. A recesszióknak azonban közel sem kellett fátumszerűen ránehezednie valamennyi ország kivitelére. Az egészében véve csökkenő-stagnáló kereslet mellett is nyílt mód a kivitel növelésére, természetesen akkor, ha valamely országnak más gazdaságokat sikerült a piacról kiszorítania. Úgy is fogalmazhatunk, hogy felerősödött az úgynevezett kiszorításos verseny a tőkés világpiacra. (Ennek áldozatai nemcsak a szocialista országok voltak: nem egy fejlett tőkésországban is súlyos értékesítési nehézségekkel találta magát szembe néhány iparág. A fejlődő országokra ez a törés nem jellemző: 1980 és 1985 között ipari kivitelük az OECD-országokba 57 százalékkal nőtt, és a hordozó elemnek változatlanul a gyorsabban iparosodók bizonyultak. Bár itt is megjegyzendő, hogy az egyéb fejlődő országok 33 százalékos exportnövekedése még mindig kétszerese az OECD importpiaca átlagos bővülésének.

1.

Az OECD-be irányuló ipari export

	1975	1980	1985	dinamika 1985	
		millió dollár		1975=100	1980=100
OECD ipari importja	307 053	705 617	828 648	270	117
európai KGST-országok	5 486	12 314	9 938	181	81
fejlődő országok	24 498	77 144	120 907	494	157
– gyorsan iparosodók	17 336	53 960	90 106	520	167
– egyéb fejlődő országok	7 162	23 184	30 801	430	133
Szovjetunió	1 123	2 988	2 213	197	74
Románia	725	1 665	1 701	235	102
Csehszlovákia	1 174	1 909	1 654	141	85
NDK	728	1 429	1 424	196	100
Lengyelország	1 032	2 208	1 317	128	60
Magyarország	639	1 623	1 304	204	80
Bulgária	164	401	325	198	81
<i>Magasabb szintről indulók</i>					
Tajvan	3 029	12 013	23 917	790	199
Dél-Korea	3 128	10 015	17 558	561	175
Hongkong	4 111	11 673	15 012	365	129
Mexikó	1 779	4 102	9 119	513	222
<i>Azonos szintről indulók</i>					
Brazília	1 107	3 474	7 142	645	205
Szingapúr	946	3 538	5 888	622	166
Izrael	799	2 617	3 648	457	139
India	1 043	3 171	3 536	339	112
Jugoszlávia	1 156	2 586	3 477	301	134
<i>Alacsonyabb szintről indulók</i>					
Malaysia	498	1 968	3 151	633	160
Fülöp-szigetek	265	1 757	2 354	888	134
Thaiföld	242	1 100	1 878	776	171
Pakisztán	300	723	1 075	358	149
Indonézia	50	349	1 061	2122	304
Argentína	238	771	809	340	105

Forrás: Itt és a következő táblázatokban az OECD. *Trade by Commodities. Serie C.*

Imports különféle éveinek adataira támaszkodtunk, illetve ezek alapján végeztünk saját számításokat.

További tanulságokkal szolgálnak az egyes országokra számított adatok. Az európai KGST-országok mindegyikének kiábrándító az exportteljesítménye: 1975–85 között a lengyel kivitel 28, az iparilag igen fejlettnak tekintett Csehszlovákiáé 41, a többieké mintegy 100 százalékkal nőtt (a kényszerexport legszélsőségesebb példáját mutató Romániáé ennél valamivel nagyobb mértékben), miközben az igen különböző fejlettségű, de ipari hagyományokkal sok esetben nem is rendelkező fejlődő országoké a 3,5- és 9-szeres növekedési sávban helyezkedett el. A viszonylag leggyengébb mutatók az ugyancsak beteg jugoszláv, az illeszkedés politikai-gazdasági terheit különös erősséggel mutató argentin és indiai esetben adódnak – de még ilyen körülmények között is jelentősen meg lehetett haladni a KGST-országok teljesítményét. Különösen szembevetődnek az 1980 utáni adatok: a KGST-országok esetében sorra tetemes csökkenések regisztrálhatók (a közismert ellátási nehézségekkel jellemezhető Románia és a valamivel kedvezőbb, de döntően a szovjet olajimport reexportjából táplálkozó NDK kivételével), miközben a fejlődő országok ipari exportja ebben a nehéz szakaszban is nagy átlagban 33–71 százalékkal nőtt. Külön megemlítendő, hogy Indonézia ipari exportja megháromszorozódott, ami pedig még ennél is figyelemre méltóbb: a két leginkább eladósodott országé, Mexikóé és Brazíliaé több mint kétszeresre nőtt. Ez egyértelműen cáfolni látszik azt a hiedelmet, miszerint az adósságteher alatt sínylődő országok exportlehetőségeit a mindenkori rövid távú követelmények korlátozzák, mert a kényszerexport irányába nyomnak. Természetesen számos esetben nem tagadható egy ilyen irányzat, de a bemutatott dinamika csak jelentős termékszerkezetváltásból, tehát az adósságteher cipelése mellett végrehajtott gazdaságstratégiai fordulatból magyarázható. A brazil és a mexikói példa arra hívja fel a figyelmet, hogy még igen nehéz külgazdasági helyzetben is volt lehetőség a kivitel erőteljes növelésére, amennyiben azt hosszabb távú és a világgazdasági tendenciákhoz való alkalmazkodást zászlajára tűző gazdaságpolitika alapozta meg.

Tudatában vagyunk annak, hogy a különböző növekedési ütemek mögött esetenként igen eltérő induló szintek húzódnak meg, amelyek nyilvánvalóan befolyásolják a dinamika jelzőszámait. Ezért – mintegy kontrollként – a táblázatban összegeztük az egyes országok ipari exportjának abszolút számait, dollárértékeit is. Valamennyi európai KGST-ország mellett feltüntetettük néhány fejlődő ország adatát is, mégpedig hármas csoportosításban: először azokét, amelyek ipari kivitele már 1975-ben – esetenként jelentősen – meghaladta az egyes KGST-országokét, majd azokét, amelyek hasonló exportja körülbelül a KGST-országok többségének színvonalán állt; végül az ez alatt maradókét. Tíz év alatt a rangsort a fejlődő országok alaposan átírták. A szovjet–csehszlovák–lengyel szint mintegy háromszorosáról, induló Tajvan és Dél-Korea 1985-re a különbséget tízszeresére vagy még annál is nagyobb mértékben növelte. Az előbb említett szocialista szintről induló Brazília 1985-ben több mint háromszor, Szingapúr pedig közel háromszor több iparcikket exportált az OECD-országokba,

mint a Szovjetunió, és a nem különösebben sikerországként említett India vagy Jugoszlávia is a csehszlovák export kétszeresét rögzíthette. Még egyértelműbb az alacsonyabb szintről startoló előretörése. Malaysia 1975-ben nem egészen fele annyi iparcikket exportált, mint a Szovjetunió, Csehszlovákia vagy Lengyelország; 1985-ben közel 50 százalékkal többet mint a Szovjetunió, és durván annyit mint Csehszlovákia és Lengyelország együttvéve. A Fülöp-szigetek – a szovjet ipari export egyötödéről indulva – 1985-re megelőzte a Szovjetuniót, Thaiföld pedig – a Szovjetunió kivételével – valamennyi KGST-országot. Nagyon valószínű, hogy az igen dinamikus indonéz ipari export néhány év alatt ugyancsak a szocialista országoké elé kerül.

Hogy néhány magyar példával is éljünk: a KGST-n belüli pozíciónk gyakorlatilag nem változott, bár 1980 és 1985 között nem sikerült megismételnünk az 1975–80 közötti viszonylag sikeres teljesítményt. Más országokkal összehasonlítva azonban jóval kedvezőtlenebb kép tárul fel. 1975-ben egyharmaddal kevesebb iparcikket exportáltunk a fejlett tőkés piacokra, mint Szingapúr, egy évtizeddel később az utóbbinak alig 20 százalékát. 1975-ben jó 20 százalékkal előztünk meg Malaysiát, 1985-ben a malaysiai exportnak a 40 százalékáig jutottunk.

Tetszés szerint lehetne sorolni a példákat; összefoglalásként azonban álljon itt egy összesített adat. A KGST-országok összesített ipari kivitele 1975-ben jó kétharmaddal volt több mint Tajvané vagy Dél-Koreáé külön-külön; 1980-ban megegyezett velük, 1985-ben pedig az előbbiének alig 40, az utóbbiének 57 százaléka rúgott. 1985-ben 11 ország előzte meg a viszonylag legnagyobb exportot bonyolító Szovjetuniót; számuk 1975-ben még csak négy volt. Az ipari exportőrök köre azonban közel sem korlátozódik a táblázatban felsorolt országokra. 1975-ben 17 fejlődő ország ipari exportja haladta meg a 100 millió dollárt,⁴ 1985-ben ezek száma már túllépett a negyvenen. Azzal számolhatunk, hogy a következő időszakban – jelentős differenciálódást és polarizációt nem kizárva – egyre több fejlődő ország jelenik meg a tőkés piacokon, támaszt versenyt a szocialista országoknak, és kényszeríti egyre modernebb struktúrákba a most előttük álló iparilag fejlettebb gazdaságokat. Ebben a versenykőzegeben kell(ene) az európai KGST-országoknak helytállniuk, és helytállásuktól függ – ez ma már többé-kevésbé mindenütt világos felismerés – a jelenlegi gazdasági nehézségekből való kilábalás esélye és üteme, az életszínvonal alakulása és számomra más, valójában történelmi léptékkal mérhető mozgástérem.

Áruszerkezeti elmozdulások

Amikor arra a kérdésre keresünk választ, hogy minek tulajdonítható a KGST-országok drámai és lassan-lassan történelmi mértékű térvészése, és ezt ismét a statisztika segítségül hívásával kíséreljük meg megfogalmazni, akkor mindenkéltől az áruszerkezeti változásokat kell vizsgálat tárgyává tenni. A kérdés úgy is

2.

Az ipari kivitel áruszerkezete
(ipari export = 100)

		vegyi- anyagok	félkész- termé- kek	gépek	fogy. iparcikk	ipari export az összexp. %-ában
OECD importja	1975	12,5	26,6	44,5	16,4	52,2
	1980	13,3	25,3	43,6	17,8	51,3
	1985	12,6	20,4	49,0	18,0	60,4
európai KGST-export	1975	16,7	31,2	27,6	24,5	31,1
	1980	21,8	30,8	24,4	23,0	29,4
	1985	27,0	30,8	19,4	22,8	27,0
fejlődő export	1975	8,1	30,9	20,8	40,2	14,6
	1980	6,7	29,0	23,4	40,9	17,6
	1985	6,4	23,5	30,8	39,3	33,1
Szovjetunió	1975	28,7	32,9	32,9	5,5	13,2
	1980	43,8	29,2	22,3	4,7	8,4
	1985	48,8	28,7	19,0	3,5	10,5
NDK	1975	23,5	22,3	31,3	22,9	70,0
	1980	22,0	25,1	28,8	24,1	68,0
	1985	25,7	28,6	25,1	20,6	61,3
Lengyelország	1975	11,5	26,4	35,6	26,5	32,5
	1980	10,9	29,4	34,6	25,1	40,4
	1985	14,9	29,4	26,6	29,1	34,0
Csehszlovákia	1975	8,3	38,2	24,5	29,0	71,5
	1980	14,1	42,5	22,0	21,4	62,2
	1985	17,0	43,2	19,2	20,6	62,9
Magyarország	1975	14,1	29,3	18,1	38,5	51,1
	1980	17,4	27,4	22,2	33,0	57,5
	1985	26,8	24,3	20,9	28,0	49,8
Románia	1975	11,5	29,2	15,6	43,7	43,6
	1980	10,6	29,1	16,3	44,0	47,5
	1985	19,3	27,0	10,4	43,3	48,2
Bulgária	1975	20,1	36,6	20,7	22,6	41,8
	1980	20,0	34,2	23,2	22,7	40,3
	1985	24,9	41,5	10,8	22,8	45,6

feltehető, hogy mennyiben vezethetők vissza az igen eltérő növekedési ütemek az ipari export szerkezeti tulajdonságaira, amelyek persze egyfajta gazdaságpolitika következményeként kristályosodtak ki.

A 3. táblázat a legegyszerűbb (és legdurvább), de általános fogódzókat azért bőven kínáló bontásban tünteti fel az ipari export megoszlását. A fejlett tőkésországokban végbemenő szerkezeti átrendeződést, a műszaki forradalom hatáseit és a fogyasztási struktúra átalakulását egyaránt jól mutatja, hogy tíz év alatt az importban jelentősen csökkent a döntően anyag- és energiaigényes féltermékek részesedése, miközben a gépeké nagymértékben, a fogyasztási iparcikké kevésbé nőtt. 1985-ben az ipari import közel felét gépek és berendezések alkották, a fogyasztási iparcikkek részesedése erősen megközelítette a féltermékekét.

Ehhez az irányzathoz igen jól illeszkedik a fejlődő országok ipari exportszerkezete, azzal a megszorítással, hogy a fejlettségi szintnek és a rendelkezésre álló termelési tényezők gazdaságos és hatékony kihasználásának eredményeként itt a döntően munkaigényes fogyasztási iparcikkek képezik a legnagyobb csoportot, utánuk azonban rögtön a gépek-berendezések következnek. A nemzetközi munkamegosztásba való erőteljes bekapcsolódásukat és nagyfokú alkalmazkodóképességüket mutatja, hogy – hasonlóan az OECD felvevőpiacán bekövetkezett relatív változásokhoz – jelentősen mérséklődött ipari exportjukban a féltermékek hányada, miközben a gépeké tíz év alatt kereken 10 százalékponttal nőtt, és ma már ipari exportjuk közel egyharmadát ilyen termékek teszik ki.⁵ Ha abból indulunk ki, hogy számos fejlődő ország jelentős ásványi kincsekkel és energiahordozó-készletekkel rendelkezik, amelyek elsődleges feldolgozása szinte önként kínálná a feldolgozóipari fejlesztés első fázisát (vas- és színesfémkohászat, petrokémia, műtrágyagyártás stb.), az ilyen termékek ténylegesnél jóval nagyobb súlyára kellene következtetnünk az exportban. Ezzel szemben – éppen a megváltozott keresleti, piaci és költségviszonyok függvényében – kivetlük nem ide koncentrálódik. Sőt, ellenkezőleg, energia- és nyersanyagbázisú exportjuk az 1975. évi 39 százalékról 1985-ben 30 százalékra csökkent, ami még az OECD importpiacán bekövetkezett csökkenést is felülmúlja (39-ről 33 százalékra). Más szavakkal jelentős természeti erőforrás-gazdagságuk ellenére más területeken (fogyasztási iparcikkek, gépek) kedvezőbb feltételek mellett tudtak bekapcsolódni a nemzetközi munkamegosztásba.

A világpiacon való kiszorulásra utaló jegyek mögött nem nehéz felfedezni a KGST-országok kiviteli szerkezetének a nemzetközi tendenciáktól való gyökeres eltérését, mi több, az 1975 és 1985 között kibontakozott folyamatokkal kifejezetten ellentétes mozgását. A kisebb-nagyobb mértékben mindenütt megfigyelhető felszíni változások (reformok) ellenére változatlanul továbbélő tervezési-fejlesztési és termelési-külkereskedelmi mentalitást átmentő-megőrző gazdaságpolitika, valamint a több évtizedes fejlődési örökség eredményeként egyértelmű az alacsonyabb feldolgozottságú, nyersanyag- és energiaigényes termé-

3.

A KGST-országok exportja nemzetközi összehasonlításban

	OECD- import 1985, millió dollár	KGST- export	fejlődő export	exportszerkezet*		
				OECD	KGST 1985-ben	fejlődő
közúti járművek	135 039	492	3 213	19,1	5,0	2,7
elektromos gépek	57 407	314	12 383	8,1	3,2	10,2
adattfeldolgozó gépek	47 793	24	5 094	6,8	0,2	4,2
szerves és szervetlen vegyianyagok	43 687	1 630	4 536	6,2	16,4	3,8
ruházati cikkek	42 152	1 017	23 454	6,0	10,2	19,4
vas- és acéltermékek	39 224	1 130	5 101	5,6	11,4	4,2
hírközlő berend.	36 873	72	8 456	5,2	0,7	7,0
általános célú gépek	36 523	217	2 009	5,2	2,2	1,7
textiliák	34 618	528	8 255	4,9	5,3	6,8
szakipari gépek	33 863	291	856	4,8	2,9	0,7
nem-fémes ásványi termék	26 407	695	5 865	3,7	7,0	4,9
műanyagok	21 992	322	1 005	3,1	3,2	0,8
tudományos és mérőműszerek	18 447	55	1 019	2,6	0,6	0,8
cipők	12 719	249	5 895	1,8	2,5	4,9
gyógyszerek	11 228	76	602	1,6	0,8	0,5
bútorok	10 634	505	2 088	1,5	5,1	1,7
műtrágya	4 805	534	441	0,7	5,4	0,4

* az egyes csoportok ipari exportjának százalékában.

kekre való szakosodás, ami sem a piaci keresletnek, sem a legtöbb európai KGST-ország komparatív előnyeinek nem felel meg. A külgazdasági egyensúly megbomlására – eltérően számos fejlődő országtól – nem az exportszerkezet átalakítása volt a válasz, hanem további merevítése, az anyag- és energaintenzív termékek exportjának növelése. Ez egyrészt csak egyre drágábban, egyre kisebb haszonnal, majd a legutóbbi években egyre nagyobb ráfizetéssel (költségvetési támogatással) volt megvalósítható. Másrészt éppen ennek a trendnek a felerősödése utal arra, hogy kritikus helyzetben, gazdaságpolitikai töréspontokon nem az újra való törekvés, hanem a több évtizedes merev (dogmatikus) gondolkodás-

mód kapott új impulzust. Amíg az egyes országok a válságokból „előre menekülve” igyekeznek – általában sikerrel, bár közel sem jelentős megrázkódtatások nélkül – kilábalni, addig az európai KGST-országok sorozatosan „visszafelé menekültek”. Ez pedig – ahogy ma már mindenütt világosan látszik – a kibontakozásnak még tisztavirágéletű sikeresélyét sem kínálja, miközben a későbbi megrázkódtatások valószínűségét és erejét növeli.

Bár az adatok önmagukért beszélnek, néhány fontosabb irányzatra célszerű külön is felhívni a figyelmet. A legmegdöbbentőbb talán az, hogy az iparilag fejlettnek tekintett, az ipari termelés nagyságrendje, nemegyszer dinamikája, gazdasági jelentősége alapján a világ élvonalában álló KGST-országok ipari kivitelében a gépipari cikkek részesedése egy évtized alatt több mint 8 százalékponttal 20 százalék alá süllyedt. Ez azt jelenti, hogy ma már a fejlődő országok ipari kivitelében jóval magasabb (másfélszeres) a gépek részesedése, míg tíz évvel ezelőtt ez az arány majdnem fordított volt. Ellentétes a nemzetközi irányzattal az ipari fogyasztási cikkek részesedésének visszaesése is, akárcsak a félkésztermékek ipari exporton belüli részesedésének stagnálása akkor, amikor világszerte ezen csoport „visszafejlődése” figyelhető meg. Jóval az átlag feletti ugyanakkor a vegyipari termékek részesedése, mindenekelőtt azonban a részesedési mutatók erőteljes dinamikája, amit sem a piaci kereslet alakulása, sem a nemzetközi munkamegosztás aktuális tendenciái nem támasztanak alá. Átfogóan utal a „szakosodási zsákutcára”, hogy az anyag- és energiaigényes ipari export 1975-ben az ipari kivitel 48, 1985-ben már 58 százalékát képviselte, miközben mind az OECD importjában, mind a fejlődő országok OECD-térségbe irányuló kivitelében csökken az ilyen termékek részesedése, az iparokban való hányada pedig a KGST megfelelő mutatójának alig több mint fele.

Nem tagadható, hogy egyes KGST-országok, döntően a Szovjetunió, kisebb részt Románia és Lengyelország bizonyos energiahordozókból és nyersanyagokból az átlagosnál kedvezőbben vannak ellátva, és ez indokolhatja az ezekre épülő iparfejlesztést és ipari versenyképességet (más kérdés, hogy a hasonlóan jó el látottságú fejlődő országok mégsem ilyen téren keresték és keresik a versenyképesség erősítésének útját-módját). A fenti tendenciák azonban gyakorlatilag valamennyi európai KGST-országra érvényesek. A gépek részesedése az ipari exporton belül egy évtized alatt csak Magyarország esetében nem csökkent.⁶ Másutt viszont, különösen az iparilag legfejlettebb országok esetében, tetemes részarány-mérséklődés következett be (Csehszlovákia nyugati kivitelében például a géphányad 1985-ben már alacsonyabb volt mint a megfelelő magyar exportban). Mindenütt, többnyire igen jelentős mértékben fokozódott a vegyipari termékek exportbeli súlya. (Közel sem kedvező, hogy e téren is Magyarország jár élen.) Az anyag- és állótőke-igényes féltermékek részesedése – szöges ellentétben a világszerinti trendekkel – az iparilag egyik legfejlettebb Csehszlovákia esetében kiugróan magas, az NDK esetében pedig a legmagasabb növekedési ütemet árulja el. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nem is olyan régen fejlett ipari ország-

ként számontartott szocialista országok egyre inkább az ipari tömegtermékek exportőreivé válnak (gépek helyett vas- és acéltömegárúk, elektronikai-elektrotechnikai berendezések helyett vegyipari tömegárúk stb.).

Az ipari export vizsgálata során többször felmerült az az ellenvetés, hogy ezt a kivitelt nem lehet a teljes kiviteltől elszakítva vizsgálni, hiszen az ipari fejlettség egyik fokmérője éppen az, hogy a teljes exporton belül milyen súllyal részesednek az iparcikkek. A 2. táblázat utolsó oszlopa erre a pontra fogalmazza a választ. Mindenekelőtt látható, hogy a fejlett tőkésországok teljes importjában – a kétszeri drasztikus olajáremelés ellenére – az iparcikkek részesedése alig csökkent (1975–80), majd a lemorzsolódó olajárak és a megélenkülő gazdasági növekedés és beruházási kereslet hatására 1985-re 60 százalék fölé ugrott. Igen erőteljesen nőtt az ipari export a teljes exporton belül a fejlődő országok esetében. Ez az arány 1980 és 1985 között megkétszereződött, de az olajár-emelkedés időszakában is növekedett, annak ellenére, hogy a fejlődő országok a világ legjelentősebb olajexportőrei, és az olaj a világkereskedelem egyik legnagyobb egyedi tétele.

Ezzel szemben a KGST-országok nyugati kivitelében a feldolgozatlan nyersanyagok felé tolódott el a kivitel szerkezete, mégpedig a nem különösebben magas, kevesebb mint egyharmados 1975. évi induló szinthez képest. Aligha közismert, de éppen ezért különösen kell hangsúlyozni azt a tényt, hogy 1985-ben a fejlődő országok (és ebben a legelmaradottabbak és a kizárólag nyerstermékeket exportálók is benne foglaltatnak) fejlett tőkésországokba irányuló exportjában az iparcikkek részesedése egyharmados, az európai KGST-országok esetében viszont 27 százalékos volt. Vagyis: az előbbieknél nemcsak az ipari, de a teljes exportszerkezete is modernebb, mint a jóval jelentősebb ipari hagyományokkal, szakképzett munkaerővel jellemezhető, és az ipar szerepét és fejlesztését mindenkor kiemelten kezelő európai KGST-országoknak.

Az ipari kivitel áruszerkezetét finomabb bontásban mutatja be a 3. táblázat.⁷ 1985. évi adatok tükrözik, hogy mely termékcsoportok határozzák meg az OECD ipari importjának, illetve a KGST- és a fejlődő országok oda irányuló ipari exportjának szerkezetét. Nagyrészt a meghatározó OECD-n belüli (fejlett tőkésországok közötti) áruforgalom eredményeként az OECD ipari importjában közel egyötödös a közúti járművek részesedése. Az egyenként 5 százalék feletti kategóriák, amelyek az ipari export közel kétharmadát alkotják, döntően gépipari termékcsoportokat tartalmaznak (a nem-gépipari területekről csak a szerves és szervetlen vegyi anyagok, acéltermékek és ruházati cikkek kerültek ebbe a sávba). A fejlődő országok exportjának meghatározó eleme a ruházati export, ez a tetemes bérelőnyökre támaszkodik és a fejlődő országok könnyen betanítható és fegyelmezett munkaerőjét használja fel. Emellett az 5 százalékos sávot három árucsoport haladja meg: két gépipari (ezen belül az elektromos gépek exportja túllépett a 10 százalékon) és a textiliáké. E négy csoport az ipari export közel felét alkotja.

Az európai KGST-országok nyugati kivitelének három meghatározó tétele van: a szerves és szervetlen vegyianyagok, a vas- és acéltermékek, valamint a ruházati cikkek. 5 százalék feletti még a nem-fémes ásványi termékek, a műtrágya, a textiliák, a bútorok és kereken 5 százalékos a közúti járművek részesedése. Vagyis a gépek egyetlen csoportja éppenhogy eléri az 5 százalékos határértéket, valamennyi további jelentős termékcsoporthoz az anyag- és energiaigényes, illetve a munkaigényes és a fejlődő országok versenyének egyre erőteljesebben kitett kategóriákban helyezkedik el. (A felsorolt cikkcsoportok az ipari kivitel kereken kétharmadát adják.)

Alkalmazkodás a változó kereslethez

A KGST-országok ipari kivitelének gyengeségeire az előbbieken tárgyalt áruszerkezeti sajátosságok mellett a világpiaci kereslet változásaihoz való gyenge alkalmazkodóképesség is részleges magyarázatot ad. Ennek vizsgálatát az 1980 és 1985 közötti időszakra végeztük el, amikor a szerkezeti változások – nem utolsósorban az 1980 és 1983 közötti tőkés válság következtében – felgyorsultak, az importkereslet jelentősen átalakult, pontosabban az egyes termékcsoporthoz iránti importkereslet a fejlett tőkésországokban igen különbözőképpen változott. Az elemzés egyúttal arra is ráirányítja a figyelmet, hogy indokolt-e, és ha igen, mennyiben, a felvevőpiacok nem kielégítő bővülésében keresni saját exportképességünk hiányosságait, a konvertibilis kivitelnek a tervezettől sorozatosan és jelentősen elmaradó megvalósulását.

A 4. táblázat első oszlopa az OECD importkeresletét ábrázolja, mégpedig a következő bontásban: először az összes és az ipari export, majd a legfontosabb négy árucsoport adatait tüntettük fel. Ezt követően az egyes árukategóriákat dinamizmusuk függvényében három csoportra osztottuk: az öt év alatt legerőteljesebben bővülő, a mérsékelten bővülő vagy stagnáló, végül a visszaeső keresletű piacokra. A piaci mozgásokkal kapcsolatban a következő megjegyzéseket tesszük:

- Az OECD összes importja dollárban mérve 1980 és 1985 között gyakorlatilag nem emelkedett, ami részben a más konvertibilis valutákkal szemben számottevően felértékelődő dollárárfolyammal, részben a nyerstelemek jó részét érintő világpiaci árcsökkenéssel magyarázható. Ezzel szemben az ipari termékek felvevőpiaca öt év alatt – a recesszió ellenére – több mint egyharmaddal, mintegy 17 százalékkal bővült.
- Az egyes árucsoportok igen eltérően viselkedtek: a félkészárúk iránti kereslet jó 5 százalékkal csökkent, miközben a gépimportpiac egyharmada (32 százalékkal) bővült, és a fogyasztási iparcikkek felvevőpiaca is átlag felett, 18 százalékkal tágult.

4.

*Az importkereslet és az exportnövekedés szerkezeti összefüggései
1980–1985*

	OECD import- piaca	európai KGST- országok exportja	fejlődő országok exportja
	1980 = 100		
összesen	99,7	87,9	83,3
iparcikkek	117,4	80,7	156,7
vegyitermékek	111,6	99,9	150,8
félkésztermékek	94,9	80,5	126,9
gépek, berendezések	132,0	64,2	206,0
fogyasztási iparcikkek	118,1	80,3	150,7
adatfeldolgozó gépek	197,6	43,6	452,4
hírközlő berendezések	157,9	90,0	159,9
közúti járművek	143,4	71,3	283,3
elektromos gépek	133,1	84,2	187,1
tudományos és mérőműszerek	126,5	72,4	182,9
cipők	123,7	74,1	176,3
gyógyszerek	121,5	126,7	133,5
ruházati cikkek	121,6	83,8	148,6
bútorok	116,9	90,5	193,9
szerves és szervetlen vegyi- anyagok	112,8	91,9	143,0
műanyagok	109,7	110,7	299,1
szakipari gépek	101,1	74,8	195,9
általános rendeltetésű gépek	101,1	74,8	243,2
textiliák	96,6	78,5	108,3
műtrágyák	94,4	126,2	129,7
vas- és acéltermékek	91,2	82,7	145,3
nem-fémes ásványi termékek	78,6	81,4	122,3

- Az egyes termékcsoportok sorából kiemelkedik a modern műszaki ismereteket hordozó áru kategóriák igen dinamikus piaci kereslete: az adatfeldolgozó gépek iránti kereslet öt év alatt megkétszereződött, a hírközlő berendezéseké 58, a közúti járművéké 43, az elektromos gépeké 33, a műszereké 27 százalékkal nőtt. Dinamikus piacbővülés jellemezte néhány fogyasztási iparcikkpiacát is (cipők, ruházati termékek), valamint a kutatás- és fejlesztésigényes gyógyszerpiacot.
 - A fejlett tőkés világ kereslete ugyanakkor csökkent a félkésztermékek iránt (a textiliáké több mint 3, a műtrágyáké közel 6, az acéltermékeké közel 9 százalékkal). Ez – az újra megindult növekedés közepette – arra utal, hogy a fejlett világ gazdaság növekedési pályája megváltozott; egységnyi gazdasági növekedéshez a korábbiaknál jóval kevesebb nyersanyagot, energiát és félterméket igényelnek (takarékosági és műszaki fejlesztési hatás összetevődése).
- Mennyiben sikerült a fejlődő és KGST-országokban a változó piaci keresletnek megfelelően alakítaniuk kiviteli szerkezetüket? Mindkét csoport OECD-be irányuló kivitele erőteljesebben esett vissza, mint az OECD teljes kivitele. Ennek tényleges okai azonban rendkívül különbözők, mondhatni kifejezetten elentétesek voltak. Amíg a KGST kivitelének visszaesésében a meghatározó szerepet az iparcikkek játszották, addig a fejlődő országok esetében a nyerstermékek (főleg az olaj mennyiségi és árcsökkenése) bizonyultak ilyen tényezőnek. A szocialista országok ipari exportjának gyengeségét a felvevőpiacokkal kapcsolatos érvek nem magyarázhatják, hiszen az utóbbi bővült, míg a szocialista export közel 20 százalékkal visszaesett. A fejlődő országok az importpiac 17 százalékos általános bővülése mellett közel 57 százalékkal tudták növelni kivitelüket. Az egyes árufőcsoportok sorában a legmegdöbbentőbb a gépadatsor: a felvevőpiac itt bővült a legdinamikusabban, amit a fejlődő országok 5 év alatt több mint megkétszereződő gépexportja messze az átlag felett ki tudott használni. Eközben a szocialista kivitel éppen e területen esett vissza a legmarkánsabban (az 1980. évi szint kevesebb mint kétharmadára). A fejlődő országok általános versenyképesség-növekedését mutatja, hogy minden egyes feltüntetett árucsoportban, tehát ott is, ahol a piac nem bővült, többnyire tetemes exportbővülést tudtak felmutatni. Adatfeldolgozó gépexportjuk öt év alatt 4,5-szeresére, műanyag- és járműexportjuk közel 3-szorosára bővült, de számos más termék esetében is 50–90 százalékos exportnövekedést tudtak elérni. A KGST-országok kivitele öt év alatt mindössze három esetben nőtt: a gyógyszerexport és a műanyagexport több mint egynegyedével, a műanyagkivitel jó 10 százalékkal. A gyógyszerkivitel növekedése kizárólag a felfutó magyar exportnak (és az 1980. évi alacsony induló szintnek) tulajdonítható, és jól követi az OECD importpiacának bővülését, akárcsak a műanyagexport. A műtrágyakivitel azonban zsugorodó piacon emelkedett, ami egyrészt ugyan piaci részaránynövekedésben csapódott le, másrészt azonban az egyik legkevésbé gazdaságos (pontosabban leg-gazdaságtalanabb) exportszakosodást eredményezte.

Részletesebb ábrázolást igényel a szocialista kivitel tetemes csökkenése egész sor olyan területen, ahol a piac nemcsak dinamikusan nőtt, hanem felvevőképessége dollárban kifejezve a legmagasabbak közé is tartozott. (Az utóbbi adatait lásd a 3. táblázatban.) Nehezen hihető, hogy egy öt év alatt kétszeresre bővülő, 48 milliárd dolláros felvevőpiac semmiféle húzóhatást nem gyakorol az iparilag fejlett KGST-országokra. Helyesebben: hogy ezalatt az idő alatt ilyen kivitelük kevesebb mint felére, értékben 24 millió (!) dollárra csökkenjen. De hasonló tendenciával találkozunk szinte minden más gépipari területen is, akár csak a fogyasztási iparcikkek esetében. Összesítve megállapítható, hogy a tizenhét árucsoport közül a tőkés felvevőpiac mozgásának **irányát** (tehát növekedését vagy csökkenését) a KGST-kivitel öt esetben követte (gyógyszerek, műanyagok, a növekvő, textiliák, vas- és acéltermékek, nem-fémes ásványi termékek a csökkenő tartományban). Vagyis tizenkét esetben kifejezetten ellentétes és plasztikusan megmutatkozó elmozdulások következtek be. A változások **mértékét** tekintve négy esetben regisztrálható a KGST számára kedvező, pontosabban az OECD-országok teljes importjánál nagyobb növekedési vagy kisebb csökkenési mutató (gyógyszerek, műanyagok, műtrágyák, nem-fémes ásványi termékek).

A KGST-országokat a fejlődő országokkal összehasonlítva valójában „két külön világ” képe tárul elénk. Az utóbbiak exportdinamizmusát mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy nemcsak saját sikerágazataikban, hanem valamennyi, a szocialista iparfejlesztésben kiemelten kezelt területen is erőteljesebben tudták kivitelüket bővíteni, mint a KGST-országok (és mint ahogy az OECD felvevő piaca bővült). Az áruszerkezeti, és kétségtelenül igen tanulságos tulajdonságokon túlmenően ez egy általános következtetés megfogalmazását teszi lehetővé. Eszerint adott térség (ország) nemzetközi versenyképessége csak részben és a felszínen magyarázható a választott struktúrával; döntően az alkalmazott gazdaságpolitika függvénye (végeredményben persze a kívánatos struktúra kiépítése is erre vezethető vissza). Ott, ahol a versenyképesség általános gazdaságpolitikai közegét megteremtik, ahol a gazdaságpolitika nemzetközi versenyképességre ösztönöz-kényszerít, ott még azok az ágazatok is növelik piaci részesedésüket, amelyeket sem állami, sem más szinten megfogalmazott struktúrapolitika nem támogat, sőt esetenként a struktúrapolitika mostohagyermekai. Ott viszont, ahol a gazdaságpolitika nem a versenyképesség-növelés szolgálatába állíttatik, ott még a kiemelten kezelt ágazatok (termékcsoportok) nemzetközi versenyképessége is korlátozott marad (miközben a fejlesztési eszközök zömét rossz hatékonysággal elszívja).

Nem kétséges, hogy a versenyképességet megteremtő-erősítő gazdaságpolitikai közeg nem redukálható néhány gazdasági intézkedésre, mechanizmuselemre, hanem a legszélesebb gazdasági infrastruktúrát, sőt egyre inkább úgy tűnik, a társadalmi-politikai értékrendet (közegét) is magába kell hogy foglalja. Más szavakkal: a versenyképesség, illetve ennek megteremtése-erősítése messze nemcsak gazdasági feladat.

Piaci térvesztés és átrendeződő gazdasági erőviszonyok

Az eddigi vizsgálatból már egyértelműen kiolvasható, hogy a szocialista országok az elmúlt évtizedben és különösen az utóbbi öt évben gyorsuló mértékben szorultak ki a fejlett tőkésországok piacairól, miközben a fejlődő országok ottani helyzete megerősödött (nemegyszer a fejlett tőkés vállalatokkal szemben is). Az 5. és 6. táblázat az erre vonatkozó legfontosabb statisztikai adatokat tömöríti. Az első esetben az OECD teljes importpiacát vettük alapul, a másodikba pedig – a szocialista és fejlődő országok közötti piaci részesedéseitőlódások jobb bemutatása érdekében – a KGST-kivitel közvetlenül a fejlődő országokéhoz mértük.

Az adatok azt bizonyítják, hogy az európai KGST-térség OECD-piaci részesedése marginális, egyes esetekben pedig még annál is szerényebb. Amíg az OECD összes importjának 1985-ben 2,7 százaléka származott a KGST-ből, addig az ipari importnak alig 1,2 százaléka, a gépimportnak még 0,5 százaléka sem, a legmodernebb műszaki vívmányokat hordozó termékeket tömörítő egyes ágazatok esetében pedig (műszerek, hírközlő berendezések, adatfeldolgozó gépek) még ennél is kisebb hányada (0,05–0,3 százaléka). Érdemes, bár közel sem piacbefolyásoló szerepet a KGST-országok csak a tőkés világ műtrágyapiacán játszanak (11 százalékos importrészesedéssel). Emellett a bűtorpiaci, vegyipari alapanyagpiaci, acélpiaci részesedés érdemel említést, figyelembe véve azonban, hogy mindenütt erőteljes kiszorulás ment végbe tíz év alatt.

A fejlődő országok ugyanakkor széles körben az OECD egyre jelentősebb szállítóivá váltak. 1985-ben már ezek adták az OECD ruházati importjának 56, cipőimportjának 46, sőt hírközlő berendezés- vagy elektromos gépimportjának is több mint 20 százalékát. Tíz év alatt részesedésük igen látványosan nőtt meg, és ezt az aránynövekedést az 1980 utáni időszak egyáltalán nem törte meg (több területen ekkor kapott újabb lendületet a kivitelük).

Itt érdemes szólni arról, hogy ebben némi szerepet kapott az export földrajzi orientációja és a fejlett tőkésországok kereskedelempolitikai gyakorlata is. Közismert, hogy a világgazdaság növekedési súlypontja, ami a világkereskedelemben is érezteti hatását (sőt, a dollár felértékelődése során ez „statisztikai túlértékelődést” is eredményezett), eltolódott Nyugat-Európáról és az Atlanti-térségről az USA-ra és a Csendes-óceáni régióra. Ez a hagyományosan Nyugat-Európacentrikus KGST-országok ipari kivitelét kedvezőtlenebbül érintette, mint azokét a távol-keleti vagy latin-amerikai gazdaságokét, amelyek fő ipari felvevőpiaca nem Nyugat-Európa, hanem az USA és kisebb részben Japán. Különösen jelentős szerkezeti váltással járt együtt ez a földrajzi súlypontváltás: az USA importjában nagyobb hányadban szerepelnek „modern” gépipari termékek, míg Nyugat-Európa behozatalában ma is meghatározó a nyersanyag- és energiaigényes cikkek súlya (a „fejlett” gépipari munkamegosztás a régió belül, döntően az EKG-ban alakult ki, nem pedig kívülálló, harmadik országokkal). Részlete-

5.

*Az európai KGST- és a fejlődő országok részesedése
az OECD importjában
(OECD összes importja = 100)*

	európai KGST-országok			fejlődő országok		
	1975	1980	1985	1975	1980	1985
összes import	3,00	3,04	2,68	28,63	31,87	26,65
iparcikk-import	1,79	1,75	1,20	7,98	10,93	14,59
vegyitermék	2,39	2,87	2,57	5,16	5,51	8,12
félkésztermékek	2,09	2,13	1,81	9,27	12,56	16,80
gépek, berendezések	1,11	0,98	0,48	3,74	5,86	9,15
fogyasztási iparcikkek	2,67	2,24	1,53	19,52	25,04	31,94
műtrágyák	8,56	8,31	11,11	6,19	6,68	9,18
szerves és szervetlen						
vegyipari termékek	3,41	4,58	3,73	7,69	8,19	10,38
bútorok	6,57	6,13	4,75	6,57	11,84	19,64
vas- és acéltermékek	2,86	3,18	2,88	4,67	8,16	13,00
nem-fémes ásványi termék	2,54	2,54	2,63	13,28	14,27	22,21
ruházati cikkek	4,13	3,50	2,41	40,14	45,52	55,64
cipők	3,65	3,27	1,96	22,99	32,51	46,35
textiliák	1,99	1,88	1,53	17,15	21,27	23,85
műanyagok	0,55	1,45	1,46	0,82	1,68	4,57
szakipari gépek	1,62	1,16	0,86	0,77	1,30	2,53
gyógyszerek	1,05	0,65	0,68	4,91	4,88	5,36
általános célú gépek	0,81	0,80	0,59	1,13	2,29	5,50
elektromos gépek	0,95	0,87	0,55	10,06	15,35	21,57
közúti járművek	0,62	0,73	0,36	0,70	1,20	2,38
tudományos és						
mérőműszerek	0,81	0,52	0,30	2,37	3,82	5,52
hírközlő berendezések	0,52	0,34	0,20	14,05	22,64	22,93
adatfeldolgozó gépek	0,31	0,23	0,05	6,61	4,66	10,66

6.

*Az európai KGST-országok versenypozíciói a fejlődő országokhoz viszonyítva
(az OECD-be irányuló KGST- és fejlődő export = 100*)*

	1975	1980	1985
összesen	9,5	8,7	9,2
iparcikkek	18,3	13,8	7,6
vegyipari cikkek	31,6	34,2	25,6
félkésztermékek	18,4	14,5	9,7
gépek és berendezések	22,9	14,3	4,9
fogyasztási iparcikkek	12,0	8,2	4,6
műtrágyák	58,1	55,3	54,8
szerves és szervesetlen vegyianyagok	30,7	35,9	26,5
műanyagok	40,4	46,4	24,3
szakipari gépek	67,8	47,1	25,4
bútorok	50,0	34,1	19,5
vas- és acéltermékek	38,0	28,0	18,1
közúti járművek	47,0	37,8	13,3
gyógyszerek	17,6	12,1	11,2
nem-fémes ásványi termékek	16,1	15,1	10,6
általános célú gépek	41,6	25,9	9,7
textiliák	10,4	8,1	6,0
ruházati cikkek	9,3	7,1	4,2
cipők	13,7	9,1	4,1
tudományos és mérőműszerek	25,4	12,0	5,1
elektromos gépek	8,6	5,3	2,5
hírközlő berendezések	3,6	1,5	0,8
adattfeldolgozó gépek	4,5	4,8	0,5

* A fejlődő országok részesedése értelemszerűen 100 és a feltüntetett KGST-adatok különbsége.

sebb vizsgálat azonban ezt az ellenvetést relativizálja. Nem tagadható természetesen, hogy a különböző teljesítményeket ez is árnyalja, de messze nem befolyásolja lényeges mértékben. Egyébként is a földrajzi súlypontváltásra – ha az új folyamatokat a gazdasági vezetés felismerte – mindenütt volt különböző

mértékű, de kihasználható mozgástér (az USA-ba irányuló magyar exportban ez tükröződik is). Másrészt a szocialista országokkal szembeni fejlődő konkurencia közel sem korlátozódik Észak-Amerikára, hanem nagyon is áthatja Nyugat-Európát. A fejlődő országok Nyugat-Európában is teret nyertek, és főleg itt szorították ki a szocialista termékeket, miközben exportoffenzívájuk fő irányát – kevés kivételtől eltekintve – az USA jelentette.⁸

Ami a kereskedelempolitika, pontosabban a protekcionizmus exportgátló szerepét illeti, nem kétséges, hogy az erősödő és Nyugat-Európában különösen egyes szektorokban megnyilvánuló protekcionizmus rontotta és ma is rontja a szocialista iparcikkek piacra jutási esélyeit. Itt azonban utalni kell arra, hogy a protekcionizmus többnyire más, jelen esetben az összehasonlításba bevont fejlődő országok nagy részét is érinti. Ezen túlmenően a protekcionizmus ereje ágazatonként (termékcsoportonként) eltérő: a szocialista országok kiszorulása pedig ott a legmarkánsabb (gépipar), ahol a kereskedelempolitikai tiltások-gátak a legkevésbé fedezhetők fel.⁹ Más oldalról bizonyítja a fenti állítást, hogy a szocialista kivitel szerkezete az elmúlt években kifejezetten olyan orientációt mutat, amely egyre inkább a válságos, ezért védett, kereskedelempolitikai eszközökkel körülbástyázott nyugat-európai piacokat veszi célba. A kényszerexport-politika gyakorlatilag önként ment bele a „protekcionista zsákutca”ba, amikor hosszabb ideje világosan látni lehetett, hogy milyen területeken várható erőteljesebb piacvédelem, ezért honnan lenne célszerű kivonulni (sőt, azt is lehetett tudni, hogy ehelyett hová lenne célszerű a termelést és kivitelt átirányítani).

A fentiek ugyan részben árnyalhatják a teljesítmények eltérősegeit, de a 6. táblázatból kiolvasható kiszorulás mértékére és sebességére nem adnak választ. Az OECD-be 1975-ben irányuló európai KGST- és fejlődő kivitelt 100-nak véve, az előbbi részesedése 18, 1980-ban 14, 1985-ben 7,6 százalék volt, vagyis a fejlődő országok 1975-ben 4,5-szer, 1985-ben már 12-szer annyi iparcikket exportáltak a fejlett tőkésországokba, mint a szocialista országok. Különösen drámai a térszerzés a géppiacon: a KGST-országok 23 százalékos részesedése egy évtized alatt 4,9 százalékra zuhant, vagyis a fejlődő országok 1975-ben 3,4-szer, 1985-ben már több mint 20-szor annyi gépet vittek ki a fejlett tőkés piacokra, mint a KGST-térség. Ennél is sajnálatosabb a helyzet a műszaki haladás, a piaci dinamika és a felvevő kapacitás szempontjából egyértelműen élen haladó, ugyanakkor a KGST piaci részesedését tekintve leghátul kullogó egyes ágazatokban. 1985-ben a fejlődő országok 200-szor annyi adatfeldolgozó gépet, 120-szor annyi hírközlő berendezést, 40-szer annyi elektromos gépet, közel 20-szor annyi műszert exportáltak az OECD-be, mint a KGST-országok. 1975 és 1985 között a fejlődő világgal szembeni KGST-pozíciók minden feltüntetett árucsoport esetében romlottak, és esetenként a jelentéktelenség szintjére süllyedtek. (Kivételt ismételten a nem éppen kedvezőnek ítéltető szakosodásra valló műtrágya-, kisebbrészt vegyianyagexport jelent.) Emögött a változás mögött ma

már a fejlődő országok egyre terebélyesedő csoportja húzódik meg, ami – változatlan gazdaságpolitika esetén – további szocialista kiszorulást valószínűsít a következő években.

A nemzetközi versenyt tekintve a tét ma már nem az, amit egy évtizede – nem utolsósorban éppen a magyar szakirodalom jeles képviselői¹⁰ úgy fogalmaztak meg, hogy a szocialista export a fejlett nyugati és az árelőnyökre épülő fejlődő export versenye közé szorulhat. Sokkal realisabb jelenleg abból kiindulni, hogy exportunk, piaci pozíciónk a fejlődő országok két csoportja közé ékelődik, és ha nem történnek érdemleges változások, rövid idő alatt a fejlődő országok egyre nagyobb számú csoportjai előzhetnek meg bennünket.

A versenyképesség megerősítését azonban messze nem a piacvesztés ténye vagy a statisztika „szebbé tétele” indokolja. Ezek „csak” jelzőszámok, amelyeket ez a tanulmány igyekezett közel sem teljes mélységben, de a legfontosabb irányzatok feltárásával közvetíteni. A „kemény mag”, a jéghegy valódi tömbje e felszíni tükröződés alatt található, akárcsak rövidebb és hosszabb távú következményei. A további tévesztés megakadályozása az eddigiektől eltérő és a terhes és visszahúzó örökséggel végre leszámolni képes irányvétel (közel sem csak gazdaságpolitikait) követel meg. A következmények elhárítása pedig történelmi kihívás: ha nem sikerül megfelelő választ megfogalmazni és ennek alapján a gyakorlatot átalakítani, úgy az ezeréves történelmi örökség kerül nagyon is kézzelfogható veszélybe. Ennyiben az ezredforduló nemcsak kronológiai határ, hanem Európa egy részének – ezen belül nem utolsósorban a magyar nemzetnek is – újabb sorsfordulója.

¹ Lásd ehhez: Inotai András: KGST-, dél-európai és gyorsan iparosodó fejlődő országok versenye az NSZK késztermék-importpiacán a hetvenes évek második felében. *MTA Világgazdasági Kutató Intézet. TTSZ Közleményei*, 1982. Az NDK-nak az NSZK-ba irányuló kivitele jelentős volument képvisel, szerkezete azonban jóval kevésbé „kedvező”, mint a többi OECD-országba irányuló NDK-exporté. Ezért az adatok figyelembe vétele a későbbiekben ismertető trendeket még erőteljesebben hangsúlyozná.

² Inotai András: Az ipari exportverseny új fejezete: Minőségi ugrás előtt vagy után? A KGST- és fejlődő országok a fejlett tőkés világ recesszió sújtotta, majd újraélénkülő iparcikkpiacán. *MTA Világgazdasági Kutató Intézet. TTSZ Közleményei*, 1986. június; és Inotai András: A KGST- és a fejlődő országok versenye a fejlett tőkés világ iparcikkpiacán (I–II.). *Statisztikai Szemle*, 1986. 8–9. és 10. sz.

³ Különbféle szempontok (fejlettségi szint, ipar részesedése a társadalmi termékből, beruházási hányad, ipari export a teljes export százalékában stb.) alapján a nemzetközi szakirodalom a következő országokat sorolja ide: Dél-Korea, Hongkong, Szingapúr, Tajvan, Argentína, Brazília, Mexikó, India, Izrael és Jugoszlávia.

⁴ Ez az OECD-be irányuló ipari exportra vonatkozik. Közismert, hogy számos fejlődő ország emellett – vagy esetenként elsősorban – más fejlődő országokba szállít ipari termékeket, így tényleges iparcikk kivitele a feltüntetetté néha jóval magasabb.

- ⁵ A változások dinamikája különösen akkor szembetűnő, ha arra gondolunk, hogy a hatvanas évek végén még széles körben tartotta magát az a nézet, miszerint a fejlődő országok – természetesen rajtuk kívül álló okok miatt – nem alkalmasak műszakilag igényesebb iparcikkek, mindenekelőtt gépek és berendezések világpiaci exportjára.
- ⁶ Ez nyilvánvalóan kapcsolatban van a rugalmasabb magyar gazdaságirányítással, a nagyobb vállalati mozgástérrel, hiszen nem nehéz belátni, hogy a gépek értékesítésének más szervezeti-irányítási feltételei vannak, mint a különböző tömegtermékeknek. Lásd erről részletesebben: Inotai András: A KGST-országok és a gépipari termékek nemzetközi kereskedelme. *Külgazdaság*, 1986. június.
- ⁷ A táblázatban értékatadatok is közlünk, hogy az egyes árucsoportok tényleges piaci méreteiről az olvasó fogalmat alkothasson. Ugyanakkor ezek az értékatadatok – főleg a KGST- és fejlődő országokra összeállított oszlopok – támpontot adhatnak a későbbiekben bemutatásra kerülő részesedési vizsgálat eredményeinek megfelelő értékeléséhez és összehasonlításához is.
- ⁸ Nem lehet elutasítani azt a gondolatot, hogy az amerikai gazdaságpolitika változásai, az amerikai piac szerkezeti módosulásai és az exportorientált fejlődő országok tovább erősödő versenyképessége a jövőben fokozottabb importnyomást érvényesít Nyugat-Európában is. Nem tudni, hogyan reagálna erre az EGK (versenyzéssel vagy erősödő elzárkózással), de valószínű, hogy ilyen helyzetben a szocialista versenyállások tartása az eddigieknél is nehezebbnek bizonyulhatna (amennyiben persze a KGST-országokban időközben nem kerül sor jelentős gazdaságstratégiai fordulatra).
- ⁹ Nem elhanyagolhatók ugyanakkor a szocialista országokat sújtó vámhátrányok a tőkés európai országok termékeivel szemben, amióta az EGK és a többi európai tőkésország között létrejött az ipari szabadkereskedelem és megszűntek – néhány kivételtől eltekintve – a vámok.
- ¹⁰ Lásd elsősorban Kádár Béla és Köves András tanulmányait.

A MAGYAR HÍRADÁSTECHNIKA DILEMMÁI

A „telefonosok” szerint a modern elektronikus telefonközpont valójában nem egyéb, mint egy nagyon bonyolult speciális számítógép. Ez rögtön érthetővé teszi, miért került a világ elektronikai iparán belül kulcsfontosságú helyre a távközlési berendezések gyártása az utóbbi évtizedben. A távközlési ipar jelentőségét azonban korántsem pusztán az a mintegy 30 százalékos részesedés adja, amelyet a fejlett országok elektronikai iparában magáénak mondhat; ennél sokkal nagyobb jelentőségű az a szerep, amit a telekommunikáció a gazdasági és társadalmi folyamatok most zajló átalakulásában tölt be. Miről is van szó?

Az 1950–70-es évek során megszülető elektronikai termékek (számítógépek, elektronizált vezérlésű automata gépek, robotok stb.) a termelékenység nagymértékű emelkedését tették lehetővé, de csak a termelés lokális pontjain. Így valójában elkülönült „szigetekként” léteztek, a gazdaság egészét dinamizáló húzóhatásuk korlátozott maradt. Az akadály az elkülönült „szigetek” közötti összeköttetés hiánya, az információátvitel szűk keresztmetszete volt.

Az elkülönült elektronikai „szigetek” megalkotása után tehát a következő, ugrásszerű fejlődést lehetővé tevő lépés a „szigetek” egységes rendszerbe, hálózatba integrálása, információs kapcsolat kiépítése közöttük. Ezt a hálózatba illesztést a távközlési ipar biztosítja, amely így hirtelen a XX. század végének kulcsiparágává vált. A termelékenység növelésének további lehetőségei a fejlett országokban így ma egyre inkább az információáramlás szűk keresztmetszeteinek oldásához, vagyis a távközlési ipárhoz kapcsolódnak. Jól mutatja ezt a szerepváltást a General Motors egy 1981-ben készített tanulmánya, amelyből kiderül, hogy az üzemek automatizálására fordított költségeknek több mint felét a kommunikációs rendszerek kiépítésére fordították.¹

A távközlési berendezések gyártása ma még a fejlett országok ipari outputjának alig 1–2 százalékat teszi ki. Ez a piac azonban, amely 1985-ben mintegy 58 milliárd dollárra volt tehető, a fejlett országokban évi 15–20 százalékkal, világátlagban pedig évi 8–8,5 százalékkal nő, növekedése tehát kiemelkedően gyors ütemű.²

Az információátvitel középpontba került a modern termelési rendszeren belül, s ez alapvető változást hozott és hoz magával az iparág technológiáját, belső szervezeti struktúráját tekintve. A technikai váltást a távközlési berendezések elektronizálása képviseli. Ez önmagában is nagy horderejű változás, amelynek eredményeképpen a számítástechnikai és távközlési berendezések közötti határok elmosódnak, s egyre inkább integrálódó, egységes informatikai berendezéseket gyártó iparágról beszélhetünk.

A mikroelektronika behatolása a távközlés területére azonban a távközlés egész, korábban rendkívül megmerevedettnek mutató belső struktúráját, hagyományos vállalati szerveződését felborította, illetve felborítja. A nyolcvanas évek közepe táján szinte drámai fejleményekre került és kerül sor a nemzetközi távközlési struktúrán belül, amelyek eredményeképpen a nemzetközi híradástechnikai ágazat – radikális átrendeződés, újjászerveződés keretében – a korábbiaktól élesen elhajló, sok szempontból száznyolcvan fokok fordulatot jelentő új pályára lépett.

A híradástechnikának a saját ágazatán messze túlmutató középponti szerepének, továbbá ennek az – alábbiakban legalább fő vonásaiban bemutatandó – új nemzetközi pályának a tükrében különös fontosságúnak ítéelhetjük a kérdést:

Miképp fejlődik a magyar távközlési ipar? Mit jelent számára az elektronizálás által képviselt kihívás, milyen módon reagál – reagál-e egyáltalán – az új nemzetközi trendekre? Milyen stratégiai válaszok fogalmazódnak meg a magyar vállalatokon belül, és e válaszok mire tehetik képessé őket a jövőben? Lehetséges-e egy felzárkózó típusú követő fejlődést megvalósítani vagy legalább a további leszakadást elkerülni?

Vállalati interjúkon és esettanulmányokon alapuló vizsgálatunk – amely a Beloiannis Híradástechnikai Gyárra (BHG), a Telefongyárra, a Finommechanikai Művekre, a BRG-re és a Budavox külkereskedelmi vállalatra terjedt ki – ezeket a kérdéseket állította a középpontba. Vagyis a magyar híradástechnikai vállalatok fejlődését **nem önmagában**, hanem **az ágazat nemzetközi fejleményeinek kontextusában** kísérelte meg értelmezni.

Ezt a vizsgálati szempontot azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert csakis így válik érthetővé a magyar híradástechnikai vállalatok fejlődésével, perspektívaival kapcsolatos borúlátó – de legalábbis szkeptikus – megítélésünk. Önmagukban – a magyar szabályozórendszer kritériumrendszerében – ugyanis e vállalatok rendkívül sikeresek: a BHG és az FMV a „magyar 100-ak klubjának” éllvasai, vagyis árbevétel-arányos nettó eredményük a magyar vállalati szférán belül kiemelkedőnek számít.

Az iparág nemzetközi teljesítményét, a nemzetközi trendekhez való illeszkedést, a felzárkózó stratégiák meglétét értékelési kritériumként kezelő vizsgálat azonban ellentétes következtetésekhez juthat. Ebben az esetben pedig arról van szó, hogy miközben e vállalatok az adott hazai közegben rendkívül sikeresen – jövedelmezően – tevékenykednek, a tevékenységük eredményeképp megvalósuló magyar híradástechnikai termelés fejlődési vonulata – nem műszaki, hanem közgazdasági értelemben – mind messzebb kerül a világ fejlődési trendjeitől. Az eltávolodás következménye pedig majd mindig a piaci térvésztes.

Vizsgálatunk erre a diszkrepanciára akar elsősorban rámutatni: megítélésünk szerint fokozódik az eltérés e vállalatok teljesítményének hazai és nemzetközi (elsősorban konvertibilis relációjú) értékelése között. Sőt, úgy véljük, hogy az elektronizálással minőségileg is új helyzet fog előállni: miközben a nemzetközi

híradástechnikai ipar éles fordulatot hajt végre, a magyar vállalatok — a megelőző húsz–harminc év fejlesztésstratégiai premisszáiból eredően is — továbbra is az eddigi pályán haladnak tovább.

Ez a fejlődési pálya a magyar vállalatok jelenlegi érdekviszonyaiból adódik. Ez az érdekeltségi rendszer a vállalatokat alapvetően nem a világgazdasági bekapcsolódás, hanem az intézményesen biztosított elkülönülés felé tereli.

Mindez két következménnyel jár. Egyrészt végképp illuzórikussá válik az az OMFB-, illetve KGM-tanulmányban 1977-ben, 1978-ban megfogalmazott célkitűzés, hogy a híradástechnikai ipar kibocsátásának legalább 30–35 százalékat tőkés piacon értékesítse, tehát exportorientált irányba fejlődjön. Másrészt a híradástechnikában nem fogalmazódnak meg — nem manifesztálódnak — azok a fejlődésstratégiai dilemmák, alternatívák, amelyeket a számítástechnika területén („gyártunk vagy ne gyártunk”, „miképp kapcsolódjunk be a nemzetközi munkamegosztásba” stb.) megfigyelhetünk.

A hazai fejlődésből és a KGST-szakosításból adódó fejlesztésstratégiai előzmények

A magyar híradástechnikai ipar kibocsátása impozáns mennyiségi mutatószámokkal jellemezhető: az iparág outputja 1950–75 között közel harmincöt-szörösére növekedett, s a növekedés 1975–85 között is csaknem megduplázódott, a gépiparon belül messze a leggyorsabb ütemű volt.³ Noha ezek az adatok látványos fejlődésről tanúskodnak, a magyar híradástechnikai ipar hatékonysága, termelékenysége igencsak messze van a nemzetközi csúcstól: az egy főre jutó bruttó termelés nálunk valahol a 10 000 dolláros nagyságrend körül alakul, míg a nyugat-európai országokban ez 50–70 ezer dollár, Japánban és az USA-ban pedig 100 ezer dollár fölött van.

Miből adódik, mikor keletkezett ez a hatékonysági rés (vagy inkább szakadék) a magyar és a nemzetközi híradástechnika között? Melyek azok az összetevők a magyar vállalatok fejlődési pályájában, amelyek ezt az eltérést leginkább magyarázzák? A válaszhoz kissé vissza kell mennünk az időben, egészen a magyar híradástechnika kezdetéig. A magyar híradástechnika és különösen a távközlés kialakulására, kezdeti fejlődésére egy sajátos — bár nemzetközileg korántsem egyedülálló — „kettős kötés” nyomta rá bélyegét.⁴ Ennek egyik eleme az az állami monopólium, amely a múlt századi Baross Gábor-féle infrastruktúra-fejlesztéstől napjainkig érvényesül: a távközlést az állami adminisztráció hozza létre (a Posta monopóliumán keresztül), s a hálózat felépítésében, méretében, dinamikájában meghatározó az állami bürokrácia igénye a termelési, valamint a lakossági igényekkel szemben.⁵ A „kettős kötés” másik — s a porosz utas fejlődést oldó — eleme viszont a korai magyar híradástechnikai ipar **beágyazódása, beintegrálódása a világpiacba**. Ezt a világpiaci integráltságot az iparág termelését

mindvégig meghatározó nagy nemzetközi híradástechnikai monopóliumokhoz való szoros szervezeti kapcsolódás képviselte. Az iparág nagygyűjének számító amerikai ITT ugyanis — a balkáni behatolás céljából — Magyarországon építette ki kelet-európai hídfőállását az Egyesült Izzó és Villamossági RT, majd az abból kiváló Standard Villamossági RT megvásárlásával. (Átmeneti ideig az L. M. Ericssonnak is volt magyarországi üzeme, s a harmincas évek magyar távközlési piacán a Standard és az Ericsson 55—45 arányban osztozott. A válságot követően azonban a Standard lenyelte az Ericsson üzemét.) A Standard-utód BHG bemutatása kapcsán még visszatérünk erre a mozzanatra, annyit azonban célszerű itt is megállapítanunk, hogy az ITT-leányvállalataként működő magyar távközlési és híradástechnikai ipar szoros szervezeti kapcsolódása az anyavállalathoz automatikusan biztosította a nemzetközileg élenjáró technikát s a piaci szervezetet.⁶

A korai távközlési struktúrának még egy fontos elemére kell rámutatnunk. A vázolt „kettős kötés” valójában kettős monopóliumot jelentett a Posta (az állam) és a Standard (a külföldi tőke) részéről. A két monopólium együttélését számos súrlódás nehezítette,⁷ amelyek elsősorban az alkatrészellátásban (készletezésben) és a kisebb jelentőségű szolgáltatásokban nyilvánultak meg. Ezeknek a funkcióknak az ellátására harminckét kisvállalat alakult, amelyek így a távközlési struktúra részeként a magyar híradástechnika fejlődési pályájának fontos elemét képezték.

A szocialista átalakulással új feltételek, új „kötések” jöttek létre. A korábbi struktúra egyik eleme — az állami (postai) monopólium — ugyan fennmaradt, sőt a távközlési iparra — az iparosításnak való alárendelődéssel — méginkább meghatározó szerepet töltött be. A magyar távközlés porosz utas volta, a távközlésnek elsősorban az államigazgatási, majd a termelési, s csak legutoljára a lakossági igényeket szolgáló szerepe fokról fokra erősödött, s napjainkra már már diszfunkcionalitásba átcsapó véget ért el.

A korábbi struktúra másik két eleme azonban alapvetően megváltozott, s így végül is a magyar távközlési ipar új fejlődési pályára került. Ennek az új pályának döntő eleme a termelés autark jellege, s mellette a **KGST piacára való fokozatos rászakosodás**. Ez a két jellemző az állami felhasználói monopóliummal kiegészülve olyan mélyen beivódó, rögzülő tényezővé vált, hogy a távközlési berendezéseket gyártó ipar belső vállalati érdekszerkezetét mind a mai napig meghatározza. Lássuk tehát, hogyan jött létre ez a pálya.

A II. világháborút követően — a szocialista államosítás befejező aktusaként — a korábbi világpiaci beágyazottság (műszaki-fejlesztési, piaci és tőkeintegrálódás) megszűnt. Míg korábban az ITT-hez való szervezeti kapcsolódás egyszerre biztosította és feltételezte az anyavállalathoz hasonló szerveződést, a hasonló — bár minőségében akkor is elmaradó — technológiát, az önállóvá váló új híradástechnikai vállalatok számára a műszaki-fejlesztési információk elzárása, a korábbi technikának a külföldi piacokról való kizárása (szabadalmi korlátok miatt), az ITT piacszerkezetéből való kikerülése egészen más típusú feladatokat állított a középpontba.

Kulcskérdéssé vált a megmaradt technikai-technológiai bázison való termelés folytatása, majd felfuttatása a belföldi igények kielégítése, a hazai piac ellátása céljából. Az iparosítás korabeli jellemzőinek megfelelően a hatékonyság helyett a mennyiségi növekedés került előtérbe. Az önállóvá váló híradástechnikai vállalatok így – más KGST-országok vállalataihoz hasonlóan – a **tőkés világpiactól elzárt, önellátó** fejlődési pályára tértek, a fejlődés tengelyébe tehát a **nemzeti autarkia** került. Az egyes KGST-országokban is ekkor formálódtak ki a párhuzamos nemzeti kapacitások. A vállalatok korábbi piacorientált jellege, az ezt szolgáló, a vállalatok erejét képező piaci szervezet fokozatosan elsovadt, a tőkés nagyvállalatokhoz fűződő műszaki-fejlesztési, dokumentációáramoltató kapcsolat megszakadt. A kereskedelmi és termelési funkciók egyre élesebben elkülönültek,⁸ s a hangsúly az önálló fejlődés folyamán fokozatosan az utóbbira, a termelésre tevődött át.

Az ötvenes–hatvanas években az egész szocialista iparban végrehajtott **profil-tisztító** folyamat meghatározó volt a híradástechnikában is: míg korábban az iparág termelékeit túlnyomórészt a Beloianniszi Híradástechnikai Gyár állította elő, most az egyes híradástechnikai profilok az újonnan alapított külön vállalatokhoz kerültek. A BHG vált a telefonközpontok kizárólagos gyártójává, az átviteltechnikai berendezések a Telefongyárhoz kerültek, a mikrohullámú berendezéseket az Orion és az FMV gyártotta, az URH-rádiótelefonokat, egyéb híradástechnikai berendezéseket a BRG, a tápberendezéseket a Híradótechnikai Vállalat, az alkatrészeket pedig a Remix, a Kontakta, illetve más vállalatok kapták. A profiltisztítást végrehajtó felsőbb gazdaságirányító szervek ettől a lépéstől azt remélték, hogy lehetőség nyílik az egyes vállalatok számára kevés termék nagysorozatú gazdaságos gyártására.

Ez az „egy lábra” állítás azonban több szempontból is téves és – a magyar vállalatok fejlődési pályájának integráns részét képezve – máig ható következményekkel járó lépésnek bizonyult. Egyrészt tökéletesen ignorálta az iparág nemzetközi fejlődési tendenciáit (a nagy híradástechnikai monopóliumok termelésében a telefontechnika sohasem volt kizárólagos; általában csak 30–70 százalékot tesz ki). Másrészt – mivel a hazai felvevőpiac túlságosan szűknek bizonyult, s a további dinamikus növekedés feltételei mindinkább a KGST-piacokhoz kapcsolódtak – a szakosított termelés a KGST-igényeknek megfelelően újra diverzifikálódni kezdett, s az egy termékkörön belül is meglehetősen vegyes termékválaszték alakult ki. Ugyanakkor **nem jöttek létre kooperációs kapcsolatok az önálló vállalatok között, s lényegében mindegyikük szinte teljes önellátásra** kényszerült: maguk gyártották a végtermékekhez szükséges alkatrészeket, részegységeket. Az autarkia tehát nemcsak nemzeti, hanem **vállalati** szinten is érvényesült. Ez a sajátosság, mint azt egy 1983-as OMFB-tanulmány megállapította, mindmáig meghatározó maradt: „... Ebben az időben (a hatvanas években) kezdődött a végtermékgyártók egymás közötti koordinációjának szétesése is; gyakorlatilag megszűnt az elkülönülten gazdálkodó vállalatok fej-

lesztési céljainak rendszerelvű egyeztetése. ... az egymástól független, önálló vállalatok közötti kooperáció nem jellemző, szakosított közös gyártóbázisokkal gyakorlatilag nem rendelkezünk...”⁹

A nemzetközi piaci integrálódásból való kiszakadással, majd a profiltisztításokkal létrejövő **kettős autarkia** (vállalati és nemzeti) fejlődési pálya az 1957-től meginduló KGST-szakosítással újabb elemmel bővült, s ennek következtében immár egy **hármás autarkia**ról, ezt megtestesítő fejlődési vonalról beszélhetünk. A KGST-együtműködés ugyanis a minden országban megtalálható párhuzamos nemzeti autark termelést nem megszüntette, hanem sajátos módon kibővítette, a **regionális autarkia** szintjére emelte. Ez a regionális szintre bővített autarkia a következőt jelenti: a szakosodás lényege – minden KGST-országban – az volt, hogy az egyes kis KGST-országok saját szükségleteik (szintén autark) kielégítése **mellett** alapvetően a Szovjetunió piacára szakosodtak rá. A szovjet piacra azonban nem a saját belföldi piacukra gyártott terméket szállították, hanem a Szovjetunió által kifejlesztett (majd a gyártók által korszerűsített) távközlési berendezéseket – ezeket viszont **kizárólag** oda szállították. A Szovjetunió erre a fejlesztésre többnyire ingyenes dokumentációt és fejlesztési hiteleket nyújtott, e hiteleket azonban csak a szovjet piacra történő termelés felfuttatására lehetett felhasználni. A kis KGST-országok – így Magyarország is – saját piacukra ettől a típustól eltérő, saját fejlesztésen vagy – egymás között is koordináltan – licencvételen alapuló terméket gyártanak, s a belföldi távközlést ezekre a rendszerekre alapozták.

Mivel gazdaságos sorozatnagyság a belföldi piacokon nemigen érhető el, a saját piacra gyártott távközlési termékek fölösnek bizonyuló mennyiségét – első sorban a távközlési **végtermékekből** – a többi szocialista országban, illetve marginális nagyságrendben a tőkés (első sorban, sőt többnyire kizárólag a fejlődő) országokban próbálják elhelyezni.

A szovjet piacra való sugaras kis-KGST ráépülés így azt eredményezte, hogy a **híradástechnikai ipar** dinamikáját mindinkább a **szocialista export határozta meg**: a magyar vállalatok esetében a szocialista piac részaránya fokozatosan a termelés 50–70 százalékára növekedett (a szovjet piac általában 40–50 százalékot képvisel ebből). Az előzőekben bemutatott sajátos szakosodás azonban azt jelentette, hogy noha a dinamikát a KGST piaci képviselték, mégis a **KGST-együtműködés** a **hatvanas és hetvenes évek során minimális mértékben sem volt képes az iparág termelésének és piacainak kelet-európai integrálására**. (Emiatt tekintjük a regionális autarkia hordozójának.) „... A KGST-országok már az ötvenes évektől megkísérelték egységesíteni törekvéseiket a híradástechnikai berendezések fejlesztésében, gyártásmegosztásában. Ezek a törekvések nem vezettek eredményre, az egyes országok eltérő megoldású meglévő rendszerei, az országoként eltérő nyersanyag, alkatrész és technológiai alapok következtében, továbbá az egyes országok parciális érdekeinek érvényesítésére irányuló törekvés miatt. (...) A magyar híradástechnika elmaradása szempontjából így nem ja-

vította, hanem inkább nehezítette a helyzetet a híradástechnikai KGST-együttműködés, amely jelentős fejlesztő kapacitásokat kötött le – és köt le ma is –, de az egységes hírközlő rendszer elemei még a hagyományos technika szintjén sem születtek meg, és még kevésbé jött létre egységes háttérpar.”¹⁰

A KGST-szakosodás 1957-től először a Gépipari Állandó Bizottság (GÁB) 9. szekciójának, majd 1963-tól a REÁB (Rádióelektronikai Ipari Állandó Bizottság), a hetvenes évektől pedig a Postai és Távközlési Állandó Bizottság (POTÁB) keretében folyt.

– A REÁB a hatvanas évek elején programba vette a nemzeti távválasztó hálózatok kiépítését, az eltérő nemzeti fejlesztések miatt azonban ez meghiúsult, s a közös crossbarfejlesztés helyett az egyes országok különböző nyugati főköz-pontlicenceket vettek (Magyarország a svéd L. M. Ericsson licencét, Lengyelország a francia Pentaconta licencét, Románia az ITT Metaconta-licencet, Bulgária pedig a Siemens A–29 crossbarlicencet). A licencekhez szükséges tőkés import ellentételezésére lebonyolított tőkés exportjuk során lényegében hasonló műszaki színvonalat képviselő – konkurenseként léptek fel és lépnek fel egymás piacain, ahol árérzékenységükből fakadóan erőteljes árversenyt támasztanak egymásnak. A magyar vállalatok ebben a KGST-konkurenciában nehéz helyzetben vannak, hiszen a magyar szabályozás nem teszi lehetővé a dőmping-árakat, s a relatíve magasabb költség- és árérzékenység így hátrányos helyzetbe hozza őket.

– Az 1961–62-es immár elektronikai célzatú NDK–szovjet–magyar telefonkooperáció kísérlete is rövid életűnek bizonyult, mert a német és a szovjet partner a fejlesztést kutatási szintre minősítette vissza, s a Szovjetunió 1964-ben vissza is lépett a kooperációtól. Az 1972-ben induló kvázielektronikus fejlesztés, a magyar–szovjet Kvant-kooperáció is hasonló sorsra jutott a menetközbeni változtatások, árproblémák stb. miatt (a BHG ebbe a kooperációba mintegy 50 millió forintot ruházott be – végül is hiába).

A hetvenes évek második felében, amikor a nagy nyugati híradástechnikai monopóliumoknál már megkezdődött az elektronikus generációváltás, a KGST-országok újra megkísérelték a kooperációs fejlesztést és gyártást – ezúttal már az elektronizált távközlési berendezéseikét. Az 1976–80. évi műszaki-tudományos együttműködés keretében kidolgoztak egy, az elektronikus termékekre vonatkozó követelményrendszert és bevezetési stratégiát (IDHR = Az Integrált Digitális Hírközlési Rendszer alapkérdései; KHR = Komplex Kompatibilis Hírközlési Rendszer), majd az 1980-as budapesti REÁB ülésen a Szovjetunió meghirdette az EDÁR (Egységes Digitális Átviteltechnikai Rendszer) alapelveit. Ebben a programban a magyar fél (Telefongyár, TKI, Elektronika Átviteltechnika Szövetkezet) is részt vesz bizonyos témák vezetőjeként. Az EDÁR mellett a másik távközlési kooperáció az EKR (Egységes Kapcsolástechnikai Rendszer), amelyet ugyancsak a Szovjetunió vetett fel a REÁB 1979. évi ülésén. A kiinduló elképzelés szerint az EKR keretébe tartoztak volna az egyes tagországok-

ban fejlesztés alatt levő kvázielektronikus központok (KVARC, KVANT, ISZ-TOK stb.), továbbá a Szovjetunió által a francia Thomson-CSF cégtől vásárolt licenc alapján gyártandó MT 20/25 digitális főközpont. A résztvevő tagországok szublicencként alapján ennek részegységeit (valamint különböző kapacitástartományú központokat) gyártották volna. A fő alkatrészellátó a Szovjetunió lett volna, s a program egységes anyag- és alkatrészszárazon nyugvó digitális kapcsoló-rendszert hozott volna létre, KGST-önellátási céllal.

Időközben azonban a Thomson távközlési részlege beolvadt az államosított CGE-be (Compagnie Général d'Electricité), s bár hivatalosan nem jelentették be, de a szovjet fél és a Thomson között az együttműködés megszűnt. (Ebben a kelet–nyugati együttműködés akkori visszaesése mellett az MT 20/25 műszaki problémái is közrejátszottak.) A Szovjetunió így 1982-ben egy másik típust, az ITT 1240 típusához közelálló moduláris felépítésű rendszert javasolt, s az új koncepció szerint az egyes országok különféle modulok kifejlesztésére vállalkoztak volna, két- és többoldalú szerződések keretében. Mivel ez az elképzelés műszakilag kivihetetlennek, irreálisnak mutatkozott, a tagországok visszatértek a kapacitástartomány szerinti fejlesztés elképzelésére. Ez a program is azonban legfeljebb csak a KGST önellátására lenne alkalmas, nyugati piacokon a referenciahiány mellett azért sem értékesíthető, mert az EKR-ben előírányzott – valójában az ITT System 12 rendszeréből átvett – elosztott vezérlés elvét, valamint a rendszer másik alapkoncepcióját jelentő kapcsolóhálózatot az ITT szabadalmi védik.

Az EKR-ben való részvétel ezért az egyes KGST-országok részéről szimbolikusá vált, egyszerű „érdekeltségre” redukálódott, valójában tetszhalott állapotban van: „1979-től napjainkig szinte semmilyen konkrét fejlesztés nem történt”.¹¹

Ha a fejlesztési munkákat – miként abban a gorbacsovi kurzus meghirdetését követően többen is hisznek – sikerülne is felgyorsítani, az EKR „a tervezett alkatrészszáraz eredendő korszerűtlensége, a fejlesztés befejezésének valószínűsíthető késői időpontja, a fejlesztés módszerének, koordinálásának teljesen nyitott kérdései, a szakosodási koncepció és az iparjogvédelmi problémák miatt a magyar gyártó fél számára komplett gyártott rendszert nem adhat, tőkés piacon értékesíthető áralapot nem képezhet”.¹²

A crossbar, illetve az analóg technika után tehát ma egyértelműnek látszik, hogy az elektronikus, illetve digitális technika generációváltását sem lehet a KGST-együttműködésen belül megvalósítani. Az EKR–EDÁR így, amely eredetileg a KGST felzárkózási stratégiája kívánt volna lenni, az eddigiekben csupán az újabb lemaradást hozta magával. Lényegében a KGST-kooperáció potenciális lehetőségeiről való ítéletként értékelhetjük, hogy valamennyi kis KGST-ország az EKR típusától eltérő berendezésekre kívánja alapozni távközlési hálózatának modernizálását. Az NDK kivételével valamennyien nyugati licenccvételre készülnek, de ezúttal is – miként a crossbar technika esetében – más és más

főközponti licencet kívánnak vásárolni, az egymásközi komolyabb kooperációs lehetőséggel sem számolnak tehát.¹³ Bármennyire felgyorsulnak is esetlegesen a jövőben az EKR munkálatai, a kilencvenes évek eleje előtt használható termékre nem lehet számítani; ez pedig a tőkés országokhoz képest minimálisan is mintegy tíz–tizenöt éves elmaradást jelent a digitális technikában.

A szocialista országok távközlési ipara a technikai színvonalat illetően a hatvanas évek végéig tudta kisebb lemaradásokkal követni a nemzetközi színvonalat (saját fejlesztés, illetve licenc alapján), s „néhány részeredménytől eltekintve, megrekedt a hatvanas évek végének műszaki színvonalán”.¹⁴

A végtermékgyártásnál még **reménytelenebb az alkatrész-kooperáció helyzete a KGST-ben**. Az alkatrészek a szocialista relációból vagy beszerezhetetlenek, vagy a tőkés piaci árnál többszörösen (háromszor–tízszer) drágábbak. Miután minden KGST-ország lényegében azonos piacokon fellépő végtermékgyártó, alapvetően nem érdekeltek a konkurens (vagy potenciálisan azzá váló) fél alkatrészekkel való ellátásában.

A KGST-együtműködés tehát így ahelyett, hogy egyesítette volna az egyes országok műszaki és pénzügyi erőforrásait, inkább szétforgácsolta, megosztotta az erőket. A sugaras módon, a szovjet piacra rászakadó kis KGST-országok híradástechnikai termelésének extenzív bővülése ugyanakkor – **rezi- és volumen-hordozó szerepénél fogva** – szinte kiválthatatlanul beépült a vállalatok működésébe, egyoldalú piaci függőséget teremtve. (Lényegében e biztos piaci lehetőség miatt vannak jelen az országok az EKR-ben.)

A korábbi fejlődési pálya értékelése

Az előzőekben főbb vonásaiban áttekintettük azokat a feltételeket, kereteket, amelyek közepette a híradástechnikai-távközlési ipar a szocialista átalakulást követően megszerveződött. A híradástechnika fejlődését értékelő-elemző korábbi tanulmányok¹⁵ arra a következtetésre jutnak, hogy ez a pálya több vonatkozásban eltér a **tőkés világpiacra érvényesülő nemzetközi fejlődési trendektől**. Az eltéréseket a következőkben mutatják ki:

- a méreteik, kapacitásaik alapján legfeljebb tőkés közép vállalatoknak megfelelő KGST-beli vállalatok, így a magyar távközlési cégek is termelésük lényegesen nagyobb hányadát – mintegy 60–80 százalékát – szállítják exportra, mint a tőkés közép vállalatok, amelyek elsősorban a belföldi piacokhoz kötődnek, exportértékesítésük az összbevételen belül csak 8–10 százalékot ér el. A magyar híradástechnikai vállalatok értékesítési szerkezete így a világ távközlési iparát meghatározó transznacionális monopóliumokéhoz hasonló.

- Szemben viszont e monopóliumok diverzifikált értékesítési struktúrájával¹⁶ és exportértékesítésével, a magyar vállalatokra a szűk profil és az egypiacosság a jellemző. Ez az egypiacosság, valamint az „egy lábon állás” a múltban

inkább a vevőnek való kiszolgáltatottságot jelentette, s a vállalati fejlődés (az értékesítés) ciklikus ingadozásait eredményezte.

– A KGST-beli és a magyar vállalatok fejlődésében lényegesen kisebb szerepet játszik a K+F-tevékenység, mint tőkés megfelelőikében.¹⁷ A tőkés vállalatok termelését–értékesítését műszaki fejlesztési kooperációk szövik át, a kis- és középvállalatok tevékenysége többnyire nagyon szoros szálakkal kapcsolódik – gyakran szervezeti formában is kifejezésre jutva (leányvállalat, vegyesvállalat) – a transznacionális monopóliumokéhoz.

A híradástechnika nemzetközi vállalati jellemzőihez képest ezek az eltérő vonások kétsésgkívül fellelhető jegyei a magyar (és más KGST-beli) vállalatoknak, amelyek egyfajta „elkanyarodást” jeleznek.

Mégis: a mai nemzetközi fejlemények tükrében a magunk részéről úgy ítéljük meg, hogy a **hetvenes évek közepéig–végéig egy nagyon fontos**, az iparág teljesítményét, jellegzetességét alapvetően meghatározó **vonatkozásban nem volt drasztikus különbség** a nemzetközi és a magyar vállalatok működésének feltételrendszerében, keretében. Ezért úgy ítéljük meg, hogy – noha a KGST-beli nemzeti, illetve regionális autarkia fejlődési modellből fakadó eltérő vonások a mai helyzet, valamint a jövőbeni fejlődés szempontjából az érdeksztruktúrák kiformalódásán és rögzülésén keresztül kulcsfontosságúak – mégis, a múltban ez egy **világgazdasági értelemben is lehetséges, sőt sikeres fejlődést** tett lehetővé.

Állításunkat a következőkre alapozzuk:

1. A műszaki fejlődés lehetősége. Az elmaradás ellenére a nemzeti autarkia alapuló – importhelyettesítő célzatú – fejlesztési stratégia a múltban (az elektromechanikus korszakban), ha fáziskéséssel is, de lehetővé tette a tőkés világpiac műszaki fejlődésének követését. A crossbar-technika meghonosítása – licencek vételével – a folyamat lassúsága, számos fogyatékoossága ellenére lehetőséget nyújtott a műszaki felzárkózásra. Ez a technika még viszonylag olcsó volt – az ITT Pentaconta-rendszere esetében például 30–40 millió USA dollár a fejlesztési költség.¹⁸ Az adott technikához tehát elegendő volt az elkülönült vállalatok saját, illetve a költségvetés által hitelekkel vagy támogatással kibővített erőforrása. A termékek rendszerigénye ráadásul viszonylag kicsi, a fejlődés üteme pedig meglehetősen lassú, a crossbar-generációváltás – a kereskedelmi ciklussal együtt – mintegy húsz–húszonöt év.

Az eltérő vállalati fejlődés következménye így a vállalatok gazdasági erőpozíciójában, nemzetközi versenyképességük gyengeségében, vagyis termelékenységük alacsony színvonalában jelentkezett. Mint láttuk, ez a nyugat-európai vállalatokhoz képest egy főre vetítve ötöd-hatod, az észak-amerikai és távol-keleti vállalatokhoz képest pedig csak körülbelül tizedannyi termelésben mutatkozik meg. Vagyis nem annyira a gyártmány, hanem inkább a gyártástechnológia, a termelés szervezetheze az elmaradott, s ebből fakadóan viszonylag magasak a termelési költségeik. Ezt a nem annyira műszaki, mint sokkal inkább közgazda-

sági kritériumok szerinti elmaradottságot azonban tökéletesen elrejtette, illetve ellensúlyozta a biztos szovjet (KGST-)piaci pozíció, amely a korábbi időszakokban egyértelműen a mennyiségi növekedés hajtóerejének – ugyanakkor azonban az értékesítés (s vele együtt a vállalati fejlődés) – ciklikus ingadozásai okának bizonyult.

Kétségtelen, hogy ez a pozíció elsősorban nem versenyképességi faktoron alapult, hanem az adminisztratív típusú, kontingensekkel behatárolt és a gazdaság makroszemponjtjai által meghatározott kereskedelem. Csakhogy – és ez a műszaki szempontnál is fontosabb:

2. A hetvenes évek végéig az egész nemzetközi távközlési ipar fejlődése is sajátos, protekcionista intézkedésekkel körülbástyázott nemzeti piacokon ment végbe. **A fejlődés tehát nemcsak a KGST-n belül, hanem nemzetközi viszonylatban is a nemzeti piacoknak a hazai termelők általi monopolizálásán alapult.** A közgazdasági-versenyképességi faktorok jelentősége így – mind más iparágakhoz, mind pedig a híradástechnika jelenlegi új tendenciáihoz képest – egyetemlegesen, tehát a világ szinte valamennyi országának távközlési struktúrájában és híradástechnikai iparában korlátozott volt a hetvenes évek végéig. Ezt az állítást a nemzetközi szakirodalomban újabban tanulmányok sorozata bizonyítja,¹⁹ úgyhogy – már csak helyhiány miatt is – itt mindössze ennek néhány jelenségre utalunk.

A nemzeti piacok monopolizálásán alapuló fejlődés elsősorban azzal áll kapcsolatban, hogy – mint az előző pontban utaltunk rá – a távközlési struktúrák, a katonai-stratégiai összefüggések miatt, az infrastruktúra-fejlesztés általános megfontolásainak megfelelően majd mindenütt **állami monopóliumként** alakultak ki.

– Ebből adódik, hogy az egész nemzetközi távközlési iparág ezen az adminisztratív intézkedésekkel körülvett, engedélyezési eljárással, szabványokkal körülbástyázott piacon lényegében a versenytársak kizárásával vagy legalábbis erőteljes korlátozásával működött. Ez olyan mértékű, hogy például az ITT, amely a távközlés nemzetközi óriása, az európai rotary-birodalom megalapítója és egész a közelmúltig a második legnagyobb forgalmazó volt, közel 1 milliárd dollárért kifejlesztett elektronikus központjával – amely egyébként a legkorszerűbbek közé tartozik (az EKR is ezt másolja) – nem tudott behatolni az AT&T felségterületének számító amerikai piacra, pedig több százmillió dollárt költött az ottani szabványoknak megfelelő átalakításra. Hasonlóképpen, a szabványoknak való „meg nem felelés” miatt a British Telecom visszautasította a francia CGE-csoport Elo-központját, mire a francia távközlési hivatal, a DGT is elutasította, hogy a brit Plessey szállítson a francia piacra System X-központokat.²⁰ A legzártabbnak a porosz utas fejlődés ideáltípusa, a német piac tekinthető.²¹

– A monopolista piacot – a postai monopóliumon keresztül – tehát az állami szabályozás és az állami megrendelések biztosították, amelyek így szinte mindenütt a nemzeti termelőknek biztosítottak kizárólagos vagy domináns po-

ziciót. Az amerikai piacot az AT&T, a britet a GEC és a Plessey, a francia a CGE és a CGCT, a németet a Siemens és az SEL, a japánt az NTT uralta. Az állami megrendelések a piac 60–70 százalékára terjednek ki. A maradék 30–40 százaléknyi termelés pedig nem a fejlett országok gyakorlatilag zárt nemzeti piacain, hanem a távközlés kezdeti lépéseinél tartó fejlődő országok piacain versenyzett – és ott is gyakorta politikai megfontolások játszottak meghatározó szerepet a közgazdasági versenykritériumok helyett. A híradástechnikai vállalatok – nemegyszer állami tulajdonú cégek – rendkívül szoros szálakkal kapcsolódtak az állami távközlési monopóliumokhoz. Az állami megrendeléseken túlmenően az állami költségvetés a műszaki fejlesztés pénzügyi forrásait is kisebb-nagyobb mértékben biztosította. Például az angol GEC, de az egész elektromos ipar vállalatstruktúrája az állami Industrial Reorganisation Corporation (IRC) vállalat-összevonási akciójának teremtménye, amelyhez a vállalat jelentős hitelt kapott. 1981-ben a GEC fejlesztési kiadásainak 54 százaléka állami alapkából származott, de ez már 1968-ban is 37 százalék volt.²²

– A védett piaci pozíciók következtében a nemzeti vállalatok viszonylag stabil költség- és árszerkezettel rendelkeztek. Az állami megrendelések esetében az ár általában nem az elsődleges szempont volt.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a nemzeti piacok monopolizálhatóságán alapuló vállalati fejlődés világszerte érvényesülő feltételrendszere a KGST-beli eltérő fejlődési vonásokat nemcsak háttérbe szorította, rejtetté tette, hanem némiképp alá is támasztotta. A korábban ITT, Ericsson- és Siemens-birodalomnak számító kelet-európai térségek immár saját nemzeti, illetve KGST-szakosodásuk alapján hirtelen ugyanúgy kezdtek „viselkedni”, mint a fejlett távközlési struktúrával és iparral rendelkező tőkésországok, csak éppen jóval alacsonyabb technikai színvonalra támaszkodva. A különbség voltaképpen ebben az alacsonyabb technikai színvonalban, illetve az ebből fakadó termelékenységi különbségben mutatkozik meg; a kelet-európai – így a magyar – fejlődési pálya, illetve a pályát körülvevő, meghatározó feltételek azonban nem különböztek lényegesen. A technikai színvonal lemaradása pedig nézetünk szerint egyfajta fáziskésésként, „lag”-ként értelmezhető: ennek alapja az, hogy míg korábban az említett három multinacionális hús-vér jelenléte szinte a nyugati országokkal egy időben biztosította az élenjáró technikát,²³ addig a hatvanas–hetvenes évek folyamán ugyanezeketől a multinacionálisoktól most már meg kellett vásárolni a crossbarlicenceket.²⁴ A vásárlás és a honosítás pedig mintegy tíz–tizenöt éves elmaradást „hozott be” a technikai színvonalba.

Ekkor azonban még csak főleg erről a fáziskéséséről van szó: a licencek alapján a hazai piacra történő távközlési berendezésgyártás ugyanazon az – államilag „kibélelt” – pályán halad, mint a tőkésországokban.

Ezt azért tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, mert az elektronika megjelenésével és a távközlésbe való behatolásával ez a megrendíthetetlennek hitt fejlődési pálya a fejlett tőkésországokban egyszerre csak éles, száználcvan fokok fordulatot látszik venni.

A mikroelektronikai forradalom kihívása

A hetvenes években még úgy tűnt, hogy a nemzetközi távközlési piac ollyannyira kikristályosodott, hogy a piaci arányokon még új termékgeneráció esetén is nehéz lesz módosítani. A mikroelektronikai forradalom megjelenése és rendkívül gyors térhódítása azonban alapvető kihívást jelentett a betokozódott távközlési struktúrák és az ezektől függő távközlési vállalatok, ipar számára. A korábban kialakult és rögzült, statikusnak feltételezett erőviszonyok a nyolcvanas évek elején fokozatosan erodálódtak, a nemzeti távközlésfejlesztési stratégiák, s nyomukban vagy őket megelőzve, a távközlési ipar fejlődésmenete radikális változásokon ment és megy keresztül. **A változások lényege, hogy a korábbi védett, autark fejlődési utak fokozatosan lehetetlenülnek, a kihívás az egyes országok telekommunikációs struktúrájának egészére érvényes. Hatása alól sem a nemzeti, sem a regionális autarkia nem biztosít mentességet, legfeljebb – nagyon rövid ideig tartó, s egyre nagyobb költségekkel, veszteséggel járó – haladékot.** A mikroelektronika megjelenésével bekövetkező változásokat röviden a következőkben lehet összefoglalni:

– Az informatikai és telekommunikációs szolgáltatások iránti kereslet robbanásszerűen megnövekszik, a telekommunikáció szerepe a korábbiakhoz képest a gazdasági élet majd minden területén – a kulcsfontosságú stratégiai területeken pedig különösképpen – hallatlanul felértékelődik. Az információ feldolgozását végző számítástechnika és az információ továbbítását lebonyolító távközlés korábbi elkülönültsége fokozatosan megszűnik, a technológiai folyamatok és az ezeket végző vállalati szervezetek az egységesülő informatikai iparágban fonódnak össze.

– Az elektronizálással nagyságrendi változások következnek be az eddigi szérianagyságokat, a fejlesztési ráfordításokat és a piacok nagyságrendjét illetően. A gazdaságos szérianagyság a korábbinak két–két és félszeresére, a fejlesztési ráfordítások az új elektronikus főközpontok esetében 500–1000 millió dolláros összegre, a telekommunikációs piac pedig mintegy 80 milliárd dollárosra növekedett. Ilyen kapacitások kiépítése, ilyen fejlesztési összegek koncentrációja csak az iparág mamutvállalatai számára lehetséges. A fejlesztési összegek megtérülését viszont csak – különösen a kis, széttöredezett piaccal rendelkező európai országok esetében – az exportpiacok képesek biztosítani.

– A költségek, árak korábbi stabilitása megszűnik, a költségszerkezet alapvető változásokon megy keresztül. Az anyaghányad növekedését az alkatrészárak drasztikus és hektikus folyamatok kíséretében zajló csökkenése kíséri. Jelentősen leértékelődik a közepesen kvalifikált, betanított munka, és annak költsége, dominánssá válik viszont a magasan kvalifikált munkaerő iránti szükséglet. Ennek megfelelően a hardware-hez képest a költségeken belül jelentős arányeltolódás megy végbe a software javára. (Az új elektronikus főközpontoknál a softwareköltségek 60–70 százalékot képviselnek a termék értékén belül.) Rend-

kívül megnövekszik ugyanakkor a vállalatokon belül a műszaki-fejlesztési költségnyad, a K+F szerepe.

– A termelési feltételek korábbi stabilitásán nyugvó piaci részarány felborul, s alapvető szerkezeti átrendeződések indulnak meg a piacokon és a távközlési ipari struktúrákban.

A változások sorát e tekintetben a számítástechnika és a távközlés összeolvadási tendenciáit leggyorsabban érzékelő amerikai távközlési struktúra megbomlása indította el: 1981-ben a távközlési piacon addig egyértelmű monopolpozícióval rendelkező AT&T óriás konszernt feldarabolták. A dereguláció mögött az AT&T-nek a számítástechnikai iparágba való intézményes „beengedése”, a távközlési piacon pedig új, kompetitív – hazai és nemzetközi – termelők fellépése húzódik.

A dereguláció mellett a másik piacliberalizáló irányzat az angol és japán megoldás, a **reprivatizáció**. Ez az addig állami kézben levő távközlési monopóliumok magánkézbe adását jelenti a részvények meghatározott hányadának eladásával.

Mindkét megoldás célja, hogy a távközlés nemzeti piacain versenyszituáció alakuljon ki, a megrendelő több versenytárs ajánlata alapján választhasson. A nemzeti távközlési iparok nemzetközi versenyképességét ugyanis a mikroelektronika megjelenésével csakis a felgyorsított vállalati műszaki fejlődés és ezen keresztül a költségek és árak rohamos csökkentési lehetősége biztosíthatja.

– Megváltozik az állam és a vállalatok kapcsolata. A korábban alapvetően közszolgáltatásként kezelt – sok helyütt az állami költségvetés részét képező vagy annak támogatását élvező – távközlési vállalatok fokozatosan **vállalkozássá** alakulnak át. A vállalkozássá alakulás kísérőjelensége az üzleti feltételek közé helyezhető **telekommunikációs szolgáltatások** esetleges szervezeti **leválása a hagyományos** – és többnyire veszteséges – **postai szolgáltatásokról**.

– A változások az addig védettnek hitt európai piacokra is áterjednek: a nemzeti monopóliumok helyett (vagy mellett) a nyolcvanas évek közepe felé megindul a nemzetközi szövetségek kiformalódása. (AT&T–Philips; CGE–ITT; Siemens–GTE stb.) A kártyák eme „újraelosztása” ma még beláthatatlan változásokat jelent a korábbi erőpozíciókban. A változások kétirányúak: egyrészt szövetkeznek a jelentős műszaki fejlesztői és/vagy piaci értékesítési potenciállal rendelkező „nagyok”, másrészt e nagy szövetségek valamelyikéhez kapcsolódnak a közepes és kisvállalatok.

– Az új nemzetközi szövetségek létrejötté fokozatosan átértékeli, hosszú távon költségoldalról lehetetleníti a korábbi autark megoldásokat. Ennek nyomán újszerű válaszok folgalmazódnak meg a kisebb vagy kevesebb távközlési háttérrel-hagyománnyal rendelkező országokban. Jellegzetes reakció a külföldi működőtőke szerepének felértékelése (pl. Törökország, Spanyolország) és a távközlés korábbi – piaci automatizmusok generálta – fejlődési pályának az **állami beavatkozás** (kormányprogram, költségvetési eszközök) révén való **felgyorsítása** (Görögország, Spanyolország).

– A nyugat-európai integrációs csoportosulás intézményes szervezetei a műszaki fejlesztés közösségi szintű támogatásával (ESPRIT, RACE, EUREKA) és a korábban elkülönült nemzeti piacok egységesítési kísérleteivel próbálják javí-

tani — egyelőre nem sok sikerrel — az Egyesült Államokkal és Japánnal szemben egyre romló versenypozíciójukat.

A mikroelektronika kihívása nem hagyta érintetlenül a KGST-országok távközlési-híradástechnikai iparának fejlődését sem. Sajátos módon — miközben a tőkés világpiacra a korábbi fejlesztési stratégiák átértékelése zajlott le — a KGST-országokban az eddigiekben a mikroelektronika is a korábbi autark fejlődési pályák mentén szerveződött. Miközben a KGST szintjén a fennálló mechanizmusok nem tették lehetővé a nemzetközi versenyképességet növelő kooperáció kibontakozását, az egyes országok — a Szovjetunió kivül elsősorban az NDK, Csehszlovákia és Bulgária — hatalmas mikroelektronikai fejlesztésbe kezdtek. E fejlesztések célja azonban változatlanul — tőkés licencek felhasználásával vagy anélkül — az önellátás, illetve a szovjet export biztosítása, valamint az ehhez szükséges saját alkatrészbázis megteremtése.

Hogyan fogadta és fogadja a mikroelektronika kihívását a magyar híradástechnika? A KGST fentiekben vázolt fejlődési útja mennyiben mutatkozik meghatározónak az új nemzetközi fejlődési tendenciákhoz való alkalmazkodásban (vagy nem alkalmazkodásban)? Milyen adaptációs stratégiák fogalmazódnak meg, hogyan valósul meg a műszaki fejlődés követése? A kiválasztott magyar vállalatok fejlődésének, termelési-értékesítési profiljának, műszaki fejlesztésének bemutatásával e kérdéseket próbáljuk megválaszolni.

A BHG fejlődése és az elektronikus generációváltás

A BHG jelenlegi sajátosságai és kialakulásuk

A több mint száztíz éves magyar híradástechnikai iparág egyik reprezentánsa, a távközlésben domináns pozíciókkal rendelkező vállalatának tekinthető. Hazai mércével mérve nagyvállalat. 1984–1985-ben az iparvállalatok rangsorolásában a mintegy 4,4 milliárd forintos termelési értéke alapján a 65., exportértékesítésben a 31., 9 ezer fős létszáma alapján a 18. és bruttó állóeszközei alapján a 87. helyen állt. Termelési értéke alapján a híradástechnika harmadik legnagyobb vállalata Magyarországon. Központi budapesti telephelyén kívül négy vidéki telephelye is van. Profilja 1959 és 1964 között szűkült le egyetlen termékcsoportra, azóta ez csak kismértékben módosult. A vállalatot magasfokú önellátás jellemzi. Jelentősebb **hazai vagy nemzetközi termelési kooperációja nincs.**

A BHG termékei között különböző telefonközpontok — amelyeknek egyedi gyártója Magyarországon —, telefonalközpontok, kisebb volumenben adástechnikai berendezések szerepelnek. 1981–85 között a termelési érték 50,4 százaléka szocialista exportra, 8,6 százaléka tőkés exportra, 40,9 százaléka pedig belföldi felhasználásra került. Szocialista exportorientációjának meghatározó eleme egy szovjet igényekre irányuló kvázi-kooperációs termék (az ATSZK).

Crossbar típusú főközpontjaiból más szocialista országokba (Csehszlovákia, NDK, Lengyelország, Kuba, Mongólia) szállította 1981–85 között a termelési érték közel 40 százalékát. Teljes rendszereket csak a hazai piacra szállít, amelynek ellátása alapvető feladata. Tőkés exportja elsősorban szolgáltatásból és fővállalkozásból tevődött össze 1981–85 között, kisebb mértékben telefonalközpontok és főközpontok szállításából.

Bár jelentős önálló műszaki fejlesztő kapacitásokkal (ötszáz fős műszaki fejlesztési intézettel) rendelkezik, ez csak az alközpontoknál hozott jelentősebb eredményeket, a főközpontoknál a két nagy termékgeneráció-váltást nyugati licencvásárlással alapozta (illetve alapozza) meg. A BHG termékei a szocialista piacokon kedvező feltételekkel voltak értékesíthetők, tőkés piacokon azonban elsősorban árban, másodsorban műszaki színvonalban, illetve egyéb tényezők (referenciahiány, marketing) miatt kevésbé versenyképesek.

1975–85 között az összes tevékenység árbevétele közel két és félszeresére, a mérleg szerinti eredmény viszont majd ötszörösére növekedett (1985-ben 1 milliárd forint fölött). Az árbevétel-arányos nyereség az 1970-es évek 12–15 százalékos értékéről 1984–85-ben 24 százalékra, a jövedelmezőségi mutató 15 százalék körüli értékről 30–33 százalékosra növekedett. 1981–85 között a vállalat az értékesítés 12 százalékára kiterjedő támogatást kapott szocialista exportja után.

A hazai viszonylatban nagyvállalatnak számító BHG a nemzetközi mezőnyben legfeljebb közepes méretűnek tekinthető. A BHG-ban készülő telefonközpontok a világgazdaság azonos szakágazata termelésének mintegy 0,12 százalékát, exportjának mintegy 0,2 százalékát adják. Termelési és értékesítési stratégiája, valamint gazdálkodásának jellemzői számos vonatkozásban eltérnek a tőkésországok hasonló méretű vállalataira jellemző vonásoktól. Sajátosan keverednek nála a nagy monopóliumokra jellemző törekvések (széles skálájú műszaki fejlesztés, teljes rendszerek gyártása, exportexpánzió), valamint a közepes vállalatok egyes formái jellemzői (hazai ellátás, szűkebb profil), miközben az ezt kiegészítő, segítő jellemzők hiányoznak (széles körű kooperáció és nemzetközi munkamegosztás, rugalmas alkalmazkodás stb.).

A BHG fejlődését, jelenlegi adottságainak kialakulását az a pálya determinálta, amelyet az előző fejezetben fő vonásaiban a KGST-szakosodás diktálta fejlődési modellként jellemeztünk.

A BHG tőkés elődvállalata a nemzetközi monopóliumokhoz (ITT) fűződő tőkekapcsolatai révén szervesen kapcsolódott a nemzetközi munkamegosztáshoz.

A vállalat fejlődési pályájának elkanyarodása a hidegháborús években bekövetkezett, államosítással, a szocialista tervgazdálkodás rendszerébe történő beillesztésével kezdődött. A vállalat elszakadt a műszaki-fejlesztési centrumoktól és az anyavállalat piaci kapcsolataitól. Így a vállalat funkciói leszűkültek a tervekkel biztosított piacokra építő termelésre, egy korlátozott területen haszno-

sítható fejlesztő csoportra. A valódi piaci funkciók az új körülmények között ki sem fejlődhettek. A vállalat fő feladatává az államosítást követően a hazai piac ellátása vált.

Új irányt szabott a fejlődés menetének az 1957-től az előző fejezetben jellemzett szovjet kooperáció, amely hosszú időre stabil piacot biztosított, és sokáig nem kényszerítette ki a gyorsabb műszaki fejlesztést. A crossbarrendszerre történő áttérés lassúsága is erősen összefügg azzal, hogy mind a hazai monopolvő (a Posta), mind a szocialista piacok ellentmondásosan viszonyultak a változásokhoz.

A BHG fejlesztőgárdája már a crossbarkorszakban is csak az alközpontoknál tudott eredményes fejlesztést megvalósítani. A nagyobb anyagi és szellemi erőkoncentrációt követő főközponti fejlesztést a KGST-együttműködés sem tudta megoldani. Így a nyugati licencvásárlás bizonyult az egyetlen megoldásnak.

Az 1968-as licencvásárlást azonban nem követhette a gyors megvalósítás, mert különböző okokból (az ATSZK gyártásához szánt szocialista importalkatrészek minőségi hibájából adódó termelés kiesés, a Magyar Posta megrendeléseinek visszaesése, szabályozómódosítások stb.) a vállalat 1970–73 között történetének legsúlyosabb válságát élte át. A központi segítséggel történő kilábalás után, tehát jelentős késéssel, csak az V. ötéves tervidőszakban indulhatott meg egy jelentős beruházás a licenctermék gyártásának felfuttatására, tehát akkor, amikor már a fejlett tőkésországokban az elektronikus beruházások folytak.

A licencvétel, -honosítás és a licenctermék gyártásának a mérlege impozáns számokkal jelezhető pozitív eredményeket és nem teljesült ígéreteket, problémákat egyaránt tartalmaz.

1971–86 között mintegy 1,5 millió AR-vonalat gyártottak, több mint 10 milliárd forint értékben. A hazai piac igényeit (amelyek sajnos most is elmaradtak a korábbi prognózisoktól), teljes mértékben ki tudta elégíteni a vállalat. Az AR-termelés 57 százaléka került belföldre, 42 százaléka szocialista exportra. Az előzetes ígéretekől viszont drasztikusan elmaradt a tőkés export (1981-ben sikerült először exportálni s a tizenöt év alatt összesen egy százalékra rúgott). A licencvételhez kapcsolódó tőkés exportkötelezettségeket a vállalat más termékek, szolgáltatások exportjával teljesítette. Az ötödik ötéves tervi beruházás hiteleit a vállalat visszafizette 1985-ig, de ez az adósságteher korlátozta a vállalat elektronikus fejlesztési lehetőségeit. Megmutatkoztak a licencvásárlás és a honosítás folyamatának további gyengeségei a lassúság, a licencadónál jóval alacsonyabb szervezettségi színvonal és hatékonyság.

A belföldi piac ellátását szem előtt tartó, autark (importhelyettesítő) fejlesztéspolitika szemszögéből tehát ez a licencvételen alapuló fejlesztés talán sikeresnek tűnik. Kevésbé sikeres, de még mindig pozitív a kép, ha önmagában az műszaki lépéstartást, követést tekintjük eredménynek.

A felsőszintű gazdaságpolitikának a licencpolitikához fűzött elvárásai, reményei (amelyeket a vállalat ígéretei is alátámasztottak) között azonban az is sze-

repelt, hogy a licencek révén a vállalat tőkés piaci versenyképessége jelentősen megnő. Ám a vállalat továbbra is inkább csak saját fejlesztésű termékeivel vagy profiljától távol eső (kvalifikálatlan munkát alkalmazó) fővállalkozásával tudott a korábbiakhoz hasonló nagyságrendű (az árbevétel 10 százaléka alatti) tőkés exportot elérni. A világpiacon versenyképességhez ugyanis nem elegendő a viszonylagos műszaki korszerűség. Ehhez olyan hazai háttérpári feltételek, gyártási kultúra és szervezethezesség kellenének, amelyek árban is versenyképessé tennék a termékeket. A tényleges külpiacon megjelenéshez komoly tőkebefektetést igénylő megelőző külpiacon munka, állandó jelenlét, rendszerszállító-képesség és a járulékos szolgáltatások magas színvonala is szükséges. Versenyhátrányt jelent az is, hogy a licencadók eleve a kevésbé fizetőképes piacokon engedélyezik a megjelenést, versenyben a licencadóval. Licencvétel esetén nem biztosítható (vagy csak nagy kiséssel) a termék folyamatos fejlesztése sem. A magyar népgazdaság feszítő külgaazdasági egyensúlya alatt központilag sürgetett importkiváltás is gyakran gazdaságtalan megoldásokat szül.

A világpiacon versenyképesség javításának meghiúsulása tehát legalább annyira következik magából a licencvétel-formából, mint a hazai gazdasági környezet determináló tényezőiből és a vállalat saját belső adottságaiból, magatartásából.

A BHG fejlesztési stratégiája az elektronikus generációváltásban

A BHG vezetői, s a vállalat jövőjével foglalkozó különböző értékelések optimális esetben is **lényegében az eddigi pálya folytatását** tartják lehetségesnek. A fejlesztési stratégiára vonatkozó elképzelések **három, egymással nem helyettesíthető, párhuzamosan folytatandó irányt** tartalmaznak. Ez a három fő irány, feladatkör lényegében három termékkörhöz kapcsolódik, egyúttal a vállalat három fő piacával való kapcsolatát is reprezentálja. Az optimista és pesszimista megközelítések legfeljebb abban térnek el, ahogyan a vállalaton kívüli és belüli feltételeket, s ebből eredően a pálya várható sikereit megítélik. Az eddigi út folytatása ugyanis több szempontból más, nehezebb feltételek között történik, s kérdéses, hogy bizonyos új, kedvezőbb feltételek képesek lesznek-e ezt ellensúlyozni.

A három fő irány a következő:

1. Nyugati licencvásárláson alapuló elektronikus főközpontgyártás, elsősorban a hazai piac ellátása céljából.
2. A BHG saját fejlesztésű (illetve a beolvasztott HTV profiljához tartozó) termékeinek fejlesztése, értékesítése. Elsősorban e területen, valamint a software-tervezésben várható a korábbiakhoz hasonló arányú tőkés export, illetve itt remélhetők szorosabb kapcsolatok tőkés partnerekkel.
3. A KGST-piac (elsősorban a szovjet piac) megtartása érdekében részvétel az EKR-ben.

A vállalat az elektronikus generációváltással nem tervez drasztikus szervezeti, illetve méretváltozást, hanem minél teljesebb mértékben át akarja menteni a jelenlegi vállalatot az elektronikus korszakra, így minden olyan piacot igyekszik megragadni, amellyel kapacitását lekötheti. Ez a probléma a korábbi időszakhoz viszonyítva újszerű, hiszen az elmúlt közel tizenöt évben inkább a létszámcsökkenés volt a gond a vállalatnál, most pedig a foglalkoztatottak többségét illetően a létszámfelesleg lesz a gond (párhuzamosan a magasabban kvalifikált munkaerő általános és különösen vidéken érzékelhető hiányával).

A kvalifikálatlan munkaerőre épülő korábbi extenzív bővülés az elektronikus korszakban tehát az egyik olyan központi tényezőnek bizonyul, amely a **korábbi fejlődési vonulatot a kényszerpálya elemeként őrzi-rögzíti** a jövőben is.

Itt a következő, explicite is megfogalmazott alternatívák merülhetnek fel:

- agresszív létszám-, vagyon- és eszközeépítő stratégia, vagyis a vidéki telephelyek (egy részének) az ottani kvalifikálatlan munkaerővel együtti „leadása”. Ez inkább csak elméleti lehetőség, hiszen az eddigi – a vállalati prosperitást, növekedést „általános magyar módon” képviselő – fejlesztésstratégiával való gyökeres szakítást, szembehelyezkedést jelentene.

- Más profilok becsatolása (televízió-vételtechnika, űrtávközlés, tápáramforrások stb.); a HTV beolvasztásának elfogadása ezt az irányt teszi valószínűvé.

- Az EKR-ben való részvétel.

Az EKR-rel kapcsolatban meglehetősen ambivalens, kiforratlan a BHG álláspontja.

Egyrészt a vállalat számára – váratlanul – világossá vált, hogy **a szocialista relációban lélni kell**. A korábbi vállalati prognózisokkal ellentétben ugyanis a szovjet fél bejelentette, hogy 1990 után már csak elektronikus alközpontokat kíván vásárolni, az 1957-től húzódó – és prosperitást, növekedést, valamint annak ciklikus ingadozását megtestesítő – eddigi fejlődési irányzatot új feltételek mellett lehet csak továbbfolytatni. Milyen dilemmákat kell itt mérlegelni?

- A szovjet piac mintegy 30 százalékot köt le, a nyereség jó része innét származik. Rezszi- és volumenhordozó, sőt nyereség-hordozó szerepe van, ami rövid távon egyszerűen nem helyettesíthető, kiválthatatlan. Alapvető érdek tehát a szovjet piaci jelenlét fenntartása.

- Az EKR eddigi menete azonban rendkívül lassú, előrehaladása kétes. A fejlesztési munkák területén eddig jóformán semmi sem történt. Mint az előző fejezetben említettük, az EKR jelenlegi típusa ugyan viszonylag korszerű (az ITT System-12 főközpontjának leegyszerűsített változata), de a „szélesvágányosított” változat minden más piac számára elfogadhatatlanná teszi, s ugyanakkor a függést felerősíti. Az, hogy az EKR-ből a BHG mit gyárthatna, alapvetően a szovjet ipartól függ. A szovjet ipar ugyanis saját – stratégiai – prioritásai alapján (a komparatív termelési–piaci faktorokat totálisan mellőzve, és minden beleszólást kizárva) dönt az általa gyártani kívánt modulokról, s a szakosodásban

résztvevő kis KGST-országok – így a BHG – a fennmaradó résznek a szovjet posta által elosztott-kijelölt elemeit gyárthatnák.

Ezért is – továbbá, mivel a Magyar Posta sem kívánja az EKR elektronikus főközpontjaira építeni a korszerűsítést – a BHG korábban is csak egyszerű „érdekeltséget” jelentett be, magyarul a fejlesztési munkákban nem vett részt.

– Bármilyen elektronikus terméket exportál a Szovjetunióba (ATSZK elektronizált változata, EKR-főközponthoz csatlakozó berendezések), számolni kell azzal, hogy az eddigi analóg technológiához képest az elektronikus terméknek nagyságrendekkel magasabb lesz a tőkés importtartalma (az ATSZK-nál csak 2 százalék volt). Ez a jövőbeni dollár–rubel konverzió tehát mindenképp problematikus.

A dollár–rubel konverziót még jobban kiélezi, hogy a **hivatalos dollár–rubel árfolyamból (árszorozóból) kiinduló szovjet árképzés nem ismeri el árakban a nyugati színvonalat.** Ez az árképzési gyakorlat volt, ami a múltban meghiúsította a Kvant-kooperációt, sőt a crossbarfőközpontok szovjet szállításait is. A vállalatnak tehát az új technika szovjetunióbeli fogadtatásáról keserű tapasztalatai vannak, van mitől félnie.

Ráadásul a BHG lenne a magyar alkatrészipar és a szovjet vásárló közötti „puffer”. Minden alkatrészbeszerzési probléma – annak tőkés importból való biztosítása – a magas magyar alkatrészárak érvényesítése potenciális, kiszámíthatatlan és előre prognosztizálhatatlan veszteségforrás.

Mivel a többi szocialista ország, ha autark módon is, de nagyságrendileg jelentősebb alkatrészipari fejlesztést hajtott végre, a BHG szovjet piaci pozíciói erőteljesen romlani fognak az elektronikai korszakban. Váratlanul – a BHG számára övön aluli ütésként – felsejlik hazai konkurencia is: a Videoton elektronikus telefonalközpontokkal akar megjelenni a szovjet piacon, mivel érzékeli az egyéb számítástechnikai termékeinél jelentkező árlemorzosódást.

A legütőképesebb megoldásnak – mivel e piac nem adható fel – egy **esetleges szovjet–magyar közös vállalat** ötlete mondható, amely a Budavoxon keresztül tapogatózó-tárgyalási fázisba jutott. Így ugyanis az alkatrészbiztosítás, -árképzés gondjai **megkerülhetők**, s a BHG-nak csak saját hozzáadottértékét kellene elismertetnie. Így sincs semmiféle garancia arra, hogy az elektrotechnikai termékeknél másutt megfigyelhető árlemorzosódás nem fog-e kiterjedni a BHG termékeire is. A jövőbeni szovjet piaci jelenlét várható hatásairól, növekedési hajtóerő-szerepéről ma tehát főleg a kérdőjelek sorakoznak. Úgy tűnik, hogy a vállalat – a drasztikus piaci részarányváltástól azért (helyesen) óvakodva – **csöndben a növekedési súlypont áttelérésére** készül.

A növekedési súlypont áttelérésének célpontja – a hazai telefóniában előbb-utóbb elkerülhetetlen fellendülésben bízva – a **belföld.** Ide az AR-termékek (crossbarfőközpontok) meg jó ideig eladhatók lesznek, s ez lehet az elektronikus főközpontgyártás kifejlesztésének „edzőterepe” is. A nagy kérdés, hogy a vállalati hatékonyságot, termelékenységet, korszerűséget a világpiaci szintűre

felnövelő „edzőterepről” vagy egy autark, importhelyettesítő fejlesztést biztosító, a nemzetközi versenyképességi kritériumokat tartósan — gyakorlatilag soha — el nem érő termelést lehetővé tévő, s ennek költségeit viselő „áldozatról” lesz-e szó?

Telefongyár, Finommechanikai Művek, BRG

E három vállalat termelési-értékesítési sajátosságait, külpiaci kapcsolódását együttesen tekintjük át, mivel vizsgálati szempontjaink szerint meglehetősen hasonló képet nyújtanak. Fejlődési pályájuk nem különbözik lényegesen a BHG-étől; annak kiemelését részint az indokolta, hogy domináns pozíciót tölt be a hazai távközlésgyártó iparban, részint pedig fejlődésmenetében a magyar vállalatokra jellemző trendeket pregnánsan lehetett bemutatni.

Mindhárom vállalat termelési értéke két és fél milliárd forint körül van, ezt néhány ezer fős létszámmal állítják elő. Termelési profiljuk a hetvenes évek híradástechnikai profiltisztítása során alakult ki.

A Telefongyár különféle kis-, közepes- és nagycsatornaszámú analóg átviteltechnikai termékeket, digitális átviteltechnikai termékeket, távadatfeldolgozó berendezéseket és számítástechnikai cikkeket (elsősorban perifériákat, pl. mátrixnyomtató) gyárt.

A Finommechanikai Művek termelésének túlnyomó hányada (75–80 százaléka) speciális termelés, a fennmaradó 20–25 százaléknyi polgári termelés sokcsatornaszámú mikrohullámú berendezések előállítására (vagyis a professzionális híradástechnikára) szorítkozik.

A BRG profiljába különböző URH-rádiótelefonok (44 százalék), közszükségleti magnetofonok, illetve magnetofon-főszerelvények (36,3 százalék), professzionális célú magnetofonok (9,4 százalék) és számítástechnikai perifériák (2,9 százalék) tartoznak.

A külgazdasági kapcsolódásokat tekintve valamennyi vállalat a szocialista (szovjet) piacra szakosodott rá: a Telefongyár termelésének mintegy 70 százalékát exportálja, s 55–65 százalék kerül a szovjet piacra. A BRG exportszállításai 1984-ben a termelés 83 százalékára terjedtek ki, döntően ugyancsak szocialista relációba. A Finommechanikai Művek polgári célú termelésének mintegy 75–83 százalékát exportálja, a tőkés export itt is elenyésző, 2–3 százalékos nagyságrendű.

Mindhárom vállalatnál tehát alapvető az exporttevékenységtől való erőteljes függés, s az export lényegileg egypiacos. A tőkés piachoz valamennyien döntően importoldalra kapcsolódnak, exportszállításaik marginálisak. A tőkés importoldalú kapcsolódás azt jelenti, hogy a vállalatok termelése tőkés alkatrészekre van utalva. A Telefongyárnál a felhasznált alkatrészek 55–60 százaléka származik tőkés importból, az FMV számára a megfelelő áramkörök, mikrohullámú műszerek csak tőkés relációból szerezhetők be. Mindkét vállalatnál

meghatározó jelentőségű az „alkatrészfaktor”, s mindketten csak ennek megoldásával tartják elkerülhetőnek pozícióik jelentősebb romlását. A Telefongyár az alkatrész-önellátás fokozását és a szocialista országokból beszerezhető alkatrészek fokozottabb felhasználását látja a kivezető irányynak. Az FMV nem tartja kikerülhetőnek a tőkés importra való ráutaltságot, mivel polgári célú termékeinél a közeljövőben olyan műszaki fejlődés várható (integrált monolit áramkörök frekvenciartományának 10–20 GHz-es sávig való eltolódása), amelynek fejlesztésével belföldön nem foglalkoznak.

Sajátos stratégiát alkalmazott a BRG az elektronikai alkatrészek szűk keresztmetszetéből fakadó bizonytalanság enyhítésére. Amikor a közszükségleti híradástechnikában (kazettás magnetofonok) beköszöntött az elektronikai korszak, akkor a BRG számára is nyilvánvalóvá vált, hogyan növekszik a korszerű elektronikai komponensekkel való ellátottság alacsony hazai szintje és a végterméktől a piac által megkövetelt korszerűség közötti rés. Ezért termék-szerkezetét úgy módosította – saját elhatározásából –, hogy e profilon belül az elektronikai komponenseket nem vagy csak alig tartalmazó magnetofon-főszelvények (futómű, mágnesfej, motor) irányába tolta el. Ezt a pillanatnyi piaci pozíciókat mentő, **defenzív, elektronika-elkerülő stratégiát** a számítástechnikai perifériák gyártása (adatmagnó) esetében is alkalmazta – vagyis az elektronikai kihívásra a hazai és szocialista alkatrészbeszerzés kálváriáit ismerve az elektronikától való totális visszavonulással válaszolt, s az adott területen feladta önálló végtermékgyártó pozícióját, maga is nem-elektronikai alkatrészgyártóvá válva. Piaci értelemben a fejlett tőkésországok termelői által elhagyott területek megszerzésével ez a stratégia nem feltétlenül hátrányos, hosszabb távon azonban a vállalat technikai konzerválódásával jár.

Ilyen, a tőkés cégek által elhagyott piaci szegmensekbe való behatolás más vállalatnál is megtalálható: a Telefongyár például kiscsatornaszámú analóg átviteltechnikai berendezéseivel így jutott el fejlődő országok (Irak, Irán) piacára, s ott e termékeket kedvező áron tudta értékesíteni. Ezek azonban átmeneti lehetőségek.

Az alkatrészek technikai színvonalának elmaradása minden vállalatnál probléma: mindegyikük lényegében a **pozícióromlás megállítását** tartja a lehetséges maximumnak.

Az alkatrészek szocialista piacról való beszerzése az FMV szerint gyakorlatilag elérhetetlen, s a Telefongyárral megegyezően a szállítási kondíciók összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebb paraméterei miatt (egy-kétéves átfutási idő, szállítási pontatlanság, katalógusok alapján való beszerezhetetlenség, három-öttszörös alkatrészárak) ezt az utat kevésbé járhatóknak ítéli.

Célszerűnek tartaná ezzel szemben a hazai alkatrészgyártó-bázis fejlesztését, az alkatrészgyártók monopolpozíciójának felszámolását, sőt a végtermék-előállítók egy részének alkatrészgyártókkal való felváltását. A Telefongyár pedig az állami támogatás felerősítésében, ezzel a segítséggel tőkés exportösztönzés-

ben, s a növekvő tőkés exportból az alkatrészimport fedezésében látja a megoldást.

A vállalatoknál gyártott termékek műszaki színvonala általában néhány évet követi a világszínvonalat. Ezt a követő fejlesztést a licencvásárláson és -honosításon alapuló gyártás (Telefongyár 1981-es Ericsson-licence, számítástechnikai perifériánál Mannesmann-Tally-licence alapján) teszi lehetővé. A követő fejlesztés alapján a szocialista piacon kedvező pozíciókra tettek szert a vállalatok, de az utóbbi időben egyre gyakrabban ütköznek a többi KGST-ország konkurencijába.

A szocialista relációban a vállalatok ma még nem érzékelik az árak lemorzsolódását, sőt az FMV-nek sikerült a termékek műszaki paramétereinek javulását az árakban elismertetnie, s a Telefongyár is képes volt egy-egy esetben kisebb mértékű áremelésre.

A tőkés piacokon a licenccsalapú fejlesztés azonban lényegesen gyengébb pozíciókat eredményez. A Telefongyár korszerű digitális átviteltechnikai berendezéseit csak a belföldinél lényegesen alacsonyabb áron tudta kis volumenben értékesíteni, a számítástechnikai termékeknél pedig az árszint miatt tőkés értékesítés nem is képzelhető el. (A sornyomtató kivételével, ez viszont tulajdonképpen reexportot jelent.)

Pregnánsan mutat rá a világpiaci beépülés hiányára a BRG esete: a hetvenes évek végén a BRG kifejlesztette az MCD-1 típusú, világviszonylatban is újdonságnak számító mikro floppy discjét. Ennek tőkés piaci értékesítését azonban a Sony képes volt úgy késleltetni, hogy a maga hasonló célú, de később kifejlesztett termékét vigye sikerre. Ezzel a piaci késleltetéssel azután az egyébként szenczációsnek tűnő BRG-megoldás és típus a világpiacon aktualitását veszítette.

Összességében elmondható, hogy e vállalatok egyike sem rendelkezik olyan stratégiával még elemeiben sem, amely képes volna változtatni az eddigi — KGST-re rászakosodott, illetve a belföldi piac ellátására kialakult — fejlődési pályán. E pálya feltételei az elektronizálással egyértelműen romlanak: az elektronizálás általános műszaki infrastruktúrájának krónikus hiányosságai az alkatrészbázis megoldatlanságával együtt a világszínvonalról fokozatosan és növekvően elmaradó szintet tesz csak lehetővé.

Az, hogy a BHG a belföldet kívánja megtenni a jövőbeni, elektronikára alapozott termelés súlypontjául, az alkalmazott technikaváltási módból, a technikatranszfer formájából következik. Ez ugyanis — miként a crossbarváltásnál — ezúttal is egy nyugati licenc megvételén és honosításán alapszik majd.

Milyen érvek szólnak a licencforma mellett?

A katonai-stratégiai okok és a devizális helyzet miatt az ország főközponti hálózatának tőkés importból való kielégítése nem járható út.

— Az EKR-rel kapcsolatos, előbbieken tárgyalt bizonytalansági tényező miatt a szocialista import se vetődött fel.

A fenti két lehetőség mind a BHG, mind pedig a felhasználó magyar Posta számára elfogadhatatlan, illetve megvalósíthatatlan.

– A saját fejlesztés az előző fejezetben tárgyalt hatalmas költségigény miatt ugyancsak elképzelhetetlen.

Így csak két megoldás kínálkozik: a licenccalapú honosítás, illetve a vegyes-vállalat külföldi tőke részvételével.

A BHG megítélése szerint ez utóbbi forma kínálja a legtöbb esélyt az új technológiai kultúra, az igényes munkavégzés feltételeinek megteremtéséhez, a know-how átadásához. A külföldi partner érdekeltsége döntő faktor lehet, hiszen itt a versenyképes, korszerű gyártás kialakítása nem egyszerűen különféle technológiai lépések sorozata, hanem egy teljesen más emberi viselkedésformát (technológiai fegyelmet, munkaszervezést stb.) követelő tevékenység.

A fejlesztési stratégia **harmadik pillére** egy heterogénabb összetételű (elektronikus alközpontokat, üzemfelügyeleti rendszereket, adás- és átviteltechnikai termékeket, software-tervezést magában foglaló) árucsoport. Az ebbe a körbe tartozó új termékekkel a vállalat már jelentős műszaki sikereket ért el. Ezek azonban elég lassan válnak gazdasági sikerekké, amit az elektronikus alkatrészek tőkés importjának korlátai, a hazai alkatrészek magas árai, egyes gyártási folyamatok munkaerőgondja, illetve a szűkös beruházási források magyaráznak.

Minden problémájával együtt a fejlett tőkésországok munkamegosztási rendszerébe való bekapcsolódás leginkább e harmadik – s új profilokkal, irodaelektronikával, számítástechnikával stb. kibővített – termékkörben képzelhető el. Legalábbis elvileg, hasonló lehetőségeket kínál a különböző elektronikus termékekhez szükséges software-tervezés is. Ez utóbbinak az is előnye, hogy kevés tőkés importot igényel. Ez a lehetőség is mutatja, hogy a fejlett tőkés cégekkel egyre kevésbé nyílik kooperációs lehetőség azokon a területeken, ahol a hazai partner közepesen képzett, betanított munkaerőt kívánja hasznosítani a relatív bérkülönbség révén, hiszen a gyártás egyre kevésbé igényli ezt. Az alacsony bérű, közepesen kvalifikált élőmunka alkalmazása ma már nem gazdaságossági tényező, inkább a magasabb minőségi követelmények korlátozója. A hazai adottságokat figyelembe véve számunkra a kvalifikált software-fejlesztési, tervezői munkánál számíthatunk komparatív előnyökre. Félő azonban, hogy ennek hasznosítása háttérbe szorul a hagyományosan hardware-gyártásra berendezkedett vállalatoknál.

Elkanyarodás a nemzetközi trendektől

Miképp értékelhetjük-értelmezhetjük azt a fejlődési pályát, amelyet az előzőekben bemutatott vállalati helyzetkép és fejlesztési stratégia jelöl ki?

A magyar vállalatok a tőkés világpiachoz jelenleg alapvetően **importoldalról** – a korszerű alkatrészek behozatalával – kapcsolódnak. Tevékenységük lényegében összeszerelő tevékenység, amely egyértelműen az alkatrészellátástól függ, annak van kiszolgáltva. Így termelésük általános értelemben vett „nívóját”,

versenyképességét egy tőlük független tényező határozza meg. Ez az **alkatrész-faktor** a magyar híradástechnika legtöbb bizonytalanságot, kételyt felvető attribútuma:

- a szocialista alkatrészek beszerezhetetlensége és magas (három–ötszörös) ára a KGST-szakosodást „papírtigrissé” minősíti. Ebből a relációból így valójában kiszolgáltatottság, potenciális függőség és a végtermégyártók közötti konkurencia prognosztizálható, amelynek mértéke általános megítélés szerint – a közóhajjal ellentétben – erősödni fog. A magyar alkatrészipar alulfejlettsége miatt a KGST-pozíciók romlása várható.

- A magyar alkatrészárak drágasága, a termékek minőségi problémái a szocialista alkatrészekhez hasonló **versenyképtelenségi** tényezőnek bizonyulnak, eleve autark irányba lökik a magyar végtermégyártást, amely legfeljebb a regionális autarkia szintjére bővíthető fel.

- A külső egyensúlyi problémák (referencia, keretgazdálkodás) időleges előtérbe kerülése újabb endogén bizonytalansági tényezőt jelent.

Az **exportpozíciók** ugyanakkor a tőkés piacokon gyengék; a kivitel lényegében a tőkés importalkatrészek nullszaldójának biztosítását szolgálja (vagy adminisztratív, olykor politikai okoktól vezérelt kényszerszállítás). Az exportszállítások azokra a termékekre irányulnak:

- amelyeknek az előállításával a tőkés cégek már a hetvenes évek elején felhagytak (Telefongyár analóg átviteltechnikai berendezései), s ezek tudnak ma még marginális piaci résekbe eljutni,

- amelyek a korszerű technikától igen távol eső tevékenységeket testesítenek meg (BHG kábelfektetési fővállalkozása Líbiában),

- amelyek a termékszerkezetet nem korszerűsítő, hanem az elektronika előtti korszakot konzerválva rögzítik (BRG visszavonulása az elektronikát nem tartalmazó magnó-főszerevények, számítástechnikai termékek irányába).

A korszerű technikát megtestesítő konstrukciók tőkés piaci értékesítése, ha egyáltalán lehetséges, csak marginális nagyságú, mivel a tőkés piacon csakis a belföldinél lényegesen alacsonyabb áron lehet értékesíteni.

A világpiacon való szerves beépülés hiányát mi sem példázza jobban, mint azok az esetek, amikor műszaki csúcshoz bizonyuló találmányok is piaci kudarcra jutnak (BRG mini floppy diszquének kudarca a Sonyval szemben, BHG elektronikus alközpontjai a hetvenes években). Ez is arra utal, hogy a mai elektronikai kihívás alapján véve **nem műszaki, hanem közgazdasági** természetű: nem önmagában a gyártás (összeszerelés) önmagában a perdöntő (hiszen erre ma mindenki képes), hanem a gyártási folyamat minősége, versenyképessége, más szóval **költsége**.

A korábban bemutatott **importhelyettesítő fejlődés** nagyfokú prosperitást biztosított a múltban és ma is a vállalatok számára. Az importhelyettesítő fejlődés jövedelmezőségének lényeges eleme volt a belföldi piacon élvezett **monopolpozíció**.

Ez a modell olyan típusú **technikatranszfert** állított a középpontba, amely amellett, hogy biztosítja a műszaki fáziskövetést, **lehetővé teszi a modell fenn tartását**. Ez pedig a **licencforma**, mivel ez az, amely mind az importhelyettesítést, mind pedig a műszaki monopolpozíciót tovább erősíti. A múltban alkalmazott – és jövedelmezőségi oldalon egyértelműen sikeresnek tekintett – fejlődési modell így **olyan érdekviszonyokat teremtett az erre a modellre épülő szabályozáson keresztül, amelynek további fenntartásához a vállalatoknak elsődleges létérdeke fűződik**.

Ez a modell – elsősorban a telefonközpont-gyártás területén – a múltban nemcsak a vállalatok, hanem a nemzetgazdaság szintjén is sikeresnek bizonyult. Ezt elsősorban azért állíthatjuk, mert a nemzetközi távközlési struktúrák is hasonló pálya mentén szerveződtek, lényegében minden országban a belföldi piac monopolizálása volt a távközlési vállalatok prosperitásának biztosítója. A rögzített, stabil költségek és árak a külpiazi kapcsolódásokat háttérbe szorították. A hagyományos – elektronikát megelőző – termelés esetében így (a fejlődés viszonylagos lassúsága miatt is) lehetséges volt a világpiaci költség- és árszint előbb-utóbb való elérése, a műszaki paraméterek megközelítő megvalósítása.

Ezt a fejlődési modellt a mikroelektronika megjelenésével két oldalról éri kihívás: ez a két oldal jelent bizonytalansági tényezőt:

- a tőkés devizaegyensúlyi szempontok globális felerősödése miatt az „alkatrészfaktor” szerepe felértékelődik. Az embargó ugyancsak ebben az irányban hat. Ez a körülmény az adott fejlődési modell, illetve az ezt körülölelő érdekviszonyok közepette az **importhelyettesítő fejlődés az alkatrészgyártás területére is kiterjeszti**.

- A világpiaci kapcsolódás sajátos jellege – KGST-exportszakosodás és KGST-piaci konkurencia – miatt – az elektronika jelentette kihívást a magyar vállalatok elsősorban abban érzékelik, hogy hagyományos technikájuk a kilencvenes években már a KGST-régióba sem adható el.

A magyar „alkatrészprobléma” ezt a KGST-re ráépült fejlődési modellt az elektronikai kihívás során nehéz helyzetbe hozza. Az elektronikus korszakban a KGST-piaci pozíciók romlása elkerülhetetlennek látszik, mivel a szomszédos kis KGST-országok nagyarányú elektronikai alkatrészfejlesztéseik révén a végtermékek piacán is erőteljes konkurenciát fognak képviselni a magyar vállalatokkal szemben. Az azonos vagy hozzájuk hasonló fejlődési modellt megtestesítő magyar vállalatok így hátrányban lesznek, hiszen a szomszédos KGST-országok alkatrész-önellátásának magasabb színvonala, párosulva belső gazdasági mechanizmusukból fakadó ár- és költségérzékletlenségükkel, feltétlen előnyt fog jelenteni a magyar eladóhoz képest.

Ezt a kettős kihívást érzékelve, a magyar híradástechnikai-távközlési ipar berkeiben, valamint a makroszintre továbbjutott fejlesztési javaslatokban olyan **iparstratégia** fogalmazódik meg, amely a **korábbi fejlődési modell továbbvitelének egyetlen lehetséges útjaként manifesztálódik**, miközben minden más ipar-

stratégiai dilemma (az eddigi fejlődési modell megkérdőjelezve) értelmetlen kérdésfeltevésnek minősül.

Az **importhelyettesítő autark fejlődés** logikus iparstratégiájának egyik központi elemévé az alkatrészgyártásra is kiterjesztett **önellátás-importhelyettesítés** válik. Lényegében ezt az utat követi a többi kis KGST-ország; azonos fejlődési (termelési-értékesítési, műszaki színvonalú, külgazdasági kapcsolódású) pálya esetén az ebbe az irányba ható szorítás kényszerítő ereje napról napra fokozódik.

Az iparstratégia másik tényezőjévé az elektronikus technika **beszerzési formája** válik. Az adott modell fenntartásában való vállalati érdekeltség a lehetséges technikatranszfer módozatok közül a **licencvételt és -honosítást teszi az egyetlen járható úttá**, hiszen a műszaki monopolpozíciót csakis ez biztosítja, s a műszaki monopolpozíció azután automatikusan piaci monopolpozícióvá alakul. A licencen alapuló gyártás tehát az adott importhelyettesítő modell egyetlen adekvát technika-transzfer formája — de csakis akkor, ha a **belföldi piac nem kompetitív feltételeit a külső szabályozási környezet (akár adminisztratív úton is) biztosítja-konzerválja**. Ebben a helyzetben, ebben a modellben a **külpiaci kapcsolódás szervezetlensége, erőtlensége a modellt erősítő tényezővé válik**, s még a kétségkívül létező stratégiai és tőkés embargóval kapcsolatos szempontok is **protekcionista, iparvédő és az importhelyettesítést erősítő szerepet játszanak**.

Az eddigi pályának — mint egyetlen lehetséges iparstratégiának — a nagyobb fokú alkatrészönellátás és a licencalapú technikatranszfer révén való folytatása azonban az eddigiektől jóval eltérő — mondhatnánk: tendenciájában azzal élesen szembekerülő — **közgazdasági következményekkel jár**. A tőkésországok távközlési struktúráiban végbemenő fordulattal élesen elkanyarodnak a **nemzetközi fejlődési pálya közgazdasági jellemzői**. Mint bemutattuk, az új pálya a nemzeti monopolpiacok felszámolásán, új kooperációs stratégiák kialakulásán keresztül **az eddig háttérbe szorított költségeket helyezi a középpontba**.

A magyar — és KGST — fejlődési modelnek a jelenlegi érdekstruktúrán alapuló folytatása a fentebb említett stratégia keretében azt eredményezi, hogy távközlési iparunk fejlődési vonulata leszakad a nemzetközi trendektől. Miben jelenik ez majd meg?

— A licencalapú autark, illetve KGST-re szakosodó fejlődés — ha a fent említett iparstratégia megvalósul — **nem lehetetlenül**.

— Az adott iparstratégia ugyan arra nyilvánvalóan nem képes — ez nem is szándéka —, hogy a világpiacon kapcsolódáson változtasson, arra azonban igen, hogy az elektronikus termeléshez szükséges tőkés importot kisebb-nagyobb zökkenőkkel, de a nullszaldót közelítve biztosítsa, még akkor is, ha ez a hányad a jelenlegi szintről magasabbra emelkedik.

— A KGST-piaci pozíciók ugyan nagy valószínűséggel romlani fognak, de ezt ellensúlyozni lehet az értékesítésnek a belföldi piacra terelésével. Ezt a makroirányítás sem nagyon bánja majd, hiszen elektronikai-távközlési külkereskedelmünk a szocialista relációban egyértelmű többletet mutat, ez pedig egy bizonyos szint fölött nem nagyon kívánatos (a dollár—rubel konverzió miatt se).

– Így ennek a stratégiának a keretében az adott fejlődési pályán a vállalatok továbbra is prosperáló termelést valósíthatnak meg, miközben műszakilag magasabb színvonalra emelkednek. Látszólag tehát minden rendben van.

A nemzetközi fejlődési trendektől való eltérést – és ez lesz a magyar távközlési ipar igazi új vonása – így az elektronikai termelés költségviszonyai fogják képviselni.

Az elektronikai korszakváltás során az adott stratégia csak a nemzetközi trendekhez képest jelentős költségtöbblettel megvalósuló gyártást tesz lehetővé még a legkörülményesebb licenconosítás esetén is. A nemzetközi alkatrészpiac költség- és árviszonyait ugyanis az önellátásra építő, a világpiachoz szervesen kapcsolódó, attól elkülönülő stratégiával nem lehet biztosítani, a hazai és az esetleges KGST-alkatrészbázis pedig jelentős, állandó költségtöbblettel fog termelni.

Az elektrotechnikai termékek költségtöbbletét csak a belföldi és – egyre csökkenő mértékben – a KGST-piac hajlandó megfizetni. (Erre már ma is van példa. A Telefongyár például digitális, átviteltechnikai termékeit a belföldi piacon – a Postának – lényegesen magasabb áron értékesíti, mint a tőkésországokban.) A monopolpozíciónak a licencek útján való biztosítása, a külpiaci kapcsolódás adott módjának fenntartása, az embergónak védővámként való kezelése mind-mind ezt szolgálja. Így viszont a jövőben a vállalati érdek és a nemzetgazdasági szempontok között növekvő ellentmondás fog meghúzódní, és a vállalati prosperitás bázisa csakis a honi – és esetleg KGST – felhasználó által a világpiaci árhoz képest „túlfizetett” termelés lehet.

Az iparstratégiai dilemma tehát a nemzetközi fejlődési trendek ismeretében a következő:

– miképp lehet biztosítani a nemzetközi versenyfeltételek érvényrejtését a magyar híradástechnikai-távközlési iparban, s ezáltal legalábbis árban versenyképes termelést-felhasználást elérni?

A távközlés területén – legalábbis a főközpontok vonatkozásában – a késztermékimport stratégiai okokból nem járható. (Bár számos kis ország esetében van erre példa.)

Az importverseny azonban nemcsak a termékimport révén valósítható meg, hanem a külföldi működőtőke – vegyesvállalati formájú – szerepvállalásával is. Az ezzel kapcsolatos fenntartásokat nem bagatellizálva is azt kell mondanunk, hogy ez az iparstratégiai út azért marad rejtve, mert a magyar szabályozási-érdekeltségi környezetben a vállalatok számára ez a kialakult status quo felborulását, monopolpozícióik feladását rejti magában, s ezért alapvetően nem érdekelt egy ilyen típusú fejlődésben. (A BHG például találkozott licenctárgyalásai során vegyesvállalat létesítésére irányuló javaslattal, a termelés területén azonban – legalábbis az elektronikus főközpontok terén – nem érdekelt egy ilyen megoldásban.) Ezért az alapvető vállalati érdektelenség miatt az adott vállalati körben ez a megoldás nem valószínűsíthető. Lehetségesnek tartjuk azonban,

hogy a létező magyar távközlési gyártóhálózat mellett egy ilyen — a nemzetközi versenyfeltételeket megtestesítő — külföldi szerepvállalású szegmenset alakítson ki a makroirányítás a folyamatban résztvenni kívánó vállalatok vagy új — a monopolpozíciót megszüntető — vállalatok révén.

Ennek az új szegmensnek az alapvető feladata az lenne, hogy megteremtse a világgpiacra való új típusú kapcsolódást. Ha termelési kooperáció révén ez a kapcsolódás sikerül, akkor az eddigi zárt, önellátó, illetve KGST-piacra épülő fejlődési modellbe, valamint az ezt generáló érdekstruktúrába új elem kerül.

Véleményünk szerint ez a magyar távközlési-híradástechnikai ipar valóságos iparpolitikai alternatívája, nem pedig a világlejlődési irányzattól lemaradó magyar (KGST)-modell további fenntartásának feltételeit nemzetgazdasági költségen megteremtő struccpolitika.

Ha a magyar távközlésgyártó iparnak lenne egy ilyen világgpiaci feltételek között termelő szegmense, akkor a fennmaradó hányad is az ehhez a szegmens által diktált feltételekhez (költségekhez, árakhoz, minőséghez) lenne kénytelen igazodni.

¹ The World on the Line. *The Economist*, 1985. nov. 23.

² lásd Telecommunications and Europe's future. *European File*, 1986. 13. sz. 5. o.

³ 1975–84 között a híradástechnika bruttó termelése (összehasonlítói árakon számolva) 85 százalékkal nőtt, szemben a gépipar 33 százalékos növekedésével. Az egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelés is gyorsabb volt (85 százalék), szemben a gépipar 51 százalékos indexével. (Forrás KSH *Iparstatisztikai évkönyv* 1985.)

⁴ A „kettős kötés” kategóriáját, s a korai és egész a hetvenes évek elejéig nyúló fejlődéstörténeti vonulatot Major Iván *Telefónia* című rendkívül érdekes tanulmánya alapján értelmezem. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1976.

⁵ Ez a „porosz utas”-nak tekinthető fejlődési modell legszélsőségesebben a német és orosz távközlésfejlődésben jut kifejezésre, de a távközlés stratégiai-katonai jelentősége miatt az állami monopólium néhány kivételtől eltekintve az európai országok többségében általános volt. Van azonban egy másik típus is, az amerikai minta, amelyben a távközlés gazdasági szervezetekre alapulva és gazdasági vállalkozásként jön létre és működött.

⁶ A Standard a balkáni piacokon is állta a versenyt a Telefunken, a Siemens és a Philips konkurenciájával.

⁷ A Standard termelése, készletezése a Posta rendelkezéseihez igazodott alapvetően, amelyek viszont szakaszosan érkeztek. A folyamatosságot az alkatrészellátásban és a kisebb volumenű szolgáltatásokban így a kisvállalatok képviselték. Az államosítás után ezekből szervezték meg a Posta Alközponti Üzemét.

⁸ A kereskedelmi funkciók ellátására a BHG 1956-ban alapította meg a Budavoxot, főosztályként. A Standardnál a vállalati hierarchia csúcán a kereskedők voltak, s a mérnöki-műszaki apparátus számára is a karrier csúcsát a kereskedelmi apparátusba való bekerülés („cégezetővé” válás) jelentette.

⁹ *A hazai távközlés és a híradástechnikai ipar fejlesztése összehangolásának időszzerű feladatai.* OMFB 5-8201-Et. 1983. szept.

- 10 *A hazai távközlés és híradástechnika... i. m. 154. o.*
- 11 BHG vállalati anyaga a kutatás számára. 1986.
- 12 Lásd „*A hazai ...*” i. m. 53. o.
- 13 Lengyelország és Románia a francia CIT-Alcatel E–10-es főközponti licencét, Csehszlovákia a kanadai Mitel SX–200-as, Jugoszlávia az L. M. Ericsson AXE–10 főközpontját, Bulgária Siemens-licencet, Magyarország pedig még nem döntött a kérdésben.
- 14 Lásd: „*A hazai ...*”, i. m. 56. o.
- 15 (Lásd ezzel kapcsolatban Major Iván: Vállalati fejlődés eltérő gazdasági rendszerekben. *Közgazdasági Szemle*, 1979/3. és Szigeti Katalin BHG-esettanulmányát, MTA Közgazdaságtudományi Intézet kézirat.)
- 16 A telefontechnikai berendezések aránya az összforgalmon belül az AT&T-nél 30,7 százalék, az ITT-nél 29 százalék, a Siemensnél mindössze 16 százalék, a CGE-nél 29,6 százalék volt 1984-ben. A legnagyobb – mintegy 85 százalékos arány az Ericssonnál és a Northern Telecomnál volt. Az adatok forrása: *Echo*, 1985. okt. 14.
- 17 A nagy tőkés monopóliumok árbevételük 6–10 százalékát fordítják K+F-re. Sok kisvállalat még ennél is jóval nagyobb hányadot költ kutatás-fejlesztésre. A magyar vállalatoknál 2–4 százalékos az arány.
- 18 Lásd *The OECD Observer*, 1982. nov. 12. o.
- 19 Lásd pl. Die Deutsche Bundespost – Bremse des technischen Fortschritts? *Kieler Arbeitspapiere* 1983., M. Borrus: Telecommunications Policies in Japan. *California Management Review*, 1986. 3. sz., The World on the line, *The Economist*, 1985. nov. 23. A magyar szakirodalomban az angliai helyzetet mutatja be ebből a szempontból Valentin Pál tanulmánya: Állam és tökéletlen piac (A brit elektromos ipar példája.) *Külgazdaság*, 1986. 5. sz.
- 20 Lásd *Financial Times*, 1986. dec. 3.
- 21 Lásd pl. Kay Kirschner: Nationale Ordnung der Kommunikationsstrukturen – ein Integrationshemmnis, *Europäische Integration* 1986/11., Axel Busch: Die Gebührenpolitik der DBP im Telekommunikationssektor auf dem Prüfstand. Ein Beitrag zur Deregulierungsdiskussion in der BRD. *Die Weltwirtschaft*, 1986. 1. sz.
- 22 Lásd *Financial Times*, 1985. jún. 10.
- 23 A Standard szerződése pl. kimondta, hogy „az anyavállalat köteles biztosítani a távbeszélő- és a távírási ipar fejlesztésében legkiválóbb képességű és leghatásosabban működő műszaki és mérnöki személyzetet, valamint korszerű és tökéletesen felszerelt laboratóriumok fenntartására, olyként, hogy a nemzeti vállalat az említett iparok területén világszerte történő felfedezésekről és továbbfejlesztésekről tájékozott legyen... Az anyavállalat általában köteles a nemzeti vállalat számára minden tájékoztatást megadni a kereskedelmi és üzleti módszerek, valamint a műszaki, tervezési és gyártási ügyekben.” (Idézi Major I.: *Telefónia*, i. m. 69. o.)
- 24 A licencvásárláshoz képest a saját fejlesztés nem jelentett volna gyorsabb fejlesztést, ha egyáltalán sikeres lett volna (Lengyelországban és Csehszlovákiában pl. nem volt az). A magyar főhatóságok éppen a kezdetben alternatívaként felvetődő saját fejlesztés (*gyártásbavétel, *referenciabiztosítás) még hosszabb – körülbelül húszéves – időigénye miatt döntöttek a licencvásárlás mellett.

AZ INFORMATIKAI VILÁGPIAC SAJÁTOSSÁGAI A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

Elektronikus adatfeldolgozás — számítástechnika

A mikroelektronika technikai forradalma, amely megteremtette az elektronikus adatfeldolgozás lehetőségeit, a világgazdaság legfontosabb meghatározó elemévé vált kínálati oldalról éppen úgy, mint a felhasználás oldaláról. A változás a hatvanas évek óta egyre újabb gazdasági területeket és földrajzi régiókat hódít meg, mind gyorsabb ütemben.

A kínálati oldal piacát mindmáig alapvetően kétféle termék uralja; az elektronikus alkatrészek és a számítógépek. A keresleti oldal ennél sokkal megfoghatatlanabb, mert a számítógép vagy az általa nyújtott információszolgáltatás felhasználása igen változatos, sokszor rejtett, statisztikailag kevésbé megragadható. Egy azonban biztosan megállapítható a keresleti oldalról, nevezetesen az, hogy a felhasználó — legyen szervezet vagy termék — a felhasznált gép vagy információrendszer hatására átalakul. Az elektronika műszaki forradalma a gazdaság és társadalom informatikai forradalmát váltja ki.

Ennek az a következménye, hogy az elektronizálás üteme erőteljesen függ a gazdaság és a társadalom alkalmazkodó képességétől is. Éppen ezért a kínálat alapvető jellemzője a keresletorientáció. Ez egyrészt a fogyasztói igényekhez való folyamatos alkalmazkodást vonja maga után a kínálati oldalról, másrészt az emberek és a szervezetek befogadóképességének fokozatos módosulását.

A világgazdaság hegemonja mindmáig az USA, a kínálat és kereslet oldaláról egyaránt. Ahogy az elektronizáció a világgazdaságban egyre jobban elterjed, ez a hegemonia más módon érvényesül, és talán csökken is, de eddig még nem tört meg. Ezt érzékelteti az elektronizáltság emelkedően magas szintje. Álljon itt az *EDP Industry Report* 1985. évi prognózisa

Az USA részesedése ezek szerint az 1985. évi 71 százalékról öt évvel később 65 százalékra fog csökkenni. Természetesen, mint minden prognózis, ez is inkább a meglévő erőviszonyokat tudja csak figyelembe venni, s a számítástechnika piacára olyannyira jellemző váratlan fordulatokat nem. Mindenesetre az amerikai társadalom minőségileg magasabb rendű elektronizáltsága olyan tény, amelyik a világgazdasági hegemonszerep továbbélésére utal. A magas fokú elektronizáció szerves fejlődés eredménye, ahol a „nagygépes” fejlődési szakasz számítóközpontjai, adatbankjai megteremtették az emberhez az elektronikát közel

1.

A világ személyiszámítógép (PC) állománya (ezer db)

	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Amerikai Egyesült Államok	22 684	29 510	36 850	44 694	51 354	56 603
A Föld többi országa	9 376	13 237	17 306	21 662	25 984	30 228
Összesen:	32 060	42 747	54 156	66 356	77 338	86 831

Idézi: KSH Számítástechnikai Statisztikai Évkönyve, 1986.

hozó infrastruktúrát, amelyre ráépülhet a további hálózatépítés igényét szervesen magával hozó személyiszámítógép-korszak.

A világ többi része évtizedes késéssel kapcsolódott be az elektronizációba, a legszembeszökőbb különbségek éppen az infrastruktúrában való kisebb vagy nagyobb mérvű elmaradásban jelölhető meg. Ennek a legfontosabb következménye felhasználói oldalról a hálózattá épülés nehezebb volta, s így az információhoz való tradicionális viszony továbbélése.

Az USA hegemoniája egyben azt is jelenti, hogy mindenki más számára a felzárkózás biztos jele egyszersmind lehetősége, ha be tud törni erre a piacra. A nyolcvanas években éppen a PC-korszak hozta meg a számítógépipar világméretű nemzetközi munkamegosztását, megteremtve ezzel a nemzetközi tőke-, munkaerő- és árumozgással generált felzárkózási stratégiák megszületését is. Egyértelműen állítható, hogy a tőkés világgazdaságban az elektronizáció kínálati oldalának legfőbb mozgatója a nemzetközi munkamegosztás. Lévéen a számítógép összeszerelt termék, bármely szabványosított része önállóan értékesíthető árucikk. Nézzük meg ennek a felzárkózó fejlődést, a piaci betörést és ezen keresztül az elektronikai termékek világkereskedelmét alapvetően meghatározó sajátosságának három példáját, szemügyre véve Nyugat-Európa, az USA és Japán fejlődésének néhány jellegzetes vonását.

Nyugat-Európa az elektronizáció szempontjából az USA mellett az ázsiai versenytársaktól is lemaradt. A külgazdasági kapcsolódásokat a következő adatsor mutatja:

2.

	Export/import						Termelés/export						Termelés/export					
	1980			1984			1980			1984			1980			1984		
	EDP	C	T	EDP	C	T	EDP	C	T	EDP	C	T	EDP	C	T	EDP	C	T
Ausztria	30	66	72	28	98	94	35	103	100	33	77	78	123	156	150	119	84	125
Belgium	47	75	86	51	80	78	89	58	120	71	60	97	188	77	138	138	75	125
Dánia	19	56	75	19	51	67	25	64	105	19	52	79	129	113	139	98	106	118
Finnország	20	57	55	17	22	44	49	61	92	34	46	80	243	106	164	196	207	180
Franciaország	84	72	76	72	89	79	177	134	234	113	126	185	210	200	243	156	141	234
Olaszország	67	55	60	69	67	64	176	79	167	157	73	151	263	141	274	229	110	237
Hollandia	34	108	95	72	101	93	70	94	119	66	83	102	201	87	125	91	82	109
Norvégia	37	20	32	27	11	26	57	33	73	39	25	59	152	159	223	143	236	225
Spanyolország	30	27	15	32	32	17	47	60	143	38	62	78	155	216	558	246	192	467
Svédország	84	35	98	74	32	90	88	59	152	62	52	122	105	168	155	83	159	134
Svájc	30	114	105	24	116	124	34	42	130	28	44	124	157	37	106	118	38	100
Anglia	86	87	88	73	61	70	126	150	203	71	90	137	145	171	230	97	147	177
NSZK	86	103	103	81	100	103	136	138	205	117	114	166	159	134	198	144	115	161

EDP = elektronikus adatfeldolgozó

C = alkatrész

T = összes elektronikai termék

Forrás: Mackintosh Yearbook of West European Electronics, Data 1985.

A bemutatott viszonyszámok néhány tendenciára hívják fel a figyelmet. Mindenekelőtt arra, hogy a vizsgált tizenhárom nyugat-európai ország közül csak háromnak van exporttöbblete a három termékcsoport valamelyikében (Hollandia, Svájc, NSZK), s egy kivételével (Svájc) 1980 és 1984 között ez a többlet csökkent. Három ország kivételével (Finnország, Spanyolország, Svájc) valamennyi termékcsoportban csökken a termelés többlete az exporthoz képest, és egy ország kivételével (Svájc) nő az import aránya a termeléshez képest ugyanebben az időszakban.

Ezen adatok arra utalnak, hogy Nyugat-Európa (a különböző országokban és különböző korszakokban megfogalmazott sovinizmustól sem mentes autark törekvések ellenére) import- és exportoldalról egyaránt a világkereskedelemben fokozódó mértékben bekapcsolódva fejlődik. A világgazdaságba való bekapcsolódás az alkatrészszintű munkamegosztást jelenti, sőt annál is mélyebb szintűt (lásd a termelés/export oszlopot). A fejlődés követő jellegét jól mutatja, hogy az import általában meghaladja az exportot, s az importtöbblet tartós és nem csökkenő.

A követő jelleg nemcsak az árumozgásokban mutatkozik meg, hanem a térség működőtőke-bevonási igényében és e téren mutatkozó eredményeiben is. Az európai elektronikai iparról a *Financial Times*¹ 1985-ben már ilyen címen ad áttekintést: „A termelők új szövetségeiben reménykednek”. Ugyanitt hívja fel a figyelmet egy látványos, gyors sikerre működőtőke-bevonás révén. Az Olivetti 25 százalékát 1983 decemberében megvette az amerikai távközlési óriás, az AT&T. Az Olivetti piaci részesedése a mikroszámítógépek európai piacán 7,9 százalék lett (az IBM-é 27,5 százalék). Az újság az európai cégek közül egyedül az Olivettinek jóslott világméretű sikert. A működőtőke mozgásához kötődik az angol számítástechnikai ipar fejlődése is, elsősorban Japánnal együttműködve. A nyugatnémet Siemens saját fejlesztésű chipjei és számítógépei mellett is számottevően függ a japán eredményektől.

Úgy tűnik, hogy bár a nyugat-európai cégek együttműködését, éppen a versenyképességet biztosító kutatás-fejlesztés és a marketing magas költségei miatt, többször kezdeményezték, a fellendülés példái makacsul a térségen kívüli fejlettebb környezettel való tökeösszefonódáshoz kapcsolódnak. A tőkebevonást a fejletlenebb partner részéről természetesen a felzárkózás igénye mozgatja, a fejlettebb részéről pedig feltehetően a piachódítás igénye.

A világgazdasági folyamatokba bekapcsolódni akaró fejletlenebbek stratégiájának egyik alapja a fejlettek belső ellentétei folytán kialakuló rések kihasználása lehet. Az európai elektronikai stratégia szerves részét képezi a felzárkózó európai székhelyű világcégek piaci offenzívája az USA piacon. Példaként említhető, hogy 1984-ben a Siemens beruházásainak 18 százaléka irányult Észak-Amerikába.² Ezt a tevékenységet erőteljes piackiépítési tevékenység kísérte az amerikai piacon, amit elősegített a korszerű működőtőke kivitele az USA-ba. A konszern tevékenységére általában az jellemző, hogy tőkés partnerei piacon

közös tulajdonú cégeket hoz létre, szocialista partnereinél pedig inkább irodákat. Amerikai piacépítési tevékenysége egyaránt irányul a piaci részek kihasználására és az új technikához való hozzáférés lehetőségeinek javítására. A nyolcvanas évek első felében az USA-ba elsősorban az irodatechnikai cikkek kivitelét tudta növelni (hasonló stratégiát követett Japán is), igyekezett bekapcsolódni a venture capital (kockázati tőke) ügyletekkel foglalkozó bankok tevékenységébe is. 1986-ban a Philips forgalmának 25 százaléka irányult az USA-ba és 10 százaléka a Távol-Keletre. Ez utóbbi leányvállalatok alapításával járt együtt, elsősorban az olcsó termelési lehetőségek kihasználására.³

A nyugat-európai adatokból kiderül, hogy ahol számítógépgyártás folyik, ott alkatrészyártás is van és fordítva. Igazán markáns szakosodási irányok nem bontakoztak ki. A félvezetőpiac konjunktúrákilátásairól optimistán nyilatkozott egy nyugatnémet elemzés,⁴ elfogadva a Dataquest prognózisát, amely szerint 1991-re 69 milliárd dolláros félvezetőpiacra lehet számolni.

A piackutató intézet szerint a félvezetőpiacra általában jellemzőek a három-ötéves piaci ciklusok, de ezzel együtt mindenképp a kereslet bővülésére lehet számítani. A félvezetőgyártók jelentős beruházásokra kényszerülnek, mert a technika és a berendezések megújulásában ugyancsak három-ötéves ciklusokkal lehet számolni. Európában tíz év múlva körülbelül kilencvenezer olyan vállalat lesz, amelyeknek a keresletével számolhat a félvezetőipar. (A kereslet 28 százalékat öt legnagyobb cég adja majd, s a száz legnagyobb cég fogja adni az 58 százalékát.)

A félvezetőipar jelentősége és a tőkekoncentráció egyaránt növekszik majd a Dataquest szerint az elkövetkező években. Magyarország szempontjából különösen fontos a félvezetőpiacra vonatkozó prognózis, mert elektronikai iparának egyik sajátossága, hogy nem rendelkezik integrált áramkör (IC)-gyártással, tehát megfelelő importstratégia kialakítására van szükség. A három-ötéves, erős tőkekoncentrációt igénylő megújulási ciklus egész Kelet-Európára nézve megkérdőjelezi a versenyképes félvezetőipar kiépítésének lehetőségét az elkövetkező években. Feltehetően nem ez az a terület, ahol exportoldalról is be tud kapcsolódni Kelet-Európa a nemzetközi munkamegosztásba. Tehát, ha Kelet-Európa nem autark, hanem a világkereskedelemben épülő utat választana az elektronika fejlesztésére, úgy exportra csak az összeszerelő iparból vagy a hardware-kiegészítőkből kerülhetne sor, importtöbblete pedig jelentősebb lenne, mint Nyugat-Európáé. Abban viszont követnie kéne a felzárkózó modellt, hogy nem folytat olyan gyártást, amely a világkereskedelemben nem versenyképes, következésképpen exportra is termel. Ez a nyugat-európai elektronikai adatok legjelentősebb „üzenete” bármelyik kelet-európai stratégia számára.

Az importverseny „kibírása”, az ezzel járó áldozat a nyolcvanas években nemcsak a felzárkózó térségek gondja volt, hanem elérte az ágazat világhatalmát, az USA-t is. 1980 és 1984 között elektronikai ipara külkereskedelmi mérlegének egyenlege radikálisan megváltozott.⁵ Az 1980. évi körülbelül 7 milliárd

dolláros aktívum ugyanilyen értékű passzívumba ment át. A távközlési berendezések esetében az 1980. évi mintegy 900 millió dolláros aktívum 600 millió dolláros passzívumba fordult. A fémvezető- és alkatrészipar mintegy 700 millió dolláros aktívuma durván 3 milliárd dolláros passzívummá változott, a változás tendenciája az említett időszakban végig tartós volt.

A masszív importtöbblet kialakulásának az oka elsősorban a távol-keleti export áradata. A cikk kesernyésen jegyzi meg, hogy már az IBM személyiszámítógép sem teljesen amerikai. Előállítási költsége egységenként 860 dollár, s ebből a tengerentúli beszállítás értéke 625 dollár (ebből 230 dollárnyi az USA saját tulajdonú üzeméből származik). Az ipari versenyképesség bizottsága tanulmányt készített a Fehér Ház számára, és ebben a távol-keleti előretörést elsősorban azzal hozta összefüggésbe, hogy az USA-ban a kutatás-fejlesztésre és általában a beruházásra fordítható összegek nem elegendőek, s többnyire a japánok lehetőségei alatt maradnak. A tanulmány nyomatékkel hívja fel a figyelmet a távol-keleti gyártás olcsóbb voltára, aminek következtében a nagy cégek ki fogják vinni a gyártást az USA-ból, a kicsik pedig tönkremennek.

Ám a japán fejlesztési törekvések sem bizonyultak mindenben sikeresnek.⁶ 1985-ben a nagy japán cégek a személyiszámítógépek piacán meg akarták törni az IBM egyeduralmát. A piacrészesedést tekintve a japán belső piacon ez sikerült is. A külső piacokon nem. Ez elsősorban két okra vezethető vissza. Egyrészt a japán kínálati oldal egyik gyengeségére, arra, hogy a bőséges és jóminőségű hardware-kínálatot nem egészítette ki ugyanilyen software-kínálat. Milliós nagyságrendben adták el úgy Japánban a PC-ket, hogy azokat feltehetően semmire sem használták a vásárlók. Így a software-szakemberekben mutatkozó hiány elsősorban a külső piacokon való számítógépertékesítés fiaskói nyomán vált kézzelfoghatóvá. A másik ok az, hogy az IBM szabványmeghatározó a világpiacón, a többi PC-gyártó őt követi. Az 1985-ös évről még megállapítható, hogy a kutatás-fejlesztés változatlanul szinte kizárólagosan az USA kezében volt. Japán viszont, miként más területeken is, a magas színvonalú tömeggyártásban mutatkozott verhetetlennek. Ez ösztökélte arra a nagy amerikai gyártókat, hogy kitelepítsék oda a gyártást.

Az innovációs erőnek és a magas szintű tömeggyártásnak ez a regionális szétválása a számítástechnikában a világgazdasági folyamatokat alapvetően mozgató és meghatározó tényezővé vált, a lemaradás tartós veszélyét hordozva magában minden olyan régió számára, amely nem tud versenyezni innovációs erőben az USA-val vagy a tömeggyártás profizmusában a távol-keleti térséggel.

A távol-keleti térség ereje az elektronikai ágazat monopolizáltsági fokával is összefüggésben van. A tőkés világ más részeivel és különösen a nagy riválissal, az USA-val ellentétben a japán elektronikai ipart néhány óriási, a teljes vertikumot szervezetileg integrált monopólium jelenti. A *Neue Zürcher Zeitung* idézett cikkírója szerint ez a továbbiakban a számítógépipar tekintetében is japán versenyelőnyt jelenthet. A szigetország minden versenyhátrányt magas minőségi

színvonalon le tud és le fog küzdeni. Az USA uralkodó pozíciójának sértetlenségét azonban éppen az mutatja, hogy a valóban új termék esetében a világszabványt ő alakítja ki, még ha a világméretű elterjesztést már mások végzik is. Egy ilyen nemzetközi munkamegosztási modellben ezért az innovációs erő része a gyors váltani tudás, aminek pedig része a „tönkretenni tudás” is. A szervezeti stabilitással szemben a szervezeti rugalmasság. A struktúra akkor lesz flexibilis, ha a kis- és középvállalatok aránya magas. Ennek az innovációs gondolat létrejötte, kipróbálása és az új termék által gerjesztett kereslethez való gyors igazodás szempontjából egyaránt meghatározó jelentősége van. A világméretű tömeggyártó megjelenésével viszont éppen ez a szféra megy tönkre, illetve áll át más vállalkozásokra.

A PC története ezt egyértelműen alátámasztja. A saját operációs rendszerű személyi számítógép a nyolcvanas évek elején a számítástechnika új irányát jelentette. A felismerés nem a majd szabványmeghatározó IBM-től származik. Amikor azonban az IBM is rátért a PC-gyártásra, érdekelt volt az új irány gyors világméretű térhódításában, s ennek realitását már nagy valószínűséggel fel is tetelezhette. Az IBM/PC szabvánnyá tételének és a széles körű elterjesztésének stratégiája a másolhatóság lehetővé tételén alapult. (Az IBM a gyártás beindításával párhuzamosan nyilvánosságra hozta a műszaki dokumentációt!) Ezzel rövid idő alatt elérte, hogy a töméredek kisebb-nagyobb gyártó elfogadja az IBM-kompatibilitást. A szabványosítás ára a versenytársak létre az indulásnál. Az IBM-stratégia következő eleme viszont már versenytársak tönkretétele. Erre az adja az alapot, hogy ha a szabványmeghatározó IBM késlekedik az új típussal, az egyre több őt követő gyártó tönkreteszi egymást. De ez a tényező csak addig erősíti az IBM-et, amíg a következő cégek között nincs hozzá hasonló nagyságrendű.

A kisvállalkozások jelentőségét és támogatását jól mutatja az 1982. évi amerikai kisvállalkozási törvény (Small Business Innovation Act). Egyes információk szerint a csúcstechnológiai eredmények 64 százalékát, a találmányok 75 százalékát a kisvállalkozások adják az USA-ban.⁷ Évente mintegy 600 ezer kisvállalkozás jön létre, és mintegy 50 ezer megy tönkre. Támogatásukra alakultak a venture capital bankok. Ezekbe a bankokba nagyvállalatok is bekapcsolódnak tőkével, és nemcsak amerikai, hanem japán és nyugat-európai cégek is megjelennek ily módon az amerikai piacon.

Ez a vállalkozási szféra a rugalmasság szervezeti láncszeme. Kiemelkedő ezenfelül az innovatív fejlesztő szakemberek számára kedvező, pszichés és eszköz szempontból egyaránt ösztönző feltételek megteremtése, továbbá a „történelmi tudás” képessége is. Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a kis cégek tönkremenetele nem feltétlenül esik egybe a tőketulajdonos tönkremenésével. (Ezt elsősorban a magas amortizációs költséghányad segítségével történő gyors visszapótlódás biztosítja.)

A nemzetközi munkamegosztás a számítástechnikai iparban a tőkekoncent-

rációt és a nemzetközi tőkeösszefonódást egyaránt erősíti. A gazdaság újabb és újabb szféráinak elektronizálása új piaci réseket, új lehetőségeket teremt. Az amerikai piacon a mikroelektronika betörése a távközlésbe együttjárt azzal, hogy az amerikai tőke új régiók felé is mozgott (mint az Olivetti esetében). A nemzetközi munkamegosztás meghatározó erőpárja az USA és a távol-keleti térség. Ehhez képest a világ többi része perifériális helyzetben van. Ez a helyzet különösen jelentőssé teszi a piaci rések kihasználására irányuló felzárkózó stratégiákat. Ezeknek a stratégiáknak mindaddig döntő lépése lesz az amerikai piacra való betörés, amíg a saját gazdaság elektronikai infrastruktúrája, s ezzel belső piaci keresletének minőségi színvonala meg nem közelíti az amerikaiakét. A nemzetközi munkamegosztás szerves láncszemévé váló távol-keleti tömeggyártás minden olyan perifériahelyzetben lévő térség számára elengedhetlenné teszi az autark szemléletű stratégiáról való lemondást, amelyik valóban fel akar zárkózni.

A számítástechnika magyar piacának jellemzői

Piaci sajátosságok, hiányzó nemzetközi munkamegosztási irányok, felemás automatizmusok

A magyar számítástechnika fejlődése a KGST-együtműködés, az ESZR-szakosodás keretében indult meg, tradicionálisnak tekinthető módon, azaz a tőkés eredmények átvételével, importhelyettesítési céllal. Ez eleve nem kapcsolta be a KGST-t abba az együtműködésbe, ahonnan a fejlesztési célokat mindmáig veszi.

A KGST-kereskedelem módszerei és a tagországok hagyományosan autark belföldi gazdálkodási módja mellett az elengedhetetlenül szükséges belső kereslet kibontakozására és KGST-szinten a teljes vertikumra kiterjedő magas színvonalú tömeggyártásra és alkatrészszintű kooperációra nem kerülhetett sor. Így az autark jellegű fejlődés a nyolcvanas évek közepéig nem vezetett a számítástechnikai termékek forgalmának áttöréséhez az egymás közti kereskedelemben. A világpiacon elért eredmények követése lemaradó jellegű lett.

A magyar számítástechnika néhány eltérő sajátosságot mutatott a KGST-együtműködésben. Ez egyaránt összefügg a választott szakosodási iránnyal és a megvalósítás módjával. A kis gépekre való szakosodás bonyolultabbá tette a tőkés minta honosítását. Ennek két eleme külön is kiemелendő. Egyrészt az, hogy a fejlesztő tevékenység folyamatosan kötődött a nyugati partnerek eredményeihez. Másrészt az, hogy a fejlett nyugati háttérparra támaszkodott a hazai összeszerelő ipar. Azaz az indulásnál megteremtődtek a minőségi és gyorsabb kövétel lehetőségei.

Ennek a sajátosságnak mindmáig ható következményei vannak a magyar számítástechnikában. Az egyik legjellegzetesebb (a tőkés és a szocialista fejlődéstől

is eltérő) következmény az, hogy az összeszerelő-ipar háttéripara fejletlenebb a késztermégyártásnál. Tehát a gyártott számítógép minőségi színvonalában a beépített nyugati alkatrészszínvonal is megjelent. Feltehetően ez az autark utat járó országokkal szemben meglévő minőségi előny volt az oka, hogy 1985-ig jelentős aktívum mellett fejlődött a számítástechnikai eszközök KGST-exportja. A következő adatok ennek mértékét mutatják.

3.

	1975	1980	1981	1982	1983	1984	1985
kivitel							
1975 = 100	100	1,41	1,51	1,72	2,10	2,07	2,52
behozatal							
1975 = 100	100	0,97	1,26	1,13	1,35	1,41	0,97
behozatal kivitel	0,72	0,50	0,61	0,47	0,46	0,49	0,28

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítások.

Az importtól tartósan elszakadó exportdinamizmus a KGST-kontingensek logikájától eltérő fejlődést mutat. Arra utal, hogy a tagországokban ezekben az években nem bontakozott ki exportkényszert hordozó gyártási volumen, és a magyar termékek minőségi színvonala többnyire jobb volt a hazai gyártmányénál.

A sajátos magyar külpiaci kapcsolódásnak volt még egy tartós következménye. Nevezetesen az, hogy más cégek lettek a KGST-exportőrök, és mások a hazai piac ellátói. Így miközben a hazai számítástechnikai ipar termelésének több mint 50 százaléka szocialista exportra került, ennek a belföldi ellátásra nem volt jelentősebb hatása. A hazai számítástechnikai termékek több mint a felét egy vállalat, a Videoton állítja elő. A hazai piac legnagyobb ellátói ezzel szemben két kutató intézet (KFKI MSZKI, SZKI), valamint a PC-korszak idején létrejött nagyszámú kisszervezet. A számítástechnikai iparnak ez a sajátos struktúrája is hozzájárult ahhoz, hogy a belső piac elszakadt a KGST-motivációtól.

Mindezek alapján a magyar számítástechnikai ipar duális struktúrájáról beszélhetünk. Az egyik körbe a hagyományos gyáripár nagyvállalatai tartoznak, központi fejlesztési programhoz kötődve és szocialista exportra irányulva. Ezek többnyire részprofilként foglalalkoznak a számítástechnikai gyártással. A másik körbe a kutatóintézetek köré szerveződő ipari tevékenység és a kisvállalkozások

tartoznak, elsősorban hazai piacra történő értékesítéssel, ezek viszont az 1980-as évektől fokozódó mértékben ki vannak téve a tőkés importversenynek.

A tőkés világ gazdaságban az 1980-as évek során a számítástechnikai fejlesztés legdinamikusabb iránya a személyi számítógépek bevezetése és gyors elterjesztése volt. A duális struktúra belföldi piacra irányuló része ebbe a folyamatba kapcsolódott be az 1980-as évek első felében.

A magyar gazdaságban a számítástechnika szélesebb körű elterjesztése a PC-korszakhoz kötődik. Átalakult és kibővült a fogyasztás, új piaci környezet keletkezett a hazai gyártók számára. A fogyasztás kibővülésének eleme a lakossági felhasználás tömegmértékűvé válása, emellett pedig a gazdálkodó szervezete-ké, ahol elsősorban az ügyviteli célú alkalmazás terjedt el.

4.

Számítógép-állomány Magyarországon (db)*

	1970	1975	1980	1985
állomány	147	548	1 272	19 796

Mikrogép-állomány Magyarországon (db)

	1980	1983	1984	1985
állomány	270	3 257	8 120	17 000

Forrás: KSH-adatok alapján saját számítások.

* A lakossági tulajdonban lévő eszközök nélkül.

A számítógépfelhasználást minőségileg magasabb szintre emelő PC abban a vonatkozásban is fordulatot jelentett, hogy minden korábbinál jelentősebb volt a szerepe a tőkés importnak és ezen belül is az utasforgalomban bekerülő importnak.

5.

Az utasforgalomban behozott számítógépek száma (db)

	1983	1984	1985	Összesen
Számítógépek száma	13 957	27 807	26 135	67 899

Forrás: KSH: Tájékoztató az utasforgalomban az országba behozott mikroszámítógépekről 1983–85.

1980–85 között a gazdasági felhasználású számítógépek mennyisége több mint 15-szörösére nőtt, a PC kategóriájú gépeké pedig csaknem hatvanháromszorosára. A gazdasági felhasználású PC-k 63,7 százaléka az utasforgalom keretében jutott az országba 1983–85 között. 1986-ban ebben a gépkategóriában döntően az import hatására jelentős (40–50 százalékos) árcsökkenésre is sor került a belföldi piacon, ami ritka jelenség a magyar számítástechnikában.

A magánimport volt szinte az egyedüli forrása a lakossági célú felhasználásnak. (1983–85 között a lakossági célú magánimport 47 891 darab volt.) Így a lakosság számítástechnikai kultúrájának emelkedéséhez szükséges import a központi devizaforrások terhelése nélkül került az országba.

A magyar számítástechnikai ipar duális struktúrája, a belföldi piacon a tőkés import jelentősége a szocialista iparosítás történetében Magyarországon egyedülálló, atipikus iparfejlődési sajátosság. A továbbiakra nézve ez azt a kérdést veti fel, hogy ezek a láncszemek mennyire válhatnak egy, a nemzetközi munkamegosztásba felzárkózó módon történő beilleszkedés alapjává. Ezt jelentősen befolyásolhatja, hogy a KGST-együttműködésben milyen változásra kerül sor. Ha a világgazdasági fejlődéstől lemaradó módon dinamizálódik a kölcsönös KGST-forgalom, akkor a „felzárkózó láncszemek” átfogó stratégiája alig képzelhető reális lehetőségnek. Ha a KGST-kapcsolatokban nem kerül sor ilyen változásra, akkor az eddig döntően belső piacra orientált felzárkózó láncszemek léte attól függ majd, hogy hogyan tudunk a világgazdasági munkamegosztásba bekapcsolódni.

Mit jelent e szempontból a belső és a tőkés számítógéppiac kapcsolatának három sajátossága, a követő fejlesztői magatartás, az import módja és a belföldi árak?

Az elektronikus adatfeldolgozáson alapuló információ iránti igény akkor teremődik meg a gazdaságban és a társadalomban, ha a technikai fejlődés adta lehetőség párosul a hatékonysági kényszer alatt álló gazdasági érdekekkel és a társadalmi szerveződéssel. A szocialista gazdaságban az elmaradottabb technikai kultúra mellett éppen ennek a hatékonysági kényszernek a hiánya az, ami a kereslet oldaláról befogadás helyett ellenállást teremt az elektronikával szemben. A tőkés országok műszaki fejlődésének követése így eleve olyan helyzetbe hozta a magyar fejlesztőket, hogy minden motivációnak a fejlettebb és alkalmazni is tudó közegből kellett jönnie. A felhasználás körülményei viszont kihatnak az elektronikai kínálatra és a visszajelzéseken keresztül módosítják azt, ám éppen ez a hatás hiányzott a magyar piacon. Így a fejlesztő számára a másoló követés, a hazai felhasználó számára pedig az igényeihez nem igazodó kínálat lett a következmény.

A másoló követés ellentmondásos hatású. Két szempontból feltétlenül káros. Egyrészt megakadályozza a tőkés piaci rések kihasználásán alapuló esetleges exportexpanziót, tehát az exportoldalról való bekapcsolódást a tőkés kereskedelembe, másrészt akadályozza a hazai elterjedést. Előnye elsősorban az, hogy

szakmai tudásban és jelentős mértékben a termék minőségében is folyamatosan és gyorsan követő mechanizmus teremődött.

A magyar piacba vagy a KGST-kereskedelembé zárt másoló követés, amit jelentős tőkés import kísért, nem ütközött a másolt tőkés cégek érdekeibe. Még akkor sem, ha a másolás az esetek jelentős részében nem kötődött licencvételhez. A tőkés cégek ezt úgy könyvelték el, mint kelet-európai megjelenésük költségeit (vagy akár mint reklámköltséget).

A másolásnak ez a módja viszont a továbbiakban nem jelentheti a nemzetközi munkamegosztásba való szervezettebb bekapcsolódás alapját. Így talán a siker- és tanulás feltételeként fogható fel, amivel az ezt követő szakaszban fel kell hagyni.

A másoló követés adott módjának volt még egy, a jövőre nézve problematikus következménye. A célok átvétele s a minőségi igényeket kevésbé támasztó belső piacon való értékesítés együttesen feleslegessé tette a marketingfunkciók kiépítését (akár a külső, akár a belső piacon). A nyolcvanas évekre a követés feltételei is megváltoztak, és a belső piac is kezd igényesebbé, de legalábbis árérzékenyebbé válni. Ha kiépült volna a nyolcvanas évek első felében még két-hároméves világgazdasági követéssel fejlődő cégeknél a marketingfunkció, úgy a tőkés piac réseinek sikeres előrejelzése és kihasználása révén markánsabban kialakulhatott volna a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás is.

A marketingtevékenységet a tőkés világpiaci változások azzal teszik elengedhetetlenné, hogy felgyorsult a fejlődés, s ezzel önmagában is nehezebbé válik a követés. De maguk a tőkés cégek is egyre fokozottabban védekeznek a másolás ellen. Ezek az új sajátosságok pedig a másoló követést már csak a korábbinál hosszabb idő eltelte után engedik meg. Ezt a problémát szoros érdekegyesítő együttműködési formák kialakításával kellene megoldani, mivel így a tőkés cégek közvetlen anyagi érdekeltsége segítené a gyors követést és az exportértékesítést is.

A magyar számítástechnikai cégek piaci magatartására jelentősen kihatott az is, hogy a nyolcvanas években megnehezített feltételek között lehetett beszerezni a tőkés importot is. Az alkatrészipar fejletlensége rákényszerítette az összeszerelő-ipart, hogy a tőkés importot szervesen beépítse a termelésbe. A másoló követés a fejlesztésben ugyancsak feltételezte a folyamatos és zavartalan tőkés importot (a számítógéptől a szakirodalomig). Így amikor a nyolcvanas években a korábban megszokott zavartalan importlehetőség megszűnt, a cégek különféle új módokon igyekeztek az importhoz hozzájutni. Itt mindenekelőtt a magánimport és a kompenzációs üzletek említendőek. Ezek a jogilag inkább csak megtűrt, mint szabályozott kereskedelmi formák akkor kérdőjelezték meg a külkereskedelmi és devizamonopólium hagyományos értelmezését, amikor az importengedélyezés egyre több adminisztratív kötöttségbe ütközött. Tehát a külkereskedelem akkor lett egyre változatosabb és szabálytalanabb, amikor a korábbi évtizednél erősebb és közvetlenebb állami szabályozást kívántak alkalmazni. A két

egymást kizáró folyamat együttes megléte súlyos gazdasági következményekkel járt. A vállalati gazdálkodás szintjén két ilyen hatás volt talán a legsúlyosabb; az import bizonytalanná válása és ezzel összefüggésben a tartalékolás lehetetlensége, valamint az import megdrágulása miatt a belföldi árak magasán tartásának igénye, kényszersze.

A rövid távú követésre képes magyar számítástechnikai cégek számára ezek az importproblémák a korábbi prognózisra építő stratégia megvalósíthatatlanságához vezethettek. Így az import adminisztratív szabályozása végül is a felzárkózó követést tette lehetetlenné a számítástechnikában.

Tekintettel arra, hogy a korábban sikerrel követő cégek szakemberállománya (és többé-kevésbé eszközvagyona) önmagában is biztosította a folyamat folytathatóságát, ezek a cégek minden elérhető módon importálni akartak. Ez általában azzal a közös hatással is járt, hogy megdrágult a deviza. A drága deviza drágította a számítástechnikai termékek belföldi árát, és gazdagította a közvetítő kereskedelem résztvevőit. Olyan öngerjesztő folyamat bontakozott ki, amelynek során minél adminisztratívabb lett az importengedélyezés rendszere, annál drágább lett a közvetítő kereskedelem, tehát a számítástechnika belső és külső ára közti különbség is annál nagyobb lett.

Így a hazai piacon az importra építő gyártók eleinte csak az árversenyt nem bírták volna a tőkés importtal. Ettől azonban nem kellett tartani, hiszen az importkorlátozás védővámként vette körül a mindig is drága, s a tőkés piachoz képest egyre drágább gyártást. A PC-korszak hozta ebben a folyamatban is a döntő változást. Az import adminisztratív korlátozása ellenére a közvetítő kereskedelem időközben kiépült csatornáin keresztül — éppen a belső és a külső ár közti különbség hatására — 1986-ban már döntően nem alkatrészek áramlottak az országba, hanem kész számítógépek, távol-keleti tömeggyártásból. Ez odavezetett, hogy az időközben létrejött jelentős számú kisservezet, ahelyett, hogy folytatta volna a sokféle típusú, kis sorozatban előállított gépek gyártását, inkább berendezkedett az egyre olcsóbb és szabványosodottabb PC-k importjára. Az árak mintegy a felükre csökkentek a belső piacon. Így aztán egyre inkább csak kész gépet volt érdemes importálni. Az importverseny — bár elég sajátos módon megvalósulva — az összeszerelő iparban kifejthette a fogyasztónak kedvező, racionalizáló hatását a duális struktúra belföldi piacra termelő részére.

Az árverseny megjelenése a belföldi piacon radikálisan új helyzetet eredményezett. A magas ár ugyanis a gyártó számára biztosította a pénzügyi eszközöket a gyors eszközcserehez, a költségvetést pedig jelentősebb bevételhez juttatta. A csökkenő árral keletkező felhalmozási lehetőség viszont a késztermék gyártója helyett a késztermék importőrénél keletkezett.

Az 1986-ig kibontakozott importversenyt azonban a keresletorientált magartartás illetően ugyanolyan negatívan lehet megítélni, mint a másoló követésből fakadó gyártói magatartást. A költségérzékletlenség következtében amúgy sem túlságosan érdekelt gazdasági közegeben egyáltalán nem segítette elő a számítá-

technika gyorsabb terjedését a software-kínálat szűkös volta, a szerviz megbízhatatlansága, az oktatási szolgáltatások fejletlensége.

A nyolcvanas évek második fele — az alapvető külső és belső piaci változások hatására — így a stratégia átértékelésének szükségességét veti fel a korábbi felzárkózó stratégiát megvalósítani tudó cégek számára. Ennek biztosan fontos eleme egy markáns munkamegosztás kialakítása a tőkés piacokkal való szorosabb együttműködés révén, belföldön pedig a keresletorientált kínálati magatartás kialakítása, a külső és belső marketing megszervezése. Mivel a körülmények változása nehezebb feltételeket teremtve hozott új kihívást az utolérő számítástechnikai cégek számára, a lemaradás növekedésének alternatívája sem zárható ki.

Vállalati stratégiák a hazai számítástechnikában

A számítógépgyártás nagyvállalata: a Videoton

A Videoton meghatározó szerepet játszik a magyar számítástechnikában, de nemcsak a számítástechnikán belül épített ki teljes, zárt vertikumot, hanem azon kívül is több lábon álló vállalat (szórakoztató elektronika, hadiipar). A számítástechnika részaránya a Videoton árbevételében 40 százalék körül van.

A számítástechnikai gyártás felfutását a Videoton a nagy szovjet piacra alapozva érte el. A nyolcvanas években a belföldi számítástechnikai értékesítés aránya 25 százalék alatt maradt, s több, mint a fele a szovjet piacra irányult. A növekedés meghatározó faktorává így egy olyan piac vált, ahol az együttműködési rendszer és a belső gazdaságirányítás sajátosságai miatt a fogyasztói igények motiváló hatása nem igazán bontakozhat ki, a fogyasztói magatartás gyakran konzervatív. Ezek a sajátosságok nem kedveznek a meredek életgörbéjű számítástechnikai termékkörben egy világgazdasági felzárkózást célul tűző vállalati stratégia kialakulásának. A Videoton termékeit a KGST-együttműködésben résztvevő többi szocialista ország számítástechnikai vállalatával szemben mindmáig egy hosszabb-rövidebb távú (jelenleg három évre becsült) korszerűségi előny jellemzi, a cég számítástechnikai termékei tartósan modernebbek voltak a többi szállítóénál. Ez ugyan a nagyvállalatot a KGST-exportban nem védte meg a többszöri árcsökkenéstől, de ezzel együtt folyamatos, bár csökkenő mértékű extraprofit realizálására nyílt módja. S valószínűleg szerepet játszott ez a korszerűség abban is, hogy a számítástechnikai KGST-forgalmunk mindmáig nem vált nullszaldóssá. Tehát míg a magyar belső piacon a kínálat oldalon nincs igazi nagyvállalat, addig magyar környezetből ki tudott nőni egy olyan KGST-orientációjú nagyvállalat, amelyiknek műszaki fejlődése gyorsabb tudott lenni, mint amit az együttműködés diktált. Érdemes tehát megnézni, minek köszönhető ez a nagyon pozitív sajátosság. A kérdés áttekintése még akkor is cél-

szerű, ha napjainkban már úgy tűnik, hogy a Videoton pozíciói olyan mértékben romlanak a szovjet piacon, hogy az lassan véget vet a korábban követelt fejlődési út sikereinek.

A Videoton sikerének titka az volt, hogy folyamatos kapcsolatot épített ki a licencátadó tőkés céggel, a francia CII-vel, maga a számítógépgyártás is tőkés licencvásárlással indult. Az együttműködés másfél évtized után az utóbbi öthat évben, a francia cég gazdasági problémái miatt vált perspektívátlanná.

E kapcsolat során alakultak ki a Videoton licencpolitikájának fő vonásai. A licenc új termékek új módon történő gyártását eredményezi. A cég a megfelelő szintű induláshoz nemcsak a licencdokumentációt veszi meg, hanem a gép előállításához szükséges összes részegységet is, ezeken tanulják meg a szerelést. Ezekkel a termékekkel gyorsan megjelenik a piacon, megkezd a betörést a piacra. Tehát először alkatrészsztíng honosít, majd később fokozatosan kiváltja a hazai gyártással az indulásnál még 90 százalék fölötti tőkés alkatrészt. A honosítást követően a továbbfejlesztés is megkezdődik, mert a gépet szocialista felhasználásra kell alkalmassá tenni.

A CII-vel kialakított kapcsolat alapvető jelentőségű volt a Videoton számítástechnikai gyártmányai korszerűsége szempontjából. Sajnos ez nemcsak pozitív értelemben igaz, hanem magyarázza az utóbbi években a korszerűsödési folyamat lassulását is. A Videoton védhetetlen transzferábilis rubel árai mögött a korszerűségi előny csökkenése az egyik, s talán leglényegesebb tényező. A francia állami számítástechnikai programtól erősen függő CII fokozatosan gyengült. A Videoton pedig nem talált helyette más, tartós együttműködésre megfelelő tőkés számítógépgyártót.

A Videoton többféle tőkés piaci kapcsolatot épített ki. Ebből kettőt érdemes külön is említeni. Az egyik a sornymatató licencének megvásárlása a Data Products cégtől. A tőkés céggel a kapcsolat folyamatos maradt, további licencátadásra is sor került. Ennek alapját az adta, hogy a DP áttért egy másik nyomtatótípus gyártására. A Videoton továbbfejlesztette a terméket, honosította a technológiát, hazai eszközökön gyárt (bár ezt utólag hibának tartja). Figyelemre méltó még egy, a Videoton által is kiemelt eltérés a licencátadóhoz képest. A nyomtató előállításához a tőkés partnernek ötven kis cég dolgozik be, s csak a kritikus két elemet állítja elő saját maga. Ezzel szemben a Videoton negyven-nyolc elemet maga gyárt. Ilyesmin önmagában is megbukhat a követési stratégia.

A másik említésre méltó elem a külföldi székhelyű vegyesvállalatok alapítása tőkés cégekkel. A Videoton is szembetalálkozott a nyolcvanas években az erősödő embargós politika negatív hatásával. Ennek ellensúlyozását szolgálták elsősorban a vegyesvállalat alapítások, feladatuk általában a technikai- és technológiatranszfer megoldása volt. (Az NSZK-ban két közös vállalata van a cégnek, Finnországban és Nagy-Britanniában egy-egy.) Tapasztalataik szerint a vegyesvállalatok megkönnyítik a licencvásárlást is.

Mindezek a figyelemre méltó, új típusú együttműködésre irányuló próbálko-

zások mostanáig nem pótolták a CII kiválását, a stratégiai alapkérdés tehát nem tekinthető megoldottnak. A felsorolt példák még valamire utalnak. Nevezetesen arra, hogy a magyar nagyvállalat számára az együttműködési lehetőségek a tőkés piacokon erősen Nyugat-Európára összpontosulnak. Feltehető, hogy ez az egész magyar számítástechnikára igaz, s ezért stratégiai fontosságú elemnek kell tekinteni.

A Videoton számítástechnikai stratégiája nemcsak a tőkés licencátadóval kialakított tartós kapcsolat oldaláról kérdőjeleződött meg, hanem – a dinamikus bővülést veszélyeztető módon – a szovjet piacon is. Egyrészt jelentős (30–50 százalékos) árcsökkenéssel kell számolnia az 1986–90 közötti időszakban. Másrészt az 1985. évi exportkontingensnél nagyobb exportra feltehetően nem nyílik mód. Ez utóbbi probléma összefügg azzal, hogy a növekedés egyik feltétele a számítástechnikai importunk növekedése.

A Videoton volt 1985-ig a gépipar egyik legnagyobb termelési adójának a befizetője (évi 1 milliárd forintot meghaladó értékről van szó). A várható árbevétel-kiesés és a termelési adó formájában történő elvonás a Videoton számára az akkumulációs lehetőségek olyan mértékű elvesztését jelentené, ami eleve kizárna a kedvezőtlen folyamatok megfordítását elősegítő beruházásokat. Ennek a méltánylása fejeződik ki abban, hogy a Pénzügyminisztérium 1988-ig felmentette a céget a termelési adó befizetése alól, annak elvállalása fejében, hogy erre az adóbefizetésre a tervidőszak hátralévő részében képessé válik.

A Videoton stratégiája arra irányul, hogy a szovjet piacon való értékesítés nyereségességét fenn tudja tartani, ha termékei két–hároméves korszerűségi előnyét is biztosítani tudja. A stratégia realitásának megítéléséhez ismerni kellene, hogy minek tudható be a Videoton pozícióromlása a szovjet piacon. Csak az-e az oka, hogy az utóbbi néhány évben megtorpant a műszaki fejlesztés, csökkent a termékek korszerűségi előnye? Magának a cégnek is ellentmondások a tapasztalatai ebben a kérdésben.

Mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy a Videotonnak a magyar vállalatok átlagánál sokkal közvetlenebb kapcsolatokat sikerült kialakítania a szovjet felhasználóval. (Nem utolsósorban azzal függ össze ez a szokatlan és pozitív helyzet, hogy a Videotonnak kétszázötven fős szervezete van Moszkvában.) Ha minden vásárlójával nem kerülhet is kapcsolatba, azért a felhasználói szokásokról, gépei működéséről, a konkurenciáról fontos ismereteket szerezhet.

A Videoton egyfelől tapasztalja, hogy ha egyszer betört a piacra egy megbízható termékkel, az stabil vevőkört teremt. De ugyanakkor szembetalálkozik az erős szovjet autarkia törekvéssel, és a nem árérzékeny szocialista partnervállalatok rosszabb minőségű termékeinek sikeres piachódításával. Tapasztalja a fogyasztó konzervativizmusát is. Másfelől viszont olyan gyakorlatot is ki tudott alakítani, hogy a felhasználás során keletkező speciális igények kielégítését közös fejlesztéssel oldják meg.

A Videoton számára a szovjet piac nyereségessége a nagy tömegű eladásból származik. Ezért további stratégiája is arra irányul, hogy ne az egyedi igények felé kelljen eltolódnia, hanem a tömegtermelés maradjon fenn. (Ez korábban nagy sorozatú gyártást és szállítást tett lehetővé olyan kulcsfontosságú szovjet felhasználók részére, mint a vasút, az olajipar, az energiaelosztás stb.)

A szovjet piacon vívott konkurenciaharc során a Videoton fontos tapasztalatokra tett szert a magyar érdekvédelemre vonatkozóan is. Ezek közül kettőt érdemes külön is említeni. Egyrészt azt a benyomását, hogy a központi tervgazdaságú országok a szovjet piacon rugalmasabb árpolitikát képesek folytatni, mint az illetékes magyar hatóság. Másrészt azt, hogy saját irányítását, a különböző nagyszámú főhatóság egymásba érő kompetenciája következtében az érdekérvényesítés szempontjából is problematikusnak látja.

*Nyugat-európai versenyképességű kutatóintézet
– Számítástechnikai Kutató Intézet és Innovációs Központ (SZKI)*

Az SZKI-t 1969-ben való alapítása hozzákötötte az új gazdasági mechanizmushoz és a KGST-n belül induló számítástechnikai szakosításhoz is. A gazdálkodó tevékenységet folytató vállalat indulásakor célul tűzte ki a mindenkori tőkés versenyképességet és a pénzügyi stabilitás együttes biztosítása melletti növekedést. Működésének mintegy másfél évtizedes története modellértékű tapasztalatokkal szolgál arra, hogyan jöhet létre a fejletlenebb kelet-európai közegben egy nyugati színvonalú vállalat, továbbá arra is, hogy ebben a fejletlenebb környezetben milyen húzó hatást tud kifejteni.

Az SZKI középvállalat (hétszáz munkatársa van, vagyona 1 milliárd forint), a magyar gazdaságirányítás körülményei között a sajátosságai is méretspecifikusak: az intézet tömeges saját gyártást nem folytat, a tőkés piaccal tartós, és az export révén is folyamatos kapcsolatban van, a gazdálkodó jelleg következtében tevékenysége kockázatvállaló és piacorientált, ennek megfelelő a cég managementje is.

Az induló elképzelés szerint az ESZR-rel kapcsolatos fejlesztési munkák döntően az SZKI-ra hárultak volna, a gyártás pedig a Videotonra. A fejlesztéshez az OMFB a Videotonnak juttatott pénzügyi alapokat, amelynek terhére a Videoton az SZKI-t bízta meg a fejlesztési munka elvégzésével. Végül is ezt a tevékenységet az SZKI számára egy olyan tanulási folyamatnak lehet tekinteni, ahol a bemutatott konstrukció pénzügyi biztonságot nyújtott.

A kapcsolat azonban nem bizonyult tartósnak, a Videoton a hetvenes évek során létrehozta a saját, hatszáz fős fejlesztési intézetét. Így az SZKI növekedést biztosító akkumulációs piaca nem a KGST, hanem a belföld lett. Ez az akkumulációs mód azért is figyelemre méltó, mert az SZKI jelentősebb hiteleket nem vett igénybe. Ez a sajátosság azzal magyarázható, hogy a nyugat-európai

színvonal egyben változási sebességet is jelent, ennek pedig a magyar hitelezési gyakorlat nem kedvez.

A piacról történő akkumuláció lehetőségét az SZKI-ban az ESZR mellett kialakult két másik stratégiai vonal biztosította. Az egyik a nagy Siemens-gép köré szerveződő software-tevékenység, a szolgáltatások. A másik a hazai alkalmazást célzó eszközfejlesztés volt, ami a hetvenes években néhány jelentős mikrogepes rendszer kiépítéséhez vezetett.

A nagy Siemens-gép meghatározta az intézet fejlődését, mert Magyarországon ez volt az első ilyen nagy számítógép, és mert a számítóközpont révén elmélyültek a kapcsolatai az eladó céggel. Siemens know-how-ra épültek a kifejlesztett software-k (például a vállalatirányítási, termelésirányítási rendszerek, amelyek összesen körülbelül 30–40 milliárd forint értékű termelést vezérelnek). A korszerű tudás megszerzését az SZKI azzal segítette elő, hogy munkatársait szakmailag kiemelkedő külföldi cégeknél foglalkoztatta (általában munkatársai 8–10 százaléka dolgozik külföldön). A kint dolgozók tapasztalatokat gyűjthettek tőkés cégek managementjéről is.

Az „emberexporttal” kapcsolatban a kezdetektől fogva számos kritika hangzik el. Pedig a tapasztalatok arra mutatnak, hogy a nyugati színvonalú software-tudás igazán hatékony megszerzési módja éppen a kinti munka. Az SZKI példája még arra is rámutat, hogy idővel erre fokozatosan ráépíthető a termékexport. (Ez utóbbi részaránya 1981–85 között nulláról 32 százalékra nőtt.)

A mikroszámítógépekre épülő stratégiai irány döntően komplex alkalmazási rendszerek létrejöttét eredményezte. A legnagyobb felhasználók a MÁV, a húsipar, a SZIM stb. E rendszerek kiépítése során a fejlesztőkben kialakult az az alkalmazásorientált kínálati magatartás, amely a számítástechnikát „fogyaszthatóvá” tette a felhasználónál. Ez az eladó cég számára a tartós piaci jelenlét lehetőségét teremtette meg. Még hozzá olyan körülmények között, amikor a magyar fogyasztóra általában jellemző, hogy keresletét presztízs megfontolások alakítják, tehát tényleges szükségletétől függetlenül, a legújabb géptípust akarja megvenni. A fogyasztóra orientált rendszereladás elősegítette, hogy kialakuljon az az alkalmazásorientált fejlesztői magatartás, amelyik képes pozitívan feloldani a tőkés piacot követő stratégia problémáit. Ebben bontakozhat ki az innovatív fejlesztői magatartás. Ahogy a korábbiakban már szó volt róla, ez a kínálati magatartás nem általános a magyar számítástechnikában, s a „PC-forradalom” sem hatott egyelőre ebbe az irányba.

Ezek a stratégiai irányok az SZKI-ban a piaci orientáció, az önfenntartási kényszer alapján alakultak ki. Az intézet ennek megfelelően építette ki belső struktúráját is. Önálló gazdálkodó tevékenységet folytató, árbevétel¹ telezett, merev profilkényszer nélküli egységekből épül fel, az árbevétel teljesítésétől függ a munkatársak jövedelme, hiszen a bérek 30 százalék fölötti része mozgó-bér. Az árbevétel-kötelezett fejlesztői tevékenység és az alkalmazásorientált magatartás szoros kapcsolatban van.

A nyolcvanas évek új dilemmákat vetettek fel, új piaci szituációt hoztak az SZKI számára. A cég a világtendenciák láttán Magyarországon is a PC-korszak eljövételét prognosztizálta. Ennek felismerése nyomán indult meg az SZKI személyiszámítógép-programja. Pénzügyi szempontból egy időben felismert piaci váltsáshoz való alkalmazkodásról van szó, ami jelentős bevételekhez juttatta az intézetet.

A tömeggyártással való találkozás persze az SZKI számára sem volt problémamentes. A háttéripár fejletlensége, a gyártó alacsony technológizáltsága, a folyamatos gyártáshoz szükséges tőkés import bizonytalansága mind olyan minőség-visszahúzó problémát jelent, amely egy vállalat gazdálkodásán belül nem oldható fel.

A PC-irány az SZKI-t fokozottan ösztönözte a kereskedelmi funkciók szervezeti kiépítésére és a technológia fejlesztésére is.

Az SZKI a hetvenes években a bemutatott stratégiai főirányok megvalósítása során igen jól képzett, korszerű tudással rendelkező, alkalmazásorientált szakembergárdát hozott létre. A kisszervezetek létrejötte értelemszerűen ennek a munkaerőnek jelentett kihívást. A kötött állami bérszabályozás hátrányos versenyhelyzetbe hozta az SZKI-t a kisszervezetekkel szemben.

Az SZKI sikerességét és folyamatos pénzügyi stabilitását nagyban elősegítette, hogy ötvözni tudta az innovatív és adaptív fejlesztési irányokat. Ez vezetett el oda, hogy a cég és talán az egész kelet-európai számítástechnika legismertebb software fejlesztése fűződik a nevéhez; ez az MPROLOG, az ötödik generációs számítógépek egyik lehetséges programnyelve. A fejlesztés akkor indult meg, amikor még nem látszott, hogy mikor jelennek meg az ötödik generációs számítógépek, és milyen programnyelvet fognak használni. A jól prognosztizált fejlesztés komoly tudományos elismerést hozott az SZKI-nak. A termék tőkés piaci értékesítése is megindult. Ahhoz azonban, hogy az időelőnyt kamatoztatni tudja, kiépült piacszervezetre és jelentős tőkére lett volna szüksége.

A cég azt tervezi, hogy az innovációs központon alapuló szervezet kiépítésével fejt majd ki húzóhatást a magyar gazdaságban. A fejlesztői mag eredményei a kereskedelmi funkcióval felruházott leányvállalatokon keresztül jutnának el a koncepció szerint a tömeggyártásig, s a piaci hatások ezen az úton jutnának vissza a változatlanul árbevétel-kötelezett fejlesztőkhöz. Ez a rugalmas struktúra lehetővé tenné a fejlesztői mag mindenkori nyugati színvonalát, és ezzel párhuzamosan a lehető legerősebb húzóhatás érvényesülését a tömeggyártásban.

*Verseny társak nélkül: megamini gépek és rendszerek
– KFKI Mérés- és Számítástechnikai Kutatóintézet*

Ez az önálló elszámolású intézet a mintegy kétezer fős, költségvetési intézményként működő KFKI négyszáz fős gazdálkodó kutatóintézete. Mögötte áll

a nagy akadémiai intézet sok irányú műszaki tudása és a szocialista országok akadémiai közti kapcsolatok rendszere. Ahogy a gazdasági problémák egyre súlyosabbakká váltak Magyarországon, úgy lett egyre szűkösebb az Akadémia költségvetési kerete, s úgy értékelődött fel a KFKI számára az MSZKI által kitermelt jövedelem. Ez azonban egyben azt is jelenti, hogy növekvő piaci bevételek nem jelentek az intézet számára növekvő akkumulációs lehetőséget.

Az MSZKI a hatvanas évek második felében indította a TPA megamini számítógép-család fejlesztését. Ezzel olyan belföldi piacot talált a maga számára, amelyik 1985-ig a romló pénzügyi helyzet ellenére is stabil keresletet jelentett az intézet számára.

Az évente mintegy ötven gép előállítására alkalmas gyártási feltételek között a rendszerre épített TPA-k a bevételt 450 millió forintról 1 milliárd forint fölé emelték 1980–1985 között. Az amerikai DEC cég termékeivel kompatibilis TPA-k gyorsan követték a nyugati cég fejlesztéseit. Így bár értékesítési piacain az intézet nem ütközött versenybe, tevékenysége folyamatosan és objektív mércével megmértetett. (Persze piaci rizikó nélkül, hiszen ahol a DEC értékesít, oda az MSZKI nem jut el, a KGST kettős védelmi piacára pedig az amerikai cég nem tud betörni.) A jövőre nézve, a gyors követést illetően, már nem ilyen optimista az intézet. Az amerikai cég olyan technológiai megoldásokat kezd alkalmazni, amelyekhez Magyarországon már nem lehet partnert találni.

A TPA-k adott mennyiségben való értékesítése számos méretspecifikus előnnyel járt az intézet számára. A hetvenes években a nyugodt és biztos piaci feltételek lehetővé tették, hogy az eladott rendszerekkel valóban teljes igénykielégítésre lehessen törekedni. Az eladott rendszereken belül jelentősen nőtt az alkalmazott perifériák értéke (az alapgépből származó árbevétel öt év alatt megduplázódott, az alkalmazott perifériáké megnégyszereződött).

Az 1982-ben váratlanul kialakuló importkorlátozás negatív hatásainak ellensúlyozását jól szolgálta a nagy rendszerek eladásának előtérbe kerülése, mert a minden magyar vállalatot egyformán sújtó alkatrészgondok mellett a KFKI-ban is megjelenő perifériabeszerezési korlátozások és a nagy rendszerek komplettégből adódó előnyök az importkorlátozást mérlegelők számára is egyértelművé tették a perifériabeszerezés engedélyezésének fontosságát. Az egyedi kijáráások útján való devizaszerzést a KFKI társadalmi-politikai súlya is segítette. A nagy rendszer világosan igazolható fontossága segített az egyedi devizabiztosító lehetőségek kialakításában. Így az intézet azon kevés magyar cég közé tartozik, amelyik végül úgy ítéli, hogy az 1982 utáni időszakban az importkorlátozás csak megnehezítette, de nem tette lehetetlenné működését.

Az intézet saját piacán megindított egy, a típusrendszerek kialakítása érdekében működő folyamatot, amelyben anyagilag is érdekeltté tette a felhasználókat. Ért is vele eredményeket, a többszörösen eladható software-eket valóban többször is eladták, s így olyan kapcsolat jött létre a felhasználó kör tagjai kö-

zött és az intézettel, ami az új software-knél is biztosítja a hasonló profilú vállalatoknál az azonos programok felhasználását.

Mint kutatóintézet az MSZKI is beleütközött a gyártás gondjaiba. A kutatóintézeti fejlesztések, ötletek nem tudnak időben tömeggyártássá válni a nagyvállalati érdektelenség, általában az innovációellenes gyártói magatartás miatt.

Bár az intézet a professzionális PC-k területén is végzett fejlesztéseket (Janus, Quadro), a tömeggyártásra képes gyártó hiányában jelentősebb mennyiség előállítására nem került sor. Persze ennek az 1985-ben kialakuló váratlan piaci helyzet sem kedvezett.

Az MSZKI-t is sújtják azok a világpiactól való elszigetelődést eredményező intézkedések és körülmények, amelyek makacs és mindedig leküzdhetetlen kísérfői a számítástechnika magyar fejlődésének: a nehezebbé váló kiutazás külföldi konferenciákra, a nyugati irodalom korlátozott beszerzése, s nem megfelelő áramoltatása.

Az intézetnek van néhány említésre méltó KGST-tapasztalata. Partner akadémiai intézeteknek szánt TPA-gép eladásánál előfordult, hogy a partner szocialista ország hasonló számítógéppel még nem rendelkezett, de a jövőbeni gyártás reményében a vásárlást megtiltotta. Az ilyen autark törekvések mellett konzervatív vásárlói magatartással is találkozott az intézet. Ennek ellenére az a véleménye, hogy a szovjet partnerek között is meg lehet találni azt az igényes vásárlót, akinek el lehet adni a jó terméket a magasabb műszaki színvonalnak megfelelő áron. Ebben a szemléletben is kifejeződik az intézet méretéből fakadó megközelítés. Nem a nagy sorozatú gyártás előnyét keresi a szovjet piacon, hanem néhány egyedi, nagy értékű eladását. A kontingensgondok feloldásában eddig mindig segített, ha a vevő számára nélkülözhetetlen, magas műszaki színvonalat tükröző, kiemelkedően gazdaságos rendszerek szállításáról volt szó.

A bemutatott három cég piaci környezetében a nyolcvanas évek második felében alapvető változások következnek be. A tőkés fejlődési trendeket követő hazai és szocialista piacra értékesítő stratégiát minden elemében megkérdőjelezheti az olcsó távolkeleti PC-k importja, a szocialista import növekedése, a követés tudatos megnehezítése a tőkés cégek részéről. Ma még nyitott kérdés, hogy ezek között a romló feltételek között a cégek a felzárkózó stratégiában szükséges változás után képesek lesznek-e növekvő tőkés export révén, a nemzetközi munkamegosztásba való szerves bekapcsolódásra vagy sem?

Bővülő számítástechnikai szolgáltatások – Novotrade RT

A Novotrade 1983-ban jött létre mint műszaki szolgáltató részvénytársaság. Alaptőkéje 124,5 millió forint, részvényeinek 51 százalékát négy bank vette meg, a fennmaradó részt kilencvenhárom másik szervezet. Részvényei keresettek a piacon, a tulajdonosok nem adják el. Újakat nem bocsát ki, a jelenlegi magyar szabályozás mellett nem érdekelt a részvényvagyon növelésében. Árbevéte-

lein belül a számítástechnikával kapcsolatos tevékenységéből származott 1984-ben a bevételek 48,9 százaléka, 1985-ben pedig 75,3 százaléka. Összes árbevétele dinamikusan nőtt; 1984-ben 85 százalékkal volt nagyobb az előző évinél, 1985-ben 147 százalékkal. Személyekre bontott árbevételi kötelezettség alapján működik, az árbevételt huzamosabban nem teljesítő munkatársaitól a cég megváltik. Az osztalékfizetési kötelezettség a Novotrade-t teljesítményorientált, kockázatvállaló magatartásra kényszeríti, vezetői, munkatársai ennek megfelelően választódtak ki.

A Novotrade számítástechnikai tevékenysége a Commodore számítógépek hazai elterjedéséhez kötődik. Becslések szerint az országban összesen 20 ezer körüli Commodore gép van. A Commodore 64 elterjedését a belső forint és a külső dollár árszint jelentős eltérése, és a vállalatok puha költségforintjára építő lízingelés teremtette meg. Maga a Novotrade 12 ezret lízingelt, a számítógépek banki tulajdonban voltak. Ez a finanszírozási mód tőkéje sokszorosát kitevő tőke megmozgatását teszi lehetővé a cég számára.

A Commodore gépek széles körű elterjedése a magyar piacon teremtette meg a Novotrade ehhez kötődő, egyre bővülő szolgáltató tevékenységét. 1984-től foglalkozik software-exporttal és a hazai kiskereskedelmi software-forgalom kialakításával.

A software-export szervezését a Commodore Business Machines angliai vállalatával kötött megállapodás alapján kezdte meg. Ma már tíz stúdiót működtet játékprogramok kidolgozására, ahol a programfejlesztők royalty-előleg ellenében teljes munkaidőben dolgoznak a programokon. Ha a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül jogdíjra jogosult programokat exportálnak, akkor a programozó a külföldi jogdíjra vonatkozó szabályozás értelmében részesül a külföldi devizabevételből. A gépek akár otthoni munkára való rendelkezésre bocsátásával és nem utolsósorban a kedvező kereseti lehetőségek miatt a Novotrade által ajánlott munka nagy vonzerőt jelentett a magyar szakemberek számára. Ez a tevékenység így fokozatosan bővült; ma már nemcsak Commodore gépekre és nemcsak játékprogramok kidolgozását menedzseli a Novotrade.

A nagyszámú Commodore gépre a Novotrade megszervezte a hardware-kiegészítők gyártását is. Egyre jelentősebb a számítástechnikai könyvkiadása (1985-ben 15 könyvet adott ki). Országos hálózatot épített ki, gyorsan bővülő, a számítástechnikai ismeretek elavulásával számolni tudó gyors átfutási idejű kínálata az ország egyik legjelentősebb kezdeményezőjévé teszi e téren.

A Novotrade a magyar számítástechnika fejlődésének markánsan „a nem gyártani – importálni – alkalmazni” irányát képviseli, és működésével igazolja életképességét. Nemcsak a lehetséges import oldaláról, hanem – a létrejött külső kapcsolatokra építve – az export oldaláról is. A Novotrade dinamikus fejlődése arra hívja fel a figyelmet, hogy a hardware-k számának emelkedésével párhuzamosan egyre jelentősebb a szolgáltatások iránti igény, és fokozatosan ki

kell alakulnia a tömegigényeket kielégítő tömeges szolgáltatások országos hálózatának.

¹ *Financial Times Survey*, 1985. jún. 24.

² *Siemens Geschäftsbericht*, 84.

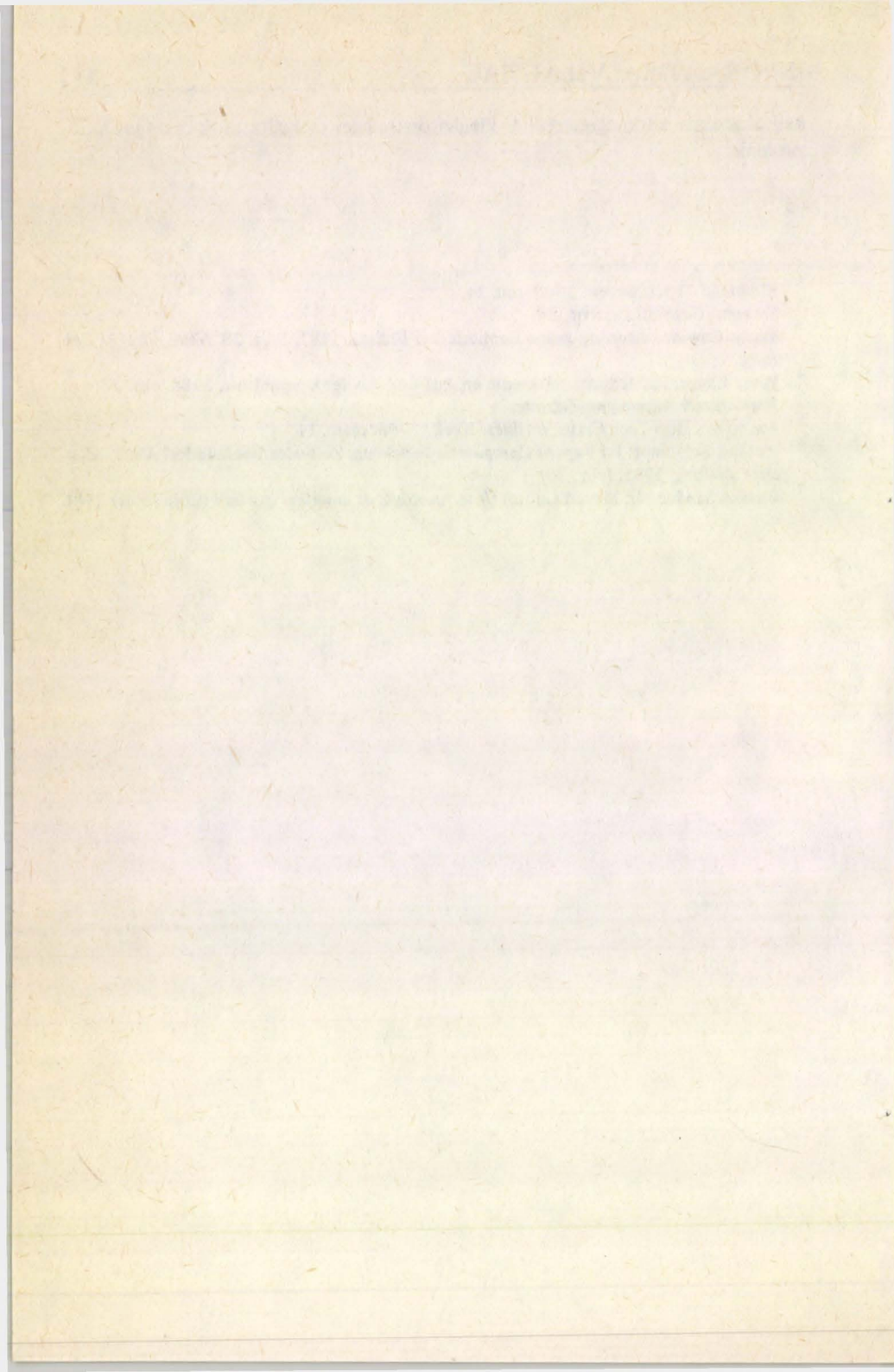
³ Trotz Gewinnsteigerung keine Euphorie bei Philips. 1987. febr. 28. *Neue Zürcher Zeitung*.

⁴ Peter Lange: Halbleiterbauelemente im Auf und Ab der Konjunktur. 1986. okt. 27. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*.

⁵ America's High-Tech Crisis. *Business Week*, 1985. márc. 11.

⁶ Roland Schlumpf: Ist Japans Computerindustrie ein Zeit-oder Fehlzünder? *Neue Zürcher Zeitung*, 1985. febr. 30.

⁷ Bottka Sándor—dr. Meved Gábor: *Új technológia az amerikai iparban* (útijelentés) 1986.

VÁLOGATÁS JÁSZI OSZKÁR ÉS POLÁNYI KÁROLY LEVELEZÉSÉBŐL

Jászi Oszkár és Polányi Károly munkássága — úgy véljük — nem szorul különösebb bemutatásra a *Medvetánc* olvasói számára. Mindketten a századforduló Magyarországból, az ország demokratikus átalakítását célzó szellemi mozgalomból indultak, és amerikai professzorokként fejezték be hosszú életüket. Ismeretségük még a kilencvenes években kezdődött, minden bizonnyal Polacsek Cecile szalonjának egyik összejövetelén. Később Polányi a Jászi által szerkesztett *Huszedik Század* munkatársa lett, Jászi pedig egyik patrónusa volt a Polányi vezette Galilei Körnek. Szorosabb együttműködésük két szakaszra tehető. Egyrészt a tízes évek közepére, amikor — mint elnök és titkár — együtt munkálkodtak az Országos Polgári Radikális Pártban. Másrészt a húszas évek elejére, amikor bécsi emigrációjukban intenzív szellemi és munkatársi kapcsolat alakult ki közöttük. A baráti szálak kissé meglazultak a harmincas években, de a háború alatti antifasiszta mozgalomban ismét egymásra találtak. A háború utáni levelezésükben mindinkább előtérbe került alapvető nézeteltérésük a Szovjetunió és a kommunista mozgalom megítélését illetően.

Levelezésük nagyrészt fennmaradt kettejük hagyatékában (Jászi Oszkár hagyatéka — Columbia University, Butler Library; Polányi Károly hagyatéka — Pickering, s részben — Vezér Erzsébet jóvoltából — OSZK). Közleményünk csupán válogatás e gazdag levelezésből, nem törekszik teljességre, a kevésbé fontos leveleket elhagytuk, egyes leveleket pedig — ma még — csak töredékesen ismerünk. A jegyzetelés is csupán a legfontosabb személyekre és utalásokra szorítkozik.

Kedves Jászi,

Bp. [19]15. I. 8.

volt szíves a minap Wagner¹ levelét megmutatni. Talán válasza **kereteinek** megválaszolásánál hasznát veszi egyik-másik többnyire ugyan magától értetődő gondolatnak, amely erre vonatkozólag bennem felmerült.

Wagnerék voltaképpen azt szeretnék tudni hányadán vannak velünk. Németországban ma széles koncepcióval fognak mindenhez. Arra kíváncsiak elsősorban, hogy a tehetetlen Ausztriában és az elmaradt Magyarországon vannak-e emberek, akik **akarnak**, vannak-e eszmék, és férfiak, akik azokat képviselik. Úgy állanak velünk szemben mint új kolóniával, amelyet előbb természettudományilag fel kell deríteni, mielőtt okszerű kizsákmányolásához hozzá lehetne látni.

Világos ebből, hogy nem a mi **terveink** iránt érdeklődnek, hanem **állapotaink** iránt, amelyekre a saját terveiket fogják alapítani. A válasz akkor lesz a német

közvélemény számára valóban tanulságos és hatásos, ha nem vágyaink homályos fátylán szűri át cseppenként az állapotainkra vonatkozó kritikai anyagot, hanem **tudatosan** és **egyenesen** az ország nemzetiségi, gazdasági és politikai kritikáját adja.

De ezt is a legdrasztikusabban. A tényeket kirívó adatokban, a szempontokat kicsiszolódott **jelszavakban**. Mennél előbb ismeri meg őket a német közvélemény, annál inkább számíthatunk rá, hogy politikai fegyvertársunk lesz a magyar oligarchia elleni harcban.

Nem az objektivitás mezébe öltöztetett tendenciákat kell adni, hanem ríktó adatok és vakító megvilágítások fényében **egyszerre** közölni a valóságot és az azokból fakadó vágyakat, szóval: a problémát és annak a megoldását egyaránt.

Egy rövid, de klasszikus iratot képzelek tehát, amelyben nagy világossággal megrajzoltatik az ország mai képe, élesen van beállítva az ország termelési akadályaiából származó problémák széles köre és a magátólértetődőség erejével a megoldás, amelyet a helyzet megkíván.

Természetesen opportunizmusból is hangsúlyozni kell, hogy a közjogi ellenzékben Gegenspielerjé² látjuk csak a régime-nek, amelynek közös őseitől (Eötvös stb.) származik le a mi irányunk. A szociáldemokrata párt velünk szemben nem elméleti plus, hanem ellenkezőleg: reálpolitikailag túlhaladott álláspont, amely felé tehát nem gravitálunk, hanem, amelyre támaszkodunk. És így tovább.

Végül pedig tanulják meg ebből az írásból reichsdeutsch barátaink, hogy Magyarország a legnagyobb államférfiú nem „der Tisza”, hanem Jászi Oszkár.

Szívélyes üdvözléssel:

Karli

Kedves jó Oszkárom,

30. VI. 1921.

Sohasem nélkülöztelek annyira mint most, amikor érzem, hogy lassú fejlődésem első nyugvópontjához érek. Számolnom kell vele, hogy az utolsó lesz, és tudom, hogy az mit jelent. Ha elmúltam majdan, csak annyi és az lehetek számodra, amit ezen az utolsó stáción jelentettünk egymás számára.

Biztosan tudom, hogy te magyarázat nélkül is kitalálsz, hogy mi van, mi lehet e mögött a beszéd mögött: távolról sem a halál aktualitása (Hál'Istennek jól vagyok és zavartalanul dolgozom); ellenkezőleg: a kiérő élet hangja ez, amely halkan, de határozott szóval megszólal.

Talán észre sem vetted, hogy következetes tartózkodással hallgattam bizonyos kardinális pontokról való véleményemről: az álláspontjaid iránti tisztelet egyfelől, saját el nem készülségemnek tudata másfelől nem engedhet választást. Akármint jelentsen is számodra, de ugyanazzal az eltökéltséggel, amellyel akkor hallgattam, most bejelentem, hogy elkészültem. Elkészültem legalábbis addig a pontig, hogy néhány egymástól elkülöníthető körében a problémáknak határozott és egyszerű felfogások birtokában érzem magamat.

Talán nem fogunk mindenben megegyezni; valószínű, hogy nem; a mindenben való megegyezést mégcsak szükségesnek sem vélem. De a főpontokban való lehető megegyezés horderejét egy percig sem merem alábecsülni. Mindketten végzetes sorsszerűséggel nézeteinkben látjuk önünket, amely hivatottá tesz és kötelez. Egyikünk sem képes sorsát **ettől** a hivatástól elválasztani. Minden megegyezési pont híd és kapocs, amely összeköti azt, amit az egyéni hang, az esetlegességében is szükségszerű különbség elválaszt.

A sóvár ragaszkodás türelmetlenségével várom, hogy megmérjem az úrt, amely még bennünket is elválaszt. Idáig reméltem: közelebb állunk egymáshoz (hisz annyit tanultam tőled, hogy már ez is biztosítéknak látszott), mint bárki akár Hozzád, akár hozzám. Most nyomban **tudni** akarom, hányadán vagyunk, mert tudom, hogy mit akarok és tudni szeretném, hogy Te mit akarsz. Nem általánosságban, hanem – annyira, amennyire megérteni képes vagyok – világosan, részletesen, kézzelfoghatóan. Tudni akarom, mi az, amiben egyedül állsz, mi az, amiben egyedül állok. Tudni szeretném, vannak-e pontok, amiben – hiába – ütközünk, hogy lelkiileg felkészüljek arra, hogy ez az ütközés valahogy el ne válasszon bennünket. Altenberg³ a féltékenységet a lélek önfenntartási ösztönének mondta. Ilyen féltékenységgel kísérem most munkádat, mert nem akarok **nélküled** élni. Szívesen vagyok egyedül, de egyedül Veled.

Dühring talán a legértékesebb gondolkodója annak a körnek, amely engem érdekel.⁴ Az utolsó elágazásáig az eszmemenetének, tévedéseinek és látnoki szellemének, behatoltam, és ebből a nehézsúlyú döngőnyözésből, amit egy ilyen vak óriással való viaskodás jelent a saját portáján, megizmosodva és győzelmesen jöttem vissza. Befejezett kis munkámat még bátrabban és elhatározottabban készülök folytatni a közeljövőben. Szeretnélek Téged oldalamon érezni; könyökérintkezést keresek, ami erőimet meghatványozná. Ha külön utakat is járva, de tudni szeretném, egy cél felé haladunk-e?

Nagyon remélem, hogy még látlak itt, mielőtt elutazol.

Hú Karlid

Reichenau, [19]21. VIII. 26.

Kedves Oszkárom,

néhány **problémát** összeállítottam itt,⁵ amelyeknek a sorát, igaz, szinte vég nélkül ki lehetne bővíteni még. Mégis talán vázúl szolgálhat a szociológia és szociáltechnika **mai helyzetének** áttekintő rajzához. (**Magától értetődően** csupán egy nagyvonalú, határozott főirányokat kijelölő expozé **keretében**, aminő például a Tied...)

Jó volt Nálad lenni.

Talán meg sem kapta Bölöni a „relativitás”-ról szóló cikkemet?⁶ Ma a bécsi egyetem egyik legjobb koponyájának megmutattam: (**Smekal**, a fizika docense),

aki szintén teljes elismeréssel fogadta azt. — Amellett van, hogy Thirring révén Einsteinhez juttassam.

Vajon jössz-e hozzánk Oszkárom és **mikor?**!

Szeretettel:

Karlid

MEGJEGYZÉSEK A „H. Sz.” MEGINDULÁSA ALKALMÁBÓL

A világháborúval és a hozzája fűződő forradalmakkal a társadalomtudomány **új fázisba** lépett. Társadalmunk léte vagy nemléte **napi kérdéssé** vált. Sem a régi szempontokkal, sem a régi módszerekkel be nem érhetjük többé. Szinte általános lett ma az a meggyőződés, hogy civilizációnk el fog pusztulni, ha értelmi és erkölcsi erőink megfeszítésével nem sikerül megbirkóznunk a modern **emberiségi, állami és társadalmi lét akuttá lett válságával**.

A **pacifizmus** útjai és módszerei ezzel **konstruktív stádiumba** léptek. Bár a **nemzeti és nemzetiségi lét** önértékét, jobban mint ezelőtt, átértve és elismerve, a **nemzetköziségnek** olyan életformáit keressük, amelyek többek legyenek merő érdekkapcsolatnál vagy frázisos szolidaritásnál. A **háborúk végső okai** után ezért a politikai és osztályellentéteknél mélyebben fekvő rétegeiken az **ösztönéletnek** kell kutatnunk, ugyanott ahol viszont azok az **erkölcsi indítékok** is születnek, amelyek egyedül válhatnak alapjaivá egy kialakuló **nemzetközi jogrendnek**. Nyíltan el kell ezért ismernünk a Földünk **emberfajait** egymástól fenyegetően elválasztó kérdéseket, a **gyarmati lakosságok** gazdasági és erkölcsi sorsának rejtett visszahatásait az uralkodó fajok szociális sorsára, a világgazdaság kérlelhetetlen realitásaiból származó függőségeket a különböző **Földrészek** élete között. Új világításban jelenik meg így a **zsidóság** kultúrproblémája is.

Egy pusztulással fenyegetett világban az **egyetemes világtörténelem** és **mívelődés történelem** szociológiai tanulságai égető aktualitást nyernek. Az emberiség **egyetemes fejlődési törvénye**, de maga a **fejlődés ténye** is kínzó problémává válik. A **háborúk és forradalmak** létazonossága, az **erőszak** valódi szerepének revisiója, az **állam** keletkezését és lényegét is újabb kritika tárgyává teszik. A jog szociológiájának újjászületése előtt állunk.

A **háborús és a háború utáni gazdaság**, valamint az **orosz forradalom** valóságos kísérletező laboratóriumává tették a közgazdaság egész területét: a **terménygazdasági szempont** és ezzel a fiziokratizmus korszerű felelevenítése elkerülhetlenné lettek. A pénz, az árak, a kamat, a piac **elemi jelenségeinek** mindenfajta határeseivel bővült mind a leíró, mind az elméleti közgazdaságtan. A **földkérdés** óriási méretekben jelenik meg korunk láthatárán! A **birtok és a birtokjog**, az **üzemi forma** és az **igazgatási rendszereknek** szinte minden kérdésében új

gyakorlati tapasztalatok merültek fel. A falusi gazdaság **típusainak egymásba való átváltozása**, a **munka és művelési rendszerek** valódi feltételei, a **helyi piacok** igazi jelentősége, a **kisipar** relatív életképessége, mindezek bőséges anyaggal gyarapodtak. A **város** és a **falu** viszonyának reális alapjai pusztán merednek ránk...

A **társadalmi kérdés** egész problémaköre szinte minden ágában új, az eddiginél **konkrétebb és komplexebb változatokban** jelentkezik. A szakszervezetek szerepe a termelésben a **szindikalista irányokat** gazdag elméleti és gyakorlati fejlődésnek indította. A nagyarányú szövetkezetek válthatatlan kapcsolatai a **cseregazdaság szervezett formáival** más oldalról is alátámasztotta a **gazdasági szervezetek funkcionális felfogásának** a jelentőségét. Az **üzemi tanácsok** forradalmi szerepe a **termelés ellenőrzésének** külön kérdését vetette fel. A **centralista kommunisztikus termelés** programja egyszerre sok irányú kritika tárgyává lett ekképpen. Ez az **anti-etatizmus** új **társadalomelméletekre** vezetett, amelyek magát az **egységes állami suverenitást elméletileg tagadják** és új gyakorlati berendezésekkel kívánják az állami mindenhatóságot **szabadon összeműködő társadalmi szervezetek** javára korlátozni. A **decentralizáció** formái a helyi, foglalkozásbeli és funkcionális **önkormányzat** a **federalizmus** és a **regionalizmus** az új **politikában** fontos helyet nyernek. Karöltve jár velük a **demokrácia** továbbfejlesztése a **tanácsrendszer** és a **funkcionális képviselő** irányában.

A **vallásos és szellemiségi újjászületés** forrásaiból új **társadalmi mozgalmak** fakadtak, a régiek megértése pedig új módszerekkel gyarapodott. Az **egyházak belső reformja**, a vallásos közületek autonómiája alapján, a **szellemi élet** szervezetének öncélú egyesülésekre való hízása, a **spirituális érdekeket** új kapcsolatba hozta a politika körével. Az állami és a gazdasági szféra **jogi és szellemi összetevőinek** kiválása régi kapcsolataikból jellemzi ezt a beállítást.

A **feltámasztott természetjog** és az **állambölcselet utopisztikus formái** ismét termékeny konstruktív gondolatokat fejlesztenek. A **christianismus**, amelynek gyakorlati jelentősége növekvőben van, egyik tényezőjévé lett a **szocialis-technika** új alapokra helyezésének. Az ipari problémáknak az **egyéni lét teljessége** és a **művészeti ösztönök** kielésee szempontjából való tárgyalása az új **szociális konservativismust** is jellemzi. A **középkori intézményes élet** egyes elemei sokrétű vonatkozásban újra a modern társadalom vérkeringésébe kerültek így bele.

„King's view”
Kingsdown
Sevenoaks, Kent
(England)
[1938]

Kedves jó Oszkárom,

a minap olvastam magyar narodniki-beszámolódat.⁷ A magyar függetlenség ma nagyobb veszélyben van, mint valaha. Vajon az új agrár-radikalizmus képes lesz-e e veszélyt elhárítani?

Kevés hírnek örültem annyira, mint a fiaid remek előmenetelének.⁸ Napokig derűs hangulatban tartott, mert úgy éreztem, hogy nemcsak ők, hanem Te is megérdemeltétek.

Magam hálát adok a sorsnak, hogy olyankor adatott élnem, amikor a történelem és nem a személyes élet a lényeges események színtere. Idillikusnak nem születtem.

Munkaköröm itten tágul. Az University Extension sokféle irányban vesz igénybe, valamint a felsőbb munkásoktatás is.⁹ Az angol történelmi előadásokra való készülődés sokat nyújt. Az európai, az angol és az amerikai fejlődés párhuzamai (és ellentétei) faszcinálnak. Általában azt találom, hogy az amerikaiak élre jönnek. Madártávlatból látják Európa történelmét – bajaival.

Úgy volt, hogy tavasszal Amerikába megyek újból nyugati (csendes óceáni) előadássorozatra néhány ún. „Institute of Int[ernational] Aff[airs] keretében. (Nem az „Intézet”, hanem más auspiciumok alatt.) De nem tudom, anyagilag kifizetődik-e. Itt pedig sok nehéz munka vár rám ősszel. (Nyáron többek közt a főleg amerikaiak részére tartott „Residential Summer School of the University Extension of Oxford” sorozatában fogok közreműködni.)

Édes Oszkárom, meleg szeretettel gondolunk Rátok, Ilona¹⁰ is, én is. Kislányunk boldogan virul. Ugye nem felejtkeztek meg rólunk?

Ölel téged és Rechocskát¹¹

Karlitok

Oberlin, 1939. január 7.

Kedves Karlim,

Örvendtünk szíves, régen nélkülözött soraidnak s szívből viszonzzuk jókívánataitokat. Boldog vagyok hallani, hogy kis lányod oly szépen fejlődik s munkád oly sokat ígérően gyarapodik. Csak Ilonáról nem írsz, de felteszem, hogy őt egyszerűen a Te eredményes munkádba foglaltad be.

Köszönöm fiaimra vonatkozó meleg soraidat. Újabban kissé nyomottak. Túl sok szenvedés híre érkezik, s anyjuk sorsa is aggasztja őket. Állítólag nem sokára kijön, de elhelyezkedése az ő korában s adottságai mellett nem lesz könnyű.¹²

Hogy „hálát adsz a sorsnak” mert a mai korszakban élhatsz, heroikus életnézésed újabb jele, ami csak akkor lehetséges, ha valaki képes magát idegen fájdalom

maktól izolálni. Idáig nem tudtam eljutni. Legfeljebb E. M. Forsterrel mondom: „In 1938–39 the more despair a man takes in board without sinking the more completely is he alive.”¹³ Minden nap a fuldoklók leveleit hozza, melyek kezdik a Recha egészségét felörölni.

De *navigare necesse est*, s én is izgalmas érdeklődéssel nézem, hogy meg lehet-e még menteni Európát a végső khaosztól? Egy pusztán racionális, avagy ökonomikus világmagyarázat sekélyisége napról napra világosabb. A „magyar függetlenség” miatt nem aggódom. Valóságban sosem létezett; ellenben hiszek a magyar parasztnép halhatatlanságában. S denacionalizálni Hitler sem tud.

A sok rémület közepette egyik vigaszom, hogy tisztán megőriztem erkölcsi felháborodásom jogát, mivel én már akkor fel voltam böszülve, mikor nem a zsidókat, hanem a kulálokat üldözték a halálba Marx nemes tanítványai!

Kolnai könyvének itt nagy sikere volt.¹⁴ Én az American Political Science Review decemberi számában írtam róla. Derék könyv, csak nem egészen szókimondó – marxi kiadójára való tekintettel. Ellenben a katolikusok most alapított szemléjében (The Review of Politics, The University of Notre Dame) Friedrich harvardi professor ellenséges fogadtatásban részesíti. Kolnai sokat haladt és tanult s igyekszem újabb könyvét elhelyezni a közkeletű pacifizmus ellen.

Sajnálom, hogy a közel jövőben nem jöhetsz át Amerikába. Én aligha jutok el többé Európába. A Duna-medence minden része bizonytalanná vált a számomra, pedig tulajdonképp csak oda vágyom vissza... A hatvan közepe felé az amerikai munkatempó meglehetősen próbára teszi az embert s alig marad idő a saját problémáim számára... hacsak nem a reinkarnáció előkészítése formájában.

Misivel¹⁵ olykor leveleket váltunk s egyre nagyobbra becsülöm eszét és jellemét.

Jan. 1943.

Kedves Oszkárom:

nagy örömmel olvastam a Harcban és a N. Y. T.-ban cikkeidet, leveleidet.¹⁶ Teljesen egyetértettem velük, mindenben.

Harperék nemrég cikket kértek tőlem a State Department orosz politikájáról, amelyről ők is azt tartják, hogy elhatározottan negatív.

Cikkemet elfogadták, mint értesülők.¹⁷ Tézisem, hogy Oroszországot nem szabad világforradalmi vonalra kényszeríteni, amelyre egyébként alighanem igen kevés kedve van már, de amelyre kétségtelenül el tudná magát határozni a körülmények kényszere alatt (lásd Hitler–Stalin megegyezést, valamint az extrémén mérsékelt spanyolországi politikájukat a népies front idején stb.). Tézisemet azzal támasztottam alá, hogy Oroszország **konstruktív** tényező is lehet Kelet-Európában (nemzetiségi kérdés; agrárkérdés; gazdasági integráció). Cikkem e vonatkozásban persze inkább csak célzásokra szorítkozik; politikai

analízisek nem a Harperék kenyere. Egész Kelet-Európát — Finnországtól Albániáig — a **tágabb** értelemben vett orosz érdekszférába sorolom, Magyarország kifejezett említésével. A cikk nyíltan barátságtalan a kommunista párttal szemben, és határozottan and hangsúlyozottan független az orosz külpolitika érdekeitől. A State Department kritikája kíméletlen.

Sajnálom, hogy nagyapó¹⁸ egy zagyva konzervativizmus áldozata.

A legfontosabb személyi hír, hogy Ilona meg én haza készülünk.¹⁹ Ő tavasszal, én alighanem nyáron, amiután könyvemet befejeztem.²⁰ Ilona itteni állásáról lemondott és egy igen megtisztelő ajánlatot a Reusselaer Polyt. Inst. részéről elutasított, hogy otthoni önkéntesi szolgálatra jelentkezessen.

Téged, Rechát régi szeretettel ölel

Karlitok

Dearest Recha and Oscar —

This is to send you my love, and lots of it.

Ilona

1943, jan. 18.

Kedves Oszkárom:

a Guggenheim alapítvány ösztöndíjára pályázom egy munkatervvel, amely lényegében jelenlegi főmunkám kiegészítése volna. Tárgya az orosz forradalom, mint az 1930-as világcataklizma része.

Örömmel látom, hogy az orosz nyelvvel könnyen megbirkózom; gyermekkori emlékeim (és lengyel tudásom) nagy segítségemre válnak.

Az alapítvány alighanem első helyen személyem iránt fog komoly garanciákat kívánni. Ezért minden elérhető személyt referenciául adtam meg, aki közvetlen tapasztalásból állhat jól értem (Studebaker; Duggan; Federn; Lewis Jones — a benningtoni elnök —; A. D. Lindsay, Master of Balliol, aki nekem volt angliai főnököm és jelenleg itt tartózkodik). E tekintetben Rád is hivatkoztam.

A terv maga elsősorban közgazdasági módszerekkel operál; e tekintetben J. Marschakra, J. B. Condliffe-re és, hitelpolitikai vonatkozásban, Druckerre hivatkozom.

Hogy nem szándékozom itt letelepedni, azt az Alapítvány főtítkárával közöltem, mielőtt pályázatom benyújtására felszólított.

Úgy érzem, hogy az orosz forradalmat olyan kortársnak kellene méltányolnia, akiben az igazi belső függetlenség él e tárgy iránt. A kortársakból nem sokára kifogyunk. Közöttük csak kevés akadt, aki mégcsak **igényt** is **támasztana** ilyen függetlenségre (ez igény jogosultságáról nem is szólva).

Megvagyok róla győződve, hogy mindenkinnél inkább Te vagy abban a helyzetben, hogy személyem hozzáférhetetlenségét (nemcsak a szó triviális értelmé-

ben) tanúsíthassad; és hogy ebben az esetben a Te szavad súlyosabban fog esni a latba, mint bárki másé.

Szeretettel

Karlid.

Oberlin, January 25, 1943

Édes Karlim,

Szívesebben írok magyarul; talán jobban megértjük egymást.²¹ A múltkor azért írtam angolul, hogy hivatalos angol nyelvű leveledre válaszoljak. Ez a levél okozta nem „barátságtalanságomat”, de irritációm. Azt a benyomást tette rám, hogy a levél alibit keres, s ezért leckéztet, hogy hogyan viselkedjek egy angol-szász gentleman.

Te türelmetlenséggel vádolsz. Én, mint tudod, ebben a tekintetben régi liberális vagyok s minden jóhiszemű meggyőződést tisztetek. Ennélfogva a Tiedet is, melynek őszinteségéről mindig meg voltam győződve. Ellenben nem a meggyőződés, hanem a magán és a politikai tisztesség kérdése, hogy a liberalizmus álarca alatt ne engedjük a gazembereket futkosni. Évek óta nagy keserűséggel tapasztalom, hogy a dunai emigráció kezdi ide átmenteni a pesti és a bécsi kávéházak szokásait és értékítéleteit.

A Te kirohanásodat a „leleplezések és személyeskedések” ellen is így értelmeztem. Szeressük egymást és legyünk udvariasak még a csirkefogókkal szemben is. Egy ilyen morál végleg megmételtyezné a levegőt. Persze a leleplezések és személyeskedések honi szokását mindig utáltam; mivel sportot csináltak belőle, s minden bizonyíték nélkül gorombáskodtak és köpködtek. **Ismételten** megírtam a Harcnak is, hogy ez a hang utálatos és kerülendő. Ez azonban nem jelenti azt, hogy tűrjük a pesti uzsorakapitalizmus küldötteinek itteni garázdáskodását. Ezeket az alakokat ártalmatlanokká kell tenni, ha tudjuk. Ez kizárólag a bizonyítás kérdése. A magyar népnek ártunk vele, ha engedjük, hogy ez a társaság Amerikát félrevezesse! Egy ilyen jó modor sokkal rosszabb, mint a becsületes lebunkózás.

Akik panaszkodtak Nálad nyilván szenilis (így szokták nevezni az újpolitikai morál tanítóit) intranzigenciám miatt, elfeledték Neked megmondani, hogy közöttünk nem volt elvi vita, hanem nézeteltérés egyes erkölcsi természetű dolgokban. Így pl.: Szabad-e az ébredő magyarok egykori vezérével szövetkezni?; helyes-e frontunkat kiterjeszteni a Békessyék²² irányában; szabad-e a Göndör²³ „jó szíve” miatt elnézni politikai jellemtelenségeit?; szabad-e egy nagy harcost, mint Fényes,²⁴ ellenségeinknek kiszolgáltatni, csakhogy egy kellemetlen polémiát elkerüljünk; szabad-e egyszerűen lehazudni, hogy a szocialista vezetőség egy-két kivétellel részt vett a proletár diktatúra kormányában?

Ezek voltak az eltérések közöttünk; nem pedig politikai vagy világnézeti különbségek. Ilyenekben voltam, vagyok és leszek intranzigens. Ellenben mindig

tiszteltem a heterodox embereket és utálkoztam minden dogmatizmustól. Ezért érzem pl. Kolnait közelebb hozzám, mint számos radikális vagy szocialista barátomat, akik engemet „követnek”.

Hogy Tégedet keresztény és kommunista múltadra emlékeztettelek, ezt nem ezen igen tiszteletreméltó kategória ócsárlására mondtam, hanem annak a hangsúlyozására, hogy nem elég nagyelveket hangoztatni és ugyanakkor a tisztelességtelen politikusokat kímélni vagy futni hagyni; **hogy egy ilyen elv nem vezethet sem kereszténységhez, sem kommunizmushoz.**

De távol állt tőlem Téged a „keresztény kommunista” jelzővel megbántani. Tényleg azt hittem, hogy ez a jelző legjobban fejezi ki szellemi fejlődésed irányát. És ha ma levitézlett marxisták szörnyen meg vannak bántva, ha őket az ember „kommunistáknak” nevezi, eszem ágában sem volt feltételezni, hogy ez a Te érzékenységedet bánthatja, mivel Te mindig elvi állásponton voltál, míg ama „marxisták” nagyon is gyakorlati politikát csináltak, és ma orrolnak Károlyira, amikor ő elmondta, hogy a szocik és a bolsik hogyan pakliztak össze az ő háta mögött.

Azt hittem, hogy a keresztény kommunista etikett leginkább fejezi ki a Te hitvallásodat, mivel tudtam, hogy 1. nem vagy hajlandó erkölcsi értékeket gazdasági haszonért feláldozni; 2. nemrég közelebb álltál a keresztény kommunista MacMurray-hez, s vele együtt a forradalmi kereszténység manifesztumán dolgoztál; 3. a szociális kérdés gazdasági oldalát megoldottnak tekinted Moszkva eredményeivel; 4. egy százpercentes tervgazdaság híve vagy; 5. nem osztottad amaz aggályomat, hogy a moszkvai gazdasági rendszer **elképzelhetetlen** az egyén szabadságjogainak feláldozása nélkül.

Ma is azt hiszem, hogy ezt az attitude-öt legjobban, mint keresztény kommunizmust lehet nevezni, és ennek a hitnek a szépségét nagyon megértem, ha valaki el tudja hinni, hogy az abszolút tervgazdaság a Bill of Righttel²⁵ összeegyeztethető. S minthogy az emberek mindent tudóságában nem hiszek (legkevésbé a magaméban!), sosem állítottam, hogy nem tévedhetek, vagy hogy nem ismerném my own limitations.²⁶

Ha ezekből a perspektívákból gondolod át vitánkat meg fogod érteni, hogy egy percig sem vontam kétségbe sem őszinteségedet, sem morális integritásodat. Ezt legjobban bizonyítja, hogy **vitánkkal egyidőben s több nappal utolsó leveled vétele előtt** Guggenheiméknál elsősorban ezeket a kvalitásaidat emeltem ki hangsúlyozottan és a legnagyobb melegséggel!

Légy róla meggyőződve, hogy közös múltunk emléke melegen él a szívemben, s ha útjaink olykor el is térnek, változatlanul hiszem, hogy egyugyanazon ideálokat szolgáljuk. Ezért bántott annyira a Mannheim–Bátor ügyben nyilvánított s mint látom **nem jól kifejezett** véleményed. (Hisz az ügyvédnek adott válaszomat Te is „entirely sufficient”-nek²⁷ nevezted.)

Abban a reményben, hogy ezek után nem marad semmi fulánk a lelkedben,
régi barátsággal ölel Ilonkával együtt, a Recha nevében is,

öreg bajtársad,

Oszkár

Bennington College
Bennington
Vermont

Édes Oszkárom:

1943, március 1.

Igen igen megörvendeztetek aranyos soraid. Menten elfelejtettem minden panaszomat. Humorérzékem amúgy is túltengésre hajolván, a legnagyobb élvezettel olvastam, hogy minden ember közül éppen engem gyanúsítottál azzal, hogy a gazemberekkel való puszipajtáskodás New York-kávéházi tradícióját ápolom, és hogy annyi kétségtelen gyengém elől szemethúnyva, éppen ezzel illettéel engem.

Igazában azonban arról ismertem Rád legjobban, hogy alapjában ugyanaz a panaszod volt a Harc! ellen, ami nekem, sőt ezt meg is mondtad nekik, bár az adott esetben, úgy látszik, más nézetten voltál (erre persze igen sok nyomós okot tudok elképzelni).

Teljes tervgazdaság híve nem vagyok. Első dolgozatom, vagy húsz éve, a szocialista gazdaságról, már ezen épült fel;²⁸ Mises ezért megtámadott azzal, hogy illúzióban vagyok, ha azt hiszem, hogy van középút *laissez-faire* és teljes tervgazdaság között.²⁹ Hogy Mises hova került ezzel a nézettel, ma tudjuk. A valóságban ma mást se látunk, mint középutat.

Az igazi alternatíva *laissez-faire* és regulált gazdaság között van. Az első jellemzője, hogy egy automatikus piaci szervezetben hisz (Max Weber Selbstbesteuerung der Wirtschaft-ja); a másik éppen nem hisz, és ezzel a piac regulálásának a feladatát vállalja. A tulajdon kérdése nem elsődleges többé. Teljesen elképzelhető a nyilvános vállalat formája. A Bill of Right igenis a magánjogok bázisa maradna, a bíróságok védelme alatt. Az államtulajdon távolról sem az egyetlen lehetőség; a legfontosabb kérdés, kívánjuk-e vagy nem az egyén jogát a munkára megvédeni? Miért ne lehessen a vállalatokat kötelezni arra, hogy munkásokat foglalkoztassanak, tekintet nélkül azok nézeteire? Semmi ok arra nincsen, hogy az egyén jogait meg ne védjük a szakszervezetek vagy akár a nyilvános vállalatokkal szemben. Aki az angol-szász common law intézményeit tanulmányozta, nem igen kételkedhetik abban, hogy a bíróságok ha zárt és meggyőződött

közvéleményre támaszkodhatnak, az egyén jogait minden alkotmány tényező ellen megvédeni képesek. Legalább az amerikai tapasztalat ezt mutatja.

Én egy olyan New Deal³⁰ híve vagyok, amely egy világos koncepcióra támaszkodnék, a mai opportunisztikus, tétova, zavaros és elvtelen mindenbe-beavatkozás helyett. Formulám talán ez volna: Mivel hogy ma sem a pénz, sem a munka, sem a föld nem állanak piaci törvények alatt többé, legjobb volna mind a hármat nyíltan kivenni a piac játékából. (1) **Pénz**: Más mint managed currency ma nincsen. Az arany valuta a 19. század ásataga. (2) A TVA³¹ mutatja, valamint a New Deal kitűnő konzervációs adminisztrációja, hogy a **talajt** nem lehet a piacnak kiszolgáltatni. (3) A mai szakszervezeti helyzet plusz szociálpolitika amúgy is kivették a **munka** szervezetet a piac játékából (a jelenlegi helyzetet a szakszervezetek hatalmi visszaélései jellemzik). Szerintem a földet, a pénzt és a munkát nem szabad a piacra hagyni. **Ezen kívül** a piac játékát meg kell tartani. Minden ország tapasztalata bizonyítja, hogy ennek semmi nehézsége sincsen, amint egyszer a piac automatizmusát a pénz és hitel-szervezet kérdésében elvettük. A piac csak addig **noli me tangere**,³² amíg az állam-hitel a tőzsde, vagyis a pénz-piac játékára van bízva. Az új „functional finance”³³ ennek véget vetett. Ennél alapvetőbb újítás nem történt, amióta a Poor Law Reform 1834-ben megteremtette a szabad munkapiacot.

Az új helyzetnek rendkívül messze nyúló külpolitikai következményei lesznek. A 19. század „the world can not be half slave, half free”³⁴ tétele nem illik bele egy olyan világba, amelyben a gazdaság „mixed”³⁵ vagyis „részben tervezett”. Az egyetlen államtípus, amely kiírtandó, az, amelyik a saját világalarmával kívánja megoldani a nemzetközi munkamegosztás problémáját. Minden más rend külpolitikai értelemben kooperatív; belső berendezései a többiekre nézve közömbösek a gazdasági rend tekintetében (a 19. században ez egészen másképp volt: minden állam belügyeibe a pénzhatalmak beavatkoztak, mert csak ha a belső rendjük azonos volt, lehetett velük kooperálni az aranyvaluta korában). Az új helyzetnek igen fontos gyakorlati előnyei vannak: szükségtelen ugyanis a federáció prokrusztész-ágyába szorítani a világ összes államait, amikor most elég ha a kormányaik szabadon kooperálnak. Az ugrópont persze az, hogy a 19. század nem ismert **kormány**-kooperációt gazdasági kérdésekben.

Belátom, hogy ez a levél csak hézagosan vázolja mondanivalómat; ezért bocsánatodat kérem. De talán el tudsz igazodni benne, egy kis jóakarattal.

Az angol hatóságok lehetővé tették számunkra, hogy együtt hajózhassunk a nyáron.

Benneteket ölel hű

Karlitok

Bennington College
Bennington
Vermont

Kedves Oszkárom,

1943. március 4.

Igen megörvendeztetett, hogy – annyi év után – úgy látszik nagyon hasonlóan ítéljük meg az orosz szerep alternatíváit Közép-Európában.

Persze hogy csak **reménységekről** lehet szó. Éppen ezért olyan kártékony szerintem némely barátom dogmatizmusa, akik más **lehetőséget** ab ovo meg nem engednek, mint vagy Hitler-Gau, vagy szovjet-Gau Közép-Európában. Ez a múlthoz tapadó fantáziahiány ma igazi veszedelemmé növi ki magát.

Távolról legtöbbet most a bolsik Mexikóban megjelenő folyóiratából lehet kivenni az orosz tervekről. Címe „Freies Deutschland”, havilap. Utolsó száma 10 pontos belpolitikai programot szab a (jövendő) német kormánynak, amely teljesen megerősíti várakozásaimat.³⁶

Amikor cikkemen³⁷ dolgoztam, persze még nem jelentkeztek volna szimp-tómái annak, amit ott konstruktív orosz politikának hívtam. Ma, amikor az oroszoknak csehországi, német, jugoszláv iniciatíváival állunk szemben, szinte közhely, amit novemberben írtam.

Dugganéék meghívtak, menjek előadási körútra számukra 43/44 első szemeszterében. Kénytelen voltam nem-et mondani, mert feltétlenül haza kívánok menni a nyáron Ilonával. (Bocsáss meg, ha talán ezt már megemlítettem volna Neked minapi levelemben.)

Dawsonnal az oxfordi anglo-katholikusok nyári iskolájában találkoztam. A katholizáló fasizmusnak legkiválóbb képviselője volt akkor. Főművét civilizációnkról olvastam; újabb könyveit nem láttam. Fanatikus reakcionárius volt akkoriban politikailag. Remek elméje erkölcsileg terméketlen volt.

Igen érdekelne tudni, miképp vélekedsz világpolitikai eszmefuttatásomról, amelynek központjában az új tolerancia áll: **politikai** tolerancia, amelyet a tizenkilencedik század nem ismert idegen állam berendezéseivel szemben, de amely minden régebbi civilizációnak érték-vonása volt.

Lányunk³⁸ még a karácsonyi éjszakát is municiógyárban töltötte; Rechának szeretettel üzenjük, hogy büszke lehet a keresztlányára!

Mélyen ölel benneteket

Karlitok

431 Riverside Rive Apt 5c
1943. aug. 15.

Kedves Oszkárom:

Csak jó szélre várunk most már hogy behajózzuk magunkat. Ilona letette mérnöki vizsgáját; az én könyvem sajtó alatt van, novemberre ígéri a megjelenését.³⁹

Amit a magyar csoport vonaláról a „Harc!”-ban írtál,⁴⁰ teljes mértékben helyeslem. Az én Harper cikkbeli jóslatom⁴¹ – 1942 november havában írtam – valóra vált: az oroszok vették át a vezetést a Dunán, mégpedig egy mérsékelt konstruktív célkitűzéssel.

Ha szóbeli üzenetet kívánnál általam közölni angliai barátokkal, rendelkez velem!

Amerikai kiadóm egy második könyvre is szerződött; a demokrácia programjának az aktualizálása a tárgya.⁴² Ez aligha jelennék meg a nyár előtt.

Meleg szeretettel gondol rátok, a Ti

Karlitok

Oberlin, 1943. Augustus 18.

Kedves Karlim,

Köszönöm szíves leveledet. Életetek új felvonása küszöbén, sokat gondolok Rátok és szívből kívánom, hogy munkátok továbbra is hasznos és termékeny legyen és főleg, hogy állandó örömetek legyen pompás lányotokban. A nagy világtörténelmi fordulópontot, azt hiszem, jobban fog lehetni Londonból, mint New Yorkból követni, és az egyéni kezdeményezésekre is több alkalom fog kínálkozni onnan, és talán többet fog lehetni tenni a magyar reakciós aknamunkákkal szemben.

Köszönöm szép Rousseau essay-det.⁴³ Én is mindig védtem ezt a nagy embert a romanticizmus és szentimentalizmus vádja ellen, hasonló alapokon, mint Te. Legfeljebb a tan értelmezésének némely veszélyeit szoktam én erősebben hangsúlyozni, veszélyeket, melyekbe Rousseau maga is nem egyszer beleesett. Emellett a természetjogok értelmezését túl relatívnak érzem a Te fogalmazásodban. Örvendek annak is, hogy könyved nem sokára meg fog jelenni, sőt, hogy annak folytatására is kaptál megbízást.⁴⁴

Én Angliában nagyszerű öcsédn⁴⁵ kívül csak Károlyival vagyok állandó összeköttetésben. De Dániellel⁴⁶ is gyakran váltunk leveleket. Szeretném, ha mindkettőt felkeresné! K. M. címe 99 Haverstock Hill, Flat 29, London, N. W. 3. A Dánielé pedig: 1 Millington Road, Cambridge.

Fontosnak tartanám, ha K-val⁴⁷ átbeszelnéd a helyzetet s igyekeznél őt közelebb hozni a realitásokhoz. A **visszakérőleg** és **bizalmasan** mellékelt levélmásolatból látni fogod a közöttünk lévő eltérések lényegét. Ha visszakerülne Magyarországra, félek, hogy újra elbuknék. Ő ugyan maga is érzi pozíciója gyengéit és szeretné, ha egy előadaskörút címe alatt (melyet ő előkészíteni tudna) kijönnék Angliába a mi platformunk erősebb kidomborítására. Ámde kizártnak tartom, hogy a State Department kiengedne és amíg világosan nem tudom, hogy **ő hol tart**, addig félnék is vele azonosítani magamat. Ugyanis a végső probléma nem az (ahogyan Te írtad), hogy Magyarország a szovjet szférába fog-e tartozni (a mi iránt alig lehetnek kételyek), hanem az, hogy van-e lehetőség arra nézve, hogy Magyarország még ebben az érdekszférában is nyugati jellegét és legjobb-jaink humanista lelkét fenntartsa. És félek, hogy K-nak nincs érzéke eme probléma iránt.

Ami minket illet, én is nem sokára újra kezembe veszem a vándorbotot és Recha anyjával néhány hónap múlva követni fog. Tudom az elhatározás kockázatát, de nyugdíjam kiegészítésre szorul – és a mi sokkal fontosabb – a nyugdíjas élet egy kis városban nem nekem való. Folytonos munka és küzdelem nélkül előbb utóbb elrozsdásodnék. Szeptemberben négy hétre, mint visiting professor, a University of Kansas City-n fogok tanítani, s azután New Yorkban telepszem meg, ahol kilátásom van egy témán dolgozni, mely közel áll hozzám. Ott egyben kiadót fogok keresni **Tyrannicide** könyvemhez (melyet John D. Lewissal közösen írtunk).⁴⁸ Úgy érzem, hogy oly helyzet fog rövidesen előállni, amelyben a magyar dolgok kimenetelére is hathatok talán.

Tehát még egyszer minden jót és szépet kívánok Nektek. Az én koromban és a mai világhelyzetben nem tudhatom, hogy fogunk-e még egyszer a mai létsíkon találkozni. Ha nem is mindig értettük meg egymást mindenben, biztos lehetsz felőle, hogy barátságodat életem komoly értékei közé soroztam és sorozom.

Isten áldjon! Szeretettel ölel

öreg barátotok,

Oszkár

49A Hornsey Lane Gardens, N. 6.
1944, július hó 13.-ikán.

Kedves Oszkárom:

Szeretnék egy pár szóban képet adni az itteni helyzetről magyar ügyekben, amennyire azt én át tudom tekinteni. Töletek régóta alig hallunk; sajnos nem tudtad Magadat arra elhatározni, hogy az utat megkockáztasd – arról nem szólva, hogy szándékod esetleg legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna.

A Tanács,⁴⁹ amelyről alig lehet mondani, hogy egy napig is működött volna,

mind élesebb válságokon megy keresztül. A nacionalisták csak valamilyen alternatív gócba várnak, hogy tőlünk kiugorjanak; közben a Tanácsban jegyzőkönyvbe diktálják revizionista revindikációikat, amelynek a formuláját annak idején a programunkba kényszerítették.⁵⁰ Mindössze azt tudtuk megakadályozni idáig, hogy a sajtó és propaganda bizottságban nem Révai⁵¹ maga képviseli őket.

A londoniak,⁵² 'mindent az egységért' jelige alatt a nacionalistákkal formátlan kartelben jártak el idáig. Pillanatnyilag azonban a helyzet az, hogy a londoniak nem követik árkon-bokron keresztül Révait, hanem Buday és Sztankovich⁵³ mérsékeltbb vonalát támogatják.

A károlyistákról sem lehet elmondani, hogy a Tanácsot teljes erőből támogatni kívánták volna, ami érthető, tekintve hogy abban intézményes kisebbségekben voltak kezdettől. A londoniakkal való szoros együttműködés illúziónak bizonyult, mivelhogy azok a Badoglioizmus⁵⁴ vonalához voltak kötve az 'egység' jegyében.

E rövid tájékoztató segélyével a továbbiakat talán könnyebb megérteni.

(1) **Saját helyzetem.** Én csak angol barátaimmal való tanácskozás után fogadtam el a nekem egyhangúlag felajánlott tanácsi tagságot. Ezek között van némelyik legrégibb barátomon kívül egy pár külügyi kötelékben dolgozó személy, valamint Seton-Watson is. Sokan vannak ebben az országban, akik velem együtt azt a nézetet vallják, hogy Nagybritannia működjék dunai kérdésekben szorosan össze Oroszországgal, és ne építsen ott ki ellenpozíciókat; amennyiben regionalizmusról lehet beszélni, tekintsük a Dunát orosz régióknak. Ehhez jön, hogy Magyarország — és Európa — érdeke legszorosabb magyar–cseh együttműködést kíván. Magyar szempontból ez a csehekéhez igen hasonló külpolitikai vonalat kíván: úgy ők mint a magyarok orosz orientációt kell hogy kövessenek, de egyben a legnagyobb súlyt helyezve arra, hogy Nyugat felé az ablakot nyitva tartsák, úgy gazdasági mint kulturális szempontból. De e két célt összeegyeztetni nem az ún. hatalmi egyensúlyi módszer követése útján kell, hanem ellenkezőleg azáltal, hogy katonai és külügyi tekintetben feltétlen orosz orientációt fogadjanak el, ami azután teljesen összeegyeztethető a Nyugat felé nyitva tartandó ablakkal. Az első módszer ugyanis érdekellentétet implicál Oroszország és a Nyugat között, és így járhatatlan, mert az oroszokban **ab ovo** gyanút keltene; a második egyedül járható, mivelhogy a csehek és a magyarok ilyen gazdasági és kulturális függetlensége orosz érdek is. — Ilona egy lépéssel tovább ment és hajlandó volt a Károlyi **mozgalomba** belépni, amit én nem tettem. — (Itt jegyzem meg, hogy a Károlyné által vezetett „Friends of the New Democratic Hungary Club”-jában ugyan több előadást tartottam, de a minap nekem felajánlott választmányi tagságot nem fogadtam el, mert nem helyeselhetem azt az anti-Stalinizmust, amely ott erősen kifejezésre jut, és többek között az orosz hiyatalos személyek tüntető távollétében csúcsosodik ki). Mint tudod, Károlyiék ügyeket maguk vezetik, ami helyzetemet lényegesen egyszerűsíti.

A Tanácsban mint kooptált tag szereplek. Én nem vagyok Károlyi delegátus. Károlyi értesített arról, hogy ő engem mint a DMASZ⁵⁵ választmányi tagját szeretne ott látni. Megírtam, hogy ezt csak a Ti hozzájárulásotokkal tehetném, amely, mint értesülők, nem történt meg. De a DMASZ képviselte amúgy is csak komplikálta volna a pozíciómat, amely egyhangú választás eredménye.

Azonban úgy a londoniak bürokratikus 'egység' álláspontjával szemben, mind a nacionalista-konzervatív szabotázssal szemben, én magától értetődően Károlyi és a Ti vonalatokat képviseltem, lévén az a saját meggyőződésem vonala is. Idáig sikerült ezzel az angol-orosz együttműködés érdekét szolgálnom, amely mint mondtam, első helyen áll számomra.

(2) **A Tanács megalakulása előtti szakasz.** Amikor Károlynak szóló üzeneted révén vele érintkezésbe kerültem, ő teljesen egyedül állott. Csak négy híve volt ebben az országban, beleértve a feleségét, aki, mint már említettem, emocionálisan terhelve van, és csak félig tekinthető károlyistának. A négy között voltunk mi ketten, valamint Kellermann Zoltán, volt kommunista, aki Károlynak személyes híve. Károlyi akkori izolációjának oka a londoniak merev egységpolitikája volt, akik nem voltak hajlandók a nacionalisták nélkül tanácsot alakítani, míg ez utóbbiak elvi okokból vonakodtak Károlyi elnökségét elfogadni. A harctéri helyzet fordulatot hozott. Mivelhogy én magam nem vagyok a Károlyi mozgalom tagja, csak kívülről követtem ezt a fázist. Tudom, hogy a Károlyi csoporton belül Ilona és Kellermann forcírozták a londoniakkal való megegyezést, amelyet Károlyiék kevés bizalommal néztek, nyilván tudván, hogy a londoniak végül is ragaszkodni fognak a nacionalistákkal való kooperációhoz (ami meg is történt). Ők nem osztották Ilona illúzióit arra nézve, hogy ebből egy Károlyi-londoni kartel fog kialakulni. Én magam erősen a megegyezés mellett voltam.

(3) **A Tanács megalakulása.** A Tanács március 23-ika óta, a londoniak részvételével, megalakultnak tekintette magát. De a programnak a békefeltételekre vonatkozó pontja a nacionalisták kívánságára hosszú és izgalmas tárgyalások után (amelyekben nekem semmi részem nem volt) módosulást szenvedett. Így ők utóbb joggal mondhatták volna, hogy az ezen program alapján álló Tanács csak az ő részvételük után létesült, az április 23-ikán tartott nyilvános gyűlésen (a megegyezés maga április 22-ikén történt). A Tanács normális megalakulásához persze hozzá tartozott volna egy tisztikar megválasztása is, de ez – és elsősorban a titkár megválasztása – elmaradt, minthogy a Tanácsban nem volt meg a kellő bizalom, amely egy ilyen fontos tisztt betöltéséhez kell. A nacionalisták plus londoniak kartellje e tisztt alighanem a londoniaknak szánta, aminek fejében Révai talán alelnök(?) vagy mi lett volna. A helyzet eredendő gyengéje az április 22-iki kompromisszum volt, amely Károlyi és Iványi⁵⁶ között jött létre a 'revizionista' formula tárgyában. (A londoniak látszólag ellenezték a megegyezést, de aztán kiderült, hogy nem volt kifogásuk ellene; a csehek taktikailag ve-

szélytelennek látták, azon feltétel alatt, hogy a Tanácsban Károlynak szabad keze marad. A jelen válság éppen abból származik, hogy e feltétel nincsen biztosítva, és ezzel az összhelyzet felborulással fenyeget.) Igaz, hogy a Külügyi Hivatal, valamint a Ministry of Information hivatalosan is érintkezést vettek föl velünk, és hogy e tekintetben normalizálva van a Tanács helyzete. De ez egymagában nem jelenti, hogy akár a B. B. C.-n, akár más vonatkozásban rendelkezésünkre állának most az angol hivatalos csatornák, más[ra], mint esetleges rádió üzenetekre stb. Ha a szerény eredménnyel, no meg azzal, hogy esetleges Ulain alakulást⁵⁷ idáig megakadályoztunk, megelégszünk, úgy a Tanács megalakulása nem volt egészen hiábavaló. De nagy kérdés, hogy ezt nem vásároltuk-e meg túl nagy áron, tekintve hogy Károlyi kezét a Tanács mégis csak megkötötte.

Melegen ölel hű

Karlid

[Worcester, Mass.] 1945. szept. 29.

Kedves Karlim,

köszönöm kedves leveledet. Örömmel hallom, hogy jól vagytok, s hogy munkád Angliában mindinkább elismerésre talál. Könyved angol kiadásának megjelenése⁵⁸ bizonyosan még jobban megerősíti majd ottani helyzetedet.

Nagyon örülök, hogy egyetértesz a magyar politika jövőjére vonatkozó megállapításaimmal. Cikkem megjelentetése ellen természetesen nincs kifogásom, amennyiben megfelelő fordításban közlik.

Továbbra is nagyon izgat a régi ország helyzete. A helyzet paradoxona abban áll, hogy a bolsevikok a mi régi politikánkat hajtják végre, de a mi októberi forradalmunkra jellemző meggyőződés és szenvedély nélkül. Mélyebb terveik aggasztanak.

Nagyon gyöttrődöm K[árolyi] jövője miatt is. Félek, hogy néhány erős és becsületes emberből álló gárda nélkül, amelyet pedig egyelőre sehol sem látok, nem lesz képes megbirkózni a helyzettel vagy legalábbis fékezni a diktatórikus tendenciákat. A bolsevikok politikájából nyilvánvaló, hogy bárkivel hajlandók együttműködni, akit eszközként használhatnak, még reakciókkal vagy közönséges csirkefogókkal is, ellenben félnek az erős meggyőződésű emberektől és a független személyiségektől.

Mélységesen sajnálom, hogy nem tudok K[árolyi] segítségére lenni ennek megoldásában, de amerikai állampolgárságomról nem akarok lemondani. Emellett odahaza persona non grata-nak számítok, még inkább, mint bárki más.

Ez már a második év, amit vendégprofesszorként itt a Clark Egyetemen töltök. Sajnos, Recha és az anyja nem lehetnek itt velem, mivel ebben a túlsúfolt

városban képtelenek voltunk családi méretű lakást találni. Mégis itt maradtam a második évre, mert a napi munka és a rendszeres elfoglaltság legalább valami erkölcsi támasztékot nyújt ahhoz, hogy elviseljem ezeknek az istentelen időknek a csaknem mindennapos szörnyűségeit.

Abban a reményben, hogy te és családod jól vagytok és meg tudjátok őrizni legalább a minimális optimizmust ezekben a vészterhes időkben, a régi barátsággal ölellek

Oszkár

(Fordítás angolból)

49A, Hornsey Lane Gardens, London N. 6.

1946, május 15.

Kedves jó Oszkárom,

Igen jól esett leveled, amellyel Magyarországról szóló ragyogó cikkedet⁵⁹ megküldted.

Én is úgy érzek, mint Te: föltétlenül ellátogatok Magyarországra, ha módomat adják. Ki tudja, talán hasznosnak bizonyul az ember.

Két év előtt beszámoltam a Károlyi körüli helyzetről, sajnos a cenzúra miatt, nem elég világosan. „Londoniak”-on én a kommunistákat (Londoni Magyar Klub) értettem, te pedig, mint válaszból kitűnt, a brit kormányt értetted! Nem csoda, ha levelem zavarosnak tűnt.

Amikor 1943 őszén Károlyival találkoztam, ő nem volt hajlandó sem szociáldemokratákkal, sem nacionalistákkal együttműködni. Az előbbit nem értettem, az utóbbit helyeseltem. A kommunisták, ellenkezőleg, ragaszkodtak az utóbbihoz, ami baloldali együttműködést lehetetlenné tett.

Később megalakult a Tanács, de soha sem működött igazán. A nacionalisták Horthyt mentették benne, és Károlyi vonalát sabotálták, amire Károlyi meg a Tanácsot sabotálta. A kommunisták jó bürokraták módjára, megelégedtek azal, ha papíron létezik.

Az én vonalam a Tanács **aktiválása** volt, a szociáldemokraták bevonása útján (Böhm–Prager).⁶⁰ Ezt a nacionalisták, a kommunisták segítségével, megakadályozták.

A Tanácsnál sokkalta fontosabb Károlyi saját vonala és akciója volt. Erről a csatolt levél-másolat (1946. ápr. 16-iki kelettel) ad képet.⁶¹ 1944 decemberéig Károlyi feleségétől független volt politikájában. Azután ők ketten minden szervezeti és személyi kapcsolattól magukat izolálták. Az én szoros kapcsolatom Károlyival az 1944 januári S. O. S.-tól az 1945. január 2-iki beszédig tartott. Ez alatt az év alatt az én Harpers cikke álláspontom sokban érvényesült. A többitől a csatolt levél számol be, amelyet Károlyinak utolsó beszélgetésünk előtt küldtem meg. Szóbelileg válaszolt a következőkben: Mindenben az oroszok a hibásak, akik nem voltak hajlandók őt szándékaikba bármi kis mértékben is beavat-

ni. Ezzel szemben azonban tény, hogy 1945. szeptember 15-ikén az itteni orosz követség hívatta Károlyit és rendelkezésére bocsátották a hazatérési facilitásokat, amelyeket ő azonban, igénybe venni hajlandó nem volt.

Ilona, velem ellentétben, a **Károlyi-mozgalomban** is részt vett, és tőlem „balra” állt. Ellenben ő is, velem együtt, helytelenítette volna, ha Károlyi a kommunisták függeléke lett volna (amit ezek különben maguk is megértettek). Ebben különbözött álláspontja a talpig tisztességes Havas Endréétől,⁶² aki naivan azt képzelte, hogy „Károlyinak a kommunistákkal kellene mennie”. Ezért is Ilona annak idején a Tanácsba való bevonását ellenezte.

A kritikus 1945 januári időkben — az ő ominózus újévi beszéde⁶³ után — Ilona és én **együtt** jártunk el. Én „ellenjegyeztem” azt a Károlyihoz intézett levelét (1945. jan. 17.), amelyben figyelmeztettük a döntés elkerülhetetlenségére: vagy **előre**, vagy **hátra**. Én ezt később szóban is megismételtem, amint csatolt levelemben elmondtam. Erre Károlyi tőlem is elvonult. Én egyes egyedül, a Tanács összes tagjainak ellenére — Ilonát ekkorára kizárták — felszólítottam Károlyit, hogy a földreform ténye mellett nyilvánosan tanúskodjék, amit azonban ő megtenni vonakodott (azzal, hogy „semmi hitelest sem tudunk”).

Mielőtt elutazott, magához kéretett és igen hálás volt az utolsó napokban az ügynek tett szolgálataimért (lásd a „Manchester Guardian”-ban 1946. május 7-én megjelent nyilatkozatát, amelyet én helyeztem el és fordítottam angolra).

E rövid beszámolóval, úgy érzem, tartoztam Neked. Csatolt leveletem őrizd meg, kérlek, írásaid között. Nem akarom, hogy saját szerepem a Károlyi tragédiában tisztázatlan maradjon.

Szívből ölel

Karlid

Remélem megkaptad a „Slavonic Review”-ban megjelent cikkem⁶⁴ különlenyomatát, amelyet Oberlinbe címeztem.

Hosszú fájdalmas vívódások, keserű döntések sorozata volt ez a 2 1/2 év Károlyi körül. Utam nyílt és nyílegyenes volt. Nincs mit szememre hánynom. Szegény Magyarország!

Cold Spring, N. Y. 46. Július 22.

Kedves Karlim,

Ez egy nagyon megkésett válasz május 15. szíves leveledre. Úgy a levelet, mint a Károlyihoz intézett mellékletét meg fogom őrizni irataim között. Való-

színűleg a harvardi okmánytárba fognak kerülni, melyben emigrációs iratokat gyűjtenek,⁶⁵ s a magyar dolgokban az én közreműködésemet is kérték.

Bevallom, hogy még most sem vagyok képes rekonstruálni a helyzetet, melyből ezek a levelek eredtek s nem vagyok képes megérteni, hogy miért láttad Magyarországot helyzetét veszélyeztetve ezek által a kontreverziák által. Úgy érzem, hogy ezek tipikus esetei voltak a szóproblémáknak, melyeket a Történelem közben áthúzott és eldöntött. Hasonlóképp a történelem áthúzta azokat a reményeinket, hogy a Szovjetek demokráciát akarnak Közép-Európában. Ők mennek tovább dialektikájuk örületében, és le fognak tiporni minden igazán demokratikus törekvést. Félek, hogy Magyarország nemsokára a „felszabadított Lengyelország” sorsára jut. Szinte mindennap *Foreign Affairs*beli cikkem⁶⁶ óta ezt a tendenciát mutatja.

Ennek dacára, vagy annál is inkább, fenntartom dunai úti tervemet, pedig tudom, hogy komoly hatást nem gyakorolhatnék a dolgok kialakulására. De viszont szeretném látni fiatal küzdelmeim színterét, és vágyom kezét szorítani azokkal a barátaimmal, kik hívek maradtak a demokrácia igazi koncepciójához, mielőtt elhagyom a földi síkot. Ámde egyelőre nem mehetek. Dr. Holló⁶⁷ nem enged a tavasz előtt és politikai és financiaális nehézségeim is vannak. Nem értem, Károlyi miért nem ír, mióta Magyarországot elhagyta. Fontos volna, hogy igazi benyomásait és ítéleteit megismerjem.

Jelenleg kényszerű semmittevésemben az Andris fiam nyári lakásában vagyok a Hudson partján. Ugyan a hőség olykor nedves és nehezen elviselhető, a fiatalok jósága és szeretete a legjobb kúra. Tegnap előtt Gyuri és Helen⁶⁸ is megálltak itt en route a tengerpart felé. Máli⁶⁹ is ide rándult, úgy hogy a család sok év után újra együtt volt két napon át.

Augusztus legelején újra Oberlinben leszek a régi otthonban. Recha már nagyon készíti elő hazatérésemet. Jövő terveim bizonytalanok. Csak egyben nem habozom, hogy tanítást többet nem vállalok. Érzem a szükségét a koncentrációnak a magam problémáiban. És ha az ember a 72 felé halad, az akadémiai munka parafernáliáit nehezen állja.

Abban a reményben, hogy Te is, Ilona is és Karla is jól vagytok és jól tűritek ezeket a „heroikus” és vidáman gyilkoló időket és logost tudtok látni az örületben, régi szeretettel ölel

öreg barátod,

Oszkár

Mihály (Misi) őszi látogatását nagyon várjuk.
Szép K. cikketed élveztem.⁷⁰

Oberlin, 1948, Február 23.

Kedves Karlim,

örültem szíves soraidnak. Nagy sikereidről már tudtam. Ritka szerencsének érezheted, hogy ezek olyan korban értek, a mikor már a legtöbb ember életvonalala leesőben van. Alkotó és elismert munkáért érdemes azokat a nehézségeket elviselni, melyekről írsz, s melyek talán csak átmenetiek lesznek.

Nekem sikereid annál inkább elégtételt okoznak, mivel élénken emlékszem azokra az órákra a bécsi kávéházban, amikor igyekeztem a felhőkből a földre hozni gondolataid szárnyalását.

Utam fáradalmait és izgalmait visszatérve erősebben érzem, mint amikor bennük voltam. Nem tudok szabadulni egy bizonyos erkölcsi undor érzésétől. Ha megtudnám írni azt a kis könyvet, melyet tervezek: „The Exile cannot return”⁷¹ talán megnyugodnék. De egészségem nem a legjobb és a kedvem is gyakran megtorpad.

A napokban lesz két előadásom, a College-ben, „Danubia: Old and New”, melyek olyan prolegomena félék a továbbiakhoz.⁷² Olyan időket élünk, amikor szabad és életükben nem veszélyeztetett embereknek kötelessége a végső nyíltsággal beszélni.

A legjobbakat kívánva ölel

Oszkár

Febr. 27.

Ez a levél a mai napig el volt temetve más levelekkel.

Columbia University
in the City of New York
Faculty of Political Science
1948. március hó 1-én.

Megértő soraid édes Oszkárom, igen jól estek.

Ezek az évek szégyen oszlopa lesznek az emberiségnek.

Lélegzetvesztő iramban pusztulnak és vesznek a mértékek: a szellemi értékek iránti felelősségérzet mindenütt elapad és szörnyűséges erővel feltörő hatalmi problémák — elismerem — világrend problémák letörölték háromezer év nevelését.

Megértem: végveszélyben van az emberiség, elszabadult értelmi termékeinek áldozataképpen. A csupasz félelem állja el utunkat. Titokban gonosztevői fan-

táziának áldoz egy rémületben gyökeredző kor. Mi, akik még odaát születünk, csak panaszkodni tudunk, de még azt sem a megkövetelt erővel. Hódolat azoknak, akiknek élni kellesz.

Szeretettel ölel

Karlid

1948. nov. 12.

423 W 120 St. Apt. 76. New York

Édes Oszim,

az úgynevezett véletlen Somló Bódog⁷³ két művét sodorta utamba, és úgy érzem, tartozom vele, hogy legalább a mi szűk baráti körünkben e magányos szellem iránti hódolatomnak adjak kifejezést.

Először a „Güterverkehr in der Urgeellschaft” (1909)⁷⁴ került a kezembe, Mauss⁷⁵ francia szociológus egy jegyzet utalása nyomán. Igaz, maga a cím őstársadalomról szól, amelyet ma pusztá konstrukciónak tart a tudomány. De az avultnak látszó cím mögött nemcsak bátor és mély kritikája az uralkodó utilitárius pszichológiának, hanem egy egész sor úttörő megfontolás és azóta beigazolódott sejtés is rejtőzött. Amit Malinowski⁷⁶ és Thurnwald⁷⁷ a 20-as években felfedeztek, az Somló posztulátumait tartalommal töltötte meg. A másik könyvére⁷⁸ néhány hete egy amerikai barátom (német származású) lelkesedéssel mutatott rá, és a legnagyobb bámulattal méltatta nekem. Tegnap este Mauzi átküldte nekem magyar eredetiben.⁷⁹ Már az „Előszó” így hangzik – 46 év előtt írta, aligha fogsz emlékezni rá: „Az európai civilizációnak az a korszaka, amelyben élünk, és amely – minden jel arra mutat – **az emberi társadalom egy beláthatatlanul mélységes átalakulásának hajnala**, az állami tevékenység problémájára vonatkozólag is új gyakorlatot kezdett.” Alapgondolat: a 19. sz. liberalizmusa csak átmenet volt egy sokkal integráltabb és egyúttal szabadabb társadalom felé. A vallás és a tudomány végső soron való szellemszerkezeti egyféléségét vitatja (34. oldal). Ez a szembenállás marxista, spencerista és piklerista egyoldalúságokkal szükségszerűleg izolálta. Igaz, itt is mint az „Urgesellschaft”-jában, sok maradványa éppen ama egyoldalúságoknak érezhető. De a mérleg az új mély meglátások felé billen. Somló egy nemzedékkel előzte meg a primitív népek gazdaságának megértésében kortársait. Az „Állami beavatkozás és individualizmus” is számos jóserejű szintézist formulázott meg.

Örök szégyenemre, mit sem sejtve nála doktoráltam 1908-ban.⁸⁰

Régi szeretettel ölel Karlid.

R. R. 3, Pickering, Ont.
1950. okt. 27-én.

Kedves jó Oszim,

bocsásd meg a rózsaszín papírt — itt a kórházban csak éppen ez van.

Már abban a korban vagyok, amikor a múlt új életet és értelmet nyer az ember számára: Régi barátságok szele környékez és a távolból világosabban látom az élet szépséges körvonalait.

Te meg én a nagy változás előtt nőttünk férfikorba. Az ilyenekből kevés van már: ők testesítik meg a Nyugat mértékét, afféle platinumegységei a történelmi értékvilágnak. Akik utánunk jöttek, már eltúlozták vagy lekicsinyelték, túlfeszítették vagy diszkontálták a Tizenkilencedik század értékeit.

Nekem pláne különleges misszió esett osztályrészüln: Közép-európai értelmi világomba igen korán: orosz és nem túl késő: angolszász elemek léptek be — Tolsztoj és Dosztojevcszkij egyrészt (de az orosz **forradalom** elemeiképpen!) és gyermekkorom óta, mélyen elnyugatosodott apám révén angol nevelésem, amely végül is 1931-ben és 1933-ban Angliába vitt. Ebből a hármasságból származott megalapozásom szélessége, amelynek alighanem egyedül köszönhetem [énem]nek minden fordulatot transcendáló ataraxiáját. Toleranciára nemcsak Goethe nevelt engem, hanem látszólag egymást kizáró hangsúllyal Dosztojevcszkij és John St. Mill is. A marxizmus huszonkét éves korom óta nem érdekelt. Döntő vallásos befolyás alá 32 éves koromban kerültem (Te voltál az egyetlen, aki akkor észrevette — amit én csak ma észlelek és értek —, hogy kedélynyugalmam alapján egy adag miszticizmusból sarjadt). Ennek köszönhetem életem áldását — házasságomat, amelytől Te az igaz barát józan, komoly aggodalmával óvtál. De hát ki ismerheti az élet rejtett útjait? Még ma is meghatottsággal gondolok erkölcsi bátorságodra.

De még sokkal meglepőbbet szánt az öregkor számomra. A „Huszdik Század” 1909-es jubileumi mellékletében „Nézeteink válsága” címen (a marxista tojásból kibújva) téziseket tettem közzé, amelyek, 30 év szemszögéből nézve, a tévedések mellett, a szellemtörténelem főfejlődési irányát is körvonalazták.⁸¹ (Csak Ervinről⁸² tudom, hogy észrevette mire figyelmeztetnek. Hogy Te mit gondoltál felőlük, nem tudom, de közölted őket. A többi világ számára mit sem jelentettek.) Ma tudom, hogy a jóslat aktualitására vártam azóta. Ez az egyszerű, szomorú de teljes magyarázata életem derekán tanúsított irrealizmusomnak, amely theoretikusan és praktikusan egyaránt meddőségre kárhozottatott. 1909-től 1935-ig semmit sem végeztem. Meddő irányokban feszítettem meg erőmet: egy egyoldalú idealizmus szárnyalásaiban, amelyek légüres térbe veszttek.

Így lett a „Galilei kör” mérlege is negatív. Erkölcsi téren teremtő siker volt: — először talán 1848 óta a diákság tömegei az erkölcsi elkötelezettség élményével ismerkedtek meg és átültették személyi életükbe. De politikailag a mulasztásom helyrehozhatatlan volt. A Te felismeréseidet, a földkérdés és nemzetiségi

kérdés sorsdöntő jelentőségét a Galilei kör vihette volna át – legalább a kezdeményezés fokán – a valóságba. A Galilei kör mulasztása volt, 1918-ban sem a parasztsággal, sem a nemzetiségekkel komoly hosszú harcokban egybeforrott nemzedék rendelkezésre nem állt.

A Te októberi missziód már ezért is, így teljesíthető nem volt.

Kié a felelősség ezért? Az enyém. Én anti-politikai irányban vezettem a Kört. Sem a munkássággal, sem a parasztsággal, sem a nemzetiségekkel akcióbeli egységet nem kíséreltem meg, nem is kerestem. Közellátó megítélés volt, hogy túlnyomóan zsidó intelligencia erre amúgy sem vállalkozhatott volna. (Szabó végzetes tévedése.) Az orosz arisztokráciától jobban idegenkedett az orosz paraszt; a mai magyar paraszt pedig a bolsevikiektől – de igazi önfeláldozó, meggyőződött, hosszú lélekzetű világosan látó politikai munka, amelyre a Galileisták erkölcsi fegyverzeté őket kétségkívül képesítette volna – az ilyen akadályokon mindig győzedelmeskedik. A „T. T.” és, később, a radikális párt, semmit sem csinálhatott az ifjúság nélkül. Én pedig soha politikus nem voltam; ahhoz tehetségem nem volt; még érdeklődésem sem. Pedig a Galilei Kör nem kevesebbet jelenthetett volna az 1880-as évek orosz diákmozgalmánál – de persze nem vezetés és politikai tapasztalat nélkül. Szabó, sajnos, csak konventikulumokban hitt.⁸³ A Galilei Kör forradalmi lehetőségeit így senki sem látta. Ez Október bukásának egyik rejtett oka. A felelősségemet ezért senkire át nem háríthatom.

Ötven éves voltam, amikor Angliában a körülmények gazdaságtörténelmi tanulmányok felé vezettek. Kenyeremet kerestem meg vele mint tanítót. Mert erre a hivatásra születtem. Nem is sejtettem akkor még, hogy egy másik hivatásom is lehetne, és hogy arra készülök elő.

Vagy három esztendővel később, látszólag ismét a körülmények kényszere alatt, egy könyvet írtam, ismét kortörténelmi értelmezést kísérelve meg, lényegében az 1909-es alapon. De ezúttal gazdaságtörténelmi perspektívát is adtam eszmefuttatásomnak. Ez tíz év előtt volt, 1940-ben.

A meglepetés a legutóbbi négy esztendőben ért, 1946 novembere és 1950 novembere között. Ez a négy év egyetlen megszakítás nélküli munkanap lázában telt el. Az eredménye, akár befejezem új könyvemet, akár nem, a korai társadalmak gazdaságának, különösen a kereskedelem, pénz és piac jelenségeinek, olyan értelmezése, amely egy összehasonlító gazdaságtörténelem alapjait fekteti le. H. Spencer leíró szociológiájának (egy része) ilyen célra tört; Max Weber posthumus műve el is érte volna, ha nem túl bonyolult típusokat használ. De alapjában úgy Spencer mint Weber idejében még rejtve voltak előttünk a piaczgazdaságnak azok a korlátai, amelyek a huszas és harmincas éveket dominálták. Most azt is játszva lehet meglátni, hogy Grote és Mommsen, vagy akár Eduard Meyer és Rostovtzeff⁸⁴ a piaci mintát használták történelmi normául.

Milyen szívesen mondanék el Neked egyet-mást e kutatások eredményeiből! Csak egy példát: Az ún. „korai asszír” kereskedő kolónia üzleti módszerei (az

ún. kappadóciai leletek) arra mutatnak, hogy a **korai** állam – Kr. e. 3. évezred – óriási gazdasági haladásának egyik titka a következőkben rejtett: A törzsi társadalmon **belül** gazdasági tranzakció nincsen (élelmiszerral kereskedni bűn). Ok: a törzsi szolidaritás megóvása olyan egységbontó magatartással szemben, aminő a nyereszkesedés... A babyloniai theokratikus királyok híres kőbevésett **egyenérték**ei a nyereség sztigmját távolították el egyszerű, de lényeges tranzakciókból, mert ami „egyenértékű” azt cserélni **igazságos** és a cselekedet maga **jogos**. Az **igazságos** egyenérték tette **jogossá** a cserét, a bérletet stb. Ezzel megnyitotta a gazdasági haladás zsilipjeit éppen azért, hogy a nyereszkesedést kiküszöbölje a viszonylatokból. Aquinói Szent Tamás és a justum precium doktrínája végső soron ugyanezen elven alapult. *Justitia regnorum fundamentum*.

Régi szeretet így tör magának utat indokolatlanul hosszú levélben, Oszim. Háton fekvé írom, ágyban, ezért rossz az írás.*

Isten áldjon, és ha New Yorkba jönne, ne felejtse el, hogy igen vágyom rá, hogy viszontlássalak.

Rechát is, téged is, régi szeretettel

ölel hű

Karlitok

Oberlin, 1950. November 5.

Kedves Karlim,

Október 27. leveled nagyon megörvendeztetett volna, ha betegséged nem aggasztana. (E tekintetben azonnali felvilágosítást kérek, hacsak két sorban is.)

Leveled voltaképp egy telepathikus kontaktus terméke volt. (Ilyen dolgokban én makacsul hiszek.) Ugyanis az utolsó hetekben egy cudar munkát végeztem, melyet „preparation to my burial”-nek⁸⁵ szoktam nevezni. Irataimnak, jegyzeteimnek, leveleimnek, naplóimnak egy nagy részét összepakoltam és őrizetbe a College-nek adtam, hogy halálom után egy bizonyos időpontban s bizonyos kautélák mellett az érdeklődők rendelkezésére álljon. Bár mit sem olvastam el újra belőlük, ez a processus úgy fizikailag, mint lelkileg nagyon megviselt, és épp ezért mai válaszem csak rövid lehet. A „poros akták” között rábukkantam egy leveledre, 1948. november 12-ről, mely úgy látszik, egyéb írásokhoz keverődött s így válasz nélkül maradt. (Somló Bódogról írtál ebben a levélben és erre még vissza fogok térni, mivel nem egészen helyes perspektívába állítod érdekes és értékes egyéniségét.)

Ami a telepathikus kontaktust illeti, én is a múltat hánytorgattam oly időben, amikor Te is viaskodtál vele. Persze nagyon jó volna múltunknak ezt a kö-

* Túl rossz volt, inkább gépirásos szövegben küldöm meg.

zős részét egyszer élő szóval is átbeszélni. Ugyanis hosszas hallgatásom egyik oka az volt, hogy nem tudtam tiszta képet alkotni utadról, s különösen mai elvi álláspontodról¹ a sorsdöntő problémákra nézve. Márpedig ezek a problémák többé nem lehetnek research kuriózumok, hanem itt világos hitvallást kell tenni mindenkinek az „erkölcsi elkötelezettség” (amint Te nevezed) nevében. Itt szavak és óvatos formulák nem használnak, hiszen gyermekeink életéről van szó, hogy „rabok lesznek-e vagy szabadok”.

Ami a részleteket illeti, úgy látom, hogy a Galilei Kör szerepét úgy negatív, mint pozitív irányban túlbecsüled. A Galilei Kör abban a betegségben szenvedett, mint a magyar társadalom. Egy jelszavas társaság volt, messze az igazi élettől, mely később bedőlt – nagy többségében – a Kun és Rákosi ideológiának. Így azokhoz az erőkhöz csatlakozott, melyek Októbert és később egy októbris-ta szinthezist lehetetlenné tettek.

Egyebekben úgy érzem, hogy a mi útjaink eltérő síkokon mozognak. Te a hisztorizmus vonalán állsz; én a természetjog rehabilitálása nélkül sem eredményes, sem tisztességes politikai életet nem tudok elképzelni. Persze hisztorikus kutatásoknak megvan a maguk jelentősége egy összefoglaló, dinamikus történetbölcséleti képben. De nem hiszem, hogy az asszír gazdasági történet egy mozaik szeme bárminő útmutatást adhatna mai gazdasági és erkölcsi problémáink megoldására.

Hogy a köztünk levő éles elválasztó vonalat (nem törekvésekben, hanem koncepcióinkban) világosan láthassad, egyidejűleg elküldöm egy dolgozatomat a béke problémáról,⁸⁶ mely nem volt előadásnak, hanem memorandumnak szánva, s melyben sok év gondolkodását és tanítását összefoglaltam. (Persze idő és tér túl rövid volt tételeim elegendő kivédéséhez.)

Kedves Karlim, gyógyulj meg mielőbb és folytasd tovább eredményesen és sikerrel munkádat. A Sors kegyes volt Hozzád, amikor az életmunka utolsó periódusát alkotóvá és útkeresővé tette a legalkalmasabb milieu-ben.

A nyár végén Mihály⁸⁷ egy rövid week endet töltött nálunk, és nekem nagy elégtétel volt látni, hogy a leglényegesebb pontokon utunk párhuzamos.⁸⁸

A Recha nevében is régi barátsággal üdvözlő

szerető öreg barátod,

Oszkár

¹ Ismeretlen személy.

² Ellenfél, ellenzék.

³ Altenberg, Peter (1859–1919), bécsi író.

⁴ Dühring, Karl Eugen (1833–1921), német filozófus és közgazdász. Ezekben az években mind Jászi, mind Polányi – új elméleti útkeresésükben – szenvedélyesen olvasták és újraértékeltek a nem-marxista szocialista teoretikusokat (Dühring, Oppenheimer, Carey, guild-szocialisták stb.).

- 5 Jászi Bécsben szeretne volna újraindítani a *Huszedik Század* című folyóiratot. „Sokan gondolkodunk a *H. Sz.* újra megindításáról, és az itt szükséges reformokról. Sok jó eszme, ötlet, terv” – írja naplójában (1921. ápr. 24.). Polányi írása ebbe az első számba érkezett. A lapot végül is nem sikerült újraéleszteni.
- 6 Bölöni György (1882–1959) író, publicista. 1921-ben a *Bécsi Magyar Újság* szerkesztője. Polányi cikke – tudomásunk szerint – nem jelent meg.
- 7 Jászi összefoglaló ismertetése a magyar faluszociográfiai irodalomról: Feudal Agrarianism in Hungary. *Foreign Affairs*, 1938. July.
- 8 Jászi és Lesznai Anna fiai: György (1915) és András (1917), mindketten az Egyesült Államokban fejezték be tanulmányaikat, s ma is ott élnek.
- 9 Polányi 1937-től bekapcsolódott a Workers' Educational Association, valamint az oxfordi és a londoni egyetemek által közösen szervezett munkásoktatásba.
- 10 Duczynska Ilona (1897–1978), Polányi Károly felesége.
- 11 Recha Rundt (1885–1970), Jászi második felesége.
- 12 Lesznai Anna (1885–1966), író, költő, képzőművész, Jászi első felesége, akitől 1920-ban vált el. Lesznai második férjével, Gergely Tibor festőművésszel 1939-ben vándorolt ki Amerikába.
- 13 „Minél nagyobb kétségbeeséssel száll az ember hajóra, amely mégsem süllyed el, annál inkább érzi, hogy él.”
- 14 Kolnai, Aurél: *The War Against the West*. New York, 1938. The Viking Press, 711 o. Jászi recenziója a könyvről: *The American Political Science Review*, vol. XXXII. no. 6 (1938. Dec.), 1166–1167. o.
- 15 Polányi Mihály (1891–1976), kémikus, közgazdász, filozófus, ez időben a manchesteri egyetem tanára. Polányi Károly öccse, a Nobel-díjas John Polanyi apja.
- 16 Valószínűleg a következő cikkekről van szó: Mit tehetnek és mit tegyenek a magyar származású amerikai polgárok szerencsétlen szülőhazájukért a mai végveszélyben? *Harc*, 1941. dec. 25.
Manifesto of the American Federation of Democratic Hungarians. *Harc*, 1941.
Our Union with Britain... *New York Times*, 1941. jún. 29.
- 17 Why Make Russia Run Amok? *Harper's Magazine*, 1943. March, 404–410. o. Magyarul: In: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*. Bp. 1986. Gondolat, 148–164. o.
- 18 A „nagyapó” utalás valószínűleg az amerikai külpolitikára vagy Rooseveltnél elnökre vonatkozik.
- 19 A „haza” Angliára vonatkozik, ahol Polányi 1933-tól 1947-ig élt megszakításokkal.
- 20 *The Great Transformation*. New York, 1944.
- 21 E levél előzményei – egy „hivatalos” és az érdemi nézeteltéréseket tartalmazó levélváltás – hiányosak. A vita az amerikai magyar emigráció politikája, az Eckhardt Tibor-féle konzervatív csoporttal való együttműködés problémái körül robbant ki („Mannheim–Bátor Viktor ügy”).

Január 21-i, angol nyelvű levelében azonban kettőjük szemléleti ellentéte is kitér, és megfogalmazza a kommunizmushoz és a Szovjetunióhoz való viszonyát: „Sohasem neveztem magamat 'keresztény kommunistának', és semmi sem ingathatja meg azt a meggyőződésemet, hogy Te senkiről sem állíthatod, hogy kommunista, aki nem az. Soha életemben mégcsak fel sem vetődött bennem, hogy kommunista legyek, és még kevésbé, hogy, 'utitárs'. Ezzel a mentalitással és filozófiával élesen szemben álltam egész munkásságomban. Soha semmit nem tettem annak érdekében, hogy elnyerjem a kommunisták tetszését, és nem félttem a rosszallásuktól. Tény, hogy a legsötétebb időket kivéve, amikor komolyan kételkedni kezdtem, mindig is élt bennem a remény, hogy Oroszország fogja jelenteni az ipari civilizáció problémájának egyik igazi megoldá-

sát. S még ma is ezt remélem. De ez még nem azonos azzal, amire az emberek gondolnak, amikor valakit kommunistának neveznek.

Amikor utolsó levelemben azokra utaltam, akik nem hisznek a konstruktív orosz politikában, természetesen nem a Te álláspontodra céloztam. Ellenkezőleg. Mostani leveled azonban komoly kétségeket ébresztett bennem a tekintetben, hogy gyümölcsöző-e az a nézeted, amely szerint 'az Oroszország és a demokráciák közötti jó viszony inkább múlik a szovjeteken, mint mirajtunk'. Ez a nézet még akkor sem vinne előre, ha igaz lenne."

- 22 Békessy Imre (1887–1951?), publicista, szerkesztő. 1939–45 között *Az Újság* munkatársa. Hans Habe apja.
- 23 Göndör Ferenc (1885–1950?), újságíró. *Az Ember* című hetilap szerkesztője Budapesten, Bécsben, majd New Yorkban.
- 24 Fényes László (1871–1944), 1918 előtt neves függetlenségi, később szocialista publicista. Haláláig franciaországi, majd amerikai emigráns.
- 25 Az 1689-ben elfogadott angol Jogok Törvénye.
- 26 Saját határaitam.
- 27 Teljes mértékben elegendő.
- 28 Sozialistische Rechnungslegung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Bd. 49. 1922. 377–420 o.
- 29 Mises, Ludwig: Neue Beiträge zum Problem der sozialistischen Wirtschaftsrechnung. *Uo*. 1923/24. 488–500. o.
- 30 F. D. Roosevelt első elnöksége idején (1933–36) bevezetett gazdaságpolitika.
- 31 L. Polányi cikkei a *Der Oesterreichische Volkswirt* hasábjain: TVA. Ein amerikanischen Wirtschaftsexperiment, I–II. 1936. no. 21–23.
- 32 Ne nyúlj hozzám! Itt kb. érinthetetlen.
- 33 Funkcionális pénzügy.
- 34 A világ nem lehet félig rabszolga, félig szabad.
- 35 Vegyes.
- 36 Tudnillik, hogy az oroszok 'konstruktív tényezőként' is szerepelhetnek Kelet-Európában.
- 37 L. 17. lj.
- 38 Kari Polanyi Levitt, ma Kanadában élő közgazdász professzor.
- 39 Az első kiadás csak 1944-ben jelent meg.
- 40 Jászi, Oscar: An Epilogue to „the Hungarian Muddle”. *Harc*, 1943. aug. 7.
- 41 L. 17. lj.
- 42 A könyv nem készült el.
- 43 Jean-Jacques Rousseau, avagy lehet-e egy társadalom szabad. In *Fasizmus... i. m.* 244–258. o.
- 44 *The Great Transformation* című könyvéről van szó.
- 45 Polányi Mihály.
- 46 Dániel Arnold (1878–1968), közgazdasági író. A földkérdés, az agrárszocializmus és az agrár-gazdaságtan nemzetközi hírvé szaktörője.
- 47 Károlyival.
- 48 Jászi, Oscar–Lewis, John D.: *Against the Tyrant. The Tradition and Theory of Tyrannicide*. Glencoe, 1957. The Free Press, 288. o.
- 49 Angliai Magyar Tanács: a Károlyi Mihály elnökletével 1944-ben létrejött tömörülés a Károlyista, a nemzeti és a kommunista emigráció részvételével.
- 50 A „nacionalisták”: a Szabad Magyarok londoni egyesülete, amelynek öngyilkosságáig Zsilinszky Antal volt a vezetője, s tagja volt Révai András is.
- 51 Révai András (1903–1973), újságíró, neves publicista.

- 52 Londoni Magyar Klub, a kommunista emigráció szervezete.
 53 Buday György, grafikus, rézmetsző, egykor a Szegedi Fiatalok csoportjának tagja.
 Sztankovich Viktor, publicista, a Pester Lloyd, majd a BBC munkatársa.
 54 Badoglio tábornok, a Mussolinit megdöntő 1943-as antifasiszta puccs után olasz kormányfő.
 55 Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége, elnöke Jászi volt.
 56 Iványi-Grünwald Béla (1902–1965), történétíró. 1941–44 között a BBC magyar adásának vezetője.
 57 Ulain Ferenc (1881–?), ügyvéd, jobboldali politikus.
 58 Origins of Our Time. *The Great Transformation*. London, 1945. Gollancz, 305. o.
 59 Jászi, Oscar: Choices in Hungary. *Foreign Affairs*, 1945. Ápril.
 60 Böhm Vilmos (1880–1949), szociáldemokrata politikus.
 Prager Jenő (1894–1967), pozsonyi, majd londoni lap- és kiadó.
 61 Polányi Károly levele Károlyi Mihályhoz, 1946. ápr. (helyesen) 15.

„... az országnak Károlyira égető szüksége van, míg az ország bonyolult nemzetközi függésben levő helyzete nem enged szabad kezét a kormánynak, és még kevésbé a benne képviselt baloldali pártoknak. Cikkem a tanúja, hogy külön tudtam választani ephemér nézeteltéréseinket, bármily komolyak voltak is, Károlyi történelmi missziójának, megítéléséről.

Tény, hogy már több mint egy éve nézeteltérés állott fenn közöttünk a magyar fejlődés megítélése és az annak megfelelő magatartás tekintetében. Abból, hogy én angol szemmel néztem a világot, soha eltérés nem keletkezhetett, mert egyetértettünk abban, hogy angol–orosz együttműködés magyar földön a jelen világ-helyzetben mindhárom népnek érdeke. Az eltérés a magyar belfejlődésre vonatkozott. Sohasem tagadtam, hogy el tudok képzelni olyan fejlődést Magyarországnak, amely Elnök Úrnak nem engedi meg a bekapcsolódást. Semmi kétség, hogy egy ideig az oroszok egy magyar Badoglio-rezim lehetőségével kacérkodtak. Azonban, ez esetben is, azt vitattam, Kelet-Európa demokratizálódása csak ideig-óráig lassulna le. Mindezt én azon álláspont nyomán fejtettem ki, amelyet még Amerikában, 1942 végén írott cikkemben fektettem le (*Harpers Magazin*, 1943. márc.), – szóval olyankor, amikor még nem is gondoltam arra, hogy Károlyival érintkezést fogok keresni, és amikor egyes-egyedül állottam azzal a nézettel, hogy a Szovjetek Kelet-Európában nem bolsevizmust, hanem demokratikus konszolidációt fognak terjeszteni.

Engedje meg, Elnök Úr, hogy ez alkalomból megállapítsam, hogy nézetem – a harmadik személy tárgyilagosságával élve mi volt. Kezdetől fogva azt hangoztattam, hogy Károlyi missziója elsősorban külpolitikai, és csak másodsorban belpolitikai. De hogy még ez utóbbi vonatkozásban is két irányban nagy a potenciális hasznossága az ország érdekében. Először, mint a magyar baloldali egység szimbóluma; másodsor, mint a radikális földreform végrehajtásának a garansa (úgy a kommunistákkal szemben bizalmatlan magyar parasztság, mint a progresszív külföld szemében). E két révén döntő megerősödése az új magyar rezsimnek volt várható. A baloldal így Károlyi révén eleven erővé tette volna a két munkáspártot túlmenően a Nemzeti Parasztpártot és a baloldali Kiszegzárk egysegeit – az ország óriási hasznára.

E vonal keresztülvitele nem ütközött leküzdhetetlen nehézségekbe. Egy Károlyi által bátorított magyar mozgalom, amely az ő hazajövetelét követeli, könnyen célt ért volna. Károlyi odahaza a baloldal javára dönthette volna el a kormánykoalíció belüli helyzetet, majd ilyen körülmények között a választásokat. Persze ehhez szükséges volt, hogy az otthoniak Károlyi részvételére számíthassanak, nehogy végül is nevetségessé váljanak...

Kétségtelenül az ilyen határozott pozitív vonal komoly kockázattal járt, amelyeket

azonban elkerülni nem volt lehetséges. E kockázatok közé nem számíthatom azt a nevelési vádat, hogy Károlyi a saját dobját veri – sajnos a habozás „vonala” sokkal inkább tette ki ennek a látszatnak. A valódi kockázat kettős volt: egyrészt az orosz megszálló hatalom, másrészt a magyar baloldali pártok felől. Az oroszok egzisztenciáit előre látni nem lehetett és efelől a biztosítékokat keresni, sem lehetséges, sem megengedett nem volt, a nagyhatalmak együttműködésének ismert és imperatív keretében. Károlyi nem háríthatta el azt a rizikót, hogy az orosz megszállók vonalával esetleg nem egyezve, kénytelen lesz ismét visszavonulni (persze az orosz megszállók elleni esetleges baloldali ellenzék szervezéséről eleve le kellett volna mondanunk [szerintem] a szükséges bizalom előfeltételeiképpen). Arról viszont, hogy Károlyi adjon az oroszoknak pozitív biztosítékot harmonikus együttműködésre, szó nem volt és nem is lehetett. Ez a Quisling-szerep Károlyinak nem volt való. Más, mint a múltjában rejlő biztosítékokat őszintén népies és szlavbarát orientációra töle senki sem kívánt sohasem.

A magyar baloldali pártokra kellett bízni Károlyinak, hogy a baloldali egység és a földreform megővésének keretén belül a progresszív magyar köz társaság hálóját hogyan kormányozzák. Ám ha ez a mód Károlyinak meg nem felelt, nem volt köteles benne tovább részt venni; ha az külpolitikai misszióját akadályozta, úgy missziójáról lemondhatott, ha meggyőződéseinek vonalával szögesen ellenezett, visszavonulhatott. Egy Károlyi kezében ez untilag elég biztosíték integritásának megővésére, az ellenzék-szervezési alternatíva (egyébként persze teljesen jogosult és normális) eszközéről bátran lemondhatott volna.

Szóval, Károlyi úgy kül-, mint belpolitikailag csak úgy lehetett hasznos, ha szabad marad. Ennek a kockázatát viszont vállalni kellett. Rendkívüli helyzeteknek a megoldása rendkívüli. Így állott a dolog. Sem az oroszoktól biztosítékot keresni, sem a magyar baloldali pártokkal szemben De Gaulle-i vétót nyerni akarni lehetséges sem volt.

Hogy Elnök Úr ezt a politikát és annak kockázatait nem vállalta, annak, ha jól értettem, két fő oka volt. Először, hogy magát a helyzetet másképp ítélte meg és így a kockázatot is (három tábornok helyett hatot várt rövidesen a kormányban, és az egyházi birtok mentesítését a földosztástól, ha ugyan erre komolyan rákerül a sor...). Másodsor, mert úgy érezte, hogy hűtlenné válnék baloldali missziójához, ha vállalná. E mögött viszont egy olyan világmegejtés állott, amely lényegében forradalmi helyzetet látott (legalább Európában), nem pedig konzervatív helyzetet.

Régen lettem az arról, hogy ezzel belsőleg szembeszálljak vagy perlekedjem. Bár hiszem, hogy helyesen ítélt meg a dolgokat többnyire, érzem, hogy nincsen jogom arra, hogy a második érvvel szembe álljak. Annak a szubjektív igaz megdönthetetlen. Az a szenvedélyes törhetetlen elvhűség, amely Károlyit nagyra tette, egyben megakasztotta abban, hogy önmagán túl nőjön. Ki vagyok én, hogy ezzel perlekedjem?

Ez a belátás 1945 januárjában meggyőződéssé lett nálam. Ezért tanácsoltam Elnök Úrnak Church Row-i beszélgetésünkben, amelyben az utak elváltak, hogy most amíg nem késő, vonuljon vissza, ha lelke mélyén úgy érzi, hogy nem lesz képes azonosítani magát az új Magyarországgal, amelynek a képe sokban valóban torz lesz. De ha nem így van, amit szívből kívánok, akkor most határozza el, hogy a magyar rezsim mellé áll. Ebből három következtetést vonjon le: 1. Nyilvános kiállást a magyar rezsim (nem szükségképpen a kormány) mellett. 2. Zsirálja a magyar rezsim authenticitását a külföldi haladó közvélemény előtt. 3. Menjen haza, amint csak módjában áll. De ha se vissza nem vonul, se a magyar rezsim mellé tettekkkel nem áll, akkor akarva-nem akarva, ezzel a magyar baloldalt cserben hagyja élet-halál harcában.

Sajnos, Elnök Úr egyiket sem tette. Nem vonult vissza, de a magyar rezsim mellé tettekkkel sem állt. A Tanácsban vonakodott a földreform authenticitását elismerni. A magyar „ál-földreformot” leleplező Tribune cikkekre válasz nem jött. A Tanács Bulletin-

jének utolsó száma pedig Károlyi Mihály földreform-programját szegezte szembe az ott-honi reformmal. Épült a legenda, hogy az oroszok Magyarországon egy bal frázisokkal kendőzőtt Badoglio rezsimet táplálnak. Az angol munkáspárt baloldala, amely kiállt az EAM mellé, nem állt ki a magyar munkásság küzdelmei mellé. Miért is tette volna, amikor még Károlyi sem teszi? Aközben a kormányban is képviselt Tribune irányzat kiállt a spanyol republikánusok mellett (kommunista szövetségeik ellenére), de nem állt ki, a feudalizmust megdöntő, éhező és vívódó magyar progresszív harcosok mellett. Ám miért legyenek pápábbak Károlyi Mihálnál? Nem csoda, hogy az angol munkáspárt kormány a kiscgazdapárti többségre dolgozott Budapesten, és ebben semmi ellenzékre sem talált a saját házában. Miért is talált volna, amikor az itt élő Károlyi Mihály sem tett olyan nyilatkozatot, amellyel a hazaiak segítségére sietett volna? A kiscgazda párt többségre juttatása előjátéka lett a görög monarchisták nyeregbe ültetésének és félévvel rá. Ki tudja, az egy Károlyi Mihály megfordíthatta volna talán a Kelet-Európai helyzet menetét! Kétségtelen, hogy egy erős, sikeres magyar baloldali rezsim óriási konszolidáció jelentett volna ezen a tájon...

A magyar kommunisták tüntető kokárdás ultra-nacionalizmusa se nem ízléses, se nem okos. Az orosz politikát nehezebb megítélni. Kétségkívül súlyos nyomás alatt áll, és a kiűrtési terminusok közeledése váltja ki a mindenáron való belső konszolidáció groteszk formáit."

62 Havas Endre (1909–1953), kommunista költő, műfordító, Károlyi titkára. A törvénysértések áldozata lett.

63 Károlyi Mihály üzeni. In: *Károlyi Mihály válogatott írásai*. Bp. 1964. Gondolat. II. k. 161–162. o.

64 Count Michael Károlyi. *Slavonic Review*, 1946. Jan. 92–97.

65 Jászi hagyatéka a Columbia University Butler Librarybe került.

66 A *Choiches in Hungary* című cikkről van szó.

67 Holló Gyula (1890–1973), belgyógyász, Jászi orvosa.

68 Jászi György és felesége.

69 Lesznai Anna.

70 L. 64. lj.

71 Az emigráció nem térhet haza.

72 A tanulmány megjelent: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1949.

73 Somló Bódog (1873–1920), jogász, szociológus, a kolozsvári egyetem professzora.

74 *Der Güterverkehr in der Urgesellschaft*. Bruxelles–Leipzig–Paris, 1909.

75 Mauss, Marcel (1872–1950), francia szociológus.

76 Malinowski, Bronislaw Kaspar (1884–1942), lengyel származású angol szociálanropológus.

77 Thurnwald, Richard (1869–1954), bécsi születésű szociológus, antropológus.

78 Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Bp. 1903.

79 Striker Sándorné, Polányi Laura.

80 Polányi a kolozsvári egyetemen doktorált, amely liberálisabb volt a pestinél.

81 Nézeteink válsága. *H. Sz.* XI. 1910. no. 1–2. 125–127. p.

82 Szabó Ervin (1877–1918), szociológus, könyvtáros, szocialista politikus.

83 Összejövétel.

84 Meyer, Eduard (1855–1930), német ókortörténész.

Mommsen, Theodor (1817–1903), német történész.

Rostovtzeff, Michael (1870–1952), ukrán származású amerikai ókortörténész és archeológus.

85 Felkészülés a halálra.

⁸⁶ Nem tudjuk pontosan, melyik tanulmányról van szó, talán a *Látóhatárban* (1952. május) megjelent *Hogyan készül a béke-re* gondol.

⁸⁷ Polányi Mihály.

⁸⁸ Polányi válaszevelét csak töredékesen ismerjük (1950. nov. 7.):

Drága jó Oszim,

köszönöm világos, szellemi és erkölcsi erőtől duzzadó meleg soraidat. Egészségemmel úgy látszik nincsen nagyobb baj. Mindössze öregszünk. Ennek próbálom (...)

Az új orosz iszlámmal nem egyezkedem. Éppen olyan kevésbé bizonyos féktelen kritikusaikkal a volt fél- és egész bolsevikiek soraiból. Erős hittel a józanság megmaradt palántáit ápolgatom.

Titeket szerető ragaszkodással öllelek

Karlitok

U. i.

Ami a korai asszír leletek megítélését illeti, sohasem szabad megfélekedezni a tudomány legendáiról – némely Kanári szigeti pillangó leírásáról például, amelyet 1859-ben közölt egy ismert nevű angol szerző (nem minden kortörténeti kihatás nélkül).

Helyreigazítások előző számainkhoz:

Az 1986/2–3. szám 288. oldalán látható portrét Fejtő Ferencről Lugosi-Lugo László készítette.

1986/4–1987/1. számunk címlapja Reismann Marianne felvételeinek felhasználásával készült. Az ugyanezen kötetben említett Lukács György-interjút Eörsi István és Vezér Erzsébet készítette. A Jánossy Ferenc-interjú első változata az MTA Közgazdaságtudományi Intézete „Gazdaságunk szervezeti rendszere” c. kutatásának keretében folytatott vezetővizsgálat számára született. Az 1987/2. szám szerzői között tévesen Németh Lajos helyett Lengyel László neve szerepelt.

E számunk szerzői

Faragó Béla – közigazgatási bíró, Párizs

Gyurgyák János – tud. munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Halmai Gábor – docens, MKKE Gazdasági jogi tanszék

Inotai András – osztályvezető, MTA Világgazdasági Kutató Intézete

Kerekes Zsuzsa – adjunktus, MKKE Politikatudományi tanszék

Kontler László – tud. munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kukorelli István – egyetemi tanár, ELTE ÁJTK

Litván György – tud. munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Mizsei Kálmán – tud. munkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézete

Pártos Gyula – tud. munkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézete

Petőcz György – tud. munkatárs, MTA Közgazdaságtudományi Intézete

Rácz Margit – tud. munkatárs, MTA Világgazdasági Kutató Intézete

Rév István – tud. munkatárs, MKKE Gazdaságpolitikai tanszék

Tallár Ferenc – tud. munkatárs, MTA Filozófiai Intézete

BUDAPEST
BANK RT.

ÁLLAMI BIZTOSÍTÓ

Megfelelő anyagi háttérrel aktívan élhetünk nyugdíjas korunkban is. Az Állami Biztosító a CSÉB biztosítással rendelkező ügyfeleinek most olyan új biztosítási formát ajánl, amely megőrzi nyugdíjas éveinek anyagi biztonságát.

Az ÉVGYŰRŰ nyugdíjkiegészítő biztosítást bárki megkötheti, ha rendelkezik valamilyen CSÉB biztosítással. Az új biztosítás havi díját fizetésének meghatározott százalékában maga az ügyfél állapíthatja meg.

Cserébe az Állami Biztosító nyugdíjba menetelkor ügyfelének a következő adómentes szolgáltatásokat nyújtja:

- a tőke értékének (amely a befizetett díjakkal és ezek kamataival azonos) megfelelő *életjáradékot*, vagy
- a tőke értékét *egy összegben*,
- kívánság szerint az előző kettő kombinációját.
- Mindezek mellett a tőkeérték szolgálhat kórházi ápolás, temetési segély, vagy egyéb szolgáltatás fedezetéül is, külön megállapodás szerint.

Az ÉVGYŰRŰ biztosítás jellemzői tehát, hogy

- **MINDENKI SZÁMÁRA LEHETŐSÉGET NYÚJT NYUGDÍJA KIEGÉSZÍTÉSÉHEZ.**
- **RUGALMASAN IGAZODIK AZ ÖN MINDENKORI JÖVEDELMÉHEZ.**
- **A BEFIZETETT DÍJ 20 SZÁZALÉKA AZ ÉVES JÖVEDELEM-ADÓBÓL LEVONHATÓ.**
- **NYUGDÍJBA MENETELKOR VAGY VÉGLEGES MUNKAKÉPTELENSÉG ESETÉN ÖN ÉLETE VÉGÉIG JÁRADÉKOT KAP, ILLETVE EZT EGY ÖSSZEGBEN IS KÉRHETI.**

Engedje meg, hogy néhány példával bemutassuk az ÉVGYŰRŰ nyugdíjkiegészítő biztosítás jellemzőit. A példák kidolgozásánál az alábbiakat feltételeztük:

- az éves kamat mértéke 9 százalék,
- a fizetése emelkedésének éves mértéke 5 százalék,
- a díj a fizetés 10 százaléka.

1. példa

40 éves nő 8000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. 55 éves korában 327 000 Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 2900.- Ft havi járadékot kap.

2. példa

45 éves férfi 15 000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítását fizetni. 60 éves korában 1 158 000 Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 11 680 Ft havi járadékot kap.

3. példa

Ha ugyanez a férfi fizetésének nem 10 százalékát, hanem csak 3 százalékát teszi ÉVGYŰRŰ biztosításba, akkor 60 éves korában 435 000.- Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig havi 3 500.- Ft járadékot kap.

A következő két példa fiatalabb szereplői lakásra gyűjtenek, ezért csak havi 4, illetve 5 százalékot tudnak megtakarítani a nyugdíjkiegészítő biztosításra.

4. példa

25 éves nő 5 000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. 55 éves korában 482 400.- Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 4 150.- Ft havi járadékot kap.

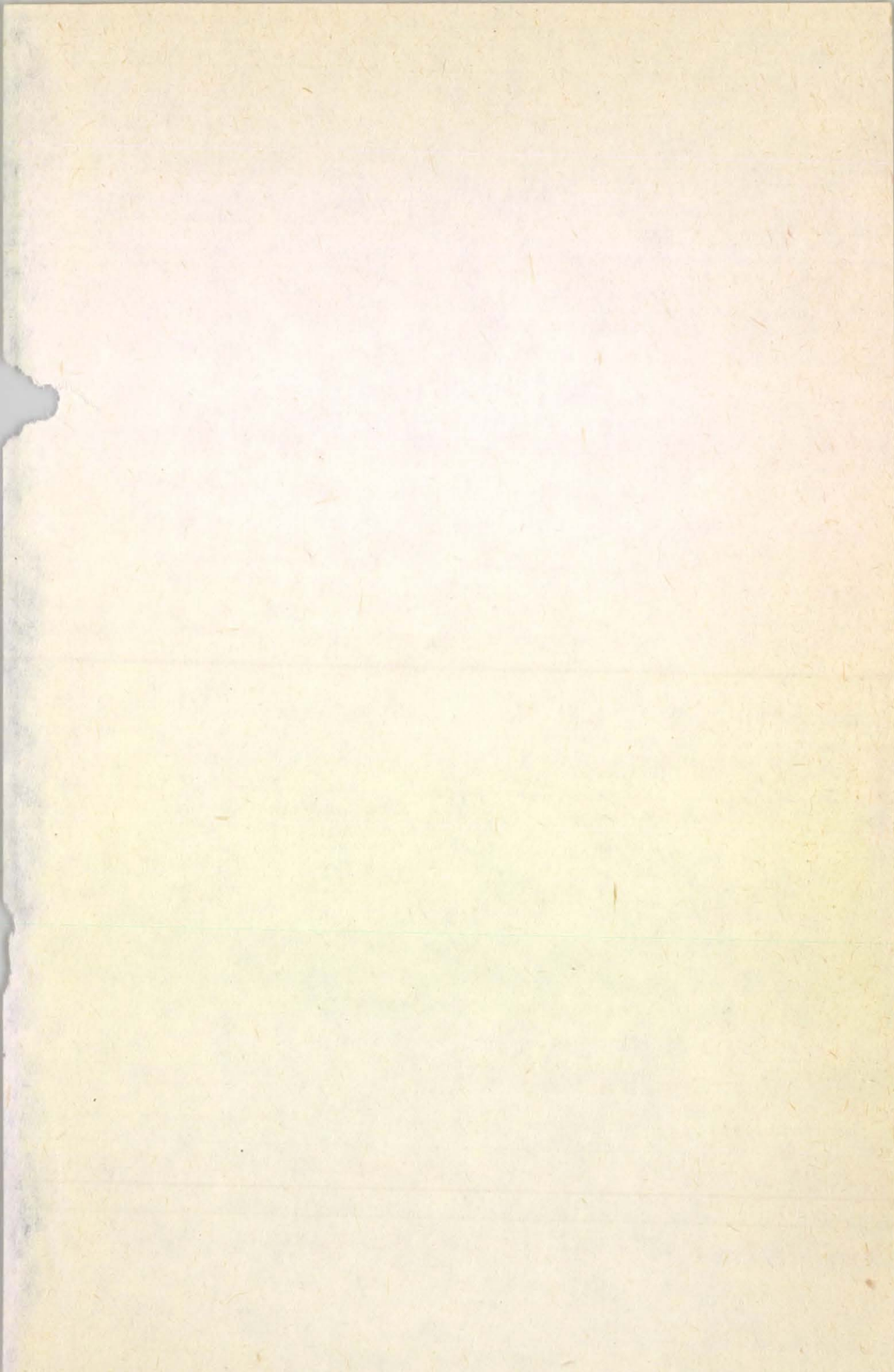
5. példa

30 éves férfi 7 000.- Ft-os havi fizetéssel kezdi az ÉVGYŰRŰ biztosítást fizetni. Nyugdíjba menetelkor 844 300.- Ft-ot vehet fel egy összegben, vagy élete végéig 8 260.- Ft havi járadékot kap.

Reméljük, e néhány példán többféleképpen is sikerült bemutatnunk az új nyugdíjkiegészítő biztosítás előnyeit. További részletes információkkal munkatársaink örömmel állnak rendelkezésére.

Állami Biztosító

Készült az Állami Biztosító nyomdájában
4000 példányban

Medvetánc

AZ ELTE ÉS A MKKE TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRATA

Megjelenik évente négyszer

Felelős kiadó: Poszler György

Szerkesztőbizottság

Ancsel Éva	társelnökök
Palánkai Tibor	
Bihari Mihály	
Hankiss Elemér	
Miklós Tamás	felelős szerkesztő

Szerkesztők

Bajomi Iván
Bruszt László
Magyar Bálint
Sasfi Csaba
Tallár Ferenc
Tengelyi László

E szám illusztrációit válogatta Sándor Tibor

Szerkesztőség: Budapest, V., Egyetem tér 1–3. 1054

Előfizetés a tőlünk igényelt csekken vagy egyébként
az alábbi számlára való átutalással

MNB 218–98309

OTP 891 ELTE KISZ MEDVETÁNC

OTP VII., Dob u. 5.

Évi előfizetési díj az 1987/2. számtól: 208 Ft

A folyóirat előállításának költségeihez hozzájárult
az MTA–Soros alapítvány.

